

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MUHAMMED b. KALAVUN DÖNEMİ'NDE
MISIR'DA SOSYAL, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ HAYAT

Doktora Tezi

Ridvan YİĞİT

Danışman
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Nevşehir
Ağustos 2018

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MUHAMMED b. KALAVUN DÖNEMİ'NDE
MISIR'DA SOSYAL, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ HAYAT

Doktora Tezi

Ridvan YİĞİT

Danışman
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Nevşehir
Ağustos 2018

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan
Ridvan YİĞİT

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Muhammed b. Kalavun Dönemi’nde Mısır’da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat”
adlı Doktora tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Ridvan YİĞİT

Danışman
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı 7.
Doç. Dr. Ahmet OĞUZ

KABUL VE ONAY SAYFASI

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN danışmanlığında Ridvan YİĞİT tarafından hazırlanan “Muhammed b. Kalavun Dönemi’nde Mısır’da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

13 / 09 / 2018 (Tez savunma tarihi)

JÜRİ

Danışman : Prof. Dr. İlyas GÖKHAN

Üye : Prof. Dr. Ali AKTAN

Üye : Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN

Üye : Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Nilay AĞIRNASLI

İMZA

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 20.10.2018 tarih ve 2018/38/10 sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

20.10.2018

TEŞEKKÜR

Her binanın bir mimarı olduğu gibi her eserin de bir müellifi vardır. Ancak kimse başkasından destek görmeden bina yapamayacağı gibi eser de telif edemez. Bâsiri Bağdâdî tarafından: “*Zen merde, civân pîre kemân tîrine muhtâc. Eczâ-yı cihân cümle birbirine muhtâc.*” şeklinde ifade edilen ve divan edebiyatımızın bercesteleri arasında gösterilen şiirde de bu hususun veciz bir şekilde vurgulandığını söylemek mümkündür. Bu tezin vücuda gelmesinde de elbette burada sayılan-sayılamayan pek çok kişinin desteği ve katkısı vardır. Her ne kadar hepsini anmak mümkün olmasa da adını anmayı unuttuklarımın affına sığınarak kıymetli desteklerini gördüğüm kişilere vefa borcumu ödemek isterim.

Memlûk coğrafyasını yakından tanımak amacıyla Mısır’a yapmış olduğum araştırma gezisinde rehberliğimi üstlenen Kahire Radyosu Türkçe Haberler Servisi sorumlusu Yahya Bal’a, binlerce sayfayı bulan Arapça kaynakların tasnif ve tercümesinde yardımlarını gördüğüm Hafız el-Kûrî’ye, İngilizce ve Almanca tercüme konusunda desteklerini gördüğüm Yahya Sever, Janset Dinçer ve Fidan ailesine minnettarım.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi ve IRCICA çalışanlarına, özellikle İSAM Kütüphanesi personeli Ahmet Ali Tonyalı ve Cemal Toksoy’a, *TDVİA Muhammed b. Kalavun Maddesi* doküman dosyasını şahsımla paylaştıkları için teşekkür ederim. Teknik destek konusunda yardımlarını benden esirgemeyen Faruk Vatanandıran’ı da burada anmayı bir vefa borcu addediyorum. Fedakârlıklarını ifade etmekte aciz kalacağım kıymetli annem Nazmiye, sevgili eşim Nalan ve çalışmayı kendisine ithaf ettiğim biricik oğlumuz Umut Nerit’e bana verdikleri çalışma azminden dolayı teşekkür ederim.

Bahsi sonlandırırken, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünün tüm akademik ve idari personeline, bilhassa ismen zikretmem gereken tez izleme komitesinin değerli üyeleri Prof. Dr. Ali Aktan ve Doç. Dr. Seyhun Şahin’e içtenlikle teşekkür ederim. Son olarak, yüksek lisans döneminin başlarından itibaren teşvikleriyle Memlûk Tarihi alanına beni yönlendiren, akademik birikimi yanında Mısır’da kaldığı süreçte edinmiş olduğu bilgi ve tecrübeyi benimle paylaşan, tez konusunun belirlenmesinden tezin tamamlanmasına kadar geçen tüm süreçlerde desteklerini benden esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. İlyas Gökhan’a en kalbi şükranlarımı sunmak isterim.

**MUHAMMED b. KALAVUN DÖNEMİ'NDE
MISIR'DA SOSYAL, KÜLTÜREL VE İKTİSADİ HAYAT**

Ridvan YİĞİT

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana
Bilim Dalı, Doktora, Ağustos 2018
Danışman: Prof. Dr. İlyas GÖKHAN**

ÖZET

Haçlı ve Moğol saldırılarının gerçekleştiği Orta Çağ'ın zor şartlarında 1250-1517 tarihleri arasında 267 yıl gibi uzun sayılabilecek bir süre Mısır ve Suriye'yi kontrol eden Memlûklar, bölgenin güçlü bir devleti olarak varlığını sürdürmüştür.

Bu çalışmada Mısır Memlûkları Devleti'ni en uzun süre yöneten Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin sosyal, kültürel ve iktisadi tarihi üzerinde durulacaktır. Emirler arası mücadelenin tahta geçecek kişiyi belirlediği bir sistemde, iki defa tahttan uzaklaştırılan Muhammed b. Kalavun iktidar mücadelesinden kopmamış ve rakiplerini yenerek hâkimiyetini kabul ettirmiştir. Tam anlamıyla muktedir olduğu üçüncü döneminde sultanın yaptığı önemli işlerden biri ünlü kadaströ çalışmasıdır. er-Ravku'n-Nâsirî adıyla bilinen bu çalışma ile sultan, Mısır ve Suriye'deki arazilerin ölçüm ve dağıtımını yeniden düzenlemiş, askerî iktaları kontrol ederek emirler üzerinde tam otorite kurmuş, tezde detaylarına yer verildiği gibi iktisadi hayatı da yönlendirme fırsatı bulmuştur.

İktisadi bakımdan halkı zorlayan çeşitli vergileri kaldıran Muhammed b. Kalavun; ilme ve ilim adamlarına karşı saygılı, imara düşkün, halkın ihtiyaçlarına duyarlı, İslami hassasiyetini politikalarına yansıtan bir hükümdar portresi çizmiştir. Vakıf kurumuna büyük önem verdiği görülen Melik Nâsir, temel insani ihtiyaçlar söz konusu olduğunda hiçbir din mensubunu dışlamayan adımlar atmıştır.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde zimmîlere karşı sınırlı sürelerle farklı kıyafet giyme zorunluluğu ya da divanlarda çalışma yasağı gibi dışlayıcı uygulamalara da rastlanmaktadır. Ancak bunların temelinde bazı fanatik Hıristiyan çevrelerin cami yakmak gibi birtakım eylemlerinin rolü olduğu görülmekte ve batılı bazı tarihçiler tarafından da bu hususa dikkat çekilmektedir.

Devleti iktisadi bakımdan güçlendirmenin önemli olduğunu bilen Muhammed b. Kalavun'un finansal yapıyı korumak için piyasaya müdahale ettiği, dinar ve dirhemin ayarıyla oynadığı, kalpazanlıkla mücadele ettiği görülmektedir. Barışı devam ettirme ve ticareti geliştirmeye dayalı bir dış politika izlediği görülen Muhammed b. Kalavun gerektiğinde savaşmaktan da çekinmemiş ve devleti bu esaslar doğrultusunda en uzun süre yöneten hükümdar olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Memlûklar, Mısır, Suriye, Muhammed b. Kalavun, er-Ravku'n-Nâsırî.

SOCIAL, CULTURAL AND FINANCIAL LIFE IN EGYPT DURING MUHAMMED b. KALAVUN PERIOD

Ridvan YİĞİT

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences
Department of History Ph.D., August 2018
Supervisor: Prof. Dr. İlyas GÖKHAN**

ABSTRACT

The Mamluks, who controlled Egypt and Syria for a long time like 267 years between the dates of 1250-1517 during the hard conditions of the Middle Age when the attacks of the Crusades and Mongolian were taking place, existed as a powerful state of the region.

In this paper, it is aimed to dwell on the social, cultural and financial history of Muhammed b. Kalavun Period, who ruled the Mamluk Empire of Egypt for the longest time. In a system where the struggle between amirs determined the person to ascend the throne, Muhammed b. Kalavun, who was kept from the throne twice did not give up his struggle for power and he established his domination by defeating his rivals. One of the important works that the Sultan did in his third period, which was the time when he was the most capable, was his famous cadastre work. With this work known as *er-Ravku'n-Nasirî*, the Sultan rearranged the measurement and distribution of the lands in Egypt and Syria, established his absolute authority on the amirs by controlling the military fiefs; and as its details are stated in the dissertation, he also had the chance to direct the financial life.

Muhammed b. Kalavun, who abolished the various taxes financially forcing the common people; displayed an emperor portrait respectful to science and scientists, fond of town planning, sensitive to the needs of the common people and reflecting his Islamic sensitivity to his policies. Melik Nâsir, who gave great importance to trust institution, took actions which did not outcast any religious member when it came to the basic humanitarian needs.

In the Muhammed b. Kalavun Period, it can also be come across that there were some exclusionist practices such as the obligation of wearing different clothes or employment prohibition in public offices for the dhimmis for limited durations. However; it can be seen that the role of some actions such as setting fire to mosques

by some devoted Christian circles underlies beneath these and this issue is drawn attention also by some western historians.

It is clearly seen that Muhammed b. Kalavun, who was aware of the importance of empowering the state financially, interfered the market to protect the financial structure, changed the meter of dinar and dirham and fought against forgery. Muhammed b. Kalavun, who pursued a foreign policy to protect the peace and develop the trade, on the hand, did not hesitate to fight when it was necessary and became the emperor who ruled the state for the longest time in accordance with these essentials.

Keywords: The Mamluks, Egypt, Syria, Muhammed b. Kalavun, er-Ravku'n-Nasiri.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
TEŞEKKÜR	xxi
ÖZET	xxii
ABSTRACT	xxiv
İÇİNDEKİLER	xxvi
KISALTMALAR	xxxii
ÖNSÖZ	xxxii
GİRİŞ	1
1. Konunun Takdimi, Temel Çerçevesi ve Önemi.....	1
2. Memlûk Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Yerleşmesi.....	4
3. Muhammed b. Kalavun Öncesi Memlûk Devleti	8
4. Muhammed b. Kalavun'un I. Saltanat Dönemi (1293-1294/ h. 693-694).....	16
5. Muhammed b. Kalavun'un II. Saltanat Dönemi (1299-1309/ 698-708).....	24
6. Muhammed b. Kalavun'un III. Saltanat Dönemi (1310-1341/ 709-741)	36
7. Kaynak Değerlendirmesi.....	41
8. Arapça Kaynaklar.....	43
8.1. Diplomatik Vesikalar ve Teşkilat Kitapları	43
8.2. Vekayinameler	47
8.3. Tabakât ve Terâcim Kitapları-Müellifleri	54
9. Arapça Dışındaki Kaynaklar	56
10. Coğrafya Kitapları.....	57
11. Seyahatnâmeler	58
12. Vakfiyeler.....	59
13. Araştırma-İnceleme Eserleri	61

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED b. KALAVUN DÖNEMİ'NDE

MEMLÛKLARDA SOSYAL HAYAT

1.1. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da Sosyal Sınıflar	68
1.1.1. Saltanat Makamı ve Sultan.....	69
1.1.2. Hilafet Kurumu	70
1.1.2.1. Muhammed b. Kalavun'un Halifeler ile İlişkisi	72

1.1.2.2. Halife el-Hâkim Biemrillâh (Hilafeti: 1262-1302/661-701).....	72
1.1.2.3.Halife el-Müstekfî Billâh (Hilafeti:1302-1338/701-737).....	74
1.1.2.4. Vâsık Billâh ve II. Hâkim Biemrillâh (Hilafetleri: 1340-1353/740-754)	77
1.1.3. Askerler	78
1.1.3.1.Askerî Eğitim ve Meydanlar	81
1.1.3.2. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Yapılmış Meydanlar	82
1.1.3.2.1. el-Meydanü'l-Kebir	82
1.1.3.2.2. Meydanü Siryakus.....	83
1.1.3.2.3. el-Meydanü'l-Maharî	83
1.1.4. Emirler.....	84
1.1.4.1. Seyfeddin Mengütemur el-Husâmî (ö.1298/ h.698)	88
1.1.4.2. Seyfeddin Sellâr el-Mansûrî(ö. 1310/ h.710).....	89
1.1.4.3. Begtemür Çevgâdar el-Mansûrî (ö.1311/ h.711)	90
1.1.4.4. Baybars ed- Devâdâr el- Mansûrî (ö.1325/ h.725).....	90
1.1.4.5. Şemseddin Karasungur el-Mansurî (ö.1328/ h. 728)	91
1.1.4.6. Argun ed-Devâdâr en-Nâsırî (ö. 1331/ h.731)	91
1.1.4.7. Seyfeddin Kusun (ö.1342/ h.742)	92
1.1.4.8. Dokuz Demir en –Nâsırî (ö. 1345/ h.746)	93
1.1.4.9. Dönemin Diğer Bazı Önemli Devlet Adamları ve Faaliyetleri.....	93
1.1.4.10. Üst Yönetim Mensupları ve Sultanla İlişkileri	98
1.1.5. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Bedevilerle ilişkiler	100
1.2.Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Sosyal Hayat ve Bazı Eğlenceler	105
1.2.1. Elçilikle İlgili Merasimler	107
1.2.2. Nikâh ve Düğün Merasimleri.....	108
1.2.3. Deverân-ı Mahmil	110
1.2.3.1. Mısır'daki Törenler	112
1.2.3.2. Mekke'deki Törenler.....	114
1.2.4. Çevgan ve Kabak	116
1.3. Hıristiyanlarla ilişkiler	117
1.3.1. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Hıristiyanlarla İlişkiler	118
1.3.1.1.İlişkilerin Seyrini Belirleyen Haricî Etkenler	119
1.3.1.2. Bizans Devleti	119

1.3.1.3. Papalık.....	123
1.3.1.4. Aragon Devleti	124
1.3.1.5. Fransa	127
1.3.1.6. Habeşistan Bölgesi	129
1.3.1.7. İlişkilerin Seyrini Belirleyen Dâhili Etkenler	130
1.3.1.8. Olumlu Örnekler	134
1.4. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Yahudilerle İlişkiler.....	136
1.5. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Âlimlerle İlişkisi:	139
1.5.1. Muhammed b. Kalavun Devri Memlûk Yargısı ve Önemli Âlimler	142
1.6. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Kadınların Toplumdaki Yeri	146
1.7. Sosyal Sonuçlar Doğuran Bazı Felaketler ve Etkileri.....	152

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED b. KALAVUN DÖNEMİ'NDE

MEMLÛKLARDA KÜLTÜREL HAYAT

2.1. Memlûk Kültürü.....	154
2.2. Nil Nehri	155
2.3. Divân-ı Mezâlim	157
2.4. Vakıf Kurumu ve Memlûk Kültürel Dokusuna Etkileri	162
2.4.1. Muhammed b. Kalavun Dönemi'ndeki Bazı Önemli Vakıflar	173
2.4.1.1. Bîmaristân-ı Mansûrî Vakfı	173
2.4.1.2. Siryakus Vakfı.....	175
2.4.2. Cami, Hankah ve Medreselerin Vakıflarla İlişkisi.....	179
2.4.3. Vakıfların Kültürel ve İktisadi Boyutları	181
2.4.4. Sultan ve Emirlere Ait Vakıflar	183
2.5. Muhammed b. Kalavun Dönemi Memlûk Sanat ve Mimarisi	185
2.5.1. Memlûk Sanatı	185
2.5.2. Memlûk Mimarisi ve İmar Faaliyetleri	188
2.5.2.1. el-Kasrû'l-Eblak (Muhammed b. Kalavun Kasrı).....	200
2.5.2.2. Muhammed b. Kalavun Dönemi Çeşmeleri.....	202
2.5.2.3. Muhammed b. Kalavun Dönemi Camileri	203
2.5.2.4. Muhammed b. Kalavun Dönemi Medreseleri.....	208

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MUHAMMED b. KALAVUN DÖNEMİ'NDE
MEMLÛKLARDA İKTİSADİ HAYAT

3.1. İktisadi Açıdan Memlûk Coğrafyasının Taksimi	215
3.2. Mısır'ın İç Ticareti ve Bazı Önemli Bölgeler	217
3.2.1. Fustat ve Dimyat	219
3.2.2. İskenderiye	220
3.2.3. Tennis ve Kus.....	221
3.2.4. Kulzum.....	221
3.2.5. Suriye Bölgesi	222
3.2.6. Ürdün Bölgesi	225
3.3. Memlûk İktisadi Hayatını Etkileyen Dış Faktörler	226
3.3.1. İspanya Bölgesi	226
3.3.2. Sudan Bölgesi	229
3.3.3. Haremeyn Bölgesi	230
3.4. Muhammed b. Kalavun'un Mali Politikası.....	232
3.4.1. Muhammed b. Kalavun'a Kadar Memlûk Parası ve Darphaneler	236
3.4.2. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk Parası.....	242
3.5. Ticaretin Önemli Paydaşları: Kârimîyye ve Köle Tacirleri	246
3.6. Vergi Politikası	249
3.7. Dönemin Önemli İktisadî Olayları.....	250
3.7.1. Siyasi Nedenlere Bağlı Olarak Gelişen İktisadi Olaylar	250
3.7.2. Sosyal ve Tabii Nedenlere Bağlı Olarak Gelişen İktisadî Olaylar.....	252
3.8. Tarımsal Faaliyetler	261
3.9. Tahrir Faaliyetleri: er-Ravku'n-Nâsırî	266
3.9.1. Aşağı Mısır.....	267
3.9.2. Garbiyye Bölgesi.....	269
3.9.3. Şarkıyye Bölgesi	270
3.9.4. Münifiyye ve Buhayra Bölgeleri.....	271
3.9.5. Yukarı Mısır –İtfihiyye Bölgesi	272
3.9.6. Feyyum Bölgesi	273
3.9.7. Behensa/Behnesa Bölgesi	273

3.9.8. Uşmuneyn ve İhmimiye Bölgeleri	274
3.10. Muhammed b. Kalavun Dönemi Memlûk Sanayisi	275
3.11. Muhammed b. Kalavun'un Ölümü ve Kişiliği.....	281
SONUÇ	285
KAYNAKÇA	291
EKLER	320
ÖZ GEÇMİŞ	354

KISALTMALAR

AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi
a.e	: Aynı eser
Amlf	: Aynı müellif
b.	:bin (oğlu)
bkz.	: Bakınız
C	:Cilt
çev	: Çeviren
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
haz	: Hazırlayan
İA	: MEB İslam Ansiklopedisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Medhal	: Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal
nr	: Numara
nşr	: Neşreden
ö	: Ölüm Tarihi
S	:Sayı
s	:Sayfa
ss ve pp	: Sayfaları arası
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK	: Türk Dil Kurumu Yayınları
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd	: ...ve devamı.
yy	: Yayınevi yok.

ÖNSÖZ

Mısır merkez olmak üzere Orta Çağ'ın sonlarında kurulan ve zamanla günümüz Ortadoğu coğrafyasının büyük bölümünün ya doğrudan hâkimi ya da siyasetinde etkin olmuş bir güç olarak tanımlayabileceğimiz Memlûklar, 1250-1517 yılları arasında hüküm sürmüş önemli bir Türk devletidir. Günümüzde de olduğu gibi son derece zor bir coğrafyada Memlûklar, farklı dinlere ve etnik kökenlere mensup toplumlara o günün şartları düşünüldüğünde 267 yıl gibi uzun sayılabilecek bir süre yönetebilmişlerdir. Askerî ve idari yapıları incelendiğinde, kendinden önceki Türk-İslam devletlerinden çeşitli kurumları devralarak geliştirdikleri görülen Memlûklar, özellikle veraset sisteminde meydana getirdikleri değişiklikle dikkat çekmektedir.

Orta Çağ'ın en önemli hadiselerinden sayılan Haçlı Seferleri ve Moğol istilâsının etki ve sonuçlarıyla doğrudan yüz yüze kalan Memlûklar, genel kabule göre izledikleri kararlı siyaset ve bu siyaseti besleyebilecek dâhilî kurumları ihdas etme başarısı göstererek bu iki tehlikeyi de bertaraf etmeyi başarmıştır. Bu başarılar kuşkusuz Memlûk Devleti'ne İslam dünyasında müstesna bir konum kazandırmış ve Memlûklar, bu konumu güçlendirme yönünde bir dış siyaset takip etmiştir. Günümüz Filistin topraklarında cereyan eden ve Moğolların kesin mağlubiyeti ile neticelenen Aynicâlût Savaşı Memlûkların gücünü ortaya koymuş, halifeliğin yeniden Mısır'da ihdas edilmesi ve Haçlılara karşı yapılan başarılı savaşlar da İslam dünyasında Memlûk otoritesini perçinlemiştir.

Mısır ve Doğu Akdeniz havzasının imkânlarını iyi kullanan Memlûklar, savaşa dayalı bir politika izlemenin ötesinde ticaret ve diplomasi kanallarını da hep açık tutmaya çalışmıştır. Melik Zâhir Baybars tarafından temelleri atılan, Seyfeddin Kalavun döneminde daha da geliştirilen diplomasinin, tezimize konu olan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde altın çağını yaşadığı söylenebilir.

Memlûk Devleti'ni üç dönem hâlinde yöneten el-Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un sosyo-ekonomik faaliyetlerini incelemeye ayırdığımız çalışmamız, giriş ve sonuç kısımları hariçte tutulursa üç ana bölüm ve bu bölümleri tamamlayan alt başlıklardan oluşmaktadır.

Devletlerin siyasi tarihi, incelenen dönemin ana omurgası olarak düşünülebilir. Bu nedenle konunun iyi anlaşılabilmesi için, çalışmanın giriş bölümünde Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun Devri'nin siyasi perspektifi ortaya konmaya çalışılmıştır. Tez çalışmasının ilk bölümünde Muhammed b. Kalavun Devri'nde Memlûk Devleti'nin sosyal tarihi işlenirken ikinci bölümde kültürel hayatla ilgili araştırma sonuçlarına yer verilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölüm ise dönemin iktisadi hayatını aydınlatılabileceğini düşündüğümüz bilgi ve bu bilgiler üzerine inşa ettiğimiz analizlere yer verilen bir bölümdür.

el-Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un siyasi kariyeri düşünüldüğünde, üç dönem halinde devleti yönetmesi sırasıyla çiraklık, kalfalık ve ustalık dönemleri olarak tanımlanabilir. Melik Nâsır'ın çocuk yaşta saltanat makamına geçtiği ilk dönem tam anlamıyla bir çiraklık dönemi olarak değerlendirilebilir. Bu dönemin genel karakteri, büyük emirler tarafından devlet politikalarının oluşturulup sadece ismen sultan olan Melik Nâsır'a bu politikaların dikte ettirilmesi şeklinde olmuştur. İkinci kez saltanat makamına geçen Melik Nâsır, yönetimde şahsına münhasır icraatlar yapmaya çalıştıysa da henüz tüm politikaları belirleyebilecek olgunluğa erişmemiştir. O nedenle bu ikinci dönemin bir nevi kalfalık dönemi olduğu söylenebilir. Üçüncü dönem ise sultanın ipleri eline alarak kendi yönetim kadrosunu oluşturduğu, kudretli emirlerin nasıl yönlendirilmesi gerektiğini keşfettiği, toplumsal, siyasal ve kültürel politikaları hayata geçirmeye muvaffak olduğu bir dönem olması nedeniyle ustalık dönemi olarak tanımlanabilir.

Çalışmanın akademik içeriğine girmeden önce bir hususu açıklamak, bu tezin şekillenme sürecini anlamak açısından önem arz etmektedir. Tez konusu belirleme aşamasında Prof. Dr. İlyas Gökhan nezaretinde yapılan ön çalışma sırasında el-Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun Devri'nin araştırılması konusunda görüş birliğine varılmıştı. Müteakip süreçte kaynak araştırması ve temini yönünde çalışmalar yapıldı. Bu çalışmalar doğrultusunda İSAM kütüphanesindeki eserler başta olmak üzere ülkemizde ulaşılabilecek ana kaynaklar belirlendi ve birçoğu temin edildi. Teze konu olan coğrafyanın yakından görülmesi amacıyla 2016 yılında Kahire ve İskenderiye şehirleri başta olmak üzere Sina yarımadasını da kapsayacak şekilde bir Mısır gezisi gerçekleştirildi.

Memlûklar döneminde siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel açılardan büyük önem taşıyan ve kaynaklarda Bilâdü’ş-Şam terkihiyle adlandırılan günümüz Filistin-Suriye şeridinde yaşanan siyasi çalkantılar nedeniyle incelemelerde bulunmak, tarihî kalıntıları ve müzeleri görmek mümkün olmadı. 2017 yılı ocak ayında ise birçok Memlûk eserinin sergilendiği Paris’te bulunan Louvre müzesinde Melik Nâsır Dönemi’ne ait bazı objeleri yerinde inceleme imkânımız oldu. Ancak bu süreçte aynı konunun Ahmet Sağlam tarafından çalışılmakta olduğu hususu gözden kaçtı. Yapmış olduğum çalışmalar ve Mısır/Fransa ziyaretlerinde Muhammed b. Kalavun ile ilgili olarak çektiğim fotoğraflardan örnekler göndermem üzerine durum açıklığa kavuştu. Aynı zaman dilimlerinde birbirimizden habersizce aynı konuyu çalıştırmıza ikna olan Ahmet Sağlam büyük bir olgunluk örneği göstererek çalışmasını benimle paylaştı. Bu nedenle kendisine içtenlikle teşekkür etmeyi bir gönül borcu telakki ederim.

Normal süreçte 2018 yılı haziran ayına kadar kısıtlanmış olan tezin Ahmet Sağlam tarafından benimle paylaşılması temelde iki sonuç doğurmuştur. Bunlar: Ana kaynaklar bakımından oldukça zengin bir çalışma olduğunu değerlendirdiğim Ahmet Sağlam’ın tezini okuma fırsatı bulmak ve kendi tezimi Melik Nâsır Dönemi’nin sosyal tarihini ortaya koyabilmek için yeniden ele almak şeklinde olmuştur. Sonuçta yaklaşık dokuz aylık bir emek ile elde edilen ve ağırlıklı olarak dönemin siyasi tarihiyle ilgili olarak bir araya getirilen malzemenin kullanılmamasına ve siyasi tarihe yalnızca giriş kısmında değinilmesine karar verilmiştir. Ülkemizde Memlûk Tarihi konusunda yaptıkları araştırmalarla tanınan tarihçilerden Cüneyt Kanat ve Fatih Yahya Ayaz ile de durum değerlendirmesi yaptıktan sonra çalışmamız, dönemin sosyal tarihini ortaya koymaya yönelik bir anlayışla yeniden ele alınmıştır. Bu vesileyle kıymetli danışmanım İlyas Gökhan başta olmak üzere; Cüneyt Kanat, Fatih Yahya Ayaz, Ahmet Sağlam ve Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi’nin tüm akademik ve idari personeline, izleme komitesinin tüm değerli üyelerine tez çalışmasına yaptıkları katkıdan dolayı teşekkür ederim.

NEVŞEHİR, 2018

Ridvan YİĞİT

GİRİŞ

1. Konunun Takdimi, Temel Çerçevesi ve Önemi

Mısır, Asya ve Avrupa'dan Afrika kıtasına geçişte kilit bir ülkedir. Afrika kıtasında yer almasına rağmen burası jeopolitik bakımdan Ortadoğu'nun da bir parçası olma özelliğine sahiptir. Doğu Akdeniz hâkimiyeti için önemli bir üs konumunda bulunan Mısır aynı zamanda Nil nehrinin etkisi ve katkısı ile ortaya çıkmış kadim bir kültür merkezi olma niteliğine de sahiptir.¹ Mısır'ın sahip olduğu bu özellikler göz önünde bulundurulursa, tarih boyu pek çok haricî kuvvetin bu coğrafyaya sahip olma emelleriyle Mısır'a geldiği sonucuna ulaşmak mümkün olur.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat adını verdiğimiz bu çalışma birkaç istisnai inceleme hariç tutulacak olursa ülkemizde doktora düzeyinde yapılan ve adı geçen üç alanı birlikte değerlendiren ilk çalışma durumundadır. Tez çalışması, XIV. yüzyılın ilk yarısında Memlûk coğrafyasında Muhammed b. Kalavun'un etkin liderliğiyle sağlanan huzur ve istikrar ikliminde Türklerin yalnız siyasi zaferler elde etmekte kalmadığını, medeni vasfı yüksek eserlerle hâkimiyet alanlarını süslediklerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Tezde, tarih araştırmalarının beş temel basamağı izlenerek sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Uzun bir kaynak taraması aşamasından sonra kullanılabilceği düşünülen eserler ikinci aşamada tasnif edilmiştir. Mukayeseli değerlendirme, tahlil ve tenkit aşamalarından sonra elde edilen tüm veriler bir plan dâhilinde yazıya geçirilmiştir. Dönemin temel karakterini ortaya koyabilmek için Kahire ve İskenderiye başta olmak üzere Mısır'daki pek çok şehir gezilerek ana kaynaklardaki tasvirlerle günümüzdeki durum arasındaki farklılıklar anlaşılmalı ve anlatılmaya çalışılmıştır. Dünyanın en ünlü müzeleri arasında gösterilen Fransa'daki Louvre

¹ C.H.Becker, Mısır, **İA**, Cilt 8, Eskişehir: MEB Yayınları,1997, 219; Özen Tok, **XVII. Yüzyılda Mısır Eyaleti**, Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, 1.

müzesini süsleyen Muhammed b. Kalavun'a ait bazı eserlerin fotoğrafları da teze eklenmiştir.

Tez çalışmasında karşılaşılan temel problemlerden biri ana kaynaklara ulaşma zorluğu idi. İSAM başta olmak üzere IRCICA, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Beyazıt ve Süleymaniye Kütüphaneleri gibi İstanbul'daki kütüphanelerden temin edilen ana kaynaklarla sorun büyük ölçüde çözülmüştür. Tercüme esnasında karşılaşılan idari ya da askerî terimler ve yer adlarının okunuşu ile ilgili problemler de TDV İslam Ansiklopedisi imlasına göre yazma yöntemi kullanılarak aşılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte Arapça konusunda bazen profesyonel yardımlar da alınmıştır.

Çalışmamız, Mısır coğrafyasının geçirdiği tarihi ve siyasi aşamaları zikretmekten ziyade İslamî dönemin önemli devletlerinden biri olan Memlûk Devleti'ni en uzun süre yöneten el-Melik en-Nâsir Muhammed b. Kalavun Dönemi'ne odaklanacaktır. Temel hedefimiz Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk Devleti'nin sosyal, kültürel ve iktisadi durumunu ortaya koymaktır. Tarih araştırmalarında incelenen devletin ya da toplumun siyasal tarihi, bir bakıma diğer alanlar üzerinde temel belirleyici durumundadır. Bu nedenle teze konu olan sosyal, kültürel ve iktisadi tarihin hangi temeller üzerine bina edildiğini anlayabilmek için giriş kısmında Muhammed b. Kalavun Döneminin siyasal tarihi ele alınmıştır.

İslamiyet'in yayılmaya başladığı sıralarda Suriye ve Kuzey Afrika'da olduğu gibi Mısır coğrafyasında da Bizans Devleti hüküm sürmekteydi. VII. yüzyılda Bizans Devleti gerek içeride yaşamakta olduğu kanlı iktidar savaşları gerekse farklı mezheplere karşı uyguladığı baskı politikası² nedeniyle elinde tutmakta olduğu diğer bölgeler gibi Mısır'da da taban kaybetmiştir. Çalışmamızın Mısır Hıristiyanları hakkında bilgi veren bölümlerinde Suriye ve Mısır coğrafyasında ilk kiliselerin nasıl inşa edildiği ve *gayr-ı memnun* kitlenin İmparatorluğa karşı takındıkları tavır konusunda da bilgiler verilecektir.

² Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Fikret Işıltan (çev.), Ankara: 1995, 86-90; Mısır'ın Bizans hâkimiyeti altındaki dönemi ile ilgili olarak bk: Casim Avcı, Mısır (Bizans Dönemi), **DİA**, Cilt 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, 557-559; Âdem Apak, **Anahatlarıyla İslam Tarihi**, Cilt 2, 6. Basım, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011, 157-163.

Memlûklar Mısır'a hâkim olduktan sonra zamanla hâkimiyetlerini pekiştirip sınırlarını genişlettiler. Moğollar da Abbasi Devletini yıkıp Irak'a hâkim olduktan sonra yukarıda değinmeye çalıştığımız nedenlerden dolayı Suriye ve Mısır'a yürümeyi hedeflediler. Bu nedenle Moğollar ile Memlûklar arasında defalarca savaş yapıldı. Aynı dönemde hem Irak hem de Mağrip bölgesinde karışıklıklar olunca onlar İslam dünyasında birliği sağlama politikası izledi. Mısır'a hâkim olduktan sonra Memlûklar, aynı zamanda hem Haçlılarla mücadele edip hem de Moğollara karşı koymak zorunda kaldılar. Bu siyaset gereği dünyanın her yerindeki Müslümanlarla iletişim kurmaya çalıştılar. Zaten Şam, Hicaz ve Mısır Memlûkların elinde idi. Ayrıca Libya'nın doğusu, Sudan'ın kuzeyi ve Fırat havzası nüfuz alanları idi. Memlûkların genel düşman tanımında Moğollar, Haçlılar, bazı Türkmen Beyleri ve son dönemlerde de Osmanlılar yer almaktaydı.³

Memlûk Sultanlarının mücadele ettiği Haçlılar, Moğollardan daha tehlikeli idi. Çünkü onlar Hıristiyan olduğu ve böyle kaldığı halde Moğolların çoğu Müslüman olmuştur. Bazı batılı yazarlar, Moğolların farklı inanç sistemlerine karşı takındıkları ve Avrupalılarca *hoşgörü* olarak nitelenen tutumlarının aslında hoşgörüyü ilgisi olmadığını, hâkim oldukları topraklardaki çeşitlilikten ve kabile dışı evliliklerle sağlanan ittifaklardan kaynaklandığını⁴ savunmaktadır. Mukayesenin içeriği ve boyutları ne olursa olsun Haçlılar Müslüman topraklarını ele geçirmek için yüzyıllar boyunca çeşitli faaliyetler yürütmüştür. Fatimî ve Eyyübî dönemindeki savaşlardan dolayı⁵ Memlûklar da Haçlılar ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁶

Haçlılar Mısır ve Suriye topraklarına saldırarak burayı sömürmek istediler. Başta İngiliz ve Fransızlar olmak üzere başka bazı Avrupalı devletler de din kisvesi altında

³ Mahmûd Rızk Selîm, **Asru Selâtini'l-Memâlîk ve Nitâcühü'l-İlmî ve'l-Edebî**, Cilt 3, Kahire: Mektebetü'l Adab el-Cemami', 1962, 185.

⁴ Jane Burbank- Frederick Cooper, **İmparatorluklar Tarihi**, Ahmet Aybars Çağlayan (çev.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2011, 114.

⁵ Fatimîler döneminde haçlıların Mısır ile mücavir alanlarında taban bulması ve Eyyübîler döneminde haçlılarla yapılan mücadeleler için bk: Eymen Fuâd Seyyid, **Fâtımîler (Siyasi Tarih Kısmı)**, **DİA**, Cilt 12, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 228-237; Ramazan Şeşen, **Eyyübîler (Siyasi Tarih Kısmı)**, **DİA**, Cilt 12, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 20-24.

⁶ Sir William Muir, **The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt 1260-1517**, London: Forgotten Books, 2012, 10; Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlîk**, Cilt 3,193.

Akdeniz Sahilinde sömürge kurmaya çalıştılar.⁷ Haçlılara mukavemet eden önemli sultanlardan biri olan Zâhir Baybars⁸ Safed, Antakya, Yafa gibi yerleri Haçlılardan aldı. Mansur Seyfeddin Kalavun⁹ sultan olunca Merkab ve Cebele'yi fethederek 1289-1290/ h. 688 yılında da Trablus'u kuşattı. Otuz dört günlük kuşatmadan sonra Trablus'a giren¹⁰ sultan, Akkâ'yı da almaya karar verdi. Ancak kuşatma hazırlıkları yapılırken vefat etti. Eşref Halil sultan olunca 1291/ h. 690 yılında Akkâ'yı muhasara etti. Çetin bir çarpışmadan sonra¹¹ surları yıktırıp şehre girdi. Beyrut'a kadar ulaştı. Tarihçilerin ittifakına göre Akkâ Memlûklar tarafından alınınca Haçlıların bu bölgedeki varlığı da bitmiştir.¹²

2. Memlûk Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Yerleşmesi

Memlûk kelimesinin kök ve terminolojik anlamları beraber değerlendirildiğinde bu kavramın “mülkiyet altında bulunan, köle, efendisinin tasarrufunda olan kişi”

⁷ Haçlı Seferleri'nin özellikle ekonomik boyutuna dikkat çeken bir çalışma için bk: Işın Demirkent, Haçlılar, **DİA**, Cilt 14, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 527.

⁸ Melik Zâhir Baybars hakkında detaylı bilgi için bk: İbn Abduzzahir, **er-Ravzü'z-Zâhir fi Sireti'l-Meliki'z-Zâhir**, Abdulaziz el-Huveytır (neşr.), Riyad: 1976; M. Fuad Köprülü, Baybars I, **İA**, Cilt 2, İstanbul: MEB Yayınları, 1979, 351-363; Kazım Yaşar Kopruman, Baybars I, **DİA**, Cilt 5, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 221-223.

⁹ Mansur Seyfeddin Kalavun hakkında detaylı bilgi için bk: İbn Habib, **Tezkiretü'n-Nebîh fi Eyyami'l-Mansûr ve Benîh**, Cilt 2, Muhammed Muhammed Emin (neşr.), Kahire: el-Hey'etü'l Mısriyyeti'l-Amme li'l Kitâb, 1986, 48-129; İsmail Yiğit, Kalavun, **DİA**, Cilt 24, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 227-228.

¹⁰ Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, **Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Asarahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber**, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye, 1413, Cilt. 5, 476-478.

¹¹ Akka kuşatması ile ilgili bilgi veren Abû'l Farac, başka kaynaklarda rastlamadığımız bazı detaylar vermektedir. Ona göre kalede bulunan Franklar aşırı derecede gururlu oldukları için şehir kapılarını kapatmaya bile tenezzül etmedikleri bu savaşta 20.000'den fazla Memlûk (müellif *Arap* diyor) askeri hayatını kaybetti. Akka kuşatmasıyla ilgili olarak oldukça canlı tasvirler için bk: Gregory Âbû'l-Farac (Bar Hebraeus), **Âbû'l-Farac Tarihi**, Cilt 2, Ömer Rıza Doğrul (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1950, 639-640.

¹² Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlîk**, Cilt 3, 194-195; Sultan Eşref Halil'in Akka'yı fethetme nedenlerini iyi anlayabilmek için bölgenin önemini dikkate almak gerekir. Eşref Halil'in fethinden yaklaşık bir asır önce Akka'ya Haçlıların saldırma nedenleri, Selahaddin Eyyûbî'nin 1187 tarihili Hittin zaferinin etkileri ve Avrupa'da bu olayın yarattığı hava ile ilgili olarak bk: Kelly Devries, Akka, **Dünya Savaş Tarihi Haçlı Seferleri (1097-1444)**, Cilt 5, Emir Yener (çev.), Timaş, 2012, 108; Hitti de Akka'nın fethinin adeta bir domino taşı etkisi yarattığı ve bu fethin Müslümanlar için diğer Haçlı kalıntılarını da söküp atmak için bir hareket noktası olduğunu iddia etmektedir. Konuyla ilgili görüşleri için bk: Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, Cilt 3, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, 1098-1099.

anlamlarına geldiği¹³ ve memlûk sisteminin, olgunlaşma dönemine Memlûk ve Osmanlı Devleti zamanında ulaştığı¹⁴ söylenebilir.

Her toplumda aslında çeşitli asırlarda kölelik kurumunun bulunduğu ve sürekli savaş halinin sistemi beslediği görülmektedir. Savaşlar sonunda yenilenlerin erkekleri köle yapılmakta, yetim kalan çok sayıda çocuk ise satılmakta idi. Bu nedenle çok sayıda köle taciri vardı. Kaynaklar; Türk, Çerkes, Moğol ve Fars kökenli birçok kölenin Memlûklardan çok önceleri bile Mısır coğrafyasında bulunduğunu ortaya koymaktadır. Tolunoğlu Ahmet döneminden beri¹⁵ köle ticareti çok yaygın olup Mısır ve Şam'da köle çarşıları mevcuttu. Sultanlar ve emirler köle almakta çok ileri gitmişlerdi. Bu ticaret için çok yüksek fiyatlar verildiği olurdu. Hatta aileler, parlak bir istikbali olacağını düşünüp kendi çocuklarını köle tacirlerine satardı.¹⁶

Memlûklar başka bölgelerden Mısır'a köle olarak getirilirdi.¹⁷ Birçok farklı yerde kurulan köle pazarlarından emirler ve sultanlar tarafından satın alınırlardı. Eyyûbilerde de durum aynı olup Bahriyye Memlûkları¹⁸ Necmeddin Salih Eyyûb'un memlûku idiler. Satın alındıktan sonra kaleye getirilen memlûklar özelliklerine göre başka görevlere terfi ettirilirdi. Kendisine ikta, kumaş ve at verilmek suretiyle özgür bırakılan memlûk hürriyetine kavuştuğunda sistemin dışına çıkmaz, bilakis bu sistemin güçlü bir parçası olurdu. Çünkü o terakki etme fırsatına kavuşmuş olur ve şansı ileride alacağı görevlerin niteliğine göre değişirdi. Bu sistem içinde önüne çıkan fırsatlara göre devlet kademelerinde ilerleyen memlûk bazen üstâdâr, devâdâr

¹³ İbrahim Paçacı, Memlûk, **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010, 423; Süleyman Kızıltoprak, Memlûk, **DİA**, Cilt 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, 87-90.

¹⁴ David Ayalon, **Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi**, Samira Kortantamer (çev.), İzmir, Tarih İncelemeleri Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, IV, 1989, 221.

¹⁵ Tolunoğlu Ahmed ve dönemi ile ilgili olarak bk: Ebülfez Elçibey, **Tolunoğulları Devleti (868-905)**, Fazıl Gezenferoğlu (haz.), İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1997; Hakkı Dursun Yıldız, Ahmed b. Tolun, **DİA**, Cilt 2, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, 141-143; Nadir Özkuyumcu, Tolunoğulları, **DİA**, Cilt 41, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, 233-236.

¹⁶ Selim, **Asru Selâtinî'l-Memâlîk**, Cilt 3, 181.

¹⁷ Memlûk sisteminin geçirmiş olduğu tarihsel aşamalar, memlûk sınıfının oluşmasında rol oynayan amiller ve bu sınıfa mensup olanların diğer kölelerden farklı yönleri ile ilgili geniş bilgi için bk: Süleyman Kızıltoprak, Memlûk Sistemi, **Türkler**, Cilt 5, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 320-336.

¹⁸ Bahriyye Memlûk Devleti'nde hem ordunun denizci sınıfını hem de 1250-1382 yılları arasında hüküm süren sultanlar dönemini anlatmak için kullanılan bir terminolojik kavramdır. Tezimizde kastedilen genellikle ikincisi olup, bu dönemle ilgili detaylı bilgi için bk: Kazım Yaşar Kopruman, Bahriyye, **DİA**, Cilt 4, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 512.

ya da atabek bile olabilirdi. Tüm bu görevlerin üstündeki yegâne makam ise saltanat makamı olup şansı yaver giderse sultan olma ihtimali de vardı.¹⁹ Sultan seçilen kişi, devletin yönetim merkezi olan Kalatü'l-Cebel'e taşınırdı.²⁰

Memlûklar Orta Çağ'da saray hizmetleri için satın alınan köleler olup İran, Anadolu ve Türk memleketlerinden getirilen kişilerdi. Ayrıca memlûk kadınlar da cariye olarak kullanılırdı. İslam tarihinin erken dönemlerinde sadece Arap olanlara silah verilir ve köleler saray hizmetlerinde kullanılırdı. Ancak sonradan gerek sultanlar gerekse emirler Arap olmayanlardan da askerî birlikler kurmaya başladılar.²¹ Mısır Memlûklarında Necmeddin Eyyûb dönemi bir dönüm noktası oldu. Necmeddin Eyyûb Kerek'e hapishaneye gönderildiğinde onu çok sevdikleri için memlûkları onun yanında kaldı. Yeniden sultan olunca Necmeddin Salih Eyyûb, çok sayıda köle satın alma yoluna gitti. Onları emir yaparak memlûklarını sırdaş edindi.²² Onlar zamanla güçlenip Kahire halkı sultana dert yanmaya başlayınca sultan onlar için özel bir kale inşa ettirdi.²³ O kale Ravza adasıydı.²⁴ Zamanla bir kışla haline gelen bu

¹⁹ Memlûklarda iktidar erkinin verasetle intikaline sıcak bakılmadığı için genellikle başka usuller câri olmuştur. Meşruiyet probleminin halledilmesine yönelik çabaları işleyen ve konuyu aşağı-yukarı aynı şekilde ele alan çalışmalar için bk: Ali Aktan, Memlûklerde Saltanat Değişikliği Usulü, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 9, 1990 (270-279); Süleyman Özbek, Memlûklerde Meşruiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar "Sultanı Öldüren Sultan Olur." **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 32, Sayı 53, (155-172); Ahmet Sağlam, Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur, **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt 2, Sayı 4, 2015, (107-126).

²⁰ Selim, **Asru Selâtinî'l-Memâlik**, Cilt 1, 95; Memlûklarda saltanat makamına geçen kişinin bir anlamda *Primus inter pares* –eşitler arasında birinci- konumunda olduğuna yönelik değerlendirmeler için bk: Afaf Lutfi Al- Sayyid Marsot, **Mısır Tarihi (Arapların Fethinden Günümüze)**, Gül Çağalı Güven (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, 28.

²¹ Türklerin üstün savaş ve teşkilatçılık özelliğinden dolayı Abbasîler dönemine kadar uzanan tarihsel süreçle ilgili olarak bk: Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, 4. Baskı, İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayınları, 2011, (81-131); Mehmet Azimli, Abbasîler Dönemi'nde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu, **Türkler**, Cilt 4, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 363-374.

²² Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizi, **el-Hıttatü'l-Makriziyye el-Mevaiz ve'l-İttibar fi Zikri'l-Hıttat ve'l-Asar**, Cilt I-III, Eymen Fuad Seyyid (thk.), London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, 2013, Cilt 3, 384.

²³ Memlûk tarihinde Ravza adasında Bahriyye'nin iskân edilmesi ile Abbasîler döneminde Samerra şehrinin kurulması ve etkinlik kazanması arasında ilgi çekici benzerlikler bulunmaktadır. Samerra'nın kuruluş ve gelişiminin detayları ile ilgili olarak bk: Mustafa Demirci, Samerra, **DİA**, Cilt 36, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 70-71; Hatice Kübra Topuz, Abbasî Başşehri Sâmerâ ve Abbasî Tarihinde Sâmerâ Dönemi, **İstem**, Sayı 18, 2011, 83-112.

²⁴ Ravza adası ile ilgili olarak bk: Sarimüddin İbrahim b. Muhammaed b. Aydemir İbn Dokmak, **el-İntisar li Vasıtatı Akdi'l-Emsar fi Tarihi Mısır ve Cuğrafiyye**, Cilt I-II, Beyrut: Dârü'l-Afâki'l-Cedide, Tarihsiz, Cilt 1,109-120; Ebü'l-Fazl Celaeddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, **Kevekbü'r-Ravza fi Tarihi'n-Nil ve Cezireti'r-Ravza**, Thk. Muhammed Şeştavi, Dârü'l-Afâki'l-Arabiyye, Kahire, 2002.

yapıyla sultan onları halktan ayırmış oldu. Zikredilenlere göre buraya *Kaletü'l-Mikyas*²⁵ denildi. Burada bostanlar da kurularak askerin her ihtiyacı karşılandı.²⁶

Kalede bulunan önemli memlûkların bazıları şunlardı: İzzeddin Aybek, Zâhir Baybars, Farisüddin Aktay, Kalavun el-Elfî, Sungur er-Rumî, Yelbay er-Reşidî. Bunlardan bazıları sonraki dönemlerde hükümdar oldu. Memlûkların öncelikli görevi askerlik olup başka iş yapmazlardı. Ancak aralarından az da olsa ilimle uğraşanlar da çıkmıştır. Memlûk kültürü baskın olarak askerî bir yapıya sahipti. Memâlîkü's-Sultâniyye birinci sınıf olarak kabul edilen askerlerden oluşurdu.²⁷ Bu grubun merkezi *Kalatü'r-Ravza* olup Muizüddin Aybek döneminde şiddete maruz kalarak dağıtıldılar. Aybek ise kendine bağlı özel bir memlûk grubu teşkil etme yoluna gitti. Kutuz²⁸ ve ardından Baybars dönemlerinde toparlanmaya çalıştılsa da ancak Kalavun döneminde Bahriyye Memlûkları yönetimin merkezine gelebildiler.

Memlûklar sıkı bir askerî eğitimden geçer²⁹ ve buluş çağına gelince kendilerine yüzme, binicilik, kılıç ve okçuluk öğretilirdi. Mübareze eğitimi de olmazsa olmaz bir aşamayıdı. Yetişkinlik çağında memlûkun kapasitesi ortaya çıkar ve son merhale ise orduda görev alma, savaşlarda kendini kanıtlama aşamasıydı. Bu aşamada ona ikta verilirdi. Memlûklar hür olmadan evlenemezdi. Tezimize konu olan Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun tüccarlara memlûk alırken çok dikkatli davranmaları

²⁵ Adanın en uç noktasında bulunan ve Nil nehrindeki değişimleri tespit eden mikyasın yakınlarına kurulduğu için bu adla anılmıştır. Söz konusu mikyas günümüzde faal durumda olmayıp yalnızca turistik amaçlar için kullanılmaktadır. Temmuz 2016'da tarafımızdan Mısır'a yapılan araştırma gezisinde çekilen mikyas fotoğrafları için ekler bölümüne bakınız.

²⁶ Selim, *Asru Selâtinî'l-Memâlîk*, Cilt 1, 76.

²⁷ Memlûk Devleti'nin askeri yapısı ile ilgili detaylı bilgi için bk: David Ayalon, **Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III**, Abdullah Mesut Ağır (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, 6-24; M.C. Şehabeddin Tekindağ, XIV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 1960.

²⁸ Memlûk sultanı Seyfeddin Kutuz hakkında deylı bilgi için bk: İbn Abduzzahir, **er-Ravzü'z-Zâhir**; Ebûbekr b. Abdullah b. Aybek İbnü'd-Devadarî, **Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürretü'z-Zekiyye fi Ahbâri Devleti (Mülûki)t –Türkiyye**, Ulrich Haarman (thk), Cilt 8, Kahire: y.y., 1971, 39-66; Moğollarla yaptığı mücadele için bk: Fayid Hammad Muhammed Aşur, **el-Alakatü's-Siyasiyye Beyne'l-Memâlîk ve'l-Mogul fi Devleti'l-Memlûkiyye'l-Ûla**, Kahire: Darü'l-Maarif, 1976, 36-62; Ali Aktan, Sultan Kutuz ve Aynu Calut Zaferi, **Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 11, 1991, 181-201; İsmail Yiğit, Kutuz, **DİA**, Cilt 26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, 500-501.

²⁹ Memlûkların eğitim safahatı hakkında detaylı bilgi için bk: Ali Salim Nebahin, **Nizamü't-Terbiyeti'l-İslamiyye fi Asri Devleti'l-Memâlîk fi Mısır**, Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabi, 1981, 153-202; Askerî eğitimden ziyade memlûkların ideolojik bakımdan devlete hizmet eden neferler olarak yetişmelerini sağlayan eğitim sistemi üzerine yapılmış bir çalışma için bk: Donald P. Little, Religion Under the Mamluks, **The Muslim World**, October 1983, Vol: LXXIII, Issue, 3-4, 165-181.

gerektiğini söylerdi. Kendi alacağı memlûkların yetenekli olmalarını ister, yaşlı memlûk aldırılmazdı. Tüccarlara: “*Zeki çocuklar için babası ne istiyorsa verin.*” derdi.³⁰

Askerî disiplinin hâkim olduğu ilk devrin yani Bahrî Memlûklar Dönemi'nin tersine Berkuk Devri'nden itibaren memlûkların evlenmelerine izin verildi. Memlûklar bu devirden itibaren halkla çeşitli ilişkiler kurmaya başlayınca doğal olarak askerî disiplin azaldı.³¹ Bozulmanın psikolojik tarafına dikkat çeken Memlûk tarihçisi M. R. Selim'e göre kadınlarla dolaşmaya başlayan askerlerin saygınlığı da azaldı. Üçüncü devirde ise tam bir ihmal devri yaşanmış olup Ferec döneminde³² askerî eğitim de ihmal edilmeye başlandı. Bunun sonucunda da askerlik mesleği tamamen bozuldu.³³

3. Muhammed b. Kalavun Öncesi Memlûk Devleti

Memlûk Tarihi ile ilgili bilgi veren ana kaynaklara göre Memlûklar iki ayrı dönem olarak incelenir: *Bahriyye* yani Türk Memlûkları, *Burciyye* ya da Çerkes Memlûkları.³⁴ Bazı memlûklar için kullanılan *Bahriyye* ifadesi, onlar henüz devlet hükmü kazanmadan önce de kullanılan bir ifadeydi. Bu grup, kısaca açıklandığı gibi Melik Salih Necmeddin Eyyûb'un Ravza adasında onlara yer vermesinden dolayı bu isimle adlandırılmıştı. Devlet kurulduktan sonra da aynı isim kullanılmaya devam

³⁰ Selim, *Asru Selâtinî'l-Memâlik*, Cilt 1, 77-79.

³¹ Tekindağ'ın Kalakaşandı'ye dayandırarak verdiği bilgilere ve savunduğu teze göre özellikle ikta alım-satım işini meslek edinen bir grup türeyerek bozulmayı hızlandırmıştır. Konuyla ilgili olarak bk: M.C. Şehabeddin Tekindağ, Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1961, 152-154.

³² Özellikle ikta satımına izin verilmesi sonrasında derinleşen yozlaşma ve etkileri için bk: Esra Çıplak, *El-Melik En-Nâsır Ferec b. Berkuk Devri Memlûk Sultanlığı (791-815/ 1389-1412)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2005, 181-183.

³³ Selim, *Asru Selâtinî'l-Memâlik*, Cilt 1, 81.

³⁴ Memlûk kaynakları devletin Sultan Berkuk'a kadar olan ilk dönemi için (1250-1382) *ed-Devletü't-Türk/Türkiyye*, bu tarihte büyük emirlerin muvafakati ile sultan ilan edilen Berkuk'tan 1517 yılına kadar olan dönem için de *ed-Devletü'l-Çerakise* tanımlamasını kullanmaktadırlar. Bu tanımlamayla beraber, söz konusu iki grubun merkez olarak kullanıp güçlendikleri mekânlara izafeten *Bahriyye* ve *Burciyye* adları da kullanılmıştır. XIV. yüzyılın ilk yarısında yani Burcî Memlûklar kurulmadan önce ölen İbn Devâdârî, *ed-Devletü't-Türkiyye* tanımlamasını, İbn Tagribirdî de *ed-Devletü'l-Çerakise* ifadesini kullanmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, Cilt 8, 12; Berkuk ile ilgili olarak Ebü'l Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tagribirdî, *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vâfi*, Muhammed Muhammed Emin-Said Abdulfettah Aşûr, (thk.), Cilt I-VII, Kahire: y.y.,1984, Cilt 3, 285; *Kalavun Devleti'nin yıkılması ve Çerkes Devleti'nin Kurulması* başlığını seçen İbn İyas'ın kayıtları için bk: Ebü'l-Bereket Zeynüddin Muhammed b. Ahmed İbn İyas, *Bedai'üz-Zühûr fi Vekâyii'd-Dühûr*, Cilt I-V, Beyrut: Muhammed Mustafa (thk.), Müessesetü'r-Reyyan el-Ma'hedü'l-Almani li'l Ebhasi's-Şarkıyye, Cilt 1/I, 1431/ 2010, 312.

etti. Onların reisi olan Farisüddin Aktay'ın öldürülmesinden sonra Bahriyye birçok farklı bölgeye dağılmıştır. Bunun nedeni de Muizüddin/İzzeddin Aybek'in Bahriyye tarafından kendisine bir darbe yapılacağını haber alıp bu grubun lideri olan Farisüddin Aktay'ı öldürtmesiydi. Bundan sonra Muizüddin Aybek, Bahriyye'yi dağıtıp *Muiziyye* denilen güçlü bir grup kurdu. Sonuç olarak Bahriyye'den çoğu Şam bölgesine kaçtı. Muiziyye de Muizüddin Aybek'in tüm emirlerini yerine getiren ve ona destek veren bir grup olarak ortaya çıkmış oldu. Ancak Bahriyye, tam olarak ortadan kaldırılamadığı için hem sonraki süreçte etkin oldular hem de bu isimle anılmaya devam etti. Makrizî, onlar için *Bahriyye* derken başka tarihçiler de *Devletü'l-Etrâk* demiştir. Sonraki süreçte Mansur Seyfeddin Kalavun onları toplayıp tekrar bir araya getirmeye karar vermiştir.³⁵

Mısır Memlûkları Devleti'nde Kalavun hanedanına kadar geçen süreçte devleti yönetmiş olan hükümdarlar arasında: el-Melike İsmetüddin Şecerüddür, el-Melik el Muiz İzzeddin Aybek, Nureddin Ali b. Aybek, Seyfeddin Kutuz, ez-Zâhir Rükneddin Baybars, el-Melikü's-Said Muhammed Berke ve el-Melik el-Adil Bedreddin Sülemiş vardır. Çalışmamızda söz konusu dönemin siyasi tarihini incelemekten ziyade Muhammed b. Kalavun Dönemi'ne kadar geçen süreçte yaşanmış bazı önemli olaylar ve bilhassa Mansur Seyfeddin Kalavun, Eşref Halil Dönemleri ve *Bahriyye'nin* etkileri kısaca değerlendirilecektir.

Kaynaklardaki bilgiler değerlendirildiğinde, çeşitli sıkıntılarla yüz yüze kalmış ve önemli bir potansiyele sahip olan *Bahriyye'nin* Sultan Kalavun'un çabaları sonucunda tekrar bir ağırlık merkezi halinde örgütlenebildiği sonucuna ulaşmak mümkün olur. Bahriyye, tarihsel süreçte çok büyük başarılar kazandı ve Moğolları yenerek büyük bir tehlikenin önüne geçmiş oldu. Devlete de tam anlamıyla hâkim olduktan sonra kendi adlarıyla Mısır, Şam, Fırat, Ceziretü'l-Arap ve hatta Mağrip bölgelerine -Cezayir, Fas, Moritanya- hâkim oldular. Bahriyye'den 24 sultan tahta çıkmış olup bunun 14 tanesi Kalavun ailesindedir.³⁶

³⁵ Selim, *Asru Selâtinî'l-Memâlik*, Cilt 1, 22.

³⁶ Kalavun hanedanından tahta çıkan sultanlar ve dönemleri ile ilgili bilgi edinmek için bk: Mahmûd Şakir, *Tarihu'l-İslam*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Süleymaniye Kütüphanesi, Sami Benli Koleksiyonu, Demirbaş no: 1338, 40.

Saltanat dönemini ortaya koymaya çalıştığımız el-Melik en-Nâsir Muhammed b. Kalavun, yalnızca bu ailenin değil aynı zamanda Memlûk Devleti tarihinin de en uzun süre başta kalan hükümdarı olması nedeniyle büyük önem arz etmektedir. Melik Nâsir'ın ölümünden sonraki süreç konumuz dışında olmakla beraber hanedana adını veren Seyfeddin Kalavun ve Eşref Halil dönemlerini ana hatlarıyla da olsa tanımak Muhammed b. Kalavun dönemiyle ilgili sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için gereklidir.

Kendisine Mansur lâkabı verilen Seyfeddin Kalavun, 1279-1280/ h. 678 yılında sultan oldu. Sultan olmadan önce Alâeddin Aksungur'un memlûku idi. Aksungur onu Necmeddin Salih Eyyûb'a hediye etti. Böylece onun memlûkları arasına katılmış oldu. Hürriyetine kavuştuktan sonra saltanat yolunda terakki etti ve atabek oldu. Kalavun, Memlûk Devleti'nin en önemli sultanlarından biri olmasının ötesinde kendisinden sonra bir hanedan kurmuştur.³⁷

Yukarıda geçtiği gibi Kalavun ailesinden 14 isim saltanat makamına geçmiş olup bu aile Memlûk Devleti'ne yaklaşık bir asır hükmetmiştir. Mansur Seyfeddin Kalavun, yeni memlûk satın alma³⁸ konusunda çok titiz davranan bir sultan olup onun memlûklarının sayısının 12.000'i bulduğu söylenir. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Kalavun'un karşılaştığı ilk büyük sorun Dımaşk'ta bulunan Şemseddin Sungur el-Aşkar'ın isyan ederek kendisine *el-Melikü'l-Kâmil* unvanı vermesiydi. Sultan Kalavun, ona kendi nâibi olan Toruntay'ı elçi olarak gönderdi. Toruntay, Sungur'u ikna etme konusunda başarılı olunca Dımaşk bölgesi tekrar Kalavun'u tanıdı. Moğolların Halep şehrini tahrip etmeleri üzerine büyük bir ordu toplayarak oraya yönelen Kalavun, Humus yakınlarında aralıklarla yapılan savaşta Moğolları ağır bir yenilgiye uğrattı. Kalavun, bundan sonra Trablus'u 34 günlük bir kuşatmadan sonra fethetti. Aynı şekilde Hısnü'l-Merkab'³⁹ da alan Kalavun, Trablusu'u fethettikten sonra burayı tamamen yıktırdı ve yeni bir Trablus inşa ettirdi.

³⁷ Kalavun hanedanının kurulması ve kısa tarihçesi ile ilgili bk: Ali Aktan, Bahrî Memlûklerden Sultan Kalâvûn ve Hanedanı, **Bellekten**, Cilt LIX/226, 1996, 605-620.

³⁸ Memlûk fiyatları ile ilgili olarak bk: Abdullah Mesut Ağır, **Memlûklarda Ticaret**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2015, 167.

³⁹ el-Melikü'l Müeyyed İmadüddin İsmail b. Ali, Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer**, Mahmud Deyyub(thk.), Beyrut: Dârü'l Kütübü'l İlmiyye, 1997/1417, Cilt 2, 355; Amlf, **Takvimü'l-Büldân**, M. Reinaurd (Neşr.), Beyrut: Darü's-Sâdır, Tarihsiz, 254-255; İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 481.

Günümüzdeki Trablus, Kalavun tarafından inşa ettirilmiş olan şehirdir.⁴⁰ Aktif bir politika izleyen Kalavun, Bilâd-ı Nûbe'ye⁴¹ iki sefer düzenlemiş ve büyük ganimetlerle dönmüştür. Mansur Seyfeddin Kalavun (1279- 1290/ h. 678–689), 11 yıllık saltanatından sonra 1290 yılında vefat etti ve kendisinin yaptırdığı büyük hastaneye (Bîmâristana) defnedildi.⁴²

Kaynaklar değerlendirildiğinde Sultan Kalavun'un Zâhir Baybars gibi Memlûkların büyük sultanlarından biri olduğuna hükmedilebilir. Kıpçak asıllı olup *es-Salihî* nisbesi ile anılmasının nedeni Necmeddin Salih tarafından satın alınmış olmasıdır. Bin dinara⁴³ satın alındığı için *el-elfi* şeklinde de lakaplandırılmıştır. Bu da onun satın alınmasından utanmadığını ve bununla gurur duyduğunu ortaya koyar.⁴⁴

Mansur Seyfeddin Kalavun'un dış politikası incelendiğinde, onun dört önemli anlaşma yaptığı görülür. Bunlardan ilki Beytû'l-Makdis için Şarl Anjou, ikincisi de, İşbitâriyye korsanları ile Lazkiye'nin güneyindeki Merkab kalesi ile ilgili olarak yaptığı anlaşmadır. Üçüncüsü Dâviyye⁴⁵ ile Tarsus için, dördüncüsü de Trablus

⁴⁰ Trablus, Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde adeta ikinci merkez mesabesinde olan Bilâdü's-Şam'daki önemli kentlerden biridir. Bu bölgedeki diğer kentlerle ilgili detaylı bilgi için bk: Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Leiden: Michael Jan de Goeje (ed.),1967, 76.

⁴¹ Bölgenin coğrafi özellikleriyle ilgili olarak bk: Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah et-Tali İdrisi, **Nûzhetü'l-Müştâk fi İhtiraki'l-Âfâk**, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1989, 32-33; Bölgedeki birbiriyle mücadele eden devletçiklerin Memlûk hâkimiyetini –en azından üstünlüğünü- tanıdıklarını Memlûklara göndermiş oldukları hediyelerden anlamak mümkündür. Buna bir örnek olarak bk: Sarimüddin İbrahim b. Muhammaed b. Aydemir İbn Dokmak, **en-Nûfhatü'l-Miskiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye: min Kitabi'l-Cevheri's-Semin fi Siyeri'l-Hulefa ve'l-Mülûk ve's-Selâtin (min sene 637 hatta sene 805)**, Ömer Abdüsselam Tedmürî (thk.), Sayda: el-Mektebetü'l Asriyye, 1999, 121; Nûbe coğrafyası, Asvan'dan Beyaz ve Mavi Nil'in birleştiği yere kadar olan geniş coğrafyayı ifade eder. Bu bölge ve Memlûk tarihi boyunca Nûbe-Memlûk ilişkileri ile ilgili detaylı bilgi için bk: Kerem Savi Baz, **Memalikü'n-Nûbe fi'l-Asri'l-Memlûki: İzmihlaluha ve Sukûtuha ve Eseru fi İntişari'l-İslam fi Sudan-i Vadi'n-Nil min 648-923 H. / 1250-1517 M**, Kahire: Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, 2006, 7.

⁴² İslam dünyasında klasik hastanelerin yerine kullanılan bir ad olup, farklı telaffuzlarla da olsa Kuzey Afrika'da hatta İspanya'da bile bu ad şöhret bulmuştur. Bîmâristanlarla ilgili detaylı bilgi için bk: Arslan Terzioğlu, Bîmâristan, **DİA**, Cilt 6, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 163-178; Selim, **Asru Selâtinü'l-Memâlik**, Cilt 1, 29.

⁴³ Dinar, İslam Devletlerinde kullanılmış olan altın parayı ifade etmektedir. Greko-Latin kökenli bu paranın tarihçesi ile ilgili olarak bk: Halil Sahillioğlu, Dinar, **DİA**, Cilt 9, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 352-355.

⁴⁴ Ahmed Muhtar Abbadî, **Fî Tarihi'l-Eyyubiyyîn ve'l-Memâlik**, Beyrut: Daru'n Nahdati'l Arabiyye,1995, 209; Salihyye Memlûkları ve Sultan Kalavun'un Bahriyye Memlûkları üzerindeki etkisi ile ilgili olarak bk: Süyûtî, **Kevebü'r-Ravza**, 90.

⁴⁵ İşbitariyye, Müslümanlardan alınan özel izinle Kudüs'e gelecek hasta ve yaşlı hacı adaylarına hizmet için İtalyan tacirler tarafından kurulmuş bir teşkilattir. 1119 yılında yine Kudüs'te kurulan Dâviyye 1128 yılında resmen bir tarikat olarak tanınmıştır. Sonraki dönemlerde bu örgütler Saint Jean Baptist'e (Aziz Vaftizci Yahya) izafeten bir şövalye örgütüne dönüşerek

emirliği ile yapılan anlaşma olup, VII. Bohemond bu emirliğin başında bulunuyordu. Bu anlaşmalarla⁴⁶Sultan Kalavun 10 yıllık bir barış döneminin kapısını açtı. Anlaşmalarda Kalavun baskın taraf olarak dilediği şartları kabul ettirdi.⁴⁷

Sultan Kalavun Humus savaşında elde ettiği başarıdan sonra yüzünü Haçlılara dönerek Lazkiye'nin güneyindeki İşbitâriyye'ye 1285'te saldırdı ve onları teslim aldı. Bir aylık kuşatmadan sonra Haçlılar Akkâ ve Trablusgarp'a kaçtılar. Bundan sonra diğer Haçlılar da korktu ve VII. Bohemond Sultan Kalavun'la anlaşabilmek için ona hediyeler gönderdi. Ermeniler de aynı şekilde hediyeler gönderdi. 1287 yılında Lazkiye kuşatmasında kendisine neden anlaşmayı bozduğu sorulunca, Kalavun: “*Ben VII. Bohemond ile anlaştım ve o öldüğüne göre uyacağım bir anlaşma da yok.*” dedi. Sultan Kalavun 1289 yılında Trablus'u muhasara edince Haçlılar da kaçtı. Ebü'l-Fidâ, olayla ilgili olarak, Haçlılardan çok kişi öldüğünü ve onların cesetlerinin kokusundan dolayı sıkıntı yaşandığı yönünde bilgiler aktarmaktadır.⁴⁸ Haçlılar neredeyse tüm yerleri kaybedince can havliyle saldırma kararı aldılar. Akkâ'dan geçen Müslümanlara saldırmaya başladılar. Sultan Kalavun da karşı saldırıya geçme planları yaparken 1290-1291/ h. 689 yılında öldü ve hazırlıklar yarım kaldı.⁴⁹

Aslında Sultan Kalavun, büyük oğlu Alâeddin'i veliaht tayin edip, ona *el-Melik es-Salih* lâkabını vermişti. Ancak Alâeddin 1288 yılında babasından önce vefat edince - Eşref Halil tarafından yemeğine zehir katılarak öldürüldüğü söylenir- ona sultanlık

Saint Jean şövalyeleri adıyla anılmıştır. Her iki oluşum sonradan Müslümanlara karşı yapılan savaşlarda çekirdek unsur olmuştur. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde 1302 yılında Antartus yakınlarındaki Arvad adasını da kaybettikleri için bölgeden izleri tamamen silinmiştir. Detaylı bilgi için bk: Ramazan Şeşen, Dâviyye ve İşbitariyye, **DİA**, Cilt 9, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 19-21; Templiye şövalye tarikatının en kısa ömürlü şövalye tarikatı olduğu fikrinin aksine günümüzde ABD başta olmak üzere birçok batı ülkesinde taraftarı olduğunu, hatta masonluğun temeli olduğunu savunan bir değerlendirme için bk: Turgut Derinkök, **Templiye Şövalyeleri**, İstanbul: Alfa Yayınları, 2005, 96.

⁴⁶ Sultan Kalavun tarafından yapılan bu antlaşmaların bilhassa ticari önemini inceleyen bir çalışma için bk: Zeynep Güngörmez, **XI-XIII. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de Ticaret**, Doktora Tezi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2014, 66-69.

⁴⁷ Mahmud Cemaleddin Surûr, **Devletü Benî Kalavun fi Mısır**, Kahire: y.y., 1947, 222; Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 211.

⁴⁸ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 357-358; Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 214.

⁴⁹ Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Şihabüddin Ömer b. Kesir b. Dav' b. Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt I-XIV, Mehmet Keskin (çev.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995, Cilt 13, 527-528; Kazım Yaşar Koprıman, **Mısır Memlûkleri, DGBİT**, İstanbul: Çağrı Yayınları, Cilt 6, 1992,472; Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 215.

yolu açıldı. Bu rivayetin doğruluğu tartışma konusu olsa da Makrizî'ye göre Eşref Halil'e babasının güvenmediği tartışmasıdır.⁵⁰ Muhammed b. Kalavun ölünce, emirlerin muhalefetine rağmen oğlu Eşref Halil sultan oldu. Eşref Halil, naiplik makamına Alemüddin Sencer eş-Şücaî'yi⁵¹ getirdikten sonra Bilâdü'ş-Şam'da⁵² Frenklerin elinde olan Akkâ'yı zorlu bir kuşatma sonunda ve mancınıklar yardımıyla fethetti. Sonra Mısır'a büyük bir fatih gibi girdi. Bu dönemde etkinliği çok artan vezir İbn Sel'us⁵³ çeşitli dedikodular yayarak sultanın birçok emiri öldürmesine sebep oldu. Üstelik Baydara'nın⁵⁴ kendisini devirmek için planlar yaptığını sultana söyleyince Eşref Halil Baydara'ya çok kötü davrandı. Baydara da gerçekten sultana karşı darbe planları yapmaya başladı.⁵⁵

Eşref Halil'in savaşçı bir karaktere sahip olup babasının çizdiği yola uygun bir dış siyaset izlediğini söylemek mümkündür. Eşref Halil 1291 yılında Haçlıların son sığınağı olan Akkâ'ya saldırdı. Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü almasını müteakip Haçlılar tarafından müstahkem bir yer haline getirilen Akkâ'nın iyi korunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶ Steven Runciman'ın Akkâ ile ilgili olarak yaptığı tahlil Eşref Halil ve haleflerinin neden oraya bu denli önem verdiğini de ortaya koymaktadır. Runciman, bölgedeki ticari hareket ve kervanların taşıdığı mal çeşitliliğini İbn Cübeyr'e dayandırarak verdiği bilgilerle ortaya koymaktadır. Dikkat çekici olan

⁵⁰ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizî, **Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, Kahire: Muhammed Mustafa Ziyade (neşr.), Matbaatü'l-Cenne, 1939, Cilt 1/III, 750.

⁵¹ Dönemin kudretli emirlerinden Alemüddin Sencer eş-Şücaî(ö.1294/ H.693) hakkında bk: İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 6, 1984, 80-82.

⁵² Çalışmamızda geçen Bilâdü'ş-Şam kavramının karşılığı günümüzdeki Suriye'nin başşehri olmayıp Memlûklar Dönemi'nde Ürdün, Filistin ve Lübnan topraklarını da kapsamaktadır. Bölge belirtmek gerektiğinde bu kavramı, özel bir yerleşim yerinden bahsetmek gerektiğinde ilgili kentin adını, günümüzdeki Şam şehrini anlatmak istediğimizde de Dımaşk ifadesini kullanmaya gayret ettik. Bölgenin kısa tarihçesiyle ilgili geniş bilgi için bk: Halil b. Şahin, **Zübdetü Keşfi'l-Memâlik**, 40-52; Ayrıca bk: Cengiz Tomar, Şam, **DİA**, Cilt 38, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, 311-315.

⁵³ İbn Sel'us ile ilgili müstakil ve kapsamlı bir çalışma için bk: Fatih Yahya Ayaz, Memlûklar Dönemi Vezirlerinden İbnü's Selus (ö.693/1294), **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Adana: Cilt V/I, 2005, 91-122.

⁵⁴ Memlûk kaynakları incelendiğinde bir gecelik saltanatı olduğu görülen Baydara'nın sultan olup olmadığı tartışmalıdır. Baydara'nın hal tercümesi için bk: İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 3, 493-495; Baydara'nın dâhil olduğu olayların kısa bir değerlendirmesi için bk: İbn Dokmak, **en-Nüfhatü'l-Miskiyye**, 92-93.

⁵⁵ Selim, **Asru Selâtinî'l-Memâlik**, Cilt 1, 30.

⁵⁶ Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 219; Günümüzde İsrail Devleti sınırları içinde yer alan yaklaşık 5000 yıllık bir tarihe sahip olduğu düşünülen ve Filistin'in batısında yer alan önemli bir kenttir. Akka'nın kısa tarihçesi ile ilgili bk: Feridun Emecen, Akka, **DİA**, Cilt 2, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, 265-267.

başka bir husus da bölgede uygulanan gümrük harçlarının tahsilinde gösterilen özendir. Basitçe söylemek gerekirse Akkâ, sahil bölgesinin en işlek limanı olmasının ötesinde aynı zamanda en güvenli ve hac yollarının kavşak noktasında olması nedeniyle de ticari getirisi yüksek bir kenti.⁵⁷

Akkâ'ya yukarıda sayılan özelliklerinin de etkisiyle sürekli göçler olunca burada pek çok farklı Haçlı grubu oluştu. Fransız ve İngiliz birliklerinin dışında Kıbrıs kralının nâibi de buraya hâkim olmak istiyordu. Haçlıların bu bölünmüşlüğü kuşkusuz onları zayıflattı. Sonuçta 18 Mayıs 1291/ h.690 tarihinde 43 günlük muhasara sonrası Memlûklar Akkâ'ya girmişlerdir.⁵⁸ Bazıları, deniz yoluyla Kıbrıs'a kaçmaya çalıştıysa da denizde boğuldular. Kaçanlardan daha fazlası yine de Akkâ'da kaldı. Bütün şehir yakılınca Akkâ'da Haçlı birliği kalmadı. Sur⁵⁹, Sayda⁶⁰, Hayfa⁶¹ ve Beyrut bölgeleri dâhil olmak üzere tüm Haçlılar teslim olmak zorunda kaldı. Bunlardan sadece Beyrut bir süre direnebildi, diğerleri mukavemet etmedi.⁶²

⁵⁷ Akka'nın alınması ve sonrasındaki gelişmeler ile ilgili olarak bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmîyye nüshası, Cilt 5, 479-480; Akka'nın jeopolitik ve iktisadi önemi hakkında bk: Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi**, 3. Cilt, Fikret Işıltan (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987, 304.

⁵⁸ Memlûkların Akka'yı fethetmesinin önemli sonuçları olmuştur. Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk: Mustafa Kılıç, Memluk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XIV/1, 2010, 145-151. (pp.133-171); Akka'nın fethinden sonra Kıbrıs adası bölge politikaları bakımından çok daha önemli bir ada haline gelmiştir. Akka'nın fethinden Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanat döneminin başlarına kadar geçen sürede (1291-1310) Kıbrıs ve bölge politikaları üzerindeki etkileriyle ilgili olarak bk: George Hill, **A History of Cuprus**, Vol 2 (1192-1432), Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 195-212; Kıbrıs'ın ticari bakımdan önemi hakkında bk: Ahmet Rıza Bekin, **İpek Yolu**, Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1981, 75.

⁵⁹ Lübnan'ın Akdeniz kıyısında, Beyrut'un güneyinde yer alan ve köklü bir tarihe sahip olan Sur, Eşref Halil döneminden sonra önemini kaybetmiştir. Tezimize konu olan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde burayı ziyaret eden ünlü seyyah İbn Battûta, dünyadaki hiçbir yerin buraya benzemediğini çünkü üç tarafının denizlerle çevrili, dördüncü tarafta da bir sur yer aldığını söylemektedir. Ancak kendi ziyareti sırasında kenti harap bir şekilde bulduğunu da eklemektedir. İbn Battuta'nın gözlemleri için bk: Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnamesi**, A.Sait Aykut (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015, 69-70.

⁶⁰ Fenikeliler tarafından Sidon adıyla kurulan ve Memlûk kaynaklarının verdiği bilgilerden Dimaşk niyâbetine bağlı olduğu anlaşılan Sayda stratejik öneminden dolayı defalarca haçlıların baskınına uğramıştır. İbn Battuta, buradan Mısır'a incir, kuru üzüm ve zeytinyağı gönderildiği bilgisini vermektedir. **İbn Battûta Seyahatnamesi**, 70; Cengiz Tomar, Sayda, **DİA**, Cilt 36, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, 207-209.

⁶¹ Kuzey Filistin'de tarihi bir liman şehri olan Hayfa günümüzde İsrail'in en büyük liman kenti olma özelliğine sahiptir. Metinde de değinildiği gibi Eşref Halil tarafından alındıktan sonra surları yıkılınca harabeye dönmüştür. Şehrin tarihçesi ile ilgili olarak bk: Mustafa L. Bilge, Hayfa, **DİA**, Cilt 17, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, 41-43.

⁶² Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyübiyyîn ve'l-Memâlik**, 219-221; A. Suryal Atiya, Haçlı Seferleri hakkındaki Orta Çağ'dan itibaren savunulan kalıplaşmış görüşlere karşı çıkmaktadır. O, Haçlı

Eşref Halil üç yıl hükümdarlık yaptıktan sonra Baydara başa geçti. Eşref Halil'in öldürülmesi ile sonuçlanan komplonun başında Baydara olduğu için Eşref Halil'i öldürenler, onu *el-Melikü'l-Emced* lâkabıyla sultan olması konusunda anlaştilar.⁶³ Sultanı öldürenin sultan olması ile ilgili âdet, Kutuz öldürüldüğünde onu öldüren Baybars'ın sultan olması olayı ile başlamıştı. Ancak Baydara'nın durumu tam öyle olmadı. Baydara'ya; *el-Melikü'l Emced*, *el-Melikü'l Kahir*, *el-Melikü'r-Rahim* gibi unvanlar verildiye de⁶⁴ kaleye ulaşip duruma hâkim olması mümkün olmadı.⁶⁵

Melik Eşref Halil öldürüldükten sonra ümera, Bedreddin Baydara'yı sultan seçti ve ona *el-Melikü'l Evhad* lakabı verdi. Ketboğa da Eşref Halil'in öldürülmesi üzerine, yanındakilerle beraber Eşref Halil'in katillerine saldırdı. Ketboğa ve adamları Baydara'nın ordusunu dağıtıp onu öldürdüler. Baydara'yı öldüren Ketboğa ve adamları Kahire'de Kalatü'l-Cebel'e yönelince, Alemüddin Sencer eş-Şücaî kale kapılarını tuttu. Yapılan görüşmelerden sonra Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun'un sultan olması konusunda anlaştilar. Ketboğa ve adamlarının şehre girmesine ancak bu anlaşmadan sonra izin verildi. Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun o zaman dokuz yaşındaydı ve hükümdarlık makamına geçmesi 1293 yılı Aralık ayına (h. 693 yılı Muharrem ayı) tekabül eder. Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun sultan olunca Ketboğa'yı Nâibü's-Saltana⁶⁶, Alemüddin Sencer eş-Şücaî'yi de vezir olarak tayin etti. Rükneddin Baybars el-Çaşnigîr ve Hüsameddin Lâçin er-Rumî de Atabekü'l-Asâkir ve Üstâdârlık görevlerini yüklendiler. Emir Rükneddin Baybars ed-Devâdâr'a da Mukaddemü'l-Elf rütbesi verilerek Divan-ı İşraf başkanlığı tevcih edildi.⁶⁷

Seferleri'nin, Papa II. Urban'ın meşhur söylevi ile aniden 1095 yılında başlayıp Akka'nın Memlûklar tarafından fethiyle aniden biten bir süreç olmadığını örnekleriyle ortaya koymaktadır. Muhammed b. Kalavun Dönemi'ni de içeren XIV. Yüzyıldaki Haçlı Seferleri hakkında müellifin değerlendirmeleri için bk: Aziz Suryal Atiya, *The Crusade in the Fourteenth Century, The Crusades*, Volume III, Harry W. Hazard (adıt.), Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1975, 3-27.

⁶³ Selim, *Asru Selâtini'l-Memâlik*, Cilt 1, 31.

⁶⁴ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, Cilt 2, 322; Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 339; Saîd Abdülfettah Âşur, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik fî Mısır ve's-Şam*, Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1992, 220.

⁶⁵ Âşur, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik*, 220.

⁶⁶ Memlûk İdari teşkilatının en etkili kişilerinden olup ikinci adam konumunda olurlardı. Gerek merkezde gerekse eyaletlerdeki görevleri ile ilgili olarak bk: Bahattin Keleş, *Memlûkler Döneminde İdari Yapı, Türkler*, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 311-317.

⁶⁷ Surûr, *Devletü Benî Kalavun*, 31; Baybars el-Çeşnigîr'in Üstâdârlık görevi ile ilgili olarak bk: Fatih Yahya Ayaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)*, İstanbul: Marmara Fakültesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2008, 83.

4. Muhammed b. Kalavun'un I. Saltanat Dönemi (1293-1294/ h. 693-694)

Eşref Halil b. Kalavun'un öldürülmesinden sonraki süreç kritik olduğu için Dımaşk'ta bulunan önemli komutanlara yazılacak yazılarda Eşref Halil adının bir süre daha kullanılmasına karar verildi. Yazılan mektupta Eşref Halil'in sefere çıkarken Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'u Mısır'da bıraktığı ve onu sultan olarak seçtiği ifadelerine yer veriliyordu. Dımaşk emirlerinden de bu durumu kabul etmeleri ve Eşref Halil ile beraber Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un da adının hutbelerde zikredilmesi isteniyordu. Bazı emirlerin mallarına el konulmaya başlanınca herkes Eşref Halil'in öldürüldüğünü anladı. Dımaşk emirleri de Eşref Halil'in öldürülüp Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un sultan seçilmesine itiraz etmediler, bilakis üç ay boyunca ikisinin adını hutbelerde okuttular. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun ise sultan olduktan sonra Eşref Halil'i öldürenlerin peşine düştü. Hüsameddin Lâçin ve Karasungur⁶⁸ bu işin içinde oldukları için başlangıçta gizlendiyse de Ketboğa aracılığıyla affedilince ortaya çıktılar. Eşref Halil döneminde vezirlik yapan Şemseddin b. Sel'us, Alemüddin Sencer eş-Şücaî tarafından hapse atıldı ve Ketboğa'nın da onayıyla mallarına da el kondu. Ölene kadar da bu zor şartlar altında yaşadı.⁶⁹ Onun başa geçmesi Memlûkların verasete önem verdiğini göstermez, bilakis Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un başa geçmesini dönemin şartları gereği istemeden kabul ettiklerini gösterir. Bunun en net kanıtı da ilk fırsatta Melik Nâsır'ın tahtan indirilmiş olmasıdır.⁷⁰

Alemüddin Sencer eş-Şücaî, Şemseddin b. Sel'us'u öldürdükten sonra her istediğini yapabilecek bir güce ulaştı ve baskıcı bir anlayışla hareket etmeye başladı. Devlet adamlarının arasını açmaya ve huzursuzluk çıkarmaya başladı. Özellikle Ketboğa ve diğer emirlerin arasını açıp Ketboğa'yı zayıflatmayı hedefliyordu. Sonuçta askerler iki gruba bölündü. Ancak her yolu denemesine rağmen amacına ulaşamadı ve Ketboğa görevde kaldı. Bu durumda Ketboğa da kendine yakın askerleri harekete geçirerek onları *Bâbü'l-Mahrûk'a* yerleştirdi. Şücaî, taraftar sayısını artırabilmek için büyük paralar harcadıysa da istediği sonucu alamadı. İki taraf savaşa tutuşunca

⁶⁸ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin en önemli simalarından olan Karasungur ile ilgili olarak bk: : Ebü's-Safâ Salâhuddin Halil b. İzzeddin Aybek b. Abdillâh es-Sâfedî, **A'yânü'l-Asr ve A'vanü'n-Nasr**, Dr. Ali Ebû Zeyd ve diğerleri (thk.), Dımaşk: Darü'l-Fikr, 1998/ h. 1418, Cilt 4, 87-100; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 9, 47.

⁶⁹ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 32.

⁷⁰ Abbâdî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 223.

Ketboğa Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a bir mektup yazarak Şücaî'nin neler yaptığını anlattı. Sonra da saraya saldırarak kalenin suyunu kesti.⁷¹

Ketboğa, *Burciyye*⁷² askerlerinin büyük rol oynadığı savaşta yenildiyse de destek kuvvet bularak durumu tersine çevirmeyi başardı. Bir hafta devam eden kuşatma sırasında kaleden inerek Ketboğa'ya katılan askerler de oldu. Bu durumda kuşatmanın zorluklarını daha çok hissetmeye başlayan sultanın annesi Ketboğa'ya : “*Ne istiyorsun, bizi öldürmek mi?*” diye sordu.⁷³ Ketboğa da yalnızca Sencer eş-Şücaî'yi istediğini söyleyerek: “*Biz efendimizin kuluyuz, ona zarar veremeyiz.*” diye cevap verdi. Sonunda eş-Şücaî yakalanarak idam edildi ve gerçekten de Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a dokunulmadı. Ketboğa, eş-Şücaî'yi öldürdükten sonra genel af ilan etti ve hapisanede kim varsa salıverilmesini emretti. Ayrıca derhal harekete geçerek Burciyye memlûklarını dağıtmak için birtakım önlemler aldı. Çünkü onlar olduğu sürece kendisinin rahat hareket etme imkânı olmayacağını iyi biliyordu. Tüm ipleri eline alabilmek için onları üç farklı yere göndererek güçlerini kırmaya çalıştı.⁷⁴

Karışıklıkların devam ettiği bu ortamda Hüsameddin Lâçin ve Karasungur'un tekrar ortaya çıktığı yönünde kaynaklarda çeşitli bilgiler vardır. Bu ortamda bazı memlûklar isyan edip dükkânları yağmaladıktan sonra kaleye saldırdıysa da Ketboğa'nın

⁷¹ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 33.

⁷² Burciyye, Mansur Seyfeddin Kalavun tarafından rakiplerine karşı kendisini desteklemek üzere istihdam edilen Çerkeslerden müteşekkil askerî zümrenin adıdır. Makrizî'ye göre Kaletü'l-Cebel'deki burçlara yerleştirildikleri için bu adla tesmiye olunmuşlardır. Detaylı bilgi için bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 756; İbn Tagribirdî de Burciyye'nin Memlûk siyasi hayatındaki ilk ciddi hamlesinin Muhammed b. Kalavun'un küçük yaşına rağmen tahta geçmesi sırasında sultanı desteklemek olduğu tespitinde bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tagribirdî, **en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûk-ü Mısır ve'l-Kahire**, Muhammed Hüseyin Şemsuddin (thk.) Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/ 1992, Cilt 8, 19-20; Burcî Memlûkların iktidar yolculuğunun ana hatları ile ilgili olarak bk: Kopruman, Memlûkler, **DGBİT**, İstanbul: Çağ Yayınları, Cilt 6, 500-511.

⁷³ Sultanın annesi *Honde Aşlun* Memlûk tarihinde adından söz ettiren kudretli kadınlardan biridir. Adı geçen yıldaki kale muhasarası sırasında ortaya çıkarak isyancılardan hesap sorduğuna yönelik kaynaklarda çokça malumat vardır. Âsiler, Sencer eş-Şücaî'yi teslim alabilmek için kaleye su götüren kemerleri tutunca içerdekiler susuz kalmış ve bu nedenle sultanın annesi devreye girmiştir. Olayla ilgili geniş bilgi için bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 801; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 45; İbn İyas, **Bedâiu'z-Zühûr**, Cilt 1/I 382; Ahmed Abdurrâzık, **el-Mer'e fi Asri'l-Memlûkiyye**, Kahire: el-Hey'etü'l Mısıriyyeti'l-Amme li'l Kitâb, 1999, 54; 2016 yılı Temmuz ayında çektiğimiz kaleye su götüren kemerlerin fotoğrafı için ekler bölümüne bakınız.

⁷⁴ Şücaî'nin ölümü ile sonuçlanan kanlı hesaplaşmalar süreci için bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 483; İbn Dokmak, **en-Nüfatü'l-Miskiyye**, 95; Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 34.

askerleri tarafından püskürtüldüler. Ketboğa ve Hüsameddin Lâçin, Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un ileride kendilerini öldürebileceğinden endişe ederek onu iktidardan uzaklaştırmaya karar verdiler. Ayrıca Eşrefiye memlûkları varken Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun her zaman güçlü olacaktı. Bu nedenle tek çıkar yol onu saltanattan uzaklaştırmaktı. Ketboğa da Lâçin'in haklı olduğuna kanaat getirdikten sonra endişeye kapılmaya başladı ve emirlerle bir toplantı yapmaya karar verdi. Emirlerle yaptığı toplantıda Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un çocuk yaşta olduğunu, sultanlık yapamayacağını söyledikten sonra kimin sultan olması gerektiğini sordu. Toplantıya katılan emirler de güçlü, dirayetli ve otoriteyi sağlayabilecek bir kişinin saltanat makamına geçmesi gerektiğini beyan ettiler. Toplantı sonunda da ümera ve kadılar Ketboğa'nın sultan olması ve Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un saltanattan uzaklaştırılması gerektiğine karar verdiler.⁷⁵

Ketboğa sultan olduktan sonra⁷⁶ Fahreddin Ömer b. el-Halilî'yi⁷⁷ yanına aldı ve Hüsameddin Lâçin'i de saltanat nâibi yaptı. Ketboğa ümerayı toplantıya çağırarak onların gönlünü aldı. Ancak tam da bu dönemde büyük bir kuraklığın ardından veba baş gösterdi. Bu ortamda Moğol kökenli Oyratları⁷⁸ çağırarak onlara iltifat etmesi büyük bir memnuniyetsizliğe neden oldu. Oyratların Mısır'a gelmesinin nedeni Gazan Mahmut Han'ın İslam dinini seçmesiydi. Oyratlar Kahire'ye gelince Ketboğa ve ümeradan bazıları onları karşılamış ve bu hareket içeride tepkiye neden olmuştu.

⁷⁵ Ketboğa'nın başa geçmesi ile ilgili olarak bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 484-485; İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1/I, 386-394; Said Abdülfettah Aşur, **el-Asru'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şam**, 2. Basım, Kahire: Dâru'n Nehdati'l Arabiyye, 1976, 110; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 35.

⁷⁶ Zeyneddin Ketboğa'nın başa geçmesini, *ikta sahibi olma arzusu taşıyan* emirlerin desteğine bağlayan Baybars el Mansûrî'nin o dönemle ilgili canlı gözlemleri ve değerlendirmeleri için bk: Rükneddin Baybars el-Mansurî ed-Devâdar **et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye**, Hüseyin Polat (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, 134; Aynı müellif, **Zübdetü'l-Fikre fi Tarihi'l-Hicre**, D.S.Richards (thk.), Beyrut: Das Arabische Buch, 1998/1419, 305.

⁷⁷ Dönemin ünlü isimlerinden biri olan ve Ketboğa tarafından vezirliğe atanan Fahreddin Ömer b. el Halilî hakkında bk: Ebü's-Safâ Salâhuddin Halil b. İzzeddin Aybek b. Abdullah es-Sâfedî, **el-Vâfi bi'l-Vefâyat**, 2. Basım, Wiesbaden: Neşriyatü'l-İslamiyye, Cilt 22, 316-317.

⁷⁸ Oyrat ya da Uyrat, müstakil bir kabileyi değil, Moğol soylu birkaç kabileyi ifade etmek için kullanılır. Oyratlar, Kalmuklarla aynı kökten gelen Batı Moğollarına mensupturlar. Memlûk kaynaklarında *Vâfidün ya da Vâfidiyye* şeklinde kendilerinden bahsedilen Oyratların Memlûk Devleti'ne ilticası ile ilgili farklı görüşlerin değerlendirildiği bir çalışma için bk: Cüneyt Kanat, Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı 15, 2000, 105-120.

Üstelik Ketboğa onların İslam dinine uygun olmayan kendi ibadetlerini açıktan yapmalarına da müsaade etmişti.⁷⁹

Normal şartlar altında şahsi bir tercih şeklinde değerlendirilebilecek olan oruç tutma ya da tutmama tercihinin, dışarıdan gelen kalabalık ve İslam kültür dairesine henüz girmemiş olan bir kitle söz konusu olduğunda büyük memnuniyetsizliğe dönüştüğü görülmektedir. Oyratların ramazan ayında oruç tutmadıkları ve bunu gizleme gereği de duymadıkları yönündeki kayıtları bu memnuniyetsizliğin somut göstergeleri olarak yorumlamak mümkündür. Bu durumun da hoşnutsuzluğu bir kat daha artırdığını tahmin etmek de güç değildir.

Memlûk kaynaklarına göre Oyratlara herhangi bir uyarıda bulunmamasının yanı sıra, Ketboğa diğerlerinin Oyratlara anlayışlı davranmalarını istiyordu. Ketboğa'nın onlara iyi davranmasının nedeninin Eşrefiyye memlûklarına karşı onları bir denge unsuru olarak kullanma düşüncesi olduğunu tahmin etmek de güç değildir.⁸⁰ Ketboğa, Oyratlara güvenli bir yer temin etmek amacıyla Hüsameddin Lâçin ile beraber Dimaşk'a doğru yola çıktı. Oraya vardığında kudretli emirler kendisine pahalı hediyeler verdiler. Ancak Mısır ümerası Ketboğa'dan memnun olmadıkları için onu azletmek üzere Lâçin'le bir anlaşma yaptılar. Ketboğa bu anlaşmayı öğrendiği zaman Lâçin ipleri eline almış ve iş işten geçmişti. Ketboğa tekrar Dimaşk'a dönerken Lâçin de ümerayı toplayarak onların gönlünü hoş tutacak bir konuşma yaptı. Lâçin, Mısır ümerasına, kendileriyle ilgili söylentilere kulak asmayacağına, baskıcı olmayacağına ve alacağı kararlarda onlara danışacağına söz verdi. Ümera da Lâçin'in sultanlığını kabul ederek ona biat etti.⁸¹

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un görevden uzaklaştırılmasından sonra sultan olan Ketboğa'nın sıra dışı bir biyografisi olduğu söylenebilir. Ketboğa aslen Moğol

⁷⁹ Âşur, **el-Asru'l-Memâlikî**, 112; Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 36.

⁸⁰ Devlet yönetiminde demokratik usullerin henüz uygulanmadığı Orta Çağda iktidarı elde tutan kişilerin kendilerini destekleyecek grupları yanlarında tutmaya çalıştıkları görülür. Memlûklarda, sistem gereği her hükümdar iktidarını pekiştirmek için bu yola başvurmuştur. Sultan Zâhir Baybars'ın memlûklarına *ez-Zâhiriyye*, Sultan Seyfeddin Kalavun'un memlûklarına *el-Mansûriyye* denmesi bu duruma örnektir. Keza Eşref Halil'e nispet edilerek onun memlûklarına da *el-Eşrefiyye* denmekteydi ve onun öldürülmesinden sonra iktidarı kaybeden bu grup Ketboğa için tehlike arz etmekteydi. Memlûklardaki bu işleyişle ilgili bk: Abdullah Mesut Ağır, Memlûklarda Asabiyye, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (İLKE)**, Sayı 21, 2009, 1-15.

⁸¹ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, 370; Baybars el-Mansurî, **Zübde**, 313; Âşur, **el-Asru'l-Memâlikî**, 113; Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 37.

asilli olup Humus'ta yenilen Moğollardan ele geçirilmiş bir köleydi. Kalavun tarafından alınmış ve yine onun tarafından hür kılınmıştı. Yetenekli bir kişi olduğu için hızla terakki ederek önce Nâibü's-Saltana, sonra da Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun'u azlederek sultan oldu. Kendisi Şam'da bulunuyorken emirler anlaşılarak Ketboğa'yı azletti ve buna karar verenlerin başında gelen Lâçin sultan oldu. Azledilmesine rağmen öldürülmedi ve kendisine ikta verilerek merkezden uzak kalması koşuluyla yaşamını sürdürdü. Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun tekrar saltanata dönünce 1299-1300/ h. 699 yılında onu Hama nâibi yaptı ve Ketboğa 1302 yılında orada ölünceye kadar görevini sürdürdü.⁸²

Ketboğa'dan sonra sultan olan Lâçin'e *el-Melik el-Mansur* lakabı verildikten sonra Gazze, Nablus, Kerek ve Safed'de Lâçin adına hutbe okundu. Kahire'deki tüm emirler de ona biat ettikten sonra Lâçin Kahire'ye hareket etti. Bâbü'n-Nasr'dan *Bâbü'z-Züveyle*'ye⁸³ geçti. Yanındakilerle beraber oradan da kaleye çıktı. Lâçin 696 yılında sultan olunca; o da diğer sultanlar gibi yakın arkadaşlarından Karasungur'u saltanat nâibi, Seyfeddin Kıpçak'ı da⁸⁴ Dımaşk'ta naip yaptı. Ayrıca Lâçin Dımaşk'ta bulunan Ketboğa'ya kendisinin hükümdar olduğunu bildirmesi için bir kadı gönderdi. Ancak işler tam Lâçin'in istediği gibi olmadı. Lâçin tarafından naip yapılan Mengütemur⁸⁵ muhalefetle karşılaştı. Sonuçta Mengütemur dikkatli davranarak duruma hâkim oldu ve devlet hazinesinin kendi evinde korunmasını isteyerek buna muvaffak oldu. Mısır'da da muhalefet oluşunca Lâçin Kâdilkudât

⁸² Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 239; İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1/I, 386-394; Âşur, **el-Asru'l Memâlikî**, 110-113; Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, Cilt 1, 31; Zeyneddin Adil Ketboğa'nın saltanattan uzaklaştırılmasından sonra da samimi bir şekilde devlete hizmet etiği ve kendisine tevdi edilen görevleri yerine getirdiği anlaşılmaktadır. Bir örnek olmak üzere 1302 yılında Kilikya Ermenileri üzerine yapılan ve komutasını Bedreddin Bektaş ve Aybek el-Hazindâr'ın yürüttüğü sefere katılan isimler arasında sâbık sultan Adil Ketboğa'nın da olduğu söylenebilir. Konuyla ilgili olarak bk: İlyas Gökhan, **Memlûkler Zamanında Antakya**(1268-1516), **Hatay Araştırmaları I**, Antakya: Antakya Belediyesi yayınları, 2010, 13. (pp. 1-27).

⁸³ Kahire, tarihçilerin ittifakına göre imar faaliyetlerine büyük önem veren Melik Nâsir Dönemi'nde iki kat büyümüştür. Ancak kentin farklı bölümlerini tavsif eden isimler değişmemiştir. Bunlardan biri de Babü'z Züveyle olup günümüzde çeşitli camilerin, hanların, alışveriş merkezlerinin bulunduğu bir yer olarak aynı adla anılmaktadır. Babü'z Züveyle ile ilgili olarak bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 380; Temmuz 2016'da yapmış olduğumuz araştırma gezisi sırasında tarafımızdan çekilmiş olan Babü'z-Züveyle fotoğrafları için ekler bölümüne bakınız.

⁸⁴ Seyfeddin Kıpçak Melik Nâsir'in ilk defa iktidardan uzaklaştırıldığı ara dönemde etkili olan ve Ketboğa'ya yapılacak darbenin planlayıcıları arasında gösterilen nüfuz sahibi emirlerden biridir. Adı geçen emirin faaliyetleri hakkında bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 141-154.

⁸⁵ Mengütemur'un niyâbete getirilmesinin yol açtığı olumsuz sonuçlar için bk: İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 72.

Zeyneddin Ali Mahlûf el-Malikî'yi çağırarak ona: “Eğer efendimizin oğlu Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un sultanlık yapabileceğini bilsem derhal görevi bırakırdım.” dedi.⁸⁶

Sultan Lâçin bu konuşmadan sonra güvenliğinden endişe ettiği gerekçesiyle Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'u Kerek'e⁸⁷ göndermeye karar verdi. Ta ki büyüüp işleri idare edebilecek yaşa gelinceye kadar Muhammed b. Kalavun orada kalacaktı. Lâçin, Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'u uzaklaştırıp saltanat koltuğuna oturmak gibi bir niyeti olmadığına, sadece onu korumak istediğine dair yemin ettikten sonra: “Bu ülke bizim değil zaten onundur.” dedi. Bu konuşmalardan sonra hazırlıklara başladı ve Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun ile beraber bazı emirleri de Kerek'e gönderdi. Lâçin'in çocuğu olmadığından, Mengütemur Lâçin sonrası dönem için planlar yapmaya başladı. O, kendisini saltanat nâibi ilan ettirmeyi hedefliyordu. Ancak Mısır ve Dimaşk'taki ümera Mengütemur'dan nefret ediyordu. Bunu bilen Mengütemur, Lâçin'e memlûkları hapse atması gerektiği yönünde telkinlerde bulunuyordu. Lâçin bu telkinlerin etkisiyle Halep ümerasından Balaban et-Tabbahî'ye oradaki emirlerden bazılarını hapse atmasını emrettiyse de Balaban bunu reddetti. Aynı dönemde Humus'ta bulunan büyük emirlerden Kıpçak'a gelen bir mektupta, yakında Lâçin ve Mengütemur'un devrileceği yönünde ifadeler yer alıyordu.⁸⁸

⁸⁶ Ebü'l Abbas Şihabüddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed el Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb fi Fünuni'l-Edeb**, Kahire: y.y., 1374, Cilt 31, 208; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 38; Sultan Laçin Dönemi hakkında bilgi edinebilmek için bk: Ebü'l-Fida, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 370-378; İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 485-488; İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1/I, 394-401; İbn Dokmak, **en-Nüfhatü'l-Miskiyye**, 100-105; Ahmet Sağlam, **Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341)**, Doktora Tezi, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2015, 86-97.

⁸⁷ Ürdün'de bulunan ve tarihi bir kent olan Kerek 1263 yılında Sultan Baybars döneminde Memlûk hâkimiyetine girmiştir. Bilhassa çalışma konumuz olan Melik Nâsır Dönemi'nde bu kentin önemi artmıştır. Çünkü tezde belirtildiği üzere sultan, bir anlamda sürgün yıllarını burada geçirmiştir. İmara büyük önem veren sultan burayı han, hamam, mescit ve hastanelerle süsledi. Üstelik sonraki yıllarda oğlu Ahmed'i buraya emir olarak gönderdi. Buranın bir niyâbet merkezi yapılması, Memlûkların Kerek'e verdiği önemi göstermektedir. Muhammed b. Kalavun'un, oğlu Ahmed'i buraya göndermesi ile ilgili bir değerlendirme için bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 516; Ebü'l-Fida, **Takvimü'l-Büldân**, 246-247; Dipnot değerlendirmelerimiz için kullanılan bilgilerin de alındığı Kerek maddesi için bk: Mustafa L. Bilge, Kerek, **DİA**, Cilt 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, 278-279.

⁸⁸ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 39.

Kendisine gelen mektupların etkisiyle Kıpçak'ın da bu gruba katıldığı ancak yanındakilerin isyan etmeyeceklerini söylemesi üzerine yalnız olarak Gazan Han'a gitmek zorunda kaldığı görülmektedir.⁸⁹ Kayıtlar, Gazan Han'ın kendisine sığınan emirleri iyi karşıladığı ve onların her birine 10.000 dinar verdiğini ifade etmektedir. Doğal olarak bu olay Lâçin ve Mengütemur'un durumunu daha da zora soktu. Çünkü efendilerinin öldürülmesi olayını unutmamış olan *Eşrefiyye* memlûkları da harekete geçmeye hazırды. Kalede bulunan emirler de Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'u tekrar sultan yapmaya karar verdiler. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun tekrar sultan olduğunda, saltanat nâibi olacak kişinin Emir Tuğcu⁹⁰ olması konusunda da anlaşmışlardı. Anlaşılan darbe planları en ince ayrıntısına kadar yapılmış ve Lâçin yönetimi devrildikten sonra kimin hangi göreve geleceği bile planlanmıştı. Ancak Gürcü bu anlaşmaya katılmadı ve "*Lâçin'i ben öldürdüm. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun küçük yaşta olduğu için sultan olamaz. Tuğcu sultan olsun, ben de onun nâibi olayım.*" dedi. Bu durumda emirler iki gruba ayrılmış oldu. Birinci grup, Bedreddin Bektaş'ın⁹¹ sultan olmasını ya da onun işaret edeceği bir kişinin başa geçmesini istedi. İkinci grup ise, Eşrefî Memlûkları olup, kudretli emirlerden Tuğcunun sultan, Gürcünün de onun nâibi olması taraftarı idi. Tuğcu ve destekçileri sayı bakımından daha az ve bu grup Lâçin'i öldürdüğü için zayıf durumda idi. Sonuç olarak emirler Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un getirilip tekrar sultan yapılması konusunda anlaştilar.⁹²

Kalavun'un memlûklarından olan Lâçin'in Memlûk Tarihi'nde ilk dikkat çekici rolünü Ketboğa zamanında oynadığı görülmektedir. Lâçin, niyâbet görevi istismar

⁸⁹ Gazan Han'a sığınma hadisesini Aksarayî: "*İçine düştüğü korku ve tehlikeden dolayı Mısır Padişahından kaçan Dimaşk Emirü'l-Ümerası Kıpçak Gazan'ın kulluğuna sığındı.*" İfadeleriyle doğrulamakta ve Anadolu sınırlarında gerçekleşen bazı karışıklıklara da dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsameretü'l-Ahbâr**, Mürsel Öztürk (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, 219.

⁹⁰ Eşref Halil'in katlinden sonra, onun memlûkları katillerin peşine düştüyse de kaçmayı başaranlar olmuştu. Bunlardan biri olan Lâçin'in saltanat makamına geçmesini Eşrefiyye memlûklarının benimsemediği anlaşılmaktadır. Lâçin'i devirecek olan komplonun hazırlayıcı ve uygulayıcılarından biri olan Emir Tuğcu hakkında geniş bilgi için bk: İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 6, 414-415.

⁹¹ Emir Bedreddin Bektaş, Sultan Kalavun Dönemi'nden beri Memlûk Devleti'nde etkili olan önemli emirlerden biridir. Daha 1282 yılında Moğollarla yapılan savaşta Emir Şemseddin Sungur el-Eşkar, Bedreddin Bektut gibi isimlerle beraber ordunun sol cenahına komuta eden nüfuzlu emirlerden biriydi. Eşref Halil ve sonrasında da etkinliğini devam ettiren Bektaş, Melik Nâsır'ın ikinci kez sultan olmasında da rol oynamıştır. Bedreddin Bektaş ile ilgili detaylı bilgi için bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 90-91 ve 144.

⁹² Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 40.

ederek Ketboğa'nın yerine sultan oldu. Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Lâçin'in saltanatı sırasında yapılan iki önemli iş olduğu söylenebilir. Bunlar: harap olmaya başlayan İbn Tolun Camii'nin⁹³ yenilenerek bu camiye pek çok vakıf tahsis edilmesi ve Mısır iktalarını yeniden tanzim etmesidir.⁹⁴ Onun döneminde asker ve emirlerin aldıkları paylar değişti. Ravku'l-Husâmî adı verilen yeni toprak reformunda özellikle kendisinin yüksek pay alması, emirlerin ondan uzaklaşmasına neden oldu. Tüm bunların üzerine Mengütemur'u naip yapmasının muhalefeti daha da artırdığını söylemek mümkündür. Sonuçta emirler hem Mengütemur'u hem de Lâçin'i öldürdüler.⁹⁵

Karışıklıkların devam ettiği süreçte sekiz büyük emirin Memlûk Devleti'nin yönetimini üstlendiği ve bu sekiz emirin hepsinin aynı seviyede olduğu görülmektedir. Memlûk sisteminin yapısı ve işleyişi düşünüldüğünde, bu emirlerden biri daha güçlü olsaydı, devleti yönetebileceğine inanan emir mutlaka başa geçeceği iddia edilebilir. Sonuçta emirler birbirine söz vererek 14 yaşına ulaşmış olan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'a yönetimi teslim etti. Melik Nâsır Kerek'ten döndükten sonra devlet yönetiminde ağırlığını koymaya başladı. 14 Cemaziyelevvel 698/17 Şubat 1299'da onun ikinci saltanatı başladı.⁹⁶

⁹³ Sultan Lâçin'in bu camiye ayrı bir ihtimam göstermesinin nedeni Eşref Halil'in katlinden sonraki buhranlı süreçte bu camide saklanarak hayatta kalmış olmasıydı. Baybars el-Mansurî, söz konusu tamiratın 697 yılında yapıldığı bilgisini vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 139.

⁹⁴ Ravk, arazilerin askerî amaçlar düşünülerek ölçümünün yapılarak iktalara ayrılması olup, bu usulün tarihin en eski devirlerinden beri Mısır'da uygulandığı anlaşılmaktadır. Memlûklardan önce de defalarca Mısır'da kullanılabilir arazinin ölçümü yapılmıştır. Ravk konusunda -özellikle de teze konu olan Melik Nâsır döneminde yapılan kadastral çalışma ile ilgili- detaylı bilgi çalışmanın ilerleyen bölümlerinde verilecektir. Ancak burada şu kadarını söylemek gerekir ki yaptığı düzenleme sultan Lâçin'in sonunu hazırlamıştır. Memlûklar Dönemi'nde yapılan çalışmalar ile ilgili olarak bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 71-91; Baybars el-Mansurî, **Zübde**, 320; Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 385; Âşur, **el-Asru'l-Memâlikî**, 113-115; Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, 32.

⁹⁵ Ebü'l-Fida, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 378-379; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt14, 42-44; İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, Cilt 5, 488-489; İbn Dokmak, **en-Nüfhatü'l-Miskiyye**, 102-103; Âşur, **el-Asru'l-Memâlikî**, 115; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 41; Memlûklar Dönemi'nde yapılmış olan kadastral çalışmaların askerî iktalar üzerinde meydana getirdiği değişiklikleri işleyen bir çalışma için bk: A. N. Poliak, **Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon: (1250-1900)**, London, The Royal Asiatic Society, 1939, 32-45.

⁹⁶ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 872; Ebü'l Fazl Şihabüddin Ahmed b. Hacer el-Askalanî, **ed-Dürerü'l-Kâmine fi Â'yani'l-Mieti's-Sâmine**, Cilt I-IV, Beyrut: Darü'l-Cil, 1993/ 1414, Cilt 1,503; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 115; el-Haccî, 21.

Mengütemur ve Lâçin'den sonra memlûklar arasında tek başına iktidara geçecek bir aday çıkmayınca Melik Nâsir Muhammed b. Kalavun'un tekrar davet edildiği bu yeni dönemde adını sıkça duyacağımız iki isim iki mühim göreve getirildi. Bunlardan Seyfeddin Sellâr Nâib-i Saltanalık⁹⁷ makamına, Baybars el-Çaşniğîr ise Üstâdârlık⁹⁸ makamına tayin edildi.⁹⁹

5. Muhammed b. Kalavun'un II. Saltanat Dönemi (1299-1309/ 698-708)

Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun'un Mengütemur ve Sultan Lâçin'in öldürülmesinden sonra tekrar davet edildiği Mısır'a ulaştığında emirler ve askerler in yola çıkıp ona biat ettikleri görülmektedir. Yeni sultan çeşitli görevlendirmeler yaptı. Yukarıda geçtiği gibi büyük emirlerden Seyfeddin Sellâr naip, Rükneddin Baybars el-Çaşniğîr de Üstâdâr olurken, Fahreddin Ömer b. el-Halilî de vezirlik makamında kaldı. Dimaşk nâibi olarak Cemaleddin Akkuş el-Efrem¹⁰⁰ seçildi. Ardından Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun emirlere iktalar dağıttı. Ancak Sellâr ve Baybars'ın sultanın küçük yaşta olduğunu ima ve ifade etmeleri sultanda nefret hissi uyandırdı. Bu iki emirin haksız kazançlarla çok zengin olması da sultanın bunlara karşı nefretini besleyen başka bir neden oldu. Kaynaklar Baybars ve Sellâr'ın zamanla birbirine düştüğünü göstermektedir. Güç mücadelesinde *Burciyye* Baybars'ı, *Salihyye* ve *Mansuriyye* ise Sellâr'ı desteklemekte idi. Söz konusu iki grup arasında üstünlük mücadelesi başladı. Burciyyeden bir kişi önemli bir makama geldiğinde Salihyye ve Mansuriyye de kendilerinden birinin emir olmasını istiyordu. Ters olduğu da Burciyye aynı talepte bulunuyordu. Bazı araştırmacıların, Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun'un devlete tam hâkim olamaması nedeni ile

⁹⁷ Tayin edildiği yerde sultanı temsil etme yetkisine sahip olan ve merkezde görevlendirildiğinde de sultan vekili sıfatıyla geniş yetkilerle donatılan devlet adamıdır. Memlûklarda hangi yetkileri kullandığı ve işgal ettiği mevki ile ilgili detaylı bilgi için bk: Ebü'l Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali Kalkaşandî, *Subhü'l-Â'sa fi Smâati'l-İnşa*, Muhammed Hüseyin Şemseddin (thk.), Beyrut: yy, 1987, Cilt 14, 16-18; Sadi S. Kucur, Nâib-i Saltanat, *DİA*, Cilt 32, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, 313-314.

⁹⁸ Üstâdârlık makamı Memlûklarda üst düzey makamlar arasında kabul edilir. Genel manada sarayın ve sultanın mülklerinin yönetimine bakan bir görevlidir. Ancak çalışmada işlendiği gibi Muhammed b. Kalavun'un üçüncü döneminde önemi azalmış, Sultan Berkuk döneminde tekrar eski önemini kazanmıştır. Detaylı bilgi için bk: Kalkaşandî, *Subhü'l- Â'sa*, Cilt 5, 457; Fatih Yahya Ayaz, Üstâdüddâr, *DİA*, Cilt 42, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, 393-395.

⁹⁹ İbn İyas, *Bedai'üz-Zühûr*, Cilt 1/I, 401-402.

¹⁰⁰ Cemaleddin Akkuş el-Efrem (ö. 1320/720) ve oynadığı roller hakkında daha detaylı bilgi için bk: Sâfedî, *A'yânü'l-Asr*, Cilt 1, 561-573; İbn Tagribirdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, Cilt 3, 9-14; İbn Hacer, *ed-Dürer*, Cilt 1, 472-473.

Urban'ın¹⁰¹ yolları kesmeye ve tüccarları soymaya başladığı yönündeki değerlendirmeleri¹⁰² yerindedir. Çünkü tarih, devlet otoritesinin kaybolduğu ve ülkeyi idare etmekle mükellef olan kadronun memleket meselelerine odaklanmak yerine şahsi ikballerinin peşine düştüğü dönemlerde bunalımların ortaya çıktığını göstermektedir.

Urban yukarıda sözü edilen çekişme ortamında artık vergi vermeyeceğini ve kendi aralarından iki kişi seçerek bunlara uyacağını söyledi. Bedeviler şiddetin dozunu arttırınca, emirler fakihler ve kadılar toplanıp Bedevilerin katlinin caiz olduğu yönünde fetva verdiler. Sonuçta, bedevilere karşı savaş kararı verildi. Tüm yolların kapanması için önlemler alınıp iki ordu kuruldu. Ordulardan birine Sellâr diğeri Baybars komuta edecek ve biri Nil'in doğu tarafına diğeri batı tarafına gidecekti. Baybars ed-Devâdâr¹⁰³ ve bazı diğeri emirler Süveys tarafına giderek bedevileri tedip etti. Yollar da tutulduğu için Bedevilerin kaçma şansı kalmadı. Bedevilerden çok sayıda kişi öldürüldü ve 1600 kişi esir alındı.¹⁰⁴ Bu fitne ve karmaşa bittikten sonra Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un, kendi üzerindeki baskıdan şikâyetçi olmaya başladığı görülmektedir. Baybars ve Sellâr'dan bunaldığını ve onları yok etmek istediğini kendine yakın gördüğü emir Begtemür el-Çevgâdar'a söyleyince, Sellâr ve Baybars bu durumu öğrendi. Kahire halkı da dedikodulara tanık olunca sokağa çıkıp Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun lehine gösteriler yaptı. Kaleye çıkan halk Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'u görmek istediye de Sultan kaleden çıkmadı ve

¹⁰¹ Bedevi Araplar'ın (Urban), Mısır'a dışarıdan geldiği için Memlûklara karşı muhalif tavır takındıkları görülmektedir. Devlet otoritesinin tesis edildiği dönemlerde olmasa da emirler arası mücadelenin ya da dışarıdan bir müdahalenin olduğu dönemlerde Bedevi Arapların isyana teşebbüs etmesi, rastlantısal bir durum olmasa gerektir. Bu fikri destekler nitelikte bir değerlendirme için bk: Kâsım Abduh Kâsım, **Dirâsât fi Tarihi'l-Mısri'l-İctimaî**, Kahire: Dâru'l-Maarif, 1983,13; Bedevi isyanlarının zamanlamasıyla siyasi çalkantıların örtüştüğünü gösterir bir başka çalışma için bk: Fatih Yahya Ayaz, Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 7/1, Adana, 2007, 59 (pp. 45-94); Mısır'daki göçebe Arapların yaşadıkları bölgelerle ilgili olarak bk: Bahattin Keleş, Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı, **Türkler**, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 397.

¹⁰² Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 41.

¹⁰³ Baybars el-Mansurî tarihe müteallik önemli eserler telif eden bir tarihçi olmasının yanı sıra aynı zamanda dönemin önemli emirlerinden biri olduğu için çeşitli siyasi olaylarda da önemli roller üstlenmiştir. Müellif, eserlerinde önceki bedevi isyanlarıyla ilgili detaylar da vermektedir. Mesela 701 tarihli bedevi isyanıyla ilgili olarak bk: Baybars el-Mansurî, **Zübde**, 363.

¹⁰⁴ Bedevi Arapları kontrol altına alabilmek için Melik Nâsır'ın ikinci döneminde yapılan askerî harekât ile ilgili olarak bk: Sağlam, **Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri**, 133-135.

onlara bir mektup göndermekle yetindi. Sultanın mektubunda dedikoduların asılsız olduğu dile getiriliyordu.¹⁰⁵

Halk Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun'u çok sevdiği için onu destekledi. Ancak bu olaydan sonra Baybars ve Sellâr kaleye giriş çıkışın çok sıkı bir denetim altına alınmasını sağladı. Bu ortamda halk yine de çeşitli gösteriler yaptı. Emirler halkın bu gösterisinden korktular ve halkı dağıtmak için önlemler aldılar. Kaynaklarda Baybars ve Sellâr sert tedbirlere başvurunca halkın "Yâ Nâsir! Yâ Nâsir!" ifadelerini şarkı nakaratı gibi tekrarlamaya başladığı yönünde kayıtlar vardır. Muhammed b. Kalavun'a dua, muhaliflerine beddua eden halk, emirlerle sultan arasında bir anlaşma yapılana kadar gösteriye devam etti. Emirler, Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun'a yazdığı mektupta, ne emrederse yapacaklarını ancak gösteri yapan insanları durdurması gerektiğini ifade etti. Sultan, halkın içinden seçkin birkaç kişi çağırıp onlarla görüştüysede karmaşa devam etti. Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun bu ortamda hacca gitmek istediğini söyledi.¹⁰⁶ Bu adımın muktedir olabilmek için ilerisi düşünülmüş politik bir adım olduğunu tahmin etmek güç değildir.

Muhammed b. Kalavun, Lâçin'in öldürülmesinden sonra emirlerin istişare yaparak kendisini yeniden tahta çıkarmaya karar vermesiyle dört yıl aradan sonra yeniden tahta çıkmıştı. Onun tekrar sultan olmasından kısa bir süre sonra Moğollar Suriye ve Mısır üzerine yürümeye karar vermişlerdi.¹⁰⁷ Yukarıda ifade edildiği gibi Lâçin dönemindeki bazı emirler Gazan Han'a¹⁰⁸ sığınmışlardı. Kendisine sığınan emirler Gazan Han'a Mısır ve Şam hakkında bazı bilgiler vererek onu Memlûklarla savaşa ikna edince Gazan Han Fırat'ı geçerek Memlûk topraklarına girdi. Melik Nâsir

¹⁰⁵ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 42.

¹⁰⁶ Baybars el-Mansurî, **Zübde**, 404; Melik Nâsir'in Kerek günleri ile ilgili olarak bk: Âşur, **el-Asru'l-Memâlikî**, 119-120; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 43.

¹⁰⁷ Baybars el-Mansurî, **Zübde**, 375; Aynı müellifin savaşın detaylarını verdiği bir başka eseri için bk: **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 152-157; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, 32

¹⁰⁸ Gazan Han, İslam dininin İlhanlıların resmi dini olmasını sağlayan hükümdarı olup 1295-1304 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. İlhanlı hükümdarı Argun Han'ın oğlu olarak 1272 yılında doğan Gazan Han, 1304 yılında ölmüştür. Hayatı ve faaliyetleri ile ilgili olarak bk: Reşidüddin Fazlullah, **Câmiu't-Tevarih**, İsmail Aka-Mehmet Ersan-Ahmad Hesamipour (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, 188-305; Abdulkadir Yuvalı, **Gâzân Han**, **DİA**, Cilt 13, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 429-431; (Gazan Han'ın adının yazılışı konusunda Memlûk müverrihleri arasında da görüş birliği olmadığı dikkat çekmektedir. Bazıları Ğ harfini tercih ederken bazıları da Ğ harfini kullanmıştır.)

Muhammed b. Kalavun da onun karşısına çıktı ve iki taraf, Humus ile Hama arasında *Vadi el-Hazindar*¹⁰⁹ denen yerde savaşa tutuştu.¹¹⁰

Hama ve Humus arasında 1299/ H. 699 yılında yapılan savaşı Melik Nâsır kaybetti. Kaynaklar, büyük emirlerin bile kaçmasına rağmen onun, yanındaki az sayıda askerle savaşa devam ettiğini belirtmektedir. İbn Kesir, Moğolların Memlûkların sahta ricat yaptığını zannedip geri çekildiği, savaşa devam etselerdi Melik Nâsır'ı rahatlıkla yakalayabileceklerini iddia eder. Sonuçta sultan Baalbek yoluyla Mısır'a dönünce Gazan Han Şam dâhil olmak üzere Suriye bölgesine hâkim oldu. Ancak Memlûkların tekrar harekete geçtiğini öğrenen Gazan Han, Şam'da güvendiği emirleri bırakıp çekildi. Gazan Han, Şam'daki emirlerin Mısır'dan gelen birliklerle savaşacağını tahmin etmişti. Ancak tam tersine orada bıraktığı emirler Memlûklarla anlaşmıştı. Gazan Han bunu öğrenince harekete geçmek istedi ancak iç karışıklardan fırsat bulamayınca Memlûklar bu durumu iyi değerlendirdi.¹¹¹ Gazan Han sahte bir barış teklifiyle tekrar bölgeye hâkim olmak istediysen de Memlûklar bu tuzağa düşmedi.¹¹²

Gazan Han tekrar harekete geçip Şam'a doğru sefere çıktı. 1302-1303/ h. 702 yılında Dımaşk yakınlarındaki Mercü's-Suffer'de¹¹³ yapılan savaşa Melik Nâsır önemli bir

¹⁰⁹ İbn Kesir, Melik Nâsır'ın İlhanlıları karşılamak için Mısır'dan çıkarak Rebiülevvel ayının 8. günü Dımaşk'a girdiğini, aynı ayın 17. gününde yanındaki askerler ve gönüllülerle beraber İlhanlılarla savaşmak üzere şehirden çıktığını anlatır. Olayların ilk elden tanığı olan İbn Kesir, savaşın 27 Rebiülevvel699'da (M. 22 Aralık 1299) yapıldığı söyleyerek savaş detaylarını aktarmaktadır. Detaylar ve bölge halkının psikolojisi ile ilgili olarak bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 47-55; Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el Aynî, **Ikdü'l-Cûman fi Tarihi Ehli'z-Zaman: Asr Selâtin el-Memâlik**, Muhammed Muhammed Emin (neşr.), Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1982, Cilt 4, 9.

¹¹⁰ Rükneddin Baybars el-Mansurî bu savaşta ölen askerlerin listesini de vermektedir. Detaylarla ilgili olarak bk: Baybars el-Mansurî, **Zübde**, s. 332; Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 379; Abbadi, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 225.

¹¹¹ İlhanlılarla Memlûklar arasında bir anlamda taktiksel savaşların devam ettiği ve karşı tarafı yıpratmaya dayalı sahte savaş söylentileriyle geçen bu süreci İbn Dokmak "el-Gazvetü'l-Kezzabe" ifadesiyle nitelendirmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Dokmak, **en-Nüfhatü'l-Miskiyye**, 108; Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb**, Cilt 29, 331; Baybars el Mansurî, **Zübde**, 226; Âşur, **el-Eyyubiyyûn ve'l-Memâlik**, 226.

¹¹² İbn Teymiyye'nin Rebiülâhir ayının 20. günü Gazan Han ile görüşmek üzere –savaştan yaklaşık 1 ay sonra gittiği anlaşılmaktadır- şehirden ayrıldığını İbn Kesir'den öğrenmekteyiz. İlhanlıların barış konusunda samimiyetsiz olduğunu vurgulayan Aynî de, Gazan Han'ın ordusu tarafından yapılan taşkınlıklar ve yayınladığı fermanlar hakkında da uzun malumat vermektedir. Bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 47-55; Aynî, **Ikdü'l-Cûman**, Cilt 4, 44-48; Abbadi, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 226.

¹¹³ Gazan Han'ın 702/1303 yılında, Kutluşah komutasında bir orduyu Suriye topraklarına göndermesi üzerine Memlûklar, İlhanlı Ordusu'nu Dımaşk'ın kuzeyindeki Mercü's-Sefer'de

zafer kazandı ve gittiği her yerde büyük törenlerle karşılandı.¹¹⁴ Moğol ordusunun büyük bölümü yok edildi ve büyük bir ganimet ele geçirildi. Ancak bu zafer Memlûklara da pahalıya mal oldu. Memlûk emirlerinden, askerlerden ve Urbanadan (Bedevî) çok sayıda insan öldü. Sonuçta Şam bölgesi bu zaferden sonra tamamen tekrar Mısır'a bağlanmış oldu. Sultan, zaferden sonra büyük üne kavuşmuş bir şekilde Mısır'a döndü.¹¹⁵

Gazan Han 1303/ H. 703 yılında Suriye'ye tekrar gönderdiği ordunun başarısız olmasına çok kızdı ve üst düzey komutanlarına cezalar verdi. Ölümünü de bu yenilgiden dolayı üzüntüye kapılmasına bağlayanlar vardır. Öldüğünde henüz 32 yaşına ulaşmamıştı. Bu savaştan sonra Memlûklarla yeni İlhanlı hükümdarı Ebû Said arasında iyi ilişkiler kurulmaya başlandı ve Timur'un tekrar bölgeye gelmesine kadar Memlûklar burada büyük bir tehdiye uğramadı. Kaynaklara dayanarak Melik Nâsır'ın yüz yıllık bir emniyet sağladığını söylemek mümkündür. Karadeniz'in kuzeyindeki Altın Orda Devleti ile Memlûklar arasında bilhassa Muhammed b. Kalavun ve Özbek Han döneminde kurulan ilişkiler oldukça iyiydi.¹¹⁶

ramazan ayında karşıladı. Memlûklar açısından son derece başarılı bir savaş oldu ve savaşa bizzat katılan ünlü tarihçi Ebü'l-Fidâ'ya göre İlhanlılar 10.000'den fazla kayıp verdi. Ebü'l Fida, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 49; Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 227; Bu savaşla beraber Sultan Eşref Halil'in katlinden sonra başlayan süreçte Muhammed b. Kalavun'un İlhanlılarla yaptığı tüm savaşları konu edinen bir çalışma için bk: Aşur, **el-Alakatü's-Siyasiyye**, 129-201; Burada Memlûkların galip gelmesi üzerine Aragon krallığının Memlûk Devleti'ni bir anlamda ticari ortak olarak görmeye devam ettiği yönündeki savaşın çok boyutlu sonuçları ile ilgili olarak bk: Muhammed Mahmûd Neşşâr, **Alâkatü Memleketi Kaştâle ve Arcûne bi-Saltanatı'l-Memâlik (658-741/1260-1341)**, Kahire: Ayn li'd-Dirasatve'l-Buhusü'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, 1997, 205; Himyeri de, Ecnadeyn Savaşı (634) ve bu savaşın provası niteliğinde değerlendirilebilecek bir ön çatışmanın burada yapıldığı şeklindeki önemli bir bilgi vermektedir. Bölgenin coğrafi özellikleri yanında tarihsel önemi ile ilgili olarak bk: Muhammed b. Abdü'l-Münim el-Himyeri, **er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr**, 2. Baskı, İhsan Abbas (thk.), Beyrut, Mektebetü Lübnan, 1984, 535.

¹¹⁴ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 938; Aşur, **el-Eyyubiyûn ve'l-Memâlik**, 226; Savaşın çok yönlü etki ve sonuçları için bk: Fatih Yahya Ayaz, Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303), **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 15, Sakarya 2007,25-30. (pp. 1-32).

¹¹⁵ Söz konusu savaş ve sonrası gelişmeleri Yusufî ve Baybars el-Mansurî başta olmak üzere günümüze ulaşmamış başka müverrihlerden nakleden Aynî'nin 15 sayfayı bulan geniş değerlendirmesi için bk: Aynî, **İkdü'l-Cûman**, Cilt 4, 231-246; Muhammed b. Kalavun'un Kerek'egitmesi ile ilgili olarak bk: İbn Dokmak, **en-Nüfhatü'l-Miskiyye**, 111; Selim, **Asru Selâtin el-Memâlik**, 33.

¹¹⁶ İbn Battuta, Özbek Han'ı, *dünyanın 7 ulu hükümdarından biri* diye anmakta ve 7 ulu hükümdarın isimlerini vermektedir. Detaylar için bk: **İbn Battuta Seyahatnamesi**, 319; Özbek Han, Melik Nâsır'ın çağdaşı olup 27 yıl (1313-1340) hükümdarlık yapmıştır. Dikkat edilirse bu sürenin tamamında Memlûk tahtında Melik Nâsır bulunmaktadır. Melik Nâsır ve Özbek Han hem iyi ilişkiler kurdular hem de dünür oldular. Nüveyrî, 713 yılında Kahire'ye gelen Özbek

Haçlıların bölgedeki egemenliği Melik Nâsır'dan önce özellikle Eşref Halil'in Akkâ'yı almasıyla kırıldığı için bu dönemde Haçlılar büyük bir sorun olmaktan çıktı. Ancak yine de bazı sorunlar yaşanmaya devam ettiği görülmektedir. Bu sorunlardan biri de Eşref Halil'in Akkâ'yı almasından sonra Dâviyye'den bir grubun Trablus'un kuzeyindeki Antartus bölgesinde yer alan Arvad¹¹⁷ adasına yerleşmesiydi. Burası askerî bir üs konumundaydı. Bu adadan bölgedeki tüccarlara zaman zaman saldırı düzenlenmesi nedeniyle Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, bu adanın fethedilmesine kara vererek büyük gemiler yapılmasını istedi.¹¹⁸

Arvad adasına düzenlenmesi düşünülen sefer için gerekli donanma hazırlandı ve donanmanın başına Emirü'l-Bahr Seyfeddin Kardaş ez-Zerrak el-Mansurî getirildi. 1302/ h. 702 yılında bu donanma Trablus'a yöneldi. Bazı diğer bahriyelilerinde de katılımıyla Memlûklar Arvad adasına hücum ettiler. Kuşatma esnasında Memlûklar 1000 kişi öldürölüp 500 kişi de esir alınca bölgede Haçlı varlığı tamamen ortadan kaldırıldı.¹¹⁹

Melik Nâsır bahsedilen yukarıdaki başarılarına rağmen hâlâ tam yetişkin olmamıştı ve o dönemde emirler devlet işlerine karışmaya devam ediyordu. Bu dönem de Baybars ve Sellâr arasındaki etkinlik mücadelesi şeklinde geçince ekonomi kötüye gitti. Kaynaklarda nakledilen bilgilere göre sultan bir gün bir kuzu mangal yapmak istedi ve Baybars buna izin vermedi. Bu sıradan isteğine bile karşı çıkılınca çok

Han'ın elçilik heyetinin o güne kadar görülmemiş bir görkeme sahip olduğunu ifade etmekte ve sonradan gerçekleşecek evlilik merasimi ile ilgili bilgiler vermektedir. Özbek Han'ın hanedanına mensup Tolun-Bilge Hatun ile Melik Nâsır'ın nikâh akdi 6 Rebûlâhir 720 (M. 16 Mayıs 720) tarihinde gerçekleşecektir. Konuyla ilgili olarak bk: İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1/1, 451; İbn Dokmak, **en-Nüfhatü'l-Miskiyye**, 126; Dipnot detaylarına kaynaklık eden bilgiler için bk: Mustafa Kafalı, **Özbek Han**, **DİA**, Cilt 34, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, 107-109; Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 227; Rasony, bu evliliğin Muhammed b. Kalavun için sadece siyasi bir anlamı olduğunu iddia ederek İlhanlıların zayıflamasıyla beraber sultanın da ittifakı bozduğunu belirtmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Laszlo Rasony, **Tarihte Türklük**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993, 171-172; Muhammed b. Kalavun'un Ertekin Hatun ve Tolun Bilge Hatun ile olan evlilikleri için bk: Fatma Akkuş Yiğit, **İktidar ve İzdivaç: Memlûk- Altın Orda- İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler**, **Karadeniz Araştırmaları**, Bahar 2016, Sayı 49, 111-116.(pp. 103-120).

¹¹⁷ Fenikeliler döneminden beri yerleşim yeri olduğu düşünülen Arvad Adası günümüzde Suriye sahilinde bulunmaktadır. Melik Nâsır'ın burayı fethetmesinden sonra (Eylül 1302) sahil bölgelerinin fethi tamamlanmıştır. Konuyla ilgili olarak bk: Kâsım Abduh Kâsım, Muhammed b. Kalavun, **DİA**, Cilt 30, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, 547. (pp.547-548).

¹¹⁸ Daviyye ve İsbitariyye'nin kuruluş, faaliyet ve akibeti ile ilgili detaylı bilgi için bk: Ramazan Şeşen, **Dâviyye ve İsbitariyye**, 19-21; Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 228.

¹¹⁹ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 56; Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 229.

kızan Melik Nâsır, istifa edip Kerek'e gitmeye karar verdi. Baybars da bunu fırsat bilip *el-muzaffer* ünvanıyla yeni sultan oldu.¹²⁰

el-Muzaffer Rükneddin Baybars Kalavun memlûklarından olup Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun zamanında Atabek oldu. Onun kendini azletmesinden sonra emirler Baybars'ı sultan olarak seçti ve Baybars sultan olur olmaz eski sultanın tarafını tutan ne kadar emir varsa hepsini tutuklama yoluna gitti. Emirlerden çoğu bertaraf edildiyse de kaçabilenler Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a giderek onunla beraber Kerek'te kalmaya başladılar. Baybars Kerek'e mektuplar göndererek¹²¹ onu tehdit etmekten de geri kalmadı.

Emirler, on bir ay kadar önce Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun tarafından gönderilen mektuptan sonra yaptıkları toplantı sonucunda Baybars'ı 1308-1309/ h. 708 yılında sultan ilan etmişlerdi. Mısır'daki kadılar Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun hayatta olduğu sürece kendisinin sultan olamayacağını söyleyince Baybars mektubu gösterip, onun kendi isteği ile ayrıldığını ifade etmiş ve bu durumda kadılar Baybars'ın saltanatını onaylamıştı. Melik Nâsır'ın Kerek günlerinde siyasetin ağırlık merkezinin bir süreliğine Şam bölgesine kaydığını söylemek mümkündür. Bu fikri destekleyen önemli kanıtlardan biri, Baybars'ın sultan olunca vakit kaybetmeden Dımaşk nâibi Cemaleddin Akkuş el-Efrem'e kendisinin sultan olduğunu söyleyip biat etmesini istemesidir. Dımaşk emirleri kabul etse de bölgede bulunan bazı ümera Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a sadık olduklarını söylediler. Baybars Bilâdü's-Şam'da bulunan emirlere şiddet uygulamayacağını söyledi. Karasungur,¹²²

¹²⁰ Baybars el-Mansurî, adaşının *el-Muzaffer* ünvanını almasını : “*Ona el-Muzaffer değil, el-Muzaffer (ifrit, şeytan) lakabı yakışır.*” şeklinde değerlendirmektedir. Detaylar için bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 178-179; İbn Dokmak, **en-Nüfhatü'l-Miskiyye**, 112; Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlîk**, 33.

¹²¹ Baybars el-Mansurî, 709 yılı olaylarını anlatırken: “*Bu yılda insanların akrep olanları Kerek'te bulunan sultan Nâsır'ın kapısını çalarak ondan bindiği atı ve hatta hecin devesini istediler.*” diyerek sâbık sultanın içine düştüğü durumu dramatize ederek anlatmaktadır. Detaylı bilgi için bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 181.

¹²² Karasungur, Melik Nâsır dönemine damgasını vurmuş önemli emirlerden biridir. Kalavun memlûklarından olan ve Eşref Halil'in öldürülmesi olayına karışan Karasungur, Melik Nâsır'ın Kerek günlerinde onunla mektuplaşan ekibin de lideri durumundadır. Baybars el-Çaşnigîr'e muhalefet etmiş ve Melik Nâsır'ın üçüncü kez tahta dönmesinde rol oynamıştır. Aynı zamanda sultanın abisinin katillerinden olması ve güçlü bir konumda bulunması nedeniyle Melik Nâsır'ın hedef tahtasına koyduğu ilk emirlerden biri olmuştur. İlhanlılara iltica ile son bulan hayat hikayesi ile ilgili olarak bk: Sâfedî, **Â'yanü'l-Asr**, Cilt 4, 87-100; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 9, 47; İbn Kesir de onun İlhanlıları Memlûk topraklarına saldırmaya teşvik ettiği yönünde bilgiler vermektedir. Bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt

Esendemir ve Kıpçak, Baybars'ın muhalifleri olduğu için Cemaleddin Akkuş Baybars'ın elçilerine onların yanına gitmemesini önerdi. İki elçi bu muhalif isimlerle görüştüyse de ikna edemedi. Bu durum karşısında Sellâr Baybars'a bu üç kişinin çok tehlikeli olmasına rağmen onlarla savaşmamasını tavsiye etti. Gerekçe olarak da kazansa bile çok para kaybetme ihtimalini gösterdi. Ellerindeki yerleri kendilerine bağışlamanın daha az masraflı olacağını gören Baybars, istemeden de olsa bu teklifi kabul etti.¹²³

Baybars, Sellâr'ın tavsiyelerine uyarak onlara hilat gönderdi. Emirler de Baybars'ı tanıdıklarını içeren bir mektupla cevap verdiler. Nâsır Kerek'e gittiğinde Baybars orada da Nâsır'a müdahale etmeye başladı. Öyle ki Baybars, Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a elindeki tüm parasını ve atları kendisine göndermesi gerektiğini söyleyecek kadar ileri gitti. Eğer bunu yapmazsa onu İstanbul' a sürmekle tehdit etti.¹²⁴ Bu mektup Melik Nâsır'a ulaştığında sultan çok kızdı ve Bilâdü'ş-Şam'da bulunan emirlere mektup yazdı. Mektubunda emirlere: “*Siz babamın memlûklarısınız, babam size büyük iktalar verdi şimdi ben sizden yardım istiyorum. Eğer siz yardım etmezseniz Moğollara başvuracağım.*” dedi. Mektubun muhatabı olan ümera bu şartlar altında ona yardım etmek zorunda kaldı. Bu ortamda Kahire'den kaçıp kendi yanına gelen bazı emirler de ona yardım etti. Onlardan birisi de Nogay¹²⁵ idi.

Nogay üstelik Kerek'e gizlice gitmemiş meydan okuyarak gitmişti. Baybars Süveys Boğazını tutan askerlere mektup yazıp Nogay ve yanındakileri engellemek istediye de başarılı olamamıştır. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun Kerek'te kaldığı süre zarfında Nogay'ın gelişinden sonra artık güçlendiği için kendi adına hutbe

14, 130-133; Karasungur'un İlhanlılara sığınması ve sonrasındaki süreçle ilgili olarak bk: Ahmet Sağlam, **Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri**, 155-162.

¹²³ Baybars el-Çaşnigîr'in muhalif emirleri ikna etmeye çalışırken Melik Nâsır'ın da kudretli emirlerle mektuplaştığı anlaşılmaktadır. Detaylar için bk: Baybars el-Mansurî, **Zübde**, 415; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 142; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 44.

¹²⁴ Baybars el-Mansurî, Melik Nâsır'ın kendinden istenen her şeyi vermesine rağmen özel hizmetini yürüten memlûkların dahi Mısır'a gönderilmesinin talep edildiğini ve bunun Kerek'te bulunan sultana hakaret amacıyla yapıldığını söylemektedir. Bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 181.

¹²⁵ Baybars el-Mansurî, Kerek'e giden emirlerin 130 kişiden fazla olduğu bilgisini vermektedir. Bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 181; Seyfeddin Nogay, Baybars el-Çaşnigîr ve Sellâr'ın haksız ve aşırı uygulamaları nedeniyle Baybars'ı ortadan kaldırmak için bir suikast tertip edecek ancak başarısız olacaktır. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/III, 59-60; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 248.

okunmasını sağladı. Ayrıca Baybars'a iltifatlar içeren hileli bir mektup yazan Melik Nâsır, Bilâdü'ş-Şam'daki ümeranın desteğini aldığı için harekete geçmeye karar verdi.¹²⁶

Mektupta Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun, Kerek'e gelen memlûkların korktukları için Mısırdan ayrıldığını ve kendisinin onlara yardım edecek gücü olmadığını ifade ettikten sonra Âli İmran suresindeki 'Affedici olanlar, iyi olanlardır.' ayetini de mektuba ekleyerek bu memlûkların affedilmesini istedi. Mektubun sonunda: "*Ben güçsüz bir kul olarak siz büyük sultandan bunları affetmeniz için cevap bekliyorum.*" dedi. Baybars, ümera ve memlûkların gittiğini görünce Mısır'da halife Müstekfî Billâh'tan kendisine yeniden biat etmesini istemişti.¹²⁷ Biat yenilendiyse de uzun vadede bir işe yaramadı. Sellâr da Baybars'ın yaptıklarını onaylamıyor Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un Kahire'ye geleceğini umuyordu. Ancak o, Kahire yerine Dımaşk'a gidecek ve orada büyük kutlamalarla karşılanacaktır.¹²⁸

Kutlamalar sırasında Dımaşk halkı Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun ve diğer ümerayı görebilecekleri masalar kurmuş, hatta sultanın geçeceği yola İpek halılar serilmişti. Emirler ve askerler arasından ilerleyen Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun saraya kadar bu şekilde gitti. 22 Şaban 709 (25 Ocak 1310) Cuma günü Dımaşk'ta Baybars'ın adı hutbede anılmadı ve onun yerine Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a dua edildi.¹²⁹ Şam'daki emirler de ona biat ettikten sonra askerlerine mal ve para verdiler. Bu gelişmeleri öğrenen Baybars hem büyük bir üzüntü yaşadı hem de endişeye kapıldı. Üstelik Kahire'deki bazı askerler de Baybars'a destek vermekten vazgeçti. Baybars'ın yanında sadece yakın adamları ve Burcî memlûkları

¹²⁶ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 393; Baybars el-Mansurî, **Zübde**, 416; Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 45.

¹²⁷ Halifenin ilk biatı için bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 179; Halifelerin ahd belgeleri için bk: Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, **et-Tarif bi'l-Mustalahi's-Şerif**, Muhammed Hasen Şemsüddin (thk.), Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988/1408, 120; Baybars'ın konumunu tekrar güçlendirmek için halifeye yaptırdığı *Tecdid-i ahd* sureti için bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 65-66; Halife Müstekfî Billâh ve Baybars el-Çaşnigîr arasındaki ilişkiler ile ilgili bk: Ali Aktan, Mısır'da Abbâsi Halifeleri, **Bellekten**, Cilt LV, Sayı 214, 1991, 624.

¹²⁸ İbn Kesir, Melik Nâsır'ın sağında-solunda silahtarlar, önünde muhafızların yürüdüğü ve halkın kendisine dualar ettiği ihtişamlı törenle ilgili canlı bir tablo sunmaktadır. Tören detayları için bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 110-115; Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 46.

¹²⁹ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 393; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 110-115; Baybars el-Mansurî, **Zübde**, 421; Âşur, **el-Eyyubiyûn ve'l-Memâlik**, 122.

kaldı. Burcî memlûkları tüm olanların sorumluluğunu Sellâr'a yüklese de Baybars Sellâr'a zarar verilmesine taraftar değildi. Bu süreçte askerlerin çoğu Melik Nâsır'a destek için onun yanına gitti. Gelişmeler üzerine Baybars Kahire'deki emirleri çağırıp ne yapılması gerektiğini sordu. Emirler de yapacak bir şey kalmadığını Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'dan özür dilenmesi gerektiğini, bunun Müslüman kanının akmaması için en güzel yol olacağını söylediler. Özellikle Baybars ed-Devâdâr'ın bunun çok önemli olduğunu vurguladığı görülmektedir.¹³⁰

Yukarıda anlatılan ve dönemin kaynaklarına yansıyan olayların iç yüzünü anlamak için mektupların içeriğine bakmak yararlı olacaktır. Kronolojik olarak aşağıda verilen ve yaklaşık olarak 11 aylık bir süreçte gerçekleşmiş olan mektuplaşmalar; saltanatın nasıl el değiştirdiğini, taraflar arasındaki ana sorunların kaynağını, emirlerin hangi tarafı hangi saiklerle desteklediğini de göstermesi yönüyle önemlidir.

Baybars el-Çaşnigîr, Melik Nâsır Kerek'e gittiğinde ona: *“Memlûkların hükümlerine göre kimin sultan olması istenirse o hükümdar olur. Dualara icabet eden ve bize en yakın olan Allah'tır. Ona hamdolsun ki bizi Mansûr'un yerine uygun görmüştür. Mansûr ne yapmaya çalıştıysa bizde öyle yapacağız. Her bölgeyi adaletle yöneteceğiz ve her yeri hayırla dolduracağız.”*¹³¹ İfadelerini içeren bir mektup göndermişti. Ancak yaptığı uygulamalara bakıldığında bu barışçıl söylemlerin aksi istikamette olduğu görülmektedir.

Melik Nâsır da Sultan Baybars el-Çaşnigîr'e: *“Ben sultanın memlûku Muhammed b. Kalavun, elinizin her şeyin üstünde olduğunu kabul ediyorum.”* diye başladığı mektubunda şu ifadelere yer veriyordu: *“Bu memlûka –kendisini kastederek- Moğoltay, Nogay ve bazı başka kişiler sığındı. Bunlar bana geldiğinde kale kapılarını kapatarak onlara neden kaçtıklarını sordum. Onlar da canlarını kurtarabilmek için korkup geldiklerini söylediler. Siz de bilirsiniz ki bana sığınanlar babam Sultan Kalavun'un memlûklarıdır. Ben de o nedenle kendilerini kabul ettim.*

¹³⁰ Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 199-201; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 47.

¹³¹ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 204; Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb**, Cilt 8, 159-163; Muhammed Mahir Hammâde, **el-Vesâiku's-Siyâsiyyeti ve'l-İdâriyyeti li'l-Asri'l-Memlûkî**, Dımaşk: 1398/1978, 159.

Ancak bu kişileri kendi adıma değil, “ed-Devletü’l Muzafferiyye”¹³² adına kabul ederek kendilerinin bağışlanmasını diliyorum. Memlûku olduğum kişi- Sultan Baybars el Çaşnigîr’i kastederek- benim memlûka ihtiyacım olmadığını bilir.”¹³³

Baybars el-Çaşnigîr Melik Nâsır’a gönderdiği mektupta, yanında bulunan atları, memlûkları, Kahire’den getirdiği ve Kerek’te kazandığı tüm malları kendisine göndermesini istiyordu. Ayrıca şahsi işleri için Melik Nâsır’ın kendi yanında on memlûk bulundurabileceğini ve bunun dışında her şeyi derhal göndermesini istiyor, aksi takdirde Kerek’i yerle bir edeceği tehdidinde bulunuyordu.¹³⁴

Melik Nâsır ise cevaben; Kendisini büyüten kişinin Baybars el-Çaşnigîr, sahip olduğu nimetlerin de Baybars sayesinde olduğunu söylüyordu. Ayrıca Kerek’te aldığı mallarla kişisel ihtiyaçlarını karşıladığını, kendisine yazılan mektuptan sonra da istenen malların yarısını gönderdiğini, kalan kısmının da sadece temel ihtiyaç ve binek atları olduğunu belirtiyordu.¹³⁵

Baybars, Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun’u azlettiğinde Halep, Hama ve Trablus naipleri Baybars’ı sultan olarak kabul etmeyip Melik Nâsır’ı tekrar başa geçirmeyi düşündüler. Karasungur, oğlu vasıtasıyla Melik Nâsır’a bir haber göndererek bu planı anlattı. Kerek’te bulunan devrik sultan da cevabi mektubunda: *“Bismillahirrahmanirrahim. Güneş gibi aydın¹³⁶ baba gibi şefkatli olan bu kişiye Allah uzun ömürler versin. Onun işaret ettiklerini biz de biliyoruz. Ancak bu iş hemen olacak gibi değil. Mısır ve Şam’daki emirlerin görüş birliği içinde olduğunu sen de biliyorsun. Özellikle Efrem ve onunla beraber olanlar çok tehlikelidir. Düğümlerin sabırla çözülebileceğini bilirsin. Şimdilik sadece Baybars el-Çaşnigîr’den gelen haberleri benimle paylaşmanı ve her ayrıntıyı yazmanı*

¹³² Melik Nâsır’ın burada çok ince bir diplomatik dil kullandığı ve kendisinin saltanat sevdası taşımadığını anlatmak istediği görülmektedir. Mektubun içeriği ile ilgili olarak bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 52-53; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 204.

¹³³ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 204; Hammâde, 162; Bir taraftan Kerek’te bulunan Muhammed b. Kalavun’a tehdit dolu mektuplar yazan Baybars el-Çaşnigîr’in bir tarafta da Mısır halkı üzerinde müstebit bir siyaset uyguladığına yönelik örneklerle ilgili olarak bk: Hasan b. Ebû Muhammed Abdullah es-Sâfedî, **Nüzhetü’l-Mâlik ve’l-Memlûk fi Muhtasari Sire min Veliyyi Mısır mine’l-Mülûk**, Seyyid Muhammed Seyyid Abdülvehhab (thk.), Kahire: Darü’l-Hadis, 2007, 262-278.

¹³⁴ Hammâde, 163.

¹³⁵ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 52-53; Hammâde, 164.

¹³⁶ Melik Nâsır’ın yazdığı mektupta Karasungur için “شمسي” ifadesi kullanılarak onun isminin başında bulunan “Şemseddin” lakabına göndermeyle cinas sanatı yapıldığı görülmektedir.

istiyorum.” diyordu.¹³⁷ Halep’te bulunan Karasungur’a bir mektup yazan Baybars, Melik Nâsır’ın azledildiğini bildiriyordu. Ayrıca mektupta Baybars, Karasungur’a şöyle diyordu: “*Sen benim hoşdaşımın, yaptığım işe onaylamayacağını bilseydim sana haber verirdim. Mansuriyye’de senden büyük kimse yoktur. Ancak bizim üstadımızın oğlu istifa ettiğinde kadılar ve emirler toplanıp beni sultan yaptılar. Sen de biliyorsun ki yeryüzünde hiçbir devlet sultansız olmaz. Ben sultan olmasaydım kesinlikle bir başkası sultan olurdu. Sultanlığı bu nedenle kabul ettim ve desteğini bekliyorum.*”¹³⁸

Muhammed b. Kalavun ve Baybars el-Çaşnigîr arasında geçenlere ışık tutabilecek bir başka mektuba göre sonunun yaklaştığını anlayan Baybars, Melik Nâsır’a görevden çekildiğini bildirerek şöyle yazdı: “*Sana tabi olduğuma yemin ederim. Beni hapsedersen sürgün sayarım, beni sürersen seyahat sayarım, beni öldürürsen şehadet sayarım.*”¹³⁹ Sellâr bu dönemde Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun’a bir haber göndererek Baybars’ın kaçtığını ve hutbelerde kendi adının okunduğunu söyledi.¹⁴⁰ Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun bu durumda tekrar harekete geçerek Şam bölgesi emirlerine bir mektup yazdı. Mektubunda Şam bölgesine gelmesi halinde kendisini koruyup korumayacaklarını soruyordu. Şam bölgesi emirleri de koruyacakları karşılığını verince Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun yola koyuldu ve Şam’a yetişince orada tam bir sultan gibi karşılandı.¹⁴¹

Hutbelerde tekrar Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun adına hutbe okunmaya başladığını gören Baybars, emirlerin artık kesin olarak Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun’un yanında olduğunu görerek Said bölgesine kaçtı. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun Mısır’a tekrar sultan olarak girdi ve Baybars’a bir mektup yazarak ona aman verdiğini, elindeki malları iade ederek Kerek’e gitmesini emretti (1309/ h.

¹³⁷ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 241-242; Hammâde, **el-Vesâiku’s-Siyâsiyye**, 164.

¹³⁸ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 242; Hammâde, **el-Vesâiku’s-Siyâsiyye**, 158.

¹³⁹ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 270-271; Hammâde, **el-Vesâiku’s-Siyâsiyye**, 165.

¹⁴⁰ İbn Kesir, **el-Bidâye ve’n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 115-116.

¹⁴¹ İbn Kesir, Melik Nâsır’ın Dımaşk’a geleceği haberinin Şaban ayının on üçünde alındığını ve sultanın aynı ayın on sekizinci günü büyük bir debdebe ile şehre girdiğini kaydetmektedir. Yerlere ipek halıların serildiği, köşlerin vurulduğu, müezzinlerin onun adına dualar ettiği görkemli törenin ayrıntıları için bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve’n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 110-115; Aynı konuyla ilgili olarak bk: Baybars el-Mansurî, **Zübde**, 421; Sultanların şehre girdiği özel zamanlarda tertip edilen kutlama örnekleri ile ilgili olarak bk: Cüneyt Kanat, Memlûk Devleti’nde Eğlence Kültürü, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt/Vol: XXII, Sayı 1, 2007, 56. (pp. 53-62)

709). O da emirlere uyup Kerek'e doğru yola çıktığında tutuklanıp Kahire'ye getirildi ve asıldı. Baybars'ın hükümdarlığı yaklaşık 11 ay (10 ay 24 gün) sürdü.¹⁴²

Sultan Baybars el-Çaşnigîr'in son dönemlerinde atmış olduğu adımlar değerlendirildiğinde, aslında onun birçok zorunluluktan dolayı iktidarı bıraktığı sonucuna ulaşmak mümkün olur. Fikrimizce temel belirleyiciler diyebileceğimiz üç nokta bunda etkili olmuştur. Bunlardan ilki, *Burciyye'nin* değişen dengeler karşısında onu terk etmeye başlamasıydı ki bu durum sultanı dayanaksız bırakacaktır. İkinci etken de Memlûk Tarihi'nde ilk defa halkın olaylara karışarak açıkça Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun'dan yana tavır koyması olmuştur. Bunlara ilaveten uzaktaymış gibi görünse de Muhammed b. Kalavun'un her zaman saltanat mücadelesinin içinde yer alarak şartları kendi olgunlaştırdıktan sonra tekrar harekete geçmiş olması da etkili olmuştur. Sonuçta Sultan Baybars el-Çaşnigîr, Kahire'ye gelerek malları teslim ettiyse de öldürülmekten kurtulamadı.¹⁴³

6.Muhammed b. Kalavun'un III. Saltanat Dönemi (1310-1341/ 709-741)

Memlûk Devleti'nde en uzun süre sultanlık yapan Melik Nâsir Muhammed b. Kalavun'un, saltanattan ayrılmasının üstünden bir yıl bile geçmeden tekrar yönetime geldiği görülmektedir. Bu üçüncü dönemi gerek ana kaynaklardaki ya da döneme yakın kaynaklardaki gerekse tetkik eserlerdeki bilgiler değerlendirildiğinde onun *ustalık dönemi* olarak yorumlanabilir. Çalışmanın bu bölümünde Muhammed b. Kalavun'un bu üçüncü döneminin siyasi olaylarının bir dökümünü vermek yerine; sosyal, kültürel ve iktisadi tarihe zemin olabilecek bazı önemli olaylarına değinilmeye çalışılacaktır. Bilhassa sultanın, Baybars el-Çaşnigîr ve Sellâr'ın baskısı altında geçen yıllarının, onun üçüncü döneminde sultan olarak nasıl bir portre çizeceğini de belirlediği kanısı taşımaktayız.

¹⁴² Baybars el-Mansurî, Melik Nâsir'ın tekrar saltanata döndükten sonra kendisiyle beraber Seyfeddin Bahadır Âs'ın Baybars el-Çaşnigîr'e gönderildiğini ve onu İhmim'de kötü şartlarda bulduklarını aktararak, onun idamına giden süreci oldukça detaylı anlatmaktadır. Bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 196-201; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 115-116; Âşur, **el-Eyyubiyûn ve'l-Memâlik**, 122; Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, 33; Muhammed Süheyl Takkuş, **Tarihü'l-Memâlik fi Mısır ve Bilâdi's-Şam 648-923 H/1250-1517 M.**, Beyrut: Darü'n Nefâis, 1999, 260.

¹⁴³ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 395; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 115-116; Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 201; Âşur, **el-Eyyubiyûn ve'l-Memâlik**, 122; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 48.

Makrizî, Melik Nâsır'ın ikinci döneminde de elinde bir yetki olmadığını, maddi zorluklar yaşadığını hatta borç para aldığını yazmaktadır.¹⁴⁴ İbn Hacer de Makrizî'yi destekleyerek bu dönemde de ülke yönetiminin Sellâr ve Baybars'ın elinde olduğunu¹⁴⁵ söyler. Baskıdan bunalan Melik Nâsır Kerek'ten Baybars ve Sellâr'a haber gönderip görevi bıraktığını söylemişti.¹⁴⁶ Bu konuda yani Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Kerek'e gitmesinin nedenleri ile ilgili Hayat Nâsır el-Haccî, kayda değer tespitler yapmaktadır. Ona göre, sultan artık 25 yaşına gelmişti ve tecrübesi vardı. Oradan gelişen olayları daha sağlıklı tespit etmek ve kimin/kimlerin gerçekten kendisini desteklediğini öğrenmek istiyordu.¹⁴⁷ İşte bu sürecin, devrik sultanın pişme ve üçüncü dönemde yürüteceği politikaların ana hatlarını belirleme dönemi olduğunu iddia etmenin aşırı bir iddia olmayacağı kanaatindeyiz.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, 25 yaşındayken üçüncü kez tahta geçince¹⁴⁸ ilk olarak Baybars'ı yakalatıp, yaptıklarını bir bir yüzüne vurduktan sonra onu idam ettirdi.¹⁴⁹ Muhammed b. Kalavun, ana hatlarıyla verilmeye çalışılan adımları izleyerek sultan olarak kaleye döndüğünde halife el-Müstekfî Billâh ve dört mezhep kadısı ona tekrar biat ettiler. Devlet ileri gelenleri ve emirler de aynı şeyi yaptı. Yeni sultan tahta tekrar çıkışının hemen ardından muhaliflerini teker teker ortadan kaldırmaya başladı ve ardından Nâib-i Saltanalık görevini yürürlükten kaldırdı.¹⁵⁰

Melik Nâsır'ın bu üçüncü ve tüm ipleri artık eline aldığı saltanat döneminde yapılan ve detayları çalışmamızın ileriki bölümlerinde ortaya konmaya çalışılacak olan faaliyetlere ana başlıklar halinde değinmek gerekirse birkaç konu başlığı öne çıkar.

¹⁴⁴ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 879; el-Haccî, 22.

¹⁴⁵ İbn Hacer, **ed-Dûrer**, Cilt 1, 505; Aynı müellif, Cilt 3, 263; el-Haccî, 22.

¹⁴⁶ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 43-45; İbn Hacer, **ed-Dûrer**, Cilt 4, 145-146; İbn Tagribirdî, **en-Nûcum**, Cilt 8, 176-179; el-Haccî, 23.

¹⁴⁷ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 45-47; İbn Hacer, **ed-Dûrer**, Cilt 1, 505; İbn Tagribirdî, **en-Nûcum**, Cilt 8, 180-181; el-Haccî, 24.

¹⁴⁸ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 73; Âşur, **el-Eyyubiyûn ve'l-Memâlik**, 231.

¹⁴⁹ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 80-81; İbn Tagribirdî, **en-Nûcum**, Cilt 8, 274-275; Âşur, **el-Eyyubiyûn ve'l-Memâlik**, 232.

¹⁵⁰ Baybars el-Mansurî, eserinde peş peşe verdiği iki paragrafta, tarih kullanmadan verdiği bilgilerden üstteki paragrafta Baybars el-Çaşnigîr'e yardım edenlerin tamamını tutuklattığını söylemektedir. Müteakip paragrafta da tekrar saltanata dönmesiyle ilgili olarak hazırlanacak kutlama merasimiyle en ince ayrıntısına kadar ilgilendiğini beyan etmektedir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Melik Nâsır, kendisine muhalif olabileceğini düşündüğü emirlerle ilgili bir an tereddüt göstermemiş ve derhal muhalifleri temizlemeye çalışmıştır. Bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 201.

Bu dönemde sultan vakit kaybetmeden Moğollarla savaşmak için hazineyi tamamen doldurup emir ve askerlerinin sayısını artırdı.¹⁵¹

Melik Nâsır'ın 31 yıl devam eden bu üçüncü dönemi, aynı zamanda Memlûk tarihinin en parlak ve en uzun süreli saltanat dönemidir. Çünkü Melik Nâsır'ın nüfuz alanı Mağrip bölgelerinden Şam ve Hicaz'a kadar ulaşmıştır. Detaylarına tezin ana bölümlerinde değinileceği gibi sultan, ilki 1304-1305/h. 704 yılında olmak üzere Nûbe'ye üç önemli birlik gönderdi. 1315-1316/ h. 715 yılında Nûbe'ye ikinci kez müdahale eden Melik Nâsır, Memlûk hâkimiyetini güçlendirdi. Bu hamleler sonucunda Nûbe'de ilk defa Müslüman yöneticiler iş başına geçmiş oldu. Ancak Nûbe'de tam hâkimiyet sağlanmadığı için 1323/ h. 723 yılında Nûbe'ye bir hamle daha yapıldı. Böylece o bölgede İslamiyet yayılmaya, Hıristiyan nüfus ve nüfuzu da tedricen azalmaya başladı.¹⁵²

Saltanata üçüncü kez gelişinde 26 Ramazan 709 (27 Şubat 1310) tarihinde Dımaşk'tan hareket ederek Kahire'ye girdiğinde Sellâr sultanı büyük bir saygıyla karşılayıp: "*Seni başımız olarak kabul ediyoruz.*" dedi. Sultan onu toplanacak vergilerle ilgili önemli bir konuma getirdi. Melik Nâsır, Şemseddin Karasungur'u da Bilâdü's-Şam'a naip olarak atadı. Halep'e Seyfeddin Kıpçak, Trablus'a da Seyfeddin Bahadır el-Hac naip olarak atandı.¹⁵³

Melik Nâsır'ın bu üçüncü döneminde yaptığı atamaların bazılarında Eşrefiye Memlûkları karşı çıktı. Özellikle Karasungur'a itirazları vardı. Eşrefiye Memlûklarından biri bu nasıl bir atamadır ki kılıcında Melik Eşrefin kanı olan kişi naip oldu diyerek durumu eleştirdi. Karasungur da Eşrefiye Memlûklarından korkmaya başladığı için sultandan kendisini Bilâdü's-Şam'a gönderilmesini istedi.

¹⁵¹ Melik Nâsır'ın memlûk temin yöntemi ve onun döneminde memlûk sisteminin nasıl işlediği ile ilgili olarak bk: Ahmet Sağlam, **Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri**, 384-387.

¹⁵² Nûbe büyük bir bölümü Sudan'da, küçük bir bölümü de Mısır'da kalan bir bölge olup Asvan'ın yukarisından başlayarak Beyaz ve Mavi Nil'in birleştiği yere kadar olan bölgenin adıdır. Sultan Zâhir Baybars Dönemi'nde hâkimiyet altına alınan bölge ile Melik Nâsır da yakından ilgilenmiş ve gerekli gördüğü durumlarda oraya asker sevk etmekten çekinmemiştir. Nûbe ile ilgili detaylı bilgi için bk: Baz, **Memalikü'n-Nûbe**, 7; Nebi Bozkurt, Nûbe, **DİA**, Cilt 33, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, 222-223; Aşur, **el-Eyyubiyûn ve'l-Memâlik**, 232.

¹⁵³ Baybars el-Mansurî, kendisinin de Mansuriye vakıflarına bakmakla görevlendirildiğini söyleyerek Melik Nâsır'ın bu dönemde yaptığı atamalarla ilgili bilgiler vermektedir. Bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 197-199; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 49.

Muhammed b. Kalavun, Baybars'ı öldürdükten sonra Sellâr'ı da öldürmeyi planladı ve onu tutuklattı. Sellâr da ölene kadar tutuklu kaldı.¹⁵⁴

Melik Nâsır Sellâr'ı öldürttüktan sonra, Begtemür'ün kendisini iktidardan uzaklaştırmaya çalıştığını haber aldı ve bu tehlike ile yüz yüze kaldı. Begtemür, Muhammed b. Kalavun'un kardeşi olan Muzafferüddin b. Melik Salih'i sultan yapmaya çalışıyordu.¹⁵⁵ Bu iş için Muzafferiye Memlûklarından yardım alacaktı. Sultan, tehdidi erken fark edince gerekli tedbirleri aldı. Bu arada Eşrefiye Memlûkları da Karasungur'un Nâib-i Saltana olmasına tepki duymaya devam ediyor: "*Karasungur Eşref'in katilidir*" sözünü tekrarlayıp duruyordu. Karasungur, Bilâdü'ş-Şam'daki emirlerden de korkmaya başladı ve kendisinin Halep'e gönderilmesini istedi. Karasungur kısa sürede Melik Nâsır karşıtı olduğunu ortaya koydu. Emirlerden bazıları da Karasungur'a destek veriyordu. Trablus nâibi Akkuş el Efrem bunlardan biriydi. İkisi yanındakilerle beraber Moğollara sığındılar.¹⁵⁶ Olcaytu (1304-1316) onları sıcak karşıladı. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun, bu haberi alınca derhal bazı emirleri Karasungur ve Akkuş'la beraber olmakla itham ederek hapse attırdı. Bu isimlerden biri de Baybars ed-Devâdâr idi.¹⁵⁷ Dımaşk

¹⁵⁴ Transkript etmekte tereddüt yaşadığımız adı geçen emirle ilgili olarak Sâfedi'nin vermiş olduğu kayıtlar şüpheye yer bırakmayacak şekilde bu emirin adının *Sellâr* şeklinde okunması gerektiğini ortaya koymuştur. Gerek doğru transkripsiyon gerekse Seyfeddin Sellâr'ın biyografisi ile ilgili olarak bk: Sâfedi, *Â'yânü'l-Asr*, Cilt 2, 489-494; İbn Tagribirdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, Cilt 6, 5-13; Surûr, *Devletü Benî Kalavun*, 50; İbn Dokmak, eserinde Sellâr'ın açıklıktan öldüğünü -ölüme terk edildiğini- açıkça kaydetmektedir. İlgili kayıtlar için bk: İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semin*, 361.

¹⁵⁵ Darbe, zor kullanarak yönetim erkini ya da rejimi değiştirme teşebbüsü olarak tanımlanabilir. Memlûk tarihinde amacına ulaşan ya da ulaşmayan çok sayıda darbe ya da darbe teşebbüsü olduğu görülmektedir. Bunlardan hiçbirisi rejimi değiştirmeye yönelik olmayıp yalnızca sultanı devirmeye yönelik hamlelerdir. Melik Nâsır da detaylarını yukarıda vermeye çalıştığımız gibi iki defa darbeye maruz kalmış ve yönetimi bırakmak zorunda kalmıştır. Darbelerin neden, gelişim ve sonuçlarıyla ilgili kapsamlı bir çalışma için bk: Michel Mourre ve Diğerleri, *Les Coups D'Etat- İhtilaller ve Darbeler Tarihi*, Sabiha Bozbağlı (çev.), İstanbul: Cem Yayınevi, 1967; İhtilaller ve darbelerin farklı özelliklerini, kadrolarını, siyasal ya da toplumsal zeminlerini inceleyen bir çalışma için bk: Hakan Yılmaz, *Tarih Boyunca İhtilaller ve Darbeler*, İstanbul: Timaş, 2000, 13-29.

¹⁵⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Cilt 14, 129-130; Baybars el-Mansurî, Şemseddin Karasungur'un sultana mektup yazarak, evhama kapıldığı için yanlış işler yaptığından dolayı af dilediğini yazmaktadır. Bk: Baybars el-Mansurî, *et-Tuhfe (TTK Yayımı)*, 229-230; Karasungur'un İlhanlılara iltica süreci ile ilgili olarak bk: Ahmet Sağlam, *Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, 156-163.

¹⁵⁷ İnceleyebildiğimiz kadarıyla Baybars el-Mansurî, kendisine tevcih edilen görevle ilgili çeşitli kayıtlar sunarken, görevden alınması ile ilgili olarak sessiz kalmaktadır. İbn Kesir ise 712 yılı olaylarını anlatırken rebîûlahir ayında isimlerini verdiği 6 emirin tutuklanarak Kerek'e gönderildiğini söylemektedir. Ayrıca İbn Kesir, aynı ay içinde Baybars el-Mansurî ed-Devâdâr'ın görevden alındığı bilgisini vermektedir. Bk: İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Cilt 14, 129-130

nâibinin yerine Tengiz Hüsam en-Nâsırî getirildi. Sultan, Trablus ve Safed'deki emirlere Tengiz'e tabi olmalarını, ondan izinsiz hiçbir iş yapmalarını emretti.¹⁵⁸

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun, Tengiz'e *Kâfilu'l-İslam, Atabekü'l-Cüyûş, Âbid, Zahid* gibi unvanlar verdikten sonra Tengiz'in kızı ile evlenip onun eniştesi oldu. Aynı şekilde Tengiz'in iki oğlu da sultanın iki kızı ile evlendi. Ancak bu iyi ilişkiler uzun ömürlü olmadı ve sultan kısa bir süre sonra Dımaşk'taki emirlere Tengiz'i ve taraftarlarını hapse atmaları yönünde emir verdi. Melik Nâsır'ın genel siyaseti, yok etmek istediği kişiyi önce yanına çekmek, güçlendiği zaman da onu itibarsızlaştırıp en sonunda öldürtmek şeklindeydi.¹⁵⁹

Her ne kadar siyasi meseleler doğrudan çalışma alanımıza girmese de bahsi kapatmadan önce Muhammed b. Kalavun'un Anadolu Beylikleri ile olan ilişkilerine dair genel bir çerçeve çizmek yararlı olacaktır. XIV. yüzyıl Anadolu tarihi hakkında telif edilen eserler incelendiğinde ilk dikkat çekecek hususlardan biri, İlhanlıların Anadolu'daki otorite boşluğunu kullanarak buraya tahakküm etme arzusu olacaktır. İlhanlıların yalnız Anadolu'ya değil, Memlûk hâkimiyet sahası olan Şam bölgesine de hâkim olma emelleri taşıdığı bilinmektedir. Bu doğal durum Muhammed b. Kalavun'un İlhanlılara karşı gerek Anadolu Beyliklerini gerekse asi İlhanlı valilerini kullanma politikasının¹⁶⁰ gerekçesi olmuştur. Aynı şekilde Anadolu üzerinden kendilerine sığınan asi Memlûk valilerinin İlhanlılar tarafından iyi karşılandığı hususunda Reşidüddin Fazlullah doyurucu malumat¹⁶¹ vermektedir.

Asi İlhanlı emirleri üzerinden yürüttüğü siyasetin dışında Muhammed b. Kalavun'un Anadolu'da etkin olmasına zemin hazırlayan araçlardan bir diğeri de Eretna Bey'in Kahire'ye bir elçi göndermesidir. Eldeki bilgilere göre Eretna Bey, elçisi aracılığıyla Muhammed b. Kalavun'un naibi olmak istediğini ifade etmiş, sultan adına hutbe

¹⁵⁸ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 51; Fatma Akkuş Yiğit, Emir ve Devlet: Dımaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı, **Gazi Türkiyat**, 2014/14, 130. (pp.127-144); Tengiz'in hayatıyla ilgili olarak Sâfedî 22 sayfa ayırmakta ve mal varlığı listesi vermektedir. Bk: Sâfedî, **Â'yânü'l-Asr**, Cilt 2, 116-138; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 4, 156-168.

¹⁵⁹ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 52.

¹⁶⁰ Gazan Han'a karşı dönemin en güçlü beyliklerinden olan Karamanoğullarının destek verdiği Süleymiş isyanı ve Memlûklara etkisi hakkında bk: Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsar fî Memâlikü'l-Emsar: Münzü'l-Halife ve Hatta Sene 158 H**, Muhammed Abdülkadir Harîsât, İsmâ Mustafa Akle, Yusuf Ahmed Beni Yasin, (thk.), el-Ayn: Merkezu Zayed li't-Türas ve't-Tarih, 2004, Cilt 3, 239; Süleymiş'in 25.000 kişiye ulaşan bir askeri güç toplaması ile ilgili olarak bk: İbn Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer**, Cilt 9, 8.

¹⁶¹ Reşidüddin Fazlullah, 275-276.

okutarak sikke kestirmiş ve kestirdiği sikke örneklerini de Kahire'ye göndermiştir.¹⁶² Muhammed b. Kalavun'un, Dulkadiroğlu Karaca Bey vasıtası ile de Anadolu'da etkinliğini sürdürmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Genel bir ifadeyle söylemek gerekirse; sultanın bazen bu beyliğin başına geçmek için mücadele veren kişiler arasında (Taraklı Halil ve Zeyneddin Karaca gibi) bazen de Eretna Beyliği ile Dulkadir Beyliği arasında arabulucu rolü oynayarak¹⁶³ Anadolu'daki durumu kontrol altında tutmaya çalıştığı görülmektedir.

Muhammed b. Kalavun Dönemi siyasi tarihinin ana hatlarına değinildikten sonra aşağıdaki bölümde çalışma sırasında kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilecektir. Onun kişiliğiyle ilgili genel değerlendirme son bölümde yapılacağı için burada konuya girilmeyecek, yalnızca Muhammed b. Kalavun Dönemi'ne ışık tutan kaynaklar tanıtılmaya çalışılacaktır.

7. Kaynak Değerlendirmesi

Memlûk Tarihi ile ilgili araştırma yapan araştırmacılarının dikkatini çeken hususların başında kuşkusuz bu döneme ait (1250-1517) kaynakların zenginliği gelir. Bu kaynaklar toplu olarak değerlendirildiğinde, Memlûk tarihçilerinin köklü bir tarihçilik geleneğinden beslenerek özgün bir tarih yazım tarzı geliştirdikleri sonucuna varılabilir. Bilhassa araştırma dönemimizi (1285-1341/ h. 684-741) ilgilendiren tarihsel süreçte büyük tarihçiler, detaylarını aşağıda vermeye çalıştığımız önemli eserler telif ederek el-Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun Devri'nin siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi durumunu detaylarıyla ortaya koyabilecek nitelikte bilgiler bırakmıştır.

Memlûk Tarihi'ni çeşitli boyutlarıyla inceleyen bazı tarihçiler bu döneme ait kaynakların zenginliğini müşahade ettikten sonra, İslam tarihinin hiçbir döneminin Memlûk Tarihi hususunda kaleme alınan eserlerle nicelik ve muhteviyat bakımlarından mukayese edilemeyeceğini ifade etmiş ve bu dönemin ansiklopediler çağı olarak adlandırıldığını ifade etmişlerdir.¹⁶⁴ Günümüze kadar Memlûk Tarihi ve

¹⁶² Kalkaşandı, *Subhü'l-A'sâ*, Cilt 5, 363.

¹⁶³ Muhammed b. Kalavun'un Anadolu dengelerini kontrol çabası ve faaliyetleri ile ilgili olarak bk: Sağlam, *Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri*, 336-348.

¹⁶⁴ İsmail Yiğit, Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Bir Bakış, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 11-12, 1993-1994, 43. (pp.27-45)

tarihçiliği ile ilgili olarak ülkemizde oldukça ciddi bir yekûn tutacak mahiyette çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalara günden güne yenilerinin de eklendiği görülmektedir. Öncesi ve sonrasıyla, teze konu olan Muhammed b. Kalavun Devri'ni aydınlatacak mahiyette bilgiler veren eserlerin yanı sıra bu eserleri telif eden tarihçilerle ilgili çalışmalar da mevcuttur.¹⁶⁵

Memlûk Tarihini aydınlatmaya yönelik çalışmaların yalnızca Memlûk hâkimiyet alanında yaşamış ülkelere münhasır kalmadığı, gerek Memlûk bakiyesi ülkelerden gerekse batı dünyasından konuya yoğun bir ilgi olduğu görülmektedir. Ana kaynakların tanıtımı ve önemli tarihçilerin hayatları ve eserleri ile ilgili bilgi veren bazı çalışmalar da¹⁶⁶ Memlûk tarihi araştırmacılarının işini kolaylaştırması yönüyle önem taşımaktadır.

Memlûk Tarihi'nin altın çağı olarak kabul edilen el-Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun Devri'nin yalnızca siyasi başarılarla ya da iktisadi kalkınmışlık seviyesi bakımından değil aynı zamanda ortaya konan özgün tarih çalışmalarıyla da bu nitelemeyi hak ettiği kanaati taşımaktayız.

Muhammed b. Kalavun'un bir süre saltanat nâibi olan ve aşağıda genişçe hakkında bilgi vermeye çalışacağımız Baybars el-Mansûrî, doğrudan dönemi anlatan *et-Tuhfetü'l Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye* adlı bir eser telif etmiştir. Yine aynı şekilde *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer* adlı önemli eserin son cildini sultan için telif ve ona tahsis eden İbn Devâdârî'nin bu dönemde yaşadığı dikkate alınırsa, dönemin tarihçilik bakımından da oldukça parlak geçtiği kendiliğinden ortaya çıkar. Ayrıca *Şemseddin eş-Şücâi, Nüveyrî, Ömerî* gibi önemli isimler olayları doğrudan müşahade etmiş Mısır müellifleridir. *Ebü'l-Fida, Birzalî ve İbn Kesir'in* de Melik

¹⁶⁵ İslam Tarihi ve Memlûk Dönemi Türk Tarihi ile ilgili bilgi veren tarihçiler hakkında ülkemizde yapılan bazı çalışmalar hakkında bk: Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler**, Yüksel Kanar (haz.), İstanbul: Endülüs yayınları, 1991, 23-445; Zeki Velidî Togan, **Tarihte Usûl**, 4. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1985, 202-206; Güray Kırpık, Ortaçağın Son Yüzyılında Mühim Tarihçiler ve Eserleri (1353-1453), **Ekev Akademi Dergisi**, Sayı 36, 2008, 134-146 (pp.133-146);

¹⁶⁶ Bu konuda Donald P. Little tarafından biri genel diğeri de tez konumuz olan dönem için kaleme alınmış olan çalışmalar için bk: Donald P. Little, **History and Historiography of the Mamlûks**, London: Variorum reprints, 1986; Donald P. Little, **An Introduction to Mamluk Historiography: An analysis of Arabic Annalistic and Biographical Sources for the reign of al-Malik an-Nasir Muhammad İbn Qala'ûn**, Wiesbaden: y.y.,1970; Ayrıca bk: Muhammed Abdullah İnan, **Müerrihu Mısri'l-İslâmiyye ve Mesadirü't-Tarîhi'l-Mısri**, Kahire: Matbaatü'l-Cenne, 1969; Smalley, Brill, **el-Müerrihun fi'l-Usuri'l-Vusta**, Kâsım Abduh Kâsım (terc.), Kahire: Dârü'l-Maârif, 1984.

Nâsır Muhammed b. Kalavun Devri'nde günümüz Suriye (Şam) topraklarında yaşadıkları düşünülürse, bu dönem İslam ve Türk tarihçiliği açısından ölümsüz eserler telif edildiği bir dönem olarak değerlendirilebilir.

Muhammed b. Kalavun Devrinin sosyo-kültürel ve iktisadi durumunu irdelediğimiz tez çalışmamızda, temel yapıyı ve çerçeveyi kurgulayabilmek için giriş bölümünde kullandığımız siyasi tarihe müteallik bilgiler için öncelikle vekâyinâmelere başvurduk. Tez çalışmamızın asıl konusu gereği vekâyinâmelerin dışında; diplomatik vesikalara, coğrafya ve tarihi topografya ile ilgili eserlere, seyahatnamelere, meskûkâtla ilgili çalışmalara, istatistiksel grafiklere, vakfiyelere ve nihayet bu konuda bizi aydınlatabileceğini düşündüğümüz diğer tetkik eserlere başvurduk.

Çalışmamızda, Kahire ve İskenderiye başta olmak üzere Mısır'ın farklı bölgelerinde çektiğimiz fotoğraflar dışında Louvre Müzesi'nde çektiğimiz Memlûkları ve bilhassa Muhammed b. Kalavun'u ilgilendiren objelerin fotoğraflarını da kaynak olarak kullandık. Aşağıda da detayları görüleceği üzere Muhammed b. Kalavun Dönemi ile ilgili oldukça geniş bir kaynakçadan yararlanarak konuyu aydınlatmaya gayret ettik.

8. Arapça Kaynaklar

8.1-Diplomatik Vesikalar ve Teşkilat Kitapları

Diplomatik vesikadan kastımız Memlûklar döneminde İnşa Divanı'nın çeşitli kademelerinde çalışan kişiler tarafından kaleme alınmış, yazışma esas ve usulleri hakkında zengin malumat içeren eserlerdir. Aşağıda tek tek ele alınacak olan bu eserlerin tezimiz için önemi yalnızca yazışma usulleri hakkında bilgi vermelerinden değil bunun çok ötesinde Memlûk devlet müessesesinin temel dinamiklerini ortaya koymalarından gelir. Ayrıca Muhammed b. Kalavun öncesi, dönemi ve sonrası hakkında iktisadi mukayeseler yapabilmemize imkân sağlaması ve nihayetinde kaleme alındıkları dönemin tarihsel durumuyla ilgili bazı önemli bilgiler vermeleri de bu eserleri kıymetli kılmaktadır.

8.1.1.(Mesalikü'l-Ebsar)

El-Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun Devri'nde yaşayan Şihabeddin Ebü'l Abbas Ahmed b. Yahya b. Fazlullah el -Ömerî el-Kâtib ed-Dımaşkî (1301-1349/ h.

700-749) tarafından telif edilen iki eser dönemin farklı boyutlarıyla aydınlatılabilmesi açısından önemlidir. Ömerî, **Mesalikü'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar** adlı eserde,¹⁶⁷ Memlûk coğrafyasının iktisadi ve coğrafi durumundan bahsetmektedir. Ömerî, eserinde Memlûk kurumları hakkında bilgi verir ki Melik Nâsır'ın lağvettiği ya da ihdas ettiği kurumların tespit edilebilmesi açısından önemlidir. Kadılık ve nazırlık görevlerini de yürüten Ömerî¹⁶⁸, şöhretini yazdığı iki esere borçludur. Onun yazdığı **et-Ta'rif bi'l-Mustelah eş-Şerif** adlı eser ise¹⁶⁹ Muhammed b. Kalavun'un yazışmalarını içeren bölümleri nedeniyle çalışmamız açısından büyük öneme sahiptir. Bu eser, sonradan inşa sanatının ve diplomasi alanının en yetkin eserleri arasında sayılacak olan Kalkaşandî'nin *Subhü'l A'sâ* adlı çalışmasının da temelini oluşturacaktır.

8.1.2. (Subhü'l-A'sâ)

Şihabeddin Abbas Ahmed b. Abdullah el-Kalkaşandî tarafından 14 cilt halinde yazılan ve tam adı **Subhü'l-A'sâ fi Sinaati'l-İnşa** olan eserin, Kalkaşandî tarafından yılların birikimi ve tecrübesiyle kıymetli evrakın bir araya getirilmesi sonucunda oluştuğu anlaşılmaktadır. Kalkaşandî, bu kıymetli eseri telif ederken Ömerî'den ve başka müelliflerden yararlandığını da¹⁷⁰ ifade etmektedir. Eserde zikredilen belgelerin çoğunu aynen emri altında bulunan arşiv dairesinden çıkararak esere aldığı için güvenilirlik açısından kuşkuya mahal bırakmadığı söylenebilir. Kalkaşandî'nin bu eserinin özellikle III. ve IV. ciltleri inşa divanı, Nil'in önemi, para ve piyasa bilgileri ve gelir-gider kalemlerine tahsis edildiği için çalışmamıza ışık tutmaktadır. Kalkaşandî'nin ayrıca **Meâsirü'l-İnâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe** adlı eserinde de halifelik müessesesi ile ilgili önemli bilgiler¹⁷¹ ve bazı örnek evraklar vardır.

¹⁶⁷ İnan, **Müerrihu Mısri'l-İslâmiyye**, 68-69.

¹⁶⁸ Günaltay, 443.

¹⁶⁹ Tezde sıklıkla geçen mersum, taklid ve buna benzer çeşitli belge isimleri ve açıklamaları için bk: el-Ömerî, **et-Tarif**, 119-128; Gerek İslam dairesi gerekse zimmî kitlelerle ilgili olarak aynı esere bk: 186-206.

¹⁷⁰ Eser ve müellifin hayatı ile ilgili olarak bk: İnan, **Müerrihu Mısri'l-İslâmiyye**, 76-77; İbrahim Kafesoğlu, Kalkaşandî, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 6, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1977, 135.

¹⁷¹ Halife el-Hâkim Biemrillâh Ebi'l-Abbas Ahmed b. Müstekfâ Billâh Ebi'r-Rebi' Süleyman ile ilgili bazı belgelerin dil ve üslûbunu görebilmek için bk: Ebü'l Abbas Şihabüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, **Meâsirü'l-İnâfe Meâlimi'l-Hilâfe**, Cilt I-III, Abdüsettar Ahmed Ferrac (thk.), Beyrut: A'lemü'l-Kütüb, tarihsiz. Cilt 3, 324-331.

8.1.3. (Nihayetü'l-Ereb)

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin sosyal tarihini aydınlatan eserler arasında mutlaka sayılması gereken çalışmalardan biri de Nüveyrî¹⁷² (1279-1333/ h. 677-733) tarafından kaleme alınan **Nihayetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb** adlı eserdir. Tarih, coğrafya, edebiyat, siyaset ve belagat gibi çeşitli konulardan bahseden ve ansiklopedik bir hüviyet taşıyan bu çalışmanın 5. bölümü tarihle ilgilidir. Ayrıca eserin VII ve VIII. ciltleri inşa sanatı ile ilgili bilgiler içermektedir.¹⁷³ Tamamı 31 cilt olan eserin 27. Cildinden sonrası tam anlamıyla konumuzu ilgilendiren değerli bilgiler vermektedir. İnşa divanındaki başarılı çalışmalarının yanı sıra Nâzîrî'l-Ceyş görevini üstlenecek kadar kabiliyetli olması da¹⁷⁴ onun çok yönlü kişiliğini ortaya koymaktadır.

8.1.4. (Zübdetü Keşfi'l-Memâlik)

İbn Hacer'in yetiştirmesi olan Garsüddin Halil b. Şahin ez-Zâhirî (1410-1468/ h. 813-873) tarafından kaleme alınan **Zübdetü Keşfi'l-Memâlik ve Beyânü't-Turuk ve'l-Mesâlik** adlı eser de¹⁷⁵ tezimiz açısından önem taşımaktadır. Esasen coğrafyayla ilgili olmasına rağmen Memlûklar döneminde farklı niyâbetlerin gelişiminden, değişim ve dönüşüm süreçlerinden bahsetmesi yönüyle dikkate alınması gereken bir eserdir. Halil b. Şahin, Melik Eşref Barsbay (ö.1438) ve Sultan Çakmak (ö. 1453) dönemlerinde önemli görevlerde bulunduğu ve Memlûk coğrafyasının farklı yerlerinde üst düzey idarecilikler yaptığı için hem devlet tecrübesi edinmiş hem de genel kültürünü artırma imkânı bulmuştur.¹⁷⁶ Toplam 40 bölümden oluşan eserinde idari ve askerî düzeni işleyen müellif, hangi makama hangi rütbeyi taşıyan kişilerin müstahak olduğunu açıklamış, Memlûk idari sisteminin tarihçesini vermiştir. Bu nedenle eser, Muhammed b. Kalavun'dan yaklaşık bir asır sonraki Memlûk

¹⁷² Günaltay, 251-253.

¹⁷³ Teşbih ve istiare sanatları ile ilgili olarak bk: Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb**, Cilt 7,38-52.

¹⁷⁴ İnan, **Müerrihu Mısri'l-İslâmiyye**, 62.

¹⁷⁵ Garsüddin Halil b. Şahin ez-Zâhirî, **Zübdetü Keşfi'l-Memâlik ve Beyani't-Turuk ve'l-Mesâlik**, 2. Basım, Kahire: Daru'l-Arabi'l-Bustanî, 1988,(Bu eserde Memlûkların Mısır'a getirilişi ile ilgili olarak 1. Bab, saltanat ve sultanın evsafı için 2. Bab, Kadılık teşkilatı için 3. Bab incelenebilir) Eserin içerik ve önemi ile ilgili olarak bk: Ramazan Şeşen, **Sultan Baybars ve Devri (1260-1277)**, İstanbul: İSAR, 2009, 5.

¹⁷⁶ Kırpık, 140-141.

Devleti'nin genel teşkilat yapısı ile ilgili önemli bilgiler içermekte ve böylece Melik Nâsır Dönemi'nin nereye konumlandırılması gerektiğine yönelik fikir vermektedir.

8.1.5 (Hitat-ı Makrizî)

Diplomatik malumat ve devlet teşkilatı alanlarındaki en yetkin eserlerden biri de kuşkusuz Makrizî¹⁷⁷ tarafından yazılan **Kitabü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Asâr** yani kısaca **Hitat-ı Makrizî** adıyla şöhret bulan eserdir. Günümüze kadar iki, üç ve dört cilt halinde farklı yayınevleri tarafından yayına hazırlanarak basılmış olan eserin iki farklı nüshası tezde kullanılmış ve ilgili dipnotta hangi baskının kullanıldığı gösterilmiştir. Bu eser tezimizin temel yapı taşlarından biri olarak tanımlanabilir. Muhammed b. Kalavun döneminde yapılan ya da yenilenenler dâhil olmak üzere Memlûklardaki önemli meydanlardan ikta sistemine, sultanın karakterinden vakıflara kadar pek çok konuda yalnızca bu eserde bulunabilecek orijinal bilgiler mevcuttur.¹⁷⁸

Bahsi kapatmadan şunu da belirtmekte fayda var ki C. Brockelman'ın Sehavî'ye dayandırdığı bir iddiasına göre Makrizî, isim vermeden ve kaynak göstermeden bu eserindeki bilgilerin çoğunu selefi olan Evhadî'den almıştır.¹⁷⁹ İki müellifin de konuyla ilgili eserlerini baştan sona mukayeseli olarak inceleyemediğimizi itiraf ve beyan etmek akademik ahlakın gereğidir. Ancak Makrizî'nin Hitat'ı, tüm konu başlıklarıyla ve bazı bölümleri de derinlemesine incelenmiş ve teze malzeme olabileme niteliği taşıyan aksamından istifade yoluna gidilmiştir. Bu nedenle Evhadî'den ne ölçüde iktibas ile eserin teşekkül ettiği sorusuna cevap vermek mümkün olmamıştır.

¹⁷⁷ Muhammed Abdullah İnan, Makrizî'yi Mısır'ın siyasi ve toplumsal tarihçisi olarak tanımladıktan sonra, onun eserleri hakkında bilgi vermektedir. Makrizî ve eserleri ile ilgili olarak bk: İnan, **Müerrihu Mısri'l-İslâmiyye**, 85 vd; Günaltay, 352-358; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı: başlangıçtan XIX. Yüzyıl sonuna kadar**, İSAR, İstanbul: 1998, 208-212; Kırpık, 138-140;

¹⁷⁸ Tezde işlenmeye çalışılan konulardan: camiler, kiliseler, Kahire'nin bölümleri, çeşitli zanaat kolları, devlet adamları, sınıflar arası ilişkiler, geçim kaynakları gibi konularda 1400 sayfayı geçen üç ciltte önemli bilgiler vardır. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, **el-Hıtatü'l-Makriziyye el-Mevaiz ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar**, Cilt I-III, Eymen Fuad Seyyid (thk.), London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, 2013; Aynı müellif, **el-Mevaiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Asâr el-Ma'ruf bi'l-Hıtat-ı Makriziyye**, Cilt I-II, Beyrut: Darü's-Sadr, Tabatü Cedidetü Bil-Ufset. Tarihsiz.

¹⁷⁹ Carl Brockelmann, **el-Makrizî**, **İA**, Cilt 7, İstanbul: MEB Basımevi, 1999, 206. (pp.206-208).

8.2.Vekayinameler

8.2.1. Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr el-Hıtayî (1247-1325/ h. 645-727)

Baybars el-Mansûrî, Kalavun ailesinin saltanat tahtına oturmuş üç üyesi -Sultan Kalavun, Eşref Halil ve Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun- döneminde de üstlendiği muhtelif idari ve askerî görevlerle adından söz ettirmiş bir devlet adamı ve tarihçidir. Teze konu olan sultan Muhammed b. Kalavun'un bir süre saltanat nâibliğini de yürüten Baybars el-Mansûrî tarafından yazılmış olan **et-Tuhfetü'l Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye** adlı eser 648-711 tarihleri arasındaki dönemin tarihidir. Bu dönemde kendisi Akkâ ve Rumkale savaşları dışında, tezimizde çeşitli yönleriyle işlemeye çalıştığımız Said bölgesi bedevîleriyle yapılan savaşlarda görev almıştır. Hac emirliği gibi şeref payesi yüksek makamlarda da kendisine görev verilen müellifin yazmış olduğu eserler tezimizin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Çalışmamızda *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye* adlı eserin hem orijinal Arapçası hem de TTK yayınlarından Hüseyin Polat çevirisiyle çıkan nüshası kullanılmış ve ilgili dipnotlarda hangi nüshanın kullanıldığı açık şekilde gösterilmiştir. Baybars el-Mansûrî tarafından yazılan **Zübdetü'l-Fikre fi Tarihi'l-Hicre** adlı umumi vekayinâme ise tezin giriş bölümündeki siyasi meseleleri aydınlatmak için kullanılmıştır.

8.2.2. Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî (ö. 1336/h. 736 sonrası)

Selçuklu hanedanına mensup bir aileden geldiği yönünde bazı bilgiler de bulunan İbn Devâdârî, Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminin en önemli tarihçilerinden biridir. Onun yazdığı 9 ciltlik **Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Ğurer** adlı eserin son iki cildi dönemi aydınlatmak için hayati önem taşımaktadır. Bizzat Aybek ed-Devâdâr'ın ifadesiyle *kendisinden önce kimse tarafından denenmemiş ve eşi benzeri olmayan bir yöntemle* her kitaba iki farklı isim verilmek suretiyle¹⁸⁰ kaleme alınan bu serinin özellikle son iki cildi tez çalışmamızda sıklıkla başvurduğumuz eserlerdir. *Zehrü'l-Mürûc min Kısmeti Feleki'l-Bürûc* yani **ed-Dürretü'z-Zekiyye fi Ahbâri Devleti (Mülûki)t –Türkiyye** adlı eser, serinin 8. cildi olup genel Memlûk tarihidir. *el-Cevherü'l-Enfes min Kısmeti Feleki'l-Atlas* ya

¹⁸⁰ Cevat İzgi, İbnü'd-Devâdârî, **DİA**, Cilt 21, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, 12. (pp.11-13)

da daha yaygın şekilde bilinen adıyla **ed-Dürrü'l-Fâhir fi Sireti'l-Meliki'n-Nâsır** adlı 9. Cilt ise Muhammed b. Kalavun adına kaleme alınmış ve onun dönemini ihtiva eden bir eser olması nedeniyle ana kaynaklarımız arasındadır.

8.2.3. Şemseddin eş-Şücâi (ö. 1344/h. 744 sonrası)

İbn Devâdârî'nin eserine zeyil mahiyetindeki **Tarihü'l-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun es-Salihî ve Evlâdihi** adlı eserinde Şemseddin eş-Şücâi (ö. 1344/h. 744 sonrası), Melik Nâsır'ın son dönemi hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bir örnek vermek gerekirse Muhammed b. Kalavun öldüğünde, Mukaddemü'l-Elf rütbesindeki askerlerinin tamamının –ki sayıları 25 idi- adları¹⁸¹ Şücâi tarafından verilmektedir.

8.2.4. Musa b. Muhammed Yahya Yûsufî (1277-1358/ h. 676-759)

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi sosyal tarihi hakkında önemli bilgiler veren müelliflerden biri de Yûsufî (1277-1358/ h. 676-759)'dir. Tam adı ve künyesi Musa b. Muhammed Yahya Yûsufî olan müellif, **Nüzhetü'n-Nâsır fi Sireti'l-Meliki'n-Nâsır** adlı Ahmed Hutayr tarafından tahkik edilen nüshasını kullandığımız eserinde önemli bilgiler vermektedir.¹⁸² Sultanın kişiliğinden dönemin camilerine ve hisbe teşkilatının işleyişine, Kârimîlerle ilişkilerden Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un bedevîlerle ilişkilerine kadar önemli konuları eserinde işleyen müellif orijinal bilgiler sunmaktadır. Yûsufî ayrıca, Muhammed b. Kalavun dönemi sonlarının aydınlatılması ve kendinden sonraki önemli tarihçilere malzeme niteliğinde çokça bilgi bırakması yönüyle önem arz etmektedir.

8.2.5. el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddin İsmail Ebü'l-Fidâ¹⁸³ (1273-1331/ h. 672-732)

Köken itibariyle Selahaddin Eyyûbî'nin kardeşi Şahan Şah'ın sülalesine mensup olan Ebü'l-Fidâ, Hama naipliği başta olmak üzere Memlûklar döneminde çeşitli

¹⁸¹ Muhammed b. Kalavun vefat ettiği sırada görevde bulunan 25 komutan ismi hakkında bilgi edinebilmek için bk: Şemseddin eş-Şücâi, **Tarihü'l-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun es-Salihî ve Evlâdihi**, Ed: B. Schafer, Wiesbaden: 1977, 111-112

¹⁸² Bedevi isyanları ile ilgili canlı tasvirler için bk: Musa b. Muhammed Yahya Yûsufî, **Nüzhetü'n-Nâsır fi Sireti'l-Meliki'n-Nâsır**, Ahmed Hutayr (thk.), Beyrut: Alemü'l Kütüb, 1986, 198-200.

¹⁸³ Abdülkerim Özaydın, Ebü'l-Fida, **DİA**, Cilt 10, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 320-321(pp. 320-321); Günaltay, 204.

idarecilikler yapmıştır. Muhammed b. Kalavun tarafından kendisine verilen sultan unvanını taşıma ayrıcalığına da sahip olan Ebü'l-Fidâ, devlet adamlığı kimliğinin ötesinde önemli bir tarihçi ve coğrafyacıdır. Onun kaleme almış olduğu **el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer** adlı ünlü eser büyük oranda el-Kâmil fi't-Tarih'ten iktibas edilmiş olmakla beraber oldukça orijinal bilgiler de içermektedir. Sonradan bu esere de İbnü'l-Verdî bir zeyl yazacaktır.¹⁸⁴ İbnü'l Verdî'nin yazmış olduğu kısım bilhassa gayrimüslimlerle ilgili verdiği bilgiler ve doğal afetlerle ilgili tuttuğu kayıtlar açısından oldukça önemlidir. Tezimizde kullandığımız Tarihu Ebi'l-Fida nüshası ise, iki cilt halinde Mahmud Deyyub tarafından tahkik edilerek Beyrut'ta 1997' de basılan nüshadır.

8.2.6. Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Şihâbiddin Ömer b. Kesir b. Dav' b. Kesir el-Kaysî el-Kureşî el Busravî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (1301-1373/ h. 701-774)

Birçok alanda kıymetli eserler veren İbn Kesir küçük yaşlardan itibaren çok iyi bir eğitim almış ve önemli hocalardan ders alma imkânı bulmuştur. Meşhur bilgin Zehebî'nin halefi olarak Eşrefiye medresesinde ders okutmuş¹⁸⁵, hadis, fıkıh ve tefsir alanlarında eserler vermiştir. Zehebî, İbn Kesir'den övgüyle bahsetmiş ve onu, kendi çağdaşı olan muhaddisler arasında zikretmiştir.¹⁸⁶ Ancak onun bizi daha çok ilgilendiren yönü kuşkusuz tarih ilmine yaptığı büyük katkı ve bu alanda verdiği eserdir. Yaradılıştan başlayarak kendi ömrünün ve sağlığının vefa ettiği döneme kadar (1365-1366/ h. 767 yılına kadarki olaylardan bahseder) geçen olayları anlattığı **el-Bidâye ve'n-Nihâye** adlı eser, tezimiz için temel bir başvuru eseridir. Bu eser birçok başka kaynakta yer alan bilgileri doğrulamak ya da sıhhat derecesi hakkında bir hükme varabilmek için elimizin altında bulundurduğumuz bir eser olma niteliğindedir. İbn Kesir, bilhassa Suriye ve çevresindeki olayları bizzat müşahade eden bir tanık durumundadır. Yazmış olduğu eserin son cildi (XIV. Cilt) Muhammed b. Kalavun Dönemi'ni araştıran bir araştırmacı için vazgeçilmez bir başvuru

¹⁸⁴ İbnü'l Verdî, eserinin ikinci cildinin önemli bir bölümünü Muhammed b. Kalavun dönemi olaylarına ayırmıştır. Konuyla ilgili olarak bk: Ebü Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffar b. Ömer Verdî, **Tarihu İbnü'l-Verdî (Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer)**, Cilt I-II, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996, 231-319.

¹⁸⁵ Günaltay, 328-330.

¹⁸⁶ Abdülkerim Özaydın, İbn Kesir, Ebü'l-Fida, **DİA**, Cilt 20, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, 133. (pp.132-134).

eseridir.¹⁸⁷ Siyasi tarihe müteallik bilgilerin yanı sıra zengin biyografik bilgiler içeren kısımlar da tezde adı geçen tarihsel şahsiyetlerin kimi karanlıkta kalmış yönlerini aydınlatmak için kullanışlıdır.

8.2.7. Ebû Zeyd Abdurrahman b. Haldun (1332-1406/ h. 732-808)

İbn Haldun gerek İslam gerekse dünya tarihine getirmiş olduğu eleştirel yaklaşım tarzıyla ön plana çıkmaktadır. Mazide yaşanmış olayları bir araya toplayarak iki cilt arasına hapsetmeye, olayları mübalağa ile süsleyip destansı ifadeler manzumesi haline getirmeye¹⁸⁸ karşı çıkan İbn Haldun'un aşağıda adları verilen iki eserinden de yararlandık. Esasen **Kitabü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arab ve'l-Berber ve men Âsâruhüm min Zevi's-Sultani'l Ekber** adlı büyük dünya tarihinin takdim kısmı olan ve adını da buradan alan **Mukaddime**, tarih dışında birçok farklı sosyal disiplin açısından ufuk açıcı bir niteliğe sahiptir. Çalışmamızda kullandığımız Mukaddime nüshası, Dergâh Yayınlarından çıkan ve Süleyman Uludağ tarafından hazırlanıp iki cilt halinde basılan nüshadır. İbn Haldun'un, bizzat içinde yaşadığı ve çok iyi tanıdığı Memlûk üst yönetim mensupları¹⁸⁹ ile ilgili olarak yaptığı tespitler kuşkusuz Muhammed b. Kalavun dönemi için de geçerlidir. Onun Mukaddime'deki *Bedevi-Medeni* tahlilinde tezde işlemeye çalıştığımız Melik Nâsır Dönemi'nde Bedevilerle yaşanan problemlerin ana kaynaklarının ipuçlarını da görmek mümkündür.¹⁹⁰ Tezimizde ayrı bir başlık açtığımız vakıf kurumuyla ilgili olarak İbn Haldun, memlûk emirlerinin vakıfları kurmaktaki farklı amaçlarını tahlil ederek bize önemli bir bakış açısı kazandırmıştır.

¹⁸⁷ İbn Kesir, meşhur eserinin son cildini hicri 693-767 yılları arası olaylarına ayırmıştır. Eserin Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi olaylarının anlatıldığı kısım için bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 15-304.

¹⁸⁸ Abdülhak Adnan Adıvar, İbn Haldun, **İA**, Cilt 5/2, İstanbul: MEB Basımevi, 1999, 741. (pp.738-744).

¹⁸⁹ İbn Haldun'un Memlûk hiyerarşisinin zirvesinde bulunan sultanlarla -çalışmaya konu olan sultanlar Berkuk ve Ferec'dir- ilişkileri hakkında yapılmış bir çalışma için bk: İlyas Gökhan, İbn Haldun'un Memlûk Sultanları ile İlişkisi, **Cappadocia Journal of History and Social Sciences**, Nevşehir: vol 3, 2014, 40-41 (pp. 35-43.)

¹⁹⁰ İbn Haldun, **Mukaddime**, Süleyman Uludağ, (haz.), 1. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, 323.

8.2.8. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Hüseynî Takıyyüddin el-Makrizî (1364-1442/ h. 766-845)

Teze konu olan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun dönemi de dâhil olmak üzere Memlûk tarihi araştırmaları konusunda temel başvuru eserleri yazmış tarihçilerinden biri, diplomatik vesikaları tanıtırken kendisinden bahsettiğimiz Makrizî'dir. Kahire'de dünyaya gelen ve yine aynı yerde vefat eden Makrizî, imamlık, kadılık, müderrislik, muhtesiplik gibi görevlerde bulunmuştur.¹⁹¹ Makrizî'nin yukarıda tanıtmaya çalıştığımız **Hıtat** adlı eserinden başka tezimizi ilgilendiren önemli eserleri vardır. Bunlardan biri **Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk**, adlı eserdir. Çalışmamızda 1934 yılından beri Mısır'da çeşitli baskıları yapılan eserin Muhammed Mustafa Ziyade neşrinin ağırlıklı olarak ilk iki cildi kullanılmıştır.

Tezimizde Makrizî tarafından yazılan iki esere daha başvurulmuştur. Bunlar: **İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Ğumme ev Tarihü'l-Mecâât fi Mısır**¹⁹² ve **en-Nukûdü'l-Kadime ve'l-İslâmiyye** adlı eserlerdir. Bu eserlerden ilki bilhassa Mısır çiftçisinin hayatına ışık tutar mahiyette olduğu için Memlûk sosyal hayatında çiftçilerin konumu ortaya koyması ve Mısır toplumunun sosyal katmanları hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Diğeri ise Memlûk Devleti'nden önce kullanılmış olan İslam sikkeleri ile Makrizî'nin kendi dönemine kadar kullanılmış olan Memlûk sikkeleri hakkında kısa ve özlü bilgiler vermektedir. Eserin İbrahim Artuk tarafından tercüme edilerek notlar eklenen nüshası¹⁹³ kullanılmış ve Muhammed b. Kalavun dönemi para politikalarını daha sağlıklı anlamlandırabilmek için çalışmaya müracaat edilmiştir.

¹⁹¹ Carl Brockelmann, **el-Makrizî**, 206.

¹⁹² 736 yılı Recep ayı (1336 yılı Şubat ya da Mart ayı) başlarında Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da gerçekleşmiş olan kıtlık ve buna bağlı sosyal neticelerle ilgili olarak bk: Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizî, **İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Ğumme**, Muhammed Mustafa Ziyade ve Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyal (neşr.), Kahire, Darül-Kütüb ve'l-Vesâikül-Kavmiyye, 2002, 39.

¹⁹³ Takıyyüddin Ahmed b. Abdülkadir el-Makrizî, **el-Nukûd el-Kadime ve'l-İslâmiyye**, İbrahim Artuk (Tercüme ve Notlar Ekleme-Düzeltilme), Ankara: Belleten, Cilt 17, Sayı 67, 1953, 370-392, (pp. 367-392).

8.2.9. Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el Aynî (1361-1451/ h. 762-855)

Nisbesinden de anlaşılacağı gibi Antep'te dünyaya gelen Aynî'nin iyi bir eğitim alması ve Türk olması nedeniyle sultanların nazarında mümtaz bir mevki edindiği anlaşılmaktadır. Bunun en önemli kanıtı da 1399 yılında Makrizî'ye halef olarak Kahire'de hisbenin başına getirilmiş olmasıdır. Bedreddin Mahmud Aynî'nin çalışmamız için oldukça önem taşıyan eseri yaradılıştan 1446 yılına kadar geçen önemli olayları kısaca verdiği **Ikdü'l Cumân fi Tarihi Ehli'z-Zaman** adlı eserdir. Ülkemizde de üzerinde çeşitli çalışmalar yapılan¹⁹⁴ bu eser, Memlûk tarihinin kimi karanlıkta kalmış noktalarını aydınlatan önemli bir eserdir. Muhammed Muhammed Emin tarafından neşredilen Ikdü'l Cumân nüshası¹⁹⁵ bazıları günümüze ulaşmamış geniş bir yelpazeden yapılan alıntılar nedeniyle kıymet taşımaktadır. Bu nedenle eser tezimizde sıklıkla başvurduğumuz, hem siyasi tarihin ana hatlarını belirlemede hem de Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin iktisadi ve sosyal tarihini aydınlatmada kullandığımız önemli eserler arasında yer almaktadır.

8.2.10. Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tagribirdî (1409-1470/ h. 812-874)

Biyografisiyle ilgili yazılan eserlere bakıldığında İbn Tagribirdî'nin Makrizî ve Aynî gibi önemli isimlerden dersler alarak yetiştiği, onların vefat etmesinden sonra da adeta Memlûk tarih yazıcılığı alanının üstadı olduğu görülmektedir. Onun yazmış olduğu meşhur **en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire** adlı eser, Yakın Doğu İslam Tarihi araştırmalarında bilhassa Eyyübîler ve Memlûkların kendi dönemine kadar olan zaman dilimi için temel bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

Makrizî başta olmak üzere selefi olan büyük tarihçilerden çokça yararlanarak vücuda getirdiği bu eserin VIII-X. ciltleri Bahrî Memlûkların Dönemine hasredilmiştir. Bilhassa VIII. ve IX ciltleri tez çalışmamızda başvurduğumuz ciltlerdir. Bu eserinde İbn Tagribirdî, okuyucunun işini oldukça kolaylaştıran bir usul geliştirmiş ve meseleleri siyasi açıdan bir defa özetle, bir defa da detaylandırarak açıklamıştır. en-

¹⁹⁴ Kazım Yaşar Koprıman, **el-Aynî'nin Ikdü'l Cüman'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar**, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, 1972.

¹⁹⁵ Aynî, **Ikdü'l Cüman**, 231 vd; Aynî tarafından tarihle ilgili olarak yazılan 7 eser ve içerikleri ile ilgili detaylı bilgi edinebilmek için bk: Talat Sakallı, **Bedruddin Aynî (Hayat, Eserleri ve İlmi Şahsiyeti)**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 73-82.

Nücûmü'z-Zâhire'de vefayât türü eserlere benzetebileceğimiz bir bölüm de bulunmakta ve bu bölümde ölen meşhur kişilerle ilgili olarak bilgilere yer verilmektedir.¹⁹⁶ İbn Tagribirdî tarafından kaleme alınan bu eseri tezimiz için kıymetli kılan özelliklerinden biri de siyasi tarih ya da biyografik kayıtların çok ötesine geçerek bazı sosyal kurumlar ve iktisadi hayatla ilgili önemli meselelere dair bilgiler de vermesidir.

8.2.11. Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr b.Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (1445-1515/ h. 849-911)

Memlûk tarihinin yetiştirdiği en büyük âlimlerden biri olarak kabul edilen Süyûtî'nin yüzlerce eser verdiği bilinmektedir. Çeşitli hankahlarda ders alması ve okutması, büyük âlimlerden icazet alması onun yetenekli ve çok yönlü yetiştiğinin göstergesidir. İslam dünyasında onun şöhretini artıran eseri *Celaleyn Tefsiri* adıyla şöhret bulmuş olan Kur'an tefsiridir.¹⁹⁷ Süyûtî'nin çalışmamızı ilgilendiren üç önemli eseri bulunmaktadır. Bunlardan biri, **Kevkebü'r-Ravza fî Tarihi'n-Nil ve Cezireti'r-Ravza** adıyla kaleme aldığı ve Ravza adasının tarihçesini, Nil nehrinin Mısır için önemini çeşitli yönleriyle¹⁹⁸ anlattığı eseridir. Tezimizi ilgilendiren ikinci eseri ise **Hüsnü'l-Muhâdara fî Ahbâri Mısır ve'l-Kahire** adlı eseridir. Bu ünlü eserinde Süyûtî, hac mevsiminde mahmilin dolaştırılmasıyla ilgili canlı tablolar sunmasının yanı sıra¹⁹⁹ salgın hastalıklara, Memlûk parası ve mezâlîm oturumlarına kadar pek çok konuya değinmektedir. Süyûtî tarafından yazılan ve halifelerin hal tercümesini ihtiva eden bir diğer eser de²⁰⁰ çalışmamızın bazı bölümlerinin aydınlatılması açısından oldukça yararlı olmuştur.

¹⁹⁶ Müellif, künyesi dipnotlar ve kaynakçada açık şekilde gösterilen eserinin 9. Cildinde 1310/ h. 710 yılı olaylarına 13-23. sayfalar arasında yer vermektedir. Ancak bu yılda vefat eden önemli kişilerin biyografilerine ise aynı eserin 150-153. sayfalarında değinilmektedir.

¹⁹⁷ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Süyûtî, **Celaleyn Tefsir Metin ve Tercümesi**, Okan Kadir Yılmaz, Erhan Ençakar (terc.), İstanbul: Cilt 1-2, Yasin Yayınevi,2013. (Tefsir eseri toplamda 604 sayfa gibi oldukça özlü olması nedeniyle tercih edilmektedir. Ayrıca eseri ilgili birçok haşiyenin yapılmış olması da söz konusu tefsirin kendi alanında kıymete mazhar olduğunu göstermektedir.)

¹⁹⁸ Bir örnek olmak üzere halicin açılışı hakkında bk: Süyûtî, **Kevkebü'r-Ravza**, 158.

¹⁹⁹ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Süyûtî, **Hüsnü'l-Muhadara fî Ahbâri Mısır ve'l-Kahire**, Cilt 2, Beyrut: 1997, 74.

²⁰⁰ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin tamamına yakın bir bölümünde sultanla yolu kesişmiş olan iki halifeden biri olan el-Hâkim Biemrillâh dönemi için bk: Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Süyûtî, **Tarihü'l-Hulefa**, Şeyh Kasım eş-Şemâî er-Rufâî (thk.), Beyrut: Darü'l-Kalem, 1986, 547-552.

8.3. Tabakât ve Terâcim Kitapları-Müellifleri

8.3.1. Selahaddin Halil b. İzzeddin Aybek es-Safedî (1296-1363/ h. 696-767)

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde yaşamış önemli biyografi müelliflerinden biri olan Safedî **el-Vâfi bi'l-Vefâyât** adlı eserinde²⁰¹ pek çok meşhur ismin hal tercümesini vermektedir. Safedî'nin bahse konu olan ve tezimizde oldukça istifade ettiğimiz eserinin 4. cildinde Muhammed b. Kalavun'a 19 sayfa yer ayrılmış ve özellikle sultanın çalışma arkadaşları ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir.²⁰² **A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr** adıyla Safedî tarafından kaleme alınan ve kendi çağdaşlarından bahsettiği diğer eseri de²⁰³ Muhammed b. Kalavun dönemine ışık tutması bakımından büyük kıymet taşır.

8.3.2. Ebü'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Hacer el-Askalanî (ö.1449/ h.852)

İbn Hacer Askalanî tarafından kaleme alınan ve adından da anlaşılacağı gibi Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un yaşadığı dönemin ünlü simalarının biyografisine yer verilen **ed-Dürerü'l-Kâmine fi Â'yani'l Mieti's-Sâmine** adlı eser de tezimizde yararlandığımız önemli kaynaklar arasındadır.²⁰⁴ Muhammed b. Kalavun ile çağdaş olmamasına rağmen İbn Hacer'in, adı geçen eserin 4. cildinin 384. biyografisi Muhammed b. Kalavun'a tahsis edilmiş olup, müellifin sultanla ilgili günümüze ulaşmamış bazı kaynakları incelediği anlaşılmaktadır. İbn Hacer tarafından yazılmış **İnbâü'l Gumr bi-Ebnâi'l-Umr** adlı umumî vekâyiname türündeki bir başka eser de biyografik bilgiler vermesine rağmen doğrudan Muhammed b. Kalavun Dönemi'ni anlamaya değil, onun dönemiyle torunları dönemini mukayese etmeye yarayabilir.

²⁰¹ Sâfedî hakkında bk: Robert Irwin, Mamluk Literature, **Mamluk Studies Review**, VII, 2003, 3.

²⁰² Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin anlatıldığı bölüm için bk: Sâfedî, **el-Vâfi bi'l-Vefâyât**, Cilt 4, 353-372.

²⁰³ Karasungur ve Tengiz gibi Muhammed b. Kalavun Dönemi'ne damga vurmuş kişiler başta olmak üzere, dönemin birçok meşhur isminin biyografisi için son derece önemli bir kaynak hüviyeti taşımaktadır. Mesela Sâfedî, dönemin meşhur emirlerinden biri olan Tengiz'in mal varlığını yazmaya yaklaşık 7 sayfa ayırmıştır. Konunun detayları için bk: Sâfedî, **A'yânü'l-Asr**, 127-133

²⁰⁴ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1,344-348.

8.3.3. Kendisiyle ilgili yukarıda gerekli bilgiler verilen **Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf b. Tagribirdî (1409-1470/ h. 812-874)** tarafından kaleme alınmış olan iki biyografik eser tezimiz açısından önem taşımaktadır. Bunlardan ilki **el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi** adlı biyografik çalışma, diğeri de **ed-Delilü's-Şâfi ale'l-Menheli's-Sâfi** adlı bu eserin bir minyatürü denebilecek çalışmadır. Bu eserler, Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin politikaları üzerinde etkili olan Şücaî, Baydara, Tengiz, Cemaleddin Akkuş, Karasungur gibi kudretli emirlerin biyografilerini vermektedir. Bu nedenle tezde sıklıkla bu eserlere müracaat edilmiştir.

8.3.4. **Muhammed b. Şakir b. Ahmed b. ed-Dârânî el-Kütübî** (ö. 1363/ h. 764) tarafından yazılan ve İbn Hallikân'ın²⁰⁵ meşhur biyografik eseri olan **Vefeyâtü'l A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman** adlı eserini tamamlar nitelikteki çalışması **Fevâtü'l- Vefeyât** adlı çalışma da Muhammed b. Kalavun dönemini aydınlatan bilgiler sunmaktadır. İbn Şakir Kütübî eserinin ikinci cildinin 448. numarasında Muhammed b. Kalavun'un hayatını anlatmakta²⁰⁶ ve sultanla ilgili çeşitli bilgiler sunmaktadır.

8.3.5. **Şemsüddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz b. Abdillah et-Türkmanî ez-Zehabî** (1274-1347/ h. 673-748) tarafından kaleme alınan bir eser tezimiz için önem taşımaktadır. **el-İber fi Haberi men Gaber** adını taşıyan ve hicretten başlamak suretiyle 1363 yılına kadar geçen sürede gerçekleşmiş olan önemli olayların yanı sıra ele alınan yılda vefat eden önemli kişilerin hal tercümelerini veren bu eser de önemli bir başvuru kaynağıdır. Tezimizde Zehebî'nin bahse konu eserinin 4. cildinden yararlanılmış olup, bu ciltte 701-764 yılları arasında gerçekleşen olaylar²⁰⁷ yer almaktadır.

²⁰⁵ Adı geçen meşhur esere İbn Şakir'den önce zeyl mahiyetinde bir kitap yazan İbnü's-Sukaî, eserinin hemen başında İbn Hallikan hakkında bilgi vermekte ve onun İranlı meşhur bir aile olan Bermekilere mensup olduğu bilgisini vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Fazlullah b. Fahr Muvaffak Katib Nasranî İbnü's-Sukaî, **Talî Kitab Vefayati'l-A'yân**, Jacqueline Sublet (ed.), Dimaşk: el-Ma'hedü'l-Fransi li'd-Diraseti'l-Arabiyye, 1974, 5-6.

²⁰⁶ Muhammed b. Şakir b. Ahmed ed-Dârânî el-Kütübî, **Fevâtü'l-Vefeyât: Zeylü Vefeyâtü'l-A'yân**, Cilt 2, Mısır: Matbaatü's-Saade, 1951, 521-522.

²⁰⁷ Muhammed b. Kalavun'un Zehebî tarafından kaleme alınan hal tercümesi için bk: Şemsüddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz b. Abdillah et-Türkmanî ez-Zehabî, **Züyulu'l-İber fi Haber men Gaber**, Cilt 4, Ebû Hacer Muhammed es-Said b. Besyunî (haz.), Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Tarihsiz, 124-125.

9. Arapça Dışındaki Kaynaklar

XIV. yüzyıl Yakın Doğu tarihine ait Arapçadan başka dillerde yazılmış kaynaklar da vardır. Anadolu'da Selçukluların son dönemini yaşadığı Muhammed b. Kalavun Devri'ne ait eserlerin başında Kerimüddin Mahmud Aksarâyî'nin **Müsameretü'l Ahbâr**'ı gelir. XII. yüzyıldan XIV. yüzyıl başlarına kadar(1308) Anadolu Selçuklu Tarihini konu alan eser, eşzamanlılık açısından bakıldığında Muhammed b. Kalavun'un saltanatının ilk iki dönemini²⁰⁸kapsamaktadır. Memlûklarla ilgili doyurucu bilgiler olmamakla beraber bu devletin kuzey sınırında neler olup bittiğini anlamak açısından eser önem taşımaktadır. Bu nedenle eser, bilhassa siyasi tarih çalışmalarında incelenmesi gereken bir eserdir.

Esasen Muhammed b. Kalavun Devri'nin sosyal, kültürel ve iktisadi tarihini gün yüzüne çıkarmaya çalıştığımız tez çalışmasında elbette başlangıç bölümünde devrin siyasi bir çerçevesini çizmek gerekti. Bu nedenle siyasi tarihle ilgili ana kaynakların yanında Muhammed b. Kalavun Devri'nde Memlûk Devleti'nin mücadele ettiği devletlerin hususi tarihini konu alan eserlere de müracaat etme zorunluluğu hâsıl oldu. İlhanlı Devleti ile ilişkiler de bu açıdan hayati önem arz etmektedir. Çünkü tezde iktisadi meseleler işlenmeye çalışılırken İlhanlıların Memlûk hududunu mütecaviz hareketlerinin ticarete etkisi görülmüş ve taraf devletlerin ilişkileri bu açılardan analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu analizleri yapmaya çalışırken, dönemin Arapça yazılmış kaynakları yanında Reşidüddin Fazlullah tarafından kaleme alınan **Câmiu't-Tevârih** adlı Farsça ana kaynağa da sıklıkla müracaat edilmiştir.²⁰⁹ Bu usulün, Memlûk ve İlhanlı devletlerinin olayları değerlendirme konusunda takındıkları farklı tutumları da mukayeseli olarak anlamaya yardımcı olduğu söylenebilir.

Bahsi kapatmadan önce değinmemiz gereken kaynaklardan biri de Niğde'li Kadı Ahmed tarafından 1333 yılında yazılan **el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk** adlı eserdir. Muhammed b. Kalavun ile çağdaş bir Anadolu tarihçisinin kaleminden

²⁰⁸ Tez metninde de dile getirildiği gibi kitabın odak noktası Selçuklular olmakla beraber müellif doğal olarak kendi döneminde meydana gelen önemli olaylardan da eserinde bahsetmiştir. Bu önemli olaylardan biri olarak değerlendirdiği Gazan Han'ın Şam seferi hakkında bk: Aksarayî, 219-220.

²⁰⁹ Muhammed b. Kalavun ile çağdaş olan Gazan Han hakkında ilk elden bir değerlendirme için bk: Reşidüddin Fazlullah, 188-305.

çıkan ve muhtasar bir İslam Tarihi olan eserde Memlûk tarihine yüzeysel bir şekilde yer verilmektedir. Ancak yine de adı geçen eser İlhanlı tehdidinin derinden hissedildiği bir dönemde merkezî Anadolu'da Memlûk Devleti algısına yönelik açık hükümler içermektedir. Bilhassa müellifin Muhammed b. Kalavun'dan övgüyle bahsederken “*Onun sayesinde Şam ve Rum bir ev misali birleşik hale gelmiş ve böylece birbirine bağlı memleketler olarak muhabbet yoluna girmiştir.*” şeklindeki ifadeleri, değinmeye çalıştığımız açılardan bakıldığında oldukça dikkat çekicidir.

10. Coğrafya Kitapları

Muhammed b. Kalavun Dönemi'ni iktisadi, sosyal ve kültürel açılardan inceleyebilmek için coğrafya ile ilgili eserleri incelemeye ihtiyaç vardır. Çünkü topografyaya müteallik eserler Memlûk coğrafyasının mühim kentleri ile ilgili bilgi verirken, doğal olarak iktisadi kaynaklarını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde köy ve kent nüfusunun temel geçim kaynakları hakkında verilen bilgiler de Memlûk sosyal hayatını anlamamızı kolaylaştırır. Bu nedenle tez çalışmasında coğrafya kitaplarına sıkça müracaat edilmiştir.

Tez çalışmamızda yararlandığımız kaynaklardan biri İdrisî (ö.1165/ h. 560) tarafından yazılan ve Memlûk coğrafyası hakkında değerli bilgiler veren **Nüzheti'l-Müştak** adlı eserdir.²¹⁰ Kendisi ile ilgili bilgilerimiz kısıtlı olsa da, onun iyi bir eğitim aldığı ve Sicilya kraliyet imkânlarından yararlanma şansına sahip olduğunu söyleyebiliriz.²¹¹ Yakut el-Hamevî (1229 /h. 626) tarafından telif edilen²¹² **Mu'cemü'l-Büldân** adlı eser de Memlûk hinterlandı ile ilgili kıymetli bilgiler verdiği için çalışmamızda bazı yer adlarının netleştirilmesi konusunda başvurduğumuz önemli çalışmalardan biridir.

Yönetici kimliğiyle çeşitli kaynaklara ulaşma konusunda uygun bir ortama sahip olması nedeniyle önemli bir isim olan Ebü'l-Fida tarafından yazılan **Takvimü'l-**

²¹⁰ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde büyük önem verilen Nûbe coğrafyası ile ilgili olarak bk: Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammudî el-Hasenî el-İdrisî, **Kitabu Nüzheti'l Müştak fi İhtiraki'l-Afak**, Kahire: Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, 1994/1414, 22vd.

²¹¹ Ramazan Şeşen, İdrisî-Şerif-, **DİA**, Cilt 21, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, 493.

²¹² Bir örnek olması açısından Mercü's-Suffer adı ve yeri ile ilgili bir değerlendirme için bk: Ebü Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdillâh Hamevî, **Mu'cemü'l Büldân**, Beyrut: Darü İhyai't Tüрасil-Arabî, 1979/1399, Cilt 5, 101; Asvan için bk: aynı eser, Cilt 1, 191.

Büldân adlı eser²¹³ tez çalışmasında yararlandığımız bir diğer kaynaktır. Hayatı hakkında yukarıda bilgi verildiği için burada tekrar Ebü'l-Fida'nın biyografisini yazmayı uygun bulmuyoruz. Ancak şu kadarını söylemek gerekir ki Ebü'l-Fida'nın yazmış olduğu bu eser kuru kuruya bazı coğrafi bilgiler vermenin ötesinde Muhammed b. Kalavun dönemindeki Memlûk kentlerinin iktisadi durumu, imalathaneleri ve sanayi kolları ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Onun Nil hakkında verdiği bilgilerle bazı yıllarda görülen hayat pahalılığının nedenlerini de aydınlatma imkânı vardır.

Yararlandığımız bir diğer eser de Muhammed b. Abdülmünim el-Himyerî tarafından yazılan ve İhsan Abbas tarafından tahkik edilen **er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr** adlı eserdir. Memlûk coğrafyasının kayda değer tüm şehirlerinin yanı sıra farklı bölgelerdeki önemli yerleşim yerleri hakkında bilgi veren eser,²¹⁴ hangi şehirlerin hangi iktisadi ya da jeopolitik özelliklere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

11. Seyahatnâmeler

Tarih araştırmalarında seyahatnameler, seyyahların yaşadığı dönemle ilgili canlı tasvirler sunması nedeniyle ilk elden kaynak olarak kabul edilir. Bu nedenle tez çalışmasında seyahatname türü eserlerden de yararlanılmıştır.

Çalışmamızda bu türden eserler arasında yararlandığımız ilk eser İbn Cübeyr (1144-1217/ h.539-614) tarafından yazılmış olan seyahatnamedir. Valensiya'da doğan ve İskenderiye'de hayatını kaybeden İbn Cübeyr, sonradan Memlûk hâkimiyetine girecek olan tüm Mısır coğrafyasını, Suriye'yi, Irak'ı, Arap yarımadasını gezmiş ve gördüklerini ünlü seyahatnamesinde anlatmıştır. Muhammed b. Kalavun'dan önceki dönemi anlatmasına rağmen, İbn Cübeyr seyahatnamesine²¹⁵ başvurulmasının nedeni teze konu olan sultan döneminde neler değiştiğinin tespitini iyi yapabilmektir. Zira

²¹³ Yukarı Mısır'daki şeker atölyeleri için bk: Ebü'l-Fida, **Takvimü'l Büldân**, 103-104; Dimyat, Asyut ve Bilbis için bk: Aynı eser, 113-117; Dimyat için ayrıca bk: İbn Dokmak, **el-İntisar**, Cilt 2, 80-83.

²¹⁴ İskenderiye hakkında bk: Himyeri, **er-Ravdu'l-Mi'târ**, 54-56; Asvan için bk: aynı eser, 57-58.

²¹⁵ Ebü'l Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, **Rihletu İbn Cübeyr**, Daru Sadır, Beyrut 1964. (İbn Cübeyr'in, Kus bölgesinin önemi ile ilgili olarak anlattıkları örnek olarak gösterilebilir. Tezde yer verdiğimiz onun tanıklıkları, başka kaynaklardaki bilgilerle mukayese imkânı sağlamaktadır.)

Muhammed b. Kalavun döneminde Memlûk coğrafyasını adeta karış karış gezerek değerli gözlemleriyle tarihe ışık tutan başka bir ünlü seyyah daha vardır: İbn Battuta. Elbette tez çalışması sırasında iki seyahatname arasındaki benzerlikler ya da farkları özel olarak inceleme yönünde bir gayret gösterilmemiştir. Ancak her iki seyyahın da mesela Mısır'ın önemli eserlerinden, Kaletü'l-Cebel'den, Ravza adasından bahsetmesi, konuyu işlerken mukayese yapma imkânı sağlamaktadır.

İbn Battuta seyahatnamesi tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de ilgiyle okunan eserlerden biridir. Seyahatnamenin büyük ilgi görmesinde kuşkusuz 28 yıllık bir seyahat özetinin çok çarpıcı tasvirlerle okuyucuya sunulmasının büyük payı vardır. Bu eserin farklı yayınevleri ve farklı çevirmenler aracılığıyla tercüme edilip basılmış nüshaları olduğu gibi, bazen tek bazen de iki cilt halinde yapılmış baskıları vardır. Tez çalışmasında A.Sait Aykut tercümesi kullanılmıştır.

İbn Battuta'nın tezimiz için büyük önemi haiz bu seyahatnamesinde; İskenderiye, Dimyat, Kahire, Asyut, İhmim, Kûs, Ayzab, Gazze, Kudüs, Hama, Halep, Dımaşk, Lazkiye, Lübnan bölgesi, Medine ve Mekke gibi önemli kentler ve bölgeler hakkında bilgi verilmektedir. Ünlü seyyah ayrıca bu kentlerdeki siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi hayatla ilgili dikkat çekici detaylar da vermektedir.²¹⁶ Bunlar arasında: İskenderiye'deki Müslim-gayrimüslim çatışması, Kahire'deki önemli âlimler, emirler ve mekânlar, detaylarını tezde vermeye çalıştığımız Karasungur isyanı ve Mühennâ b. İsa hadisesi, İbn Teymiyye, kendisine icazet veren âlimler, Haremeyn'in yönetim esasları sayılabilir.

12. Vakfiyeler

Memlûklar Dönemi'nde büyük önem verilen vakıf kurumuyla ilgili belgeler, bir dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik yönünü aydınlatması bakımından önem taşımaktadır. Vakıflar, kuşkusuz iktisadi kalkınmışlık seviyesini ortaya koyma açısından, sosyal hayatın akışı ve toplumun temel ihtiyaçlarının neler olduğunu anlama bakımından ve nihayet kültürel kimliğin oluşmasında oynadığı roller açısından incelenmeye değer bir konudur. Bu bakımdan tez çalışmamızda Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde vakıf kurumuna ayrı bir başlık açarak, konuyu

²¹⁶ İbn Battûta Seyahatnamesi, 27-174.

ulaşabildiğimiz kaynaklar doğrultusunda oldukça detaylı işlemeye gayret ettik. Vakfiyelerle ilgili olarak yararlandığımız kaynaklardan biri Ebû Muhammed Bedreddin Hasan b. Ömer İbn Habib el-Halebî (ö. 1377/ h. 779) tarafından kaleme alınan **Tezkiretü'n-Nebîh fi Eyyâmi'l-Mansur ve Benîh** adlı eserdir.²¹⁷

Üç cilt halinde Muhammed Muhammed Emin tarafından yayına hazırlanan eserin ilk cildinde 1279/ h. 678- 1308/ h. 708 yılı arasında geçen olaylar anlatılmaktadır. Burada Sultan Kalavun, Sultan Eşref Halil, Sultan Muhammed b. Kalavun'un ilk iki dönemi, Sultan Zeyneddin Ketboğa, Sultan Mansur Hüsameddin Lâçin ve Sultan Baybars el-Çaşnigîr dönemi siyasi olaylarına yer verilmektedir. Eserin bu cildinin en önemli yönü fikrimizce sona eklenen ve ana kaynak ile onun çözümlemesinin yer aldığı yüz sayfayı bulan bölüm olup burada Sultan Kalavun tarafından yaptırılmış olan *Bîmâristan-ı Mansûrî Vakfiyesi*'nin orijinal vesikası yer almaktadır.

Tezkiretü'n-Nebîh adlı eserin ikinci cildi de kabaca iki farklı bölüm olarak tasnif edilebilir. Bunlardan biri 1309/ h. 709 ile 1340/ h. 741 tarihleri arasındaki siyasi olayların anlatıldığı ilk bölüm ve bu cildin sonuna eklenen Muhammed b. Kalavun'a ait vakfiyelerin yer aldığı ikinci bölümdür. Burada 4 adet vakfiyenin orijinal belgesi ve belgelerin çözümlemesinin yer aldığı 121 sayfalık bölüm (329-448) bulunmakta olup, örnek olmak üzere bir tanesi tezimizde incelenmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Eserin üçüncü cildi ise Muhammed b. Kalavun sonrası dönem hakkında (1340-1368/ h. 741-770) bilgi verdiği için çalışmamız açısından ancak ikincil derecede öneme sahiptir.

Vakıflar konusunda yararlandığımız diğer bir eser ise Hayat Nâsır el-Haccî'nin yazmış olduğu bir tetkik eserdir. **es-Sultanü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmü'l-Vakf** adını taşıyan bu eser, Muhammed b. Kalavun'un Siryakus Vakfiyesi'nin tanıtım ve değerlendirmesidir. Konumuzu ilgilendirdiğini düşündüğümüz tüm bölümlerini tercüme ettiğimiz kitap²¹⁸, Melik Nasır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde vakıf kurumunun geldiği noktayı ortaya koymasından dolayı önemlidir.

²¹⁷ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde kurulan bir vakfın vakfiyesi için bk: İbn Habib, **Tezkiretü'n-Nebîh**, Cilt 2, 357-401.

²¹⁸ Değerlendirilen vakfiyenin orijinal olup olmadığı ile ilgili tartışmalar ve açıklamalar için bk: Hayat Nâsır el-Haccî, **es-Sultanü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun ve Nizâmü'l-Vakf**, Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1983, 163-169.

13. Araştırma-İnceleme Eserleri

Orta Çağ'ın son ve Yeni Çağ'ın ilk dönemlerinde Yakınoğu'nun en etkin devletlerinden biri olması nedeniyle, Memlûk Devleti üzerine gerek Arap dünyasında gerek ÷lkemizde çok çeşitli araştırmalar yapıldığına tanıklık etmekteyiz. Memlûk araştırmaları konusunda batı dünyasında, hatta Uzakdoğu'da yapılan önemli çalışmalar olduğu da yine bilinen bir başka husustur. Bu nedenle genel Memlûk tarihi konusunda ana kaynaklardan istifade edilerek oluşturulan çok sayıda çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Tetkik eserler konusunda bilgi vermeyi amaçladığımız bu bölümde kaynakçanın tasnifi konusunda kolaylık sağlayacağı düşüncesiyle kaynakları üç kategoride vermeyi uygun görmekteyiz.

13.1. Arapça Yapılmış Çalışmalar

“*Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat*” adını vermiş olduğumuz bu çalışmada, Muhammed b. Kalavun'un Memlûk tarihinde işgal ettiği yeri tayin edebilmek için öncelikle genel Memlûk tarihi konusunda yapılmış çalışmaları tetkik etmek gerekti. Tezde tarafımızdan değerlendirilmeye çalışılan ve tam künyeleri kaynakça bölümünde verilen bazı genel tarih çalışmalarından yararlanılmıştır. Başta Saîd Abdülfettah Âşur tarafından birbirini tamamlar nitelikte kaleme alınmış olan eserlerden²¹⁹ve Ahmed Muhtar Abbadi tarafından yapılmış olan bir çalışmadan²²⁰ bahsetmek gerekir. Bunlar dışında; Takkuş²²¹ Surûr²²² ve Selim²²³ Memlûk tarihi araştırmalarında başvurulan önemli eserler vücuda getirmişlerdir. Dipnotta tam künyeleri verilen bu eserler incelendiğinde, her birinin geniş bir kaynak yelpazesi kullanılarak yazıldığı görülür.

Tez çalışmasında siyasi tarihten öteye Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin sosyo-ekonomik ve kültürel boyutları üzerine yoğunlaşıldığı için bu alanlarda yapılmış bazı

²¹⁹ Ana kaynaklara dayalı olarak yapılmış ve birbirini tamamlar nitelikteki bu eserlerin tam künyesi şu şekildedir: Saîd Abdülfettah Âşur, *el-Asru'l Memâlikî fi Mısır ve's Şam*, 2. Basım, Kahire: Dârü'n Nehdati'l Arabiyye, 1976; Amlf, *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik fi Mısır ve's-Şam*, Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1992.

²²⁰ Ahmed Muhtar Abbadi, *Fî Tarihi'l-Eyyubiyîn ve'l-Memâlik*, Beyrut: Darü'n Nahdati'l Arabiyye,1995.

²²¹ Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarihü'l-Memâlik fi Mısır ve Bilâdi's-Şam 648-923 H/1250-1517 M.*, Beyrut: Darü'n Nefâis,1999.

²²² Mahmud Cemaleddin Surûr, *Devletü Benî Kalavun fi Mısır*, Kahire: y.y., 1947.

²²³ Mahmûd Rızık Selîm, *Asru Selâtini'l-Memâlik ve Nitâcühü'l-İlmî ve'l-Edebî*, Cilt 3, Kahire: Mektebetü'l Adab el-Cemami', 1962.

çalışmalar da titizlikle incelenmeye çalışılmıştır. Seçilmiş olan tez adının içeriğinin doldurulabilmesi için Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde kadınların toplumsal yerini, halifelerin konumlarını, iktisadî durumu, gayrimüslimlerin memlûk toplumundaki rollerini, sanat hayatını, farklı eğlence türlerini, gelinen mimari seviyeyi, vakıf kurumunun toplumsal hayattaki belirleyici etkilerini tespit edebilmek için bu alanlara münhasır yazılmış eserleri incelemek gerekmiştir.

Kendi türünün birkaç -belki de onlarca- örneği kaynakça bölümünde gösterilen ve özel konuları incelemek üzere kaleme alınmış eserleri en azından birer örnekle tanıtmak yararlı olacaktır. Paragrafta belirtilen sırayla gitmek gerekirse: Kadın konusunda, Ahmed Abdürrâzık tarafından yazılan eserden²²⁴ yararlanılmıştır. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde halifelerin devlet ve toplum hayatındaki rolleri konusunda parça parça bilgiler veren İbn Kesir, Ebü'l-Fida, İbn Devâdârî, Baybars el-Mansûrî gibi dönemin çağdaşı olan tarihçilerin eserlerinden başka evvelce söylendiği gibi Süyûtî'nin halifelerle ilgili olarak kaleme aldığı çalışmasından²²⁵ yararlandık.

Memlûk iktisadi hayatı ile ilgili olarak sıkça başvurduğumuz eserler arasında Hammud b. Muhammed b. Ali en-Necidî tarafından yapılan çalışmayı²²⁶ zikretmek gerekir. Bu çalışma Memlûk para ve finans sisteminin derli toplu bir tahlilini yapmakta ve Muhammed b. Kalavun Döneminde kullanılan finans araçlarının (dinar, dirhem ve fels) yıllara göre kazandığı değerleri de göstermektedir. Yararlandığımız Arapça, İngilizce, Türkçe ve bazı tercüme eserler, gayrimüslimlerle ilgili birtakım karanlık noktaların aydınlatılmasına yardımcı oldu. TDV İslam Ansiklopedisindeki Muhammed b. Kalavun maddesini de yazan Kâsım Abduh Kâsım tarafından kaleme alınan eser²²⁷ Memlûk toplumunun bir parçası olan Yahudi cemaati hakkında bilgi vermektedir.

²²⁴ Ahmed Abdürrâzık, **el-Mer'e fi Asri'l Memlûkiyye**, Kahire: el-Hey'etü'l Mısıriyyeti'l-Amme li'l Kitâb, 1999.

²²⁵ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde hilafeti deruhte eden el-Müstekfî Billâh dönemi için bk: Süyûtî, **Tarihü'l-Hulefa**, 553-557.

²²⁶ Hammud b. Muhammed b. Ali Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdiyyi'l-Memlûkî 648-922 h/1250-1517 m: Dirase, Tarihiyye, Hadariyye**, Riyad: Mektebetü'l Ubeykan, 1993/1414.

²²⁷ Kâsım Abduh Kâsım, **el-Yehud fi Mısır**, Dârü'l-Fikr li'd-Dirasat, Kahire 1987.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk mimarisinin gelmiş olduğu noktayı ortaya koymak için başvurduğumuz iki önemli çalışma vardır. Asım Muhammed Rızk ve Hüsni Muhammed Nüveysır tarafından yazılan eserler²²⁸ bu konuda sıklıkla başvurduğumuz çalışmalar arsındadır. Bilhassa ilk zikredilen çalışma, Muhammed b. Kalavun tarafından yaptırılan eserlerin günümüzde Kahire'nin neresinde bulunduğu hususunda da bilgi vermesi, kısa süreli Kahire ziyaretimizin daha verimli geçmesini temin etmiştir. Bölgesel tarihle ilgili olarak yazılan bazı eserlerin de²²⁹ dönemin aydınlatılmasına önemli katkı sağladığı söylenebilir.

13.2. Türkçe Yapılmış Çalışmalar

Türk Tarihi'nin mühim bir parçasını teşkil eden ve fikrimizce erken dönem Osmanlı Tarihini de anlamak bakımından incelenmesi elzem olan Memlûk tarihi ile ilgili olarak ülkemizde yapılan çalışmaların artması oldukça sevindiricidir. Bu alanda yaptıkları titiz çalışmalarıyla araştırmacıların yolunu ve ufkunu açan tarihçiler vardır.

Geçtiğimiz yüzyılın ilk yarısında İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından yazılan iki esere çalışmamız esnasında sıklıkla müracaat edildi. Bunlardan biri **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal** adlı eserdir.²³⁰ Yalnızca Memlûk devlet nizamını incelemek için yazılmış bir eser olmasa da 150 sayfayı bulan ve oldukça zengin bir kaynakçadan istifade edilerek yazılan Memlûk devlet teşkilatının anlatıldığı bölüm, tezimizde sıklıkla başvurulan bir bölüm olmuştur. Ana kaynakları tercüme esnasında karşılaştığımız bazı anlaşılmayan hususları da tavzih etmesi bakımından eser, çalışmamız açısından oldukça önemlidir. İlk baskısı 1941 yılında yapılmasına ve bundan 77 yıl önce yazılmış olmasına rağmen, müellifin bu eseri güncelliğini korumaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından telif edilen bir diğer eser de **Mekke-i Mükerrerme Emirleri** adlı eserdir.²³¹ Adı geçen eser, Melik Nâsır Dönemi'nde izlenen Haremeyn politikasının hangi temellere oturduğunu, sultanın

²²⁸ Asım Muhammed Rızk, **Atlasü'l-İmâreti'l-İslâmiyye ve'l-Kıbtıyye bi'l-Kahire**, Cilt 5, Mektebetu Medbuli, Beyrut, 2003; Hüsni Muhammed Nüveysır, **el-İmaratü'l-İslâmiyye fi Mısır: Asru'l-Eyyubıyyin ve'l-Memâlik**, Mektebetu Zehrai's-Şark, Kahire, Tarihsiz.

²²⁹ Bölgenin tanımı, tarihçesi ve Memlûklar açısından önemi için bk: Baz, **Memalikü'n-Nûbe**, 7-9.

²³⁰ Memlûk devlet teşkilatı ile ilgili olarak bk: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988,296-445.

²³¹ Hac kafilisinin Haremeyn'e gidişi ile ilgili olarak bk: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Mekke-i Mükerrerme Emirleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, 71.

kenti yöneten emirleri kontrol çabalarını açıklığa kavuşturması bakımından önem taşımaktadır.

Doğrudan Memlûk Tarihini ilgilendiren eserlere gelince; bu alanda yapılan çalışmaların ana kaynakların tercümesiyle başladığı ve zamanla konuyu müstakil olarak ele alan eserler ortaya çıktığı görülür. Yine geçen yüzyılın ortalarında -1960'lı yıllarda- Şehabeddin Tekindağ tarafından yapılan çalışmalar²³² bazen bir konuyu bazen de bir dönemi aydınlatma gayretinin ürünü olup, Muhammed b. Kalavun sonrası Memlûk Devleti'ni inceleyen çalışmalardır. 2000'li yıllara gelindiğinde ise kitap, tercüme, tez ya da makale çalışmalarıyla Memlûk Tarihi konusunda oldukça önemli bazı meselelerin çözümlenmesine katkı sağlamış olan tarihçiler arasında; Kazım Yaşar Kopruman, İsmail Yiğit, Samira Kortantamer, Cüneyt Kanat, İlyas Gökhan, Bahattin Keleş, Süleyman Kızıltoprak, Fatih Yahya Ayaz²³³ gibi isimler sayılabilir.

Siyasi, dini, diplomatik ya da sosyo-kültürel açılardan Memlûk Tarihini inceleyen bu eserlerin dışında doğrudan Muhammed b. Kalavun Dönemi ile ilgili olarak yapılmış çalışmaların sayısı ise oldukça azdır. Bilimsel tez seviyesinde bu dönemin farklı yönlerini aydınlattığı için dikkatle incelenen ve ikisi de 1998 yılında tamamlanmış olan çalışmalar arasında İlyas Gökhan ve Bahattin Keleş tarafından hazırlanmış olan tezler²³⁴ önemlidir. Memlûk Devleti'nin en uzun hükümdarlık süresi olan bu dönemi siyasi açıdan bütünüyle inceleyen ve konuyu doktora tezi seviyesinde ele alan ülkemizdeki tek çalışma ise Ahmet Sağlam²³⁵ tarafından yapılmıştır.

²³² M.C. Şehabeddin Tekindağ, XIV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 1960; M.C. Şehabeddin Tekindağ, Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 1961.

²³³ Tamamı kaynakçada gösterildiği için burada tekrara lüzum görmediğimiz çalışmalar arasında şunlar sayılabilir: Kazım Yaşar Kopruman, Mısır Memlûkleri, **DGBİT**, İstanbul: Çağ Yayınları, Cilt 6, 1992; İsmail Yiğit, **Memlûkler**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2008; Ayalon, **Kölelik Sistemi**; Kanat, Uyratlar, ; İlyas Gökhan, **XIII ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtıklar ve Vebalar**, Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 1998; Süleyman Kızıltoprak, Memlûk, **DİA**, Cilt 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004; Ayaz, Mısır Halkının Tutumu.

²³⁴ Gökhan, **Kıtıklar ve Vebalar**; Bahattin Keleş, **Bahrî Memlûkler'de İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382)**, Doktora Tezi, Kayseri : Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

²³⁵ Sağlam, **Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri**; Yine Ahmet Sağlam tarafından yapılan ve merkeze Muhammed b. Kalavun'u alarak Memlûk tarihinin kimi bilinmeyen yönlerine ışık tutan çalışmalar da önem taşımaktadır. Bunlar arasında iki makale çalışması doğrudan döneme ait çalışmalar olması yönüyle zikretmeye değer çalışmalardır. İlgili çalışmalar için bk: Ahmet Sağlam, Moğol-İlhanlı Tahakkümünden Bağımsızlığa Giden Süreçte Memlûk

13.3. Batı Dillerinde Yapılmış Çalışmalar

Memlûk Tarihi ile ilgili konuların öteden beri batı dünyasının dikkatini çektiği görülmektedir. Bu devletin zirve noktası olarak görülen Muhammed b. Kalavun'un da bu araştırmaların odağında yer alan isimler arasında olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır.

Genel Memlûk Tarihi konusunda batıda yazılmış, bizim ulaşabildiğimiz en eski çalışma Sir William Muir tarafından yazılan ve 1896'da Londra'da basılan **The Mameluke; Or Slave Dynasty of Egypt 1260-1517, D** adlı eserdir.²³⁶Yine Memlûk tarihçiliği konusunda bilgiler veren Robert Irwin²³⁷ Safedî, Nüveyrî ve İbn Teymiyye gibi önemli şahsiyetlerin hayatlarıyla ilgili bilgiler verirken bir anlamda Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin fotoğrafını da çekmektedir. Müellif, Memlûk edebiyatı konusunda yaptığı genel değerlendirmede ise, Memlûk edebiyat dilinin Türkçe ve Arapça olmasına rağmen ortaya konan zengin eserlerin Çerkes Memlûkları döneminde zirveye ulaştığını ifade etmektedir.²³⁸Türkçe çalışmalar genellikle Kıpçak, Oğuz ya da bu iki lehçenin karışımıyla ortaya çıkmıştır. Eldeki kanıtlara göre bu dönemde Arapça ve Farsçadan Kıpçakça ya da diğer Türk lehçelerine yapılan tercüme sayısı, ilk döneme göre daha fazladır. Arap coğrafyasının birçok yerinde tanınan Türkçe yazılmış eserlerin, Anadolu kökenli müellifler tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

David Ayalon'un tezimizde kullandığımız **The Mamluk Military Society** adlı eseri dışında Türkçeye çevrilen iki çalışması daha²³⁹ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin farklı yönleriyle anlaşılabilmesi için hayati önem taşımaktadır. Bir başka tercüme eser ise André Clot'a ait olan **Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı** adı

Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Anadolu Beylikleri ile Münasebetleri, **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı 14, 2015; Ahmet Sağlam, Mısır-Kahire Nâsırıyye Medresesi Vakfiyesi, **Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 15, Sayı 1, 2017

²³⁶ Çalışma doğrudan Muhammed b. Kalavun Dönemi ile ilgili olmasa da 40 sayfalık uzunca bir bölüm Melik Nâsır'a ayrılmıştır. Konuyla ilgili olarak bk: Muir,45-85.

²³⁷ Robert Irwin, Mamluk Literature, **Mamluk Studies Review**, VII, 2003, 3-23.

²³⁸ Irwin, **Mamluk Literature**, 3.

²³⁹ Metinde sözü edilen çalışmalardan biri; memlûkların satın alınma sürecinden zirveye yolculuk serüvenine kadar tüm detaylarının ana hatlarıyla anlatıldığı makale olup detayları için bk: Ayalon, **Kölelik Sistemi**; Diğeri ise aynı müellifin çeşitli makalelerinin bir arada sunulduğu ve Türk Tarih Kurumu tarafından basılan eserdir. Detaylar için bk: David Ayalon, **Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III**, Abdullah Mesut Ağır (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015

ile Türkçeye kazandırılan çalışmadır. Bu çalışma ana kaynaklara dayanma ve dipnot gösterme konusunda zayıf kalmasına rağmen batı kaynaklarının kullanıldığı ve bakış açısının oldukça iyi yansıtıldığı bir çalışmadır.²⁴⁰

Gayrimüslimlerle ilgili olarak Muhammed b. Kalavun Dönemi'ni de içerecek şekilde bilgi edinebilmek için incelenmesi gereken eserlerden biri Aziz Suryal Atiya tarafından yazılan **A History of Eastern Christianity** olup, bizzat müellif hayatını bu eseri yazmaya vakfettiğini belirtmektedir. Türkçeye de tercüme edilen bu çalışma²⁴¹ yalnızca Muhammed b. Kalavun Dönemi ya da Mısır coğrafyası için değil bölgenin tüm inanç tarihi için dikkate değer bir çalışmadır. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde devletin gayrimüslimlerle kurduğu ilişkileri olumlu ya da olumsuz anlamda etkileyen dış amiller hakkında bilgi edinebilmek için kaleme alınmış önemli eserlerden biri de Ortadoğu konusunda yazdığı eserlerle tanınan Peter Holt tarafından kaleme alınan **The Age of the Crusades** adlı eserdir.²⁴² Tez çalışmasında yararlandığımız tek Almanca kaynak olan **Die Mameluken. Aufstieg und Fall einer Sklavendynastie** adlı çalışmada da özellikle dönemin Müslim-gayrimüslim ilişkilerine ışık tutacak²⁴³ bölümler vardır.

Memlûk Tarihi ile ilgili çalışmaları bir çatı altında toplayarak sistematik paylaşım ve yayın düşüncesinden doğan **Mamlûk Studies Review**, gerek genel Memlûk tarihinin gerekse hakkında birçok makale çalışması yapılan Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin kimi bilinmeyen noktalarını gün ışığına çıkarma konusunda bize yardımcı olan akademik çalışmalar arasındadır. Tezde bu dergide yayınlanmış olan onlarca makaleden yararlanılarak Melik Nâsır Dönemi'nin farklı yönleri ortaya

²⁴⁰ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin ihtişamının anlatıldığı kısımlar için bk: André Clot, **Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)**, Turhan Ilgaz (çev.), İstanbul: Epsilon Yayınları, 2005, 75-88.

²⁴¹ Aziz Suryal Atiya Mısır Hristiyanlarının mensup olduğu kiliseler, Yakûbî kiliseleri, Nastûrî kiliseleri, Ermeni kiliseleri, Marunî kiliseleri ve günümüze ulaşmamış başka kiliseler hakkında bilgiler vermektedir. Tezimizi doğrudan ilgilendiren İskenderiye Kopt kilisesi ile ilgili olarak yazarın yapmış olduğu değerlendirmeler için bk: Aziz S. Atiya, **Doğu Hristiyanlığı Tarihi**, Nurettin Hiçyılmaz(çev.), İstanbul: Doz Yayınları, 2005, 25-179.

²⁴² Muhammed b. Kalavun'un gayrimüslimlere yönelik başta farklı kıyafet olmak üzere çeşitli uygulamalarının nedenleri ve dönemin genel bir değerlendirmesi için bk: P.M Holt, **The Age of the Crusades: The Near East from the eleventh century to 1517**, New York: Longman, 1986, 107-120.

²⁴³ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde gayrimüslimlere yönelik bazı farklı uygulamalarda aşırı Hristiyan grupların da etkisi olduğu yönündeki tarafsız sayılabilecek değerlendirmeler için bk: Jörg-Dieter Brandes, **Die Mameluken. Aufstieg und Fall einer Sklavendynastie**, Weisbaden: 1996, 174.

koymaya çalışılmış ve ilgili makalelerin tam künyeleri kaynakça bölümünde gösterilmiştir.

Muhammed b. Kalavun Dönemi Memlûk iktisadi hayatını aydınlatabilecek birçok çalışma bulunmaktadır. Bu eserlerden bazıları akademik jürilerden geçmiş bilimsel tez mahiyetindeyken bazıları da iktisadi hayatı şekillendiren iş alanlarıyla ilgilidir. Müzelerde bulunan paralar, ilgili dönemde iktisadi hayatın ne durumda olduğunu net şekilde ortaya koyan somut veriler arasında ilk etapta sayılabilecek malzemeler arasındadır. Tezde yararlanılan bu neviden pek çok çalışma olmakla beraber Kahire'deki incelemelere dayalı olarak ortaya konan Stanley Lane Poole'e ait katalog çalışması²⁴⁴ ayrı bir yere sahip olup, çalışmaya önemli katkı sağlamıştır.

²⁴⁴ Muhammed b. Kalavun'a ait sikke örnekleri için bk: Stanley Lane-Poole, **Catalogue of the Collection of Arabic Coins Preserved in the Khedivial Library in Cairo**, Cairo: Al-Arab Bookshop, 1984, 252-255.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED b. KALAVUN DÖNEMİ'NDE

MEMLÛKLARDA SOSYAL HAYAT

1. 1. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'da Sosyal Sınıflar

Hangi dönem ya da coğrafya olursa olsun her toplumda askerî, siyasi, iktisadi, sanatsal alana ya da üretime veya hizmete dönük sınıflar vardır. Mısır Memlûklarında da mutlaka saymaya çalıştığımız bu ve benzeri sınıflar ya da gruplar vardı. Ancak bu gruplar içerisinde üst yönetim mensupları haricinde kalan diğer sınıfların, içinde yaşadıkları ve ortak çıkarlara sahip oldukları kişilerle hareket edip etmedikleri konusunda yapılmış bir çalışmaya henüz rastlayamadık. Bu nedenle Memlûklardaki sosyal yapıyı da birçok başka devlette olduğu gibi ana hatları ile yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki sınıfa ayırarak incelemeye çalışacağız.

Kaynaklardan edinebildiğimiz fikir doğrultusunda devlette yöneten kesim memlûklar olup tarihsel süreçte köle olarak Mısır coğrafyasına geldikten sonra devletin kurucu unsuru ve bir bakıma tüm sistemin muhafızı olmaktan kaynaklanan fiilî bir sınıf oluşturmuş durumundaydılar. Doğaldır ki hâkimiyetlerinin devam edebilmesi de kurguladıkları sistemin işlerliğine bağlıydı. XIV. yüzyıl Memlûk Devleti ile ilgili kaynaklar incelendiğinde dikkati çekecek olan konuların başında, sultanların yeni memlûk alma konusundaki hassasiyetleri gelmektedir.

Memlûk sistemini devam ettirebilmek için selefleri gibi Melik Nâsır'ın da büyük çabalar ve paralar harcadığı görülmektedir. Bu politikayla yönetici kesim hâkimiyetini devam ettirmiştir. Yönetilen kesim ise halk olup, tüccarlar, esnaf, işçi, çiftçi ve çeşitli zanaat erbâbı bu gruba girerdi. Memlûk tarihine bakıldığında

sultanların çoğunlukla güçlü emirlerin desteğiyle başa geçtiği görülür. Çalışmamıza konu olan Nâsîrüddin Muhammed b. Kalavun'un da başa geçmesi yine büyük emirlerin katkısı ve etkisi ile olmakla beraber, dokuz yaşındaki bir çocuğun meşruiyetini ancak *baba mirasından* alabileceği de açıktır.

Makrizî'nin verdiği bilgiler ışığında yönetici ve yönetilenleri kapsayacak şekilde teknik bir sınıflandırma yapmak gerekirse halkın yedi sınıfa ayrıldığı söylenebilir. Bunlar: Ehlü'd-Devle yani emirler, sultanlar ve askerlerin ekâbir takımı, ehlü'l-yesâr²⁴⁵, tüccarlar, ehlü'l-filh yani çiftçilikle uğraşan geniş halk kitlesi²⁴⁶, fakir kesim, sanayi erbâbı ya da üretici kesim ve dilenciler²⁴⁷ şeklindeydi.

Ne garip bir benzerliktir ki Makrizî'den yaklaşık 1800 yıl önce yaşamış olan Herodot'un da Mısır'daki toplumsal tabakalardan bahsederken yedili bir tasnif kullandığı görülmektedir. Herodot'a göre Mısır toplumu şu yedi sınıftan oluşmaktaydı: Rahipler, askerler, sığırtmaçlar, domuz çobanları, tacirler, tercümanlar ve gemi kılavuzları. Herodot, ayrıca rahipler ve askerlerin imtiyazlı sınıflar olduğunu ve bu sınıflara vergiden muaf olmak kaydıyla çeşitli araziler verildiğini kaydetmektedir.²⁴⁸ Şüphesiz aradan geçen uzun zaman içinde dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Mısır'da da hâkimiyet defalarca el değiştirmiş, bazı meslekler yok olurken tekniğin ilerlemesiyle yeni sınıflar doğmuştur. Memlûklar dönemine geldiğinde de hâkim sınıfın başında sultan bulunmaktaydı.

1.1.1. Saltanat Makamı ve Sultan

Makrizî'nin de dikkat çektiği gibi tüm Memlûk tarihi boyunca devletin başında bulunan ve devlete hükmeden kişi sultandı. Bir kişi emirlikten sultanlığa geçince tüm yetkiler onun elinde toplanırdı. O dilediğini azleder dilediğini terakki ettirir ya da tayin edebilirdi. Üstelik memlûk satın alıp onları yetiştirirdi. Onlar arasında da dilediğini hürriyetine kavuştururdu. Sultanlar mutlaka memlûk satın alırdı. Ya

²⁴⁵ Yüsr: يسر kökünden gelmekte olup, kolaylık, zengin ve varlıklı olmak demektir. Makrizî de çok zengin ve ihtiyaçlarını kolaylıkla karşılama imkânına sahip olan sınıfı bu kelimeyle ifade etmiştir. Bk: Kadir Güneş, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul: Mektep Yayınları, 2011, 1339.

²⁴⁶ فلاحة kökünden gelen ve ism-i fâil olan فلاح, hayatını ziraat ve çiftçilikle uğraşarak kazanan sınıfı ifade etmektedir. Bk: Güneş, 909.

²⁴⁷ Makrizî, **İğâsetü'l-Ümme**, 72; Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**. Cilt 3, 304.

²⁴⁸ Herodotos, **Histories**, Müntekim Ökmen (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, X. Basım, 2014, 202-203.

çoğunluk sayesinde ya da güç veya miras yolu ile saltanat makamını elde ederdi. Bir kişi babasından ya da kardeşinden saltanatı devralabilirdi. Örneğin Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, kardeş yolu ile saltanat devralan bir kişidir.²⁴⁹ Taht boş olunca, emirlerin hepsi istişare etmez, sadece *Mukaddemü'l-Elf*²⁵⁰ tahta kimin geçeceğini karar verirdi. Sonuçta ya güçlü emirlerden biri ya da sultanın çocuklarından biri yeni sultan yapılırdı. Bir kişi sultan olunca halife dört mezhep kadısı ve emirler toplanarak onu tebrik eder ve saltanat yazısı orada okunurdu. Sultana halife kadılar ve diğer emirler biat ederdi. Sultan siyah bir elbise²⁵¹ giyip güzel bir kılıç kuşanırdı. Hazırlanan ata binen sultan insanların içine çıkar, Kahire'nin tam ortasından geçerek kaleye giderdi.²⁵²

1.1.2. Hilafet Kurumu

İslam Tarihi terminolojisinde halife, Hz. Muhammed'den sonra devleti yönetmek üzere seçilen yahut Emevîler ve sonrasında olduğu gibi veliaht tayin edilmesi ile belirlenen devlet başkanlarıdır. Çalışmamızda bütün bir hilafet kurumunun²⁵³ tarihsel geçmişi ortaya konmaya çalışılmayacak, ancak meselenin kökenleri ve gelişim seyri üzerinde durulacaktır.

Tarihsel sürece bakıldığında hilafetle ilgili ilk tartışmaların Hz. Muhammed'in vefat etmesinden hemen sonra başladığı görülmektedir. Ensâr, Sa'd b. Ubade'yi hilafete

²⁴⁹ Melik Nâsır, Eşref Halil'in katledilmesinden sonra büyük emirlerin istişaresi sonucunda başa geçmişti. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Devadarî, **Kenzü'd-Dürer**, Cilt 8, 302; Baybars el Mansûrî, **Zübde**, 298; Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2,366; İbn Tagribirdî, **en-Nücüm**, Cilt 8, 35; Âşûr, **el-Asru'l Memalik**, 108.

²⁵⁰ Ordunun en üst rütbesindeki askerler olup, tamamen askerî bir karaktere sahip olan Memlûk Devleti'nde büyük bir etkinliğe sahiptiler. Bu rütbe ile ilgili geniş bilgi için bk: Kalkaşendî, **Subhü'l-Â'şâ**, Cilt 4, 14; Makrizî, **Hitat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 215.

²⁵¹ Memlûk kıyafetleri konusunda yapılmış bir çalışmada sultanın, halifenin, askerlerin ve din adamlarının giydikleri kıyafetler detaylı olarak incelenmektedir. Müellif, Memlûkların Sünnî İslam dünyasını temsil makamında olduğu iddiasından yola çıkarak Abbasî dönemindeki siyah rengi tercih ettikleri yorumunu yapmaktadır. Bk: Leo Aryah Mayer, **el-Melabisü'l Memlûkiyye**, Salih Şitti (terc.), Kahire: el-Heyetü'l Mısriyyeti'l Âmme li'l-Kitâb, 1972, 29.

²⁵² Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, Cilt 7, 289-290.

²⁵³ İslam Tarihindeki hilafet kurumunun niteliğini değerlendiren Muhammed Hamidullah: "*Müslümanlar hilafetin ilk mümessili olan Hz. Ebûbekir'i seçerken bir reis-i cumhur mu yoksa kral mı seçtiler?*" sorusunu sormaktadır. Hamidullah, Hz. Ebûbekir'den sonra oğlu ya da kardeşi geçmediğine göre sistemin krallık olamayacağı sonucuna gitmektedir. Hulefa'yı Râşidîn'in bir anlamda kayd-ı hayat şartıyla seçildiğine ve cumhuriyetlerde belirli bir süre şartı olduğuna göre sistemin cumhuriyette olamayacağı konusundaki tartışmalar için bk: Muhammed Hamidullah, **İslam Müesseselerine Giriş**, İslam Müesseseleri Tarihi Ders Notları, İhsan Süreyya Sırma (terc.), Erzurum: 1980, 89-95.

aday gösterdiyse de Hz. Ömer'in etkisiyle Hz. Ebûbekir ilk halife seçilmiştir.²⁵⁴ Hz. Ebûbekir (632-634) kendisinden sonra Hz. Ömer'i tavsiye etmiştir. Kaynaklar, bizzat Hz. Ebûbekir'in Hz. Osman'ı çağırarak ondan bir ahitname kaleme almasını istemiş ve kendisinden sonra Müslümanların ihtilafa düşmelerinden korktuğu için bunu yaptığını da açıkça belirtmiştir.²⁵⁵ Hz. Ömer de 10 yıl kadar (634-644) bu görevi yürüttükten sonra ölüm döşeğinde hilafet işini bir şûraya havale etmiş ve Hz. Osman bu istişarenin sonucu olarak halife olmuştur.²⁵⁶ Hz. Ali Dönemi(656-661) olağanüstü şartların getirdiği birtakım sıkıntılarla geçmiş ve sonuçta Muaviye Şam'da halifeliğini ilan etmiştir. Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra hilafet ve iktidar tamamen Emevîlere geçmiş oldu.²⁵⁷ Muaviye'nin, oğlu Yezid'i kendisinden sonra halife olmak üzere veliaht tayin etmesi ile şûra usulü²⁵⁸, yerini verasete bırakmıştır. Emevîlerin (661-750) Abbasîler tarafından ortadan kaldırılmasıyla da hilafet Abbasîler geçmiştir.²⁵⁹

Moğollar Abbasîlere (750-1258) son verdiğinde İslam dünyasında Moğolların karşısına çıkabilecek tek güç olarak Mısır kalmıştı. İsabetli bir strateji izleyen Baybars, halifeliği Mısır'da yeniden tesis etti²⁶⁰ ve 659 yılında halifelik tekrar

²⁵⁴ İbnü'l Esir, çoğunlukla İbn Abbas'ın rivayetlerine dayandırarak aktardığı bilgilerde Sa'd b. Ubade'ye Hz. Ebûbekir'e biat etmesi teklif edildiğinde: "Tüm silahlarımı, oklarımı ve kılıcımı kullanmadan biat etmeyeceğim." şeklinde karşılık vererek biatten kaçındığını belirtmektedir. Bk: İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih**- İslam Tarihi Tercümesi, Beşir Eryarsoy (terc.), İstanbul: Bahar Yayınları, Cilt 2, 298-305; İbn Kesir, Hz. Muhammed'in 12 rabiyyülevvel pazartesi günü (632) kuşluk vaktinde vefat etmesine rağmen çarşamba akşamı defnedilebildiğini, arada geçen sürede hilafet tartışmaları ve Hz. Ebûbekir'e biat merasimi yapıldığını ifade etmektedir. Bk. İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 6, 425.

²⁵⁵ İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih**, Cilt 2, 390.

²⁵⁶ İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih**- Cilt 3, 72; İbn Kesir, Hz. Osman'a Hz. Ömer'in vefatından üç gün sonra biat edildiği bilgisini vermektedir. Bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 7,238.

²⁵⁷ İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 7, 508-509.

²⁵⁸ Şura, danışma anlamına gelmekte olup Kuran'ı Kerim'de bir sureye de isim olmuştur. Sure, adını 38. ayetten almakta olup Müslümanların işlerini yaparken kendi aralarında görüş alışverişinde bulunduğu altını çizmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: **Kuran-ı Kerim**, Şura suresi 38. ayet.

²⁵⁹ İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih**, Cilt 5, 334; Hilafetin Abbâsîlere geçiş sürecinin detayları ile ilgili olarak bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 10,92-98.

²⁶⁰ Halifelik Sultan Zâhir Baybars marifetiyle Mısır'da tekrar kurumsallaştırılmıştır. İbn Kesir, halife Müstansır Billâh'ın toplamda 5 ay 20 gün hilafet makamında kalan ve tüm Abbâsi halifeleri içinde bu süreyle en az halifelik yapan kişi olduğunu belirtmektedir. Halifeliğin Mısır'da tekrar hayat bulması ve Memlûk sultanları tarafından nasıl himaye edildiği ile ilgili olarak bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 13, 404; İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 454; Ahmed Cevdet Paşa, Fatımîlerden sonra Şanın Mısır'da güç kaybettiğini ancak Kuzey Afrika'da etkinliklerinin devam ettiğini tespit ederek Mısır'da resmi bir Abbâsi halifesi bulunmasının Memlûk siyasetine uygun düşüğünü

Mısır'da hayat buldu. Sultan, aynı soydan olanları Mısır'a davet ederek onların nüfuzunu kullandı. Osmanlıların Mısır coğrafyasına hâkim olduğu döneme kadar tüm halifeler²⁶¹ Abbasi ailesinden olmaya devam etti. Mütevekkil Alellâh'ın ise İstanbul'a götürüldüğü ve orada istifa ettiği söylenir.²⁶²

1.1.2.1. Muhammed b. Kalavun'un Halifeler ile İlişkisi

Kaynaklara yansıyan bilgilere bakıldığında Mısır'daki Abbasi halifelerinin siyasi bir güce sahip olmadığı²⁶³ ve bu nedenle de genellikle nüfuz sahibi emirler tarafından başa geçirilen sultanların manevi gücünü artırmak için attıkları adımları onayladıkları görülmektedir. Otoriter bir hükümdar olan Melik Nâsır'ın da, saltanatı boyunca Mısır'da halifelik yapmış olan I. Hâkim Biemrillâh, Müstekfî Billâh, I. Vâsık Billâh ve ölüm döşeginde halifeliğini tekrar onayladığı söylenen II. Hâkim Biemrillâh'ı sıkı bir şekilde kontrol ettiği anlaşılmaktadır.

1.1.2.2. Halife el-Hâkim Biemrillâh (Hilafeti: 1262-1302/661-701)

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun ile el-Hâkim Biemrillâh arasındaki ilişkilerle ilgili elimizde yeteri derecede bilgi bulunduğunu söylemek mümkündür. Kaynaklara yansıyan bilgilere göre halife el-Hâkim Biemrillâh, Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un görevden alınmasını ve Ketboğa'nın göreve gelmesini 1294 yılında onayladı.²⁶⁴ Bu tarihte Melik Nâsır'ın 9 yaşında olduğu da hatırlanırsa Melik Nâsır ile halife arasında rasyonel bir ilişki olamayacağı sonucuna ulaşmak mümkün olur.

Saltanat makamına geçen Ketboğa'ya bir tebrik yazısı gönderdiğini bildiğimiz halife: *"Hamdolsun sultan oldunuz ve ümmet sizin saltanatınız altında toplandı.*

vurgulamaktadır. Bk: Ahmed Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ**, İstanbul: Merve Yayın Dağıtım, Cilt 2, Tarihsiz, 941

²⁶¹ Ahmed Cevdet Paşa, 940; Şakir, 41; Aktan, **Mısır'da Abbâsi Halifeleri**, 617; Muhammed b. Kalavun ile çağdaş halifelerin dönemi hakkında bk: Mehmet Akın, **Memlûkların İdaresi Altında Hilafet Kurumu**, Yüksek Lisans Tezi, Batman: Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2014, 57-68.

²⁶² Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 7, 301.

²⁶³ Halifelerin Bağdat'ta buldukları sırada üst düzey devlet adamlarını tayin ve onları azletme, iktâ dağıtma gibi önemli icra güçleri varken Mısır'da bu yetkilerden mahrum olarak yalnızca bir protokolü temsil ettiği yönündeki değerlendirmeler için bk: Abdullah Mesut Ağır, **Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu**, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10(2), 2011, 642-643, (pp. 637-651).

²⁶⁴ Ketboğa'nın başa geçme süreci ile ilgili olarak bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 132-135; aynı müellif, **Zübde**, 310;Ebû'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 367 İbn Devadârî, **Kenzü'd Dürer**, Cilt 8, 357;

Haremeyn'i koruyup hac yolunu açık tutacaksınız. Batıda ve doğudaki tüm Müslümanların Şam'ın, Hicaz'ın, Mısır'ın sultanısınız. Her şey size emanet edilmiştir." ifadelerini kullanmaktaydı.²⁶⁵

Halife el-Hâkim Biemrillâh'ın, Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un tahttan indirilmesine fetva vermesine rağmen devlet işlerinde herhangi bir dahli olmadığı anlaşılmaktadır. Makrizî'ye göre o, emirlerin sultan yapmak istediği kişiyi kim olursa olsun onayladı.²⁶⁶ Sultan Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun saltanata döndüğünde de hoş geldiniz diyerek onun başarısı için dua etti.

Halife el-Hâkim Biemrillâh'ın, Melik Nâsır tahta döndüğünde onun için söylemiş olduğu sözler de Makrizî'nin ne denli doğru tespitlerde bulunduğunu kanıtlar niteliktedir. Halife Muhammed b. Kalavun için: *"Allah'a hamdolsun ki siz tekrar sultan oldunuz ve saltanat en çok sizin hakkınız. Fethedilen beldeler sizin kılıçlarınız kullanılarak fethedildi. Siz aslanların soyundansınız. Sizin gelmeniz, yağmurun bereket getirerek gelmesi gibidir. Siz İslam'ın koruyucusu, karaların ve denizlerin hâkimisiniz. Siz saltanata hasep ve nesep bakımından uygunsunuz.*" dedi. el-Hâkim Biemrillâh, öldükten sonra²⁶⁷ kendi çocuğunun halife yapılmasını istedi. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun başta bunu kabul etmediyse de, kadılarla istişare ettikten sonra oğlu Süleyman'ın *el-Müstekfî Billâh* lakabıyla halife olmasına onay verip ona ve ailesine yüksek bir maaş bağladı.²⁶⁸

²⁶⁵ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 47; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 73.

²⁶⁶ Halife Hâkim Biemrillâh'ın (1262-1302), öldüğü 1302 yılına kadar toplam 8 sultana biat ettiği anlaşılmaktadır. İlk biatı ile ilgili olarak bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/II, 477; Son biat ettiği sultan ise Melik Nâsır olup, kendisi Mısır'da ölecek orada defnedilen ilk halife olma özelliğine sahiptir. Ölümü ve defnedilmesi ile ilgili olarak bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 66; Makrizî, onun Sultan Lâçin Dönemi'nde hacca gittiğini ve sultanın halifeye hac masrafları için 700.000 dirhem verdiğini yazmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, **ez-Zehbü'l-Mesbuk fi Zikri men Hacce Mine'l-Hulefâ ve'l-Mülûk**, Cemaleddin Şibal (thk.), Kahire: Mektebetü'l Hanci, 1955, 59-62.

²⁶⁷ İbn Kesir ile İbn Tagribirdî halifenin ölüm tarihini aynı yıl, aynı ay fakat 10 gün farkla vermektedirler. 18 cemaziyevvel 701 tarihi için bk: İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 118; 28 cemaziyevvel görüşü için bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 66; Bedreddin Mahmud el-Aynî ise Nüzhetü'n-Nâzır'dan aldığını belirterek verdiği bilgiye göre 18 cemaziyevvel tarihini doğru kabul etmektedir. Bk: Aynî, **İkdü'l Cûman**, Cilt 4, 188-189; Ayrıca bk: Baybars el-Mansûrî, **Zübde**, 362; **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 151; Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 383; Hilafetin el değiştirme hadisesi ile ilgili olarak ayrıca bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 493.

²⁶⁸ Müstekfî Billâh'a 21 zilhicce 701 tarihinde hilafet beratının verildiğine dair bir görüş için bk: : İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 66; Baybars el Mansûrî ise Müstekfî Billâh'ın 18 cemaziyevvel 701 tarihinde halife olduğunu ve kendisi için geleneksel

Görüldüğü gibi halife el-Hâkim Biemrillâh, hem Melik Nâsır'ın tahttan azli ve Ketboğa'nın sultan olması ile sonuçlanan süreçte hem de Melik Nâsır'ın tahta dönüşünde yeni sultanı övgü dolu sözlerle karşılamıştır. Bu durumu halifenin herhangi bir siyasi gücü olmadığını şeklinde değerlendirmek mümkündür.

1.1.2.3.Halife el-Müstekfî Billâh (Hilafeti:1302-1338/701-737)

Mısır'daki Abbasî halifeleri içinde babası gibi uzun süre görev yapan Müstekfî Billâh, aynı zamanda Melik Nâsır Dönemi'nin en uzun süreli halifesi olma özelliğine de sahiptir.

Asıl adı Süleyman olan ve kendisine Ebû'r-Rebi' künyesi verilen Müstekfî Billâh ve sultan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun ile ilgili olarak kaynakların değindiği ilk önemli konu, onun halifeliğe ehil olup olmadığı yönünde yaşanan tartışmalar sırasında olmuştur. Müstekfî Billâh'ın 17 yaşında halife olması söz konusu olunca birtakım tartışmaların yaşandığı görülmektedir. Melik Nâsır, bu durumda Süleyman'ın halifelik yapıp yapamayacağı hususunda görüş istemiştir. Dönemin baş kadısı Takiyyüddin b. Dakîk'in²⁶⁹ oluru alındıktan sonra ise halifeliğinin önünde bir engel kalmamıştır. Müstekfî Billâh, halife olduktan sonra Melik Nâsır tarafından aile efradıyla beraber Menâzirü'l-Kebş'ten kaleye nakledilmiştir.²⁷⁰

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un yanında Müstekfî Billâh'ın İlhanlılarla yapılan savaşta önemli rol oynadığı ve Mısır'ın İlhanlı tehdidinde en çok maruz kaldığı bir dönemde halife olduğu görülmektedir. 1302-1303/ h. 702 yılında Gazan Han'ın Dımaşk'a ulaşması üzerine Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun, derhal halife, dört mezhep kadısı ve hafızları alarak oraya yöneldi. Kaynaklardaki canlı tasvirlerle göre iki taraf arasında savaş başladığında hafızlar Kuran-ı Kerim okuyor, halife Müstekfî Billâh²⁷¹ ise orduyu coşturmak için ateşli nutuklar atıyordu. Moral

törenlerin yapıldığını aktarmaktadır. Bk: Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 151; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 76.

²⁶⁹ İbn Dakikü'l-Iyd, büyük Memlûk âlimlerinden olup 625 yılında dünyaya gelmiş, birçok ilmi ve idari görevde bulunduktan sonra 21 safer 702 tarihinde vefat etmiştir. Bu büyük âlimin kadılık hayatı hakkında detaylı bilgi için bk: Ali Safî Hüseyin, **İbn Dakikü'l-Iyd: Hayatuhu ve Divanuhu**, Kahire: Darü'l-Mearif, Tarihsiz, 29-36.

²⁷⁰ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 2, 236; Süyûtî, **Hüsnu'l-Muhadara**, Cilt 2, 57; Aktan, **Mısır'da Abbasi Halifeleri**, 623.

²⁷¹ Müstekfî Billâh'ın hayatı ve faaliyetleri ile ilgili olarak bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14,298-299; İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1/I, 410; Aktan,

bakımından Memlûk ordusu üst seviyedeydi. *Mercü's-Suffer* denilen Dımaşk'a yakın bir yerde Memlûklar büyük bir zafer elde etti.²⁷²

Halife Müstekfî Billâh'ın sadece dini konularda değil aynı zamanda bazı diplomatik konularda da rol üstlendiğine yönelik Baybars el-Mansûri'nin kayıtlarından bilgiler edinmek mümkündür. Diplomatik konularda rol üstlendiğine yönelik bilgilerden biri Yemen ile ilgilidir.1303-1304/ h. 703 yılında Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun Yemen'e bir elçi gönderip İlhanlılar ile yapılan *Mercü's-Suffer Savaşı'nı* Memlûkların kazandığı haberini verdi. Yemen sultanı da, başarısından dolayı Melik Nâsir'ı kutlayarak elçiye büyük iltifat gösterdi. Ancak yine de iki devlet arasında sorunlar yaşanmaya devam etti. Buna örnek olarak, 1307-1308/ h. 707 yılında Yemen'e giden tüccarlara iyi davranılmaması ve onlardan fazladan vergi alınmasının iki devlet arasındaki iyi ilişkilere zarar vermesi gösterilebilir. Üstelik Yemen Sultanı²⁷³, Haremeyn'e gönderilmesi gereken malları Memlûk Sultanı Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun'un adı ile değil kendi adıyla gönderdi. Bunun üzerine Melik Nâsir, Halife Müstekfî Billâh'a tekrar bir mektup yazdırarak Yemen'e gönderdi. Memlûk Sultanı mektubunda öncelikle, *Allah'a, resulüne ve yöneticilerine itaat edin!* Ayetini hatırlattı.²⁷⁴Görüldüğü gibi Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun hamisi olduğu hilafeti İslam dünyası ile olan ilişkilerinde aktif olarak kullanarak otoritesini pekiştirmeye çalışmıştır. Aynı şekilde halifenin dahli ile gerçekleşen bu ve benzeri adımların da Memlûklarda halifelik kurumunu daha önemli bir konuma getirdiği açıktır.

Muhammed b. Kalavun, hutbelerde kendi adının anılmamasının ve beytülmalın yanlış kullanılmasının affedilemeyecek bir hata olduğu ikazında bulundu. Melik Nâsir: "*Biz kelime-i şahadet getirenlere saldırmayız ancak bize isyan edenlere savaş*

Mısır'da Abbâsi Halifeleri, 623-625; Savaş esnasında halifenin orduyu cihada nasıl teşvik ettiği ile ilgili olarak bk: Baybars el-Mansûri, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 153; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 126.

²⁷² *Mercü's-Suffer*'in yeri ile ilgili olarak bk: Hamevî, Cilt 5, 101; Ayrıca bk: Baybars el-Mansûri, **Zübde**, 375; **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 152-157; Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 385; Söz konusu savaş ve önemi ile ilgili olarak bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 495-497; Burada yapılan meşhur savaş ve savaş sonrası gelişmelere 16 sayfa ayıran bir başka müellifin kayıtları için bk: Aynî, **İkdü'l-Cûman**, Cilt 4, 231-246;

²⁷³ O dönemde Yemen'de sultan olan kişi Resulîlerden Melik Müeyyed Davud b. Yusuf'tur. İbn Tagribirdî'nin verdiği bilgilere göre 696-721/ 1321 tarihleri arasında Yemen'de hüküm sürmüştür. Detaylı bilgi için bk: İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 5, 305-309.

²⁷⁴ Halife Müstekfî Billâh tarafından kaleme alınan mektuptaki ayet, Nisa Süresi'nin 59. Âyetidir; Konuyla ilgili olarak bk: Baybars el-Mansûri, **Zübde**, 396.

açabiliriz.” tehdidinde bulundu. Sultan, bu mektubu da yeterli görmeyerek İzzeddin Aybek eş-Şücaî’ye Yemen’e gönderilmek üzere bir ordu hazırlamasını emretti.²⁷⁵ Ancak Yemen’e yapılması düşünülen sefer tezin giriş bölümünde açıklanmaya çalışıldığı gibi Baybars ve Sellâr’dan kaynaklanan çeşitli sıkıntılar nedeniyle gerçekleştirilemedi

Memlûk kaynaklarına yansıyan bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Melik Nâsır ile Halife Müstekfî Billâh ilişkilerinin dönüm noktası, halifenin Baybars el-Çaşnigîr’e biat etmesidir. Üstelik Baybars ile Melik Nâsır arasındaki rekabetin savaşa evrildiği bir noktada halifenin Baybars’tan yana tavır alarak ona yeniden ahitname vermesinin ipleri kopardığı anlaşılmaktadır.

Mısır halkı bir taraftan Muhammed b. Kalavun’u sevdiğini göstermek için hutbelerde Melik Nâsır’ın adı zikredilince; *Nasarallah –Allah yardım etsin-* diğer taraftan Halife Müstekfî Billâh tarafından saltanatı onanan Baybars’ın ismini duyduklarında da *La Nurîdu -istemiyoruz-* diyordu. Makrizî her ne kadar Müstekfî Billâh’ın sultanla iyi geçindiğini, onunla beraber ata bindiğini, kardeşçe ava gittiklerini söylese de²⁷⁶ Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun iktidara döndükten sonra halifeye Baybars’ı onayladığını hatırlatıp kızmıştır. Niçin kendisini tebrik etmeye gelmediğini sorunca, halifenin utandığı²⁷⁷ yönündeki kayıtlardan da halifenin Melik Nâsır ile kişisel dostluğu olan bir kişi değil, siyasi duruma göre hareket eden ve taşlar yerine oturduktan sonra tavır alan bir kişi olduğu sonucuna varmak daha doğru olacaktır. Onun Muhammed b. Kalavun için kaleme aldığı metin halifelerin sultanlarla olan ilişkilerinin hangi temellere oturduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kalkaşendî’nin *Meâsirü’l-Înâfe* adlı eserindeki bilgiler değerlendirildiğinde

²⁷⁵ Melik Nâsır’ın söz konusu iki emirin tahakkümünden bunaldığı, Kahire’nin bunaltıcı havasından kaçarak sıklıkla Cize bölgesine avlanmaya ve nihayetinde hac bahanesiyle Kerek’e gittiği süreçle ilgili olarak bk: İbn Devâdârî, **Kenzü’l-Dürer**, Cilt 9, 147-149; Baybars el-Mansûrî, **Zübde**, 392; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 130-133; Takkuş, 230.

²⁷⁶ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 919.

²⁷⁷ İbn Kesir, Melik Nâsır’ın bu olayı hiç unutmadığını ileri sürmektedir. O, Halifenin de ömrünün sonlarını Kus’ta sürgünde geçirdiğini ve sürgündeyken vefat ettiğini aktarmaktadır. Bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve’n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 298-299; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 80; Aktan, **Mısır’da Abbâsi Halifeleri**, 625.

halifelerin aynı övgü dolu cümleleri²⁷⁸ tüm sultanlar için cömertçe kullandıkları görülür.

Hangi nedenle olursa olsun Melik Nâsır'ın üçüncü saltanat döneminde kendi iktidarına ortak istemediği açıktır. Sultanın ilk iki dönemde acı tecrübelerle gördüğü gibi rakiplerinin kullanabileceği bir makamı sıkı kontrol altında tutmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Yusûfî'nin kayıtlarına göre 1336-1337/ h. 737 yılında Melik Nâsır, halife Müstekfî Billâh'ı her hareketinde kısıtladı. Çünkü Fil adasında oynanan oyunları izlemek üzere oraya giden halife büyük emirlerle yakın irtibat kurmuştu.²⁷⁹

Halife Müstekfî Billâh, yukarıda değinmeye çalıştığımız nedenlerden ve halifenin bazı aşırı hareketlerinden dolayı 737 yılının Zilhicce ayında (1337 yılı Temmuz ayı) Kus'a sürgün edilmiş ve orada ölmüştür.²⁸⁰

1.1.2.4. Vâsık Billâh ve II. Hâkim Biemrillâh (Hilafetleri: 1340-1353/740-754)

Melik Nâsır'ın son yılında iki halife değişikliği olmuştur. Şöyle ki Halife Müstekfî Billâh, sürgündeyken aralarında Kus kadısının da bulunduğu kırk kişinin şهادetiyle oğlu Ahmed'i veliaht ilan etmişti. Ancak Melik Nâsır, Ahmed'i değil de Müstemsik Billâh'ın torunu olan İbrahim'i halife yapmak istedi. Melik Nâsır'ın bu kararını açıklamak için Dârü'l-adl'de topladığı kadılar, 40 şahitli ahitnameyi gerekçe göstererek İbrahim'e biat etmekten kaçındılar. Yaklaşık 4 ay boyunca hutbelerde herhangi bir halifenin adı zikredilmedi. Sonuçta sultanın ısrarıyla İbrahim, Vâsık Billâh lakabıyla halife ilan edildi.²⁸¹

Muhammed b. Kalavun bir süre sonra İbrahim'i halife seçmesinden dolayı pişman oldu ve ölümüne yakın bir dönemde halife Ahmed b. Müstekfî Billâh'ı kendisinden sonra halife yapmalarını vasiyet etti. Sultanın bu isteği yerine getirildi. Sultan

²⁷⁸ Kalkaşendî, **Meâsir**, Cilt 3, 60-76.(Eserin 61. Sayfasında verilen bilgiye göre belgenin aslı kaybolmuş ya da yanmıştır. Ancak Kalkaşendî bu belgeyi hem Subhü'l-A'sâ hem de bu eserde vermekle günümüze getirmiştir.)

²⁷⁹ Yûsufî, **Nüzhetü'n-Nâzır**, 362.

²⁸⁰ İbn Kesir, Halife Müstekfî Billâh'ın 740 yılı Şaban ayı başında öldüğü bilgisini vermektedir. Bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14,298; Ölümü ile ilgili olarak ayrıca bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 524; Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 502; İbn Dokmak, **en-Nüfhatü'l Miskiyye**, 136.

²⁸¹ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 502-503; İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1/I, 475; Aktan, **Mısır'da Abbasî Halifeleri**, 626;

Ebûbekir, yaptığı toplantıya hem Ahmed'i hem İbrahim'i hem de kadıları davet etti. Kadılara İslam'a göre halifeliğin kimin hakkı olduğunu sordu. Toplantıya katılanlardan İzzeddin b. Cemâa yukarıda zikredildiği gibi, halife Müstekfî Billâh'ın bir vasiyet bırakarak kendisinden sonra oğlu Ahmed'in halife olmasını istediğini söyledi. Bu konuşmadan sonra Sultan Ebûbekir, İbrahim'in yerine Ahmet'i halife ilan etti ve kadılar da bu durumu hemen onayladı. Yeni seçilen halifeye *Hâkim Biemrillâh* lakabı verildi.²⁸²

Memlûk kaynaklarına yansıyan bilgiler değerlendirildiğinde Memlûk döneminde halife seçilmek için belli bir yöntem olmadığı görülür. Halifeler genellikle oğullarını vasiyet ederlerdi. Örneğin Müstekfî Billâh, oğlu Ahmet'i vasiyet etmişti. Ancak yukarıda görüleceği gibi her zaman bu kurala uyulduğu söylenemez. Nitekim Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun vasiyete uyma gereği duymadı. 1353-1354/ h. 754 yılında ölen Ahmet, kendinden sonra halife olması için kimseyi tavsiye etmedi.²⁸³

Abbasi halifelerinin muktedir olmadığı ve onlarla emirler arasında iletişime izin verilmediği görülmektedir. Câmedâr Ebû Şâme ile halife Müstekfî Billâh'ın yakın diyalogu sonrası Câmedâr Safed'e, halife de Kus'a sürülmüştü. Bu yüzden doğal olarak onların elinde güç de yoktu. Halifelerin fazla malları da yoktu. Kendilerine belirli bir maaş veriliyordu. Kaynaklardaki bilgiler değerlendirildiğinde, Melik Nâsır Dönemi'nde halifelerin etkin bir güç olmadığı ve sultanın kendilerini her zaman kontrol ettiği söylenebilir.

1.1.3. Askerler

Memlûklar döneminde kaza ve kitabet dışında önemli görevlere askerlerin ve memlûkların baktığı görülmektedir. Divanlar Arapça yazıldığı için²⁸⁴ bu alanda eğitim almış olan kâtipler ve kadılar bu görevleri yapardı. Medreselerde de eğitim

²⁸² İbn Kesir, biat merasiminin 742 yılı muharrem ayı başlarında olduğu bilgisini vermektedir. Bk: İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Cilt 14,304; Surûr, *Devletü Benî Kalavun*, 82.

²⁸³ Surûr, *Devletü Benî Kalavun*, 85.

²⁸⁴ Memlûk Dönemi'ndeki divanlarla ilgili geniş bilgi için bk: Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 1, 396-406; Ayrıca divan teşkilatının kökeni ve tarihsel süreçteki değişimi ile ilgili olarak tafsilatlı bilgi için bk. W.Barthold-M.Fuad Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973, 114-127.

dili Arapça olduğu için aynı sınıf bu işleri yürütürdü. Mescitler için de büyük vakıflar kurulup buralarda dersler verildiği halde halkın çocuklarının askere gitmesi yasaktı ve halk herhangi bir askerî eğitim almazdı. Memlûklar döneminde halktan birinin hükümdar olma şansı yoktu. Çünkü tüm sistem Memlûklar tarafından kontrol edilirdi. Aslında hem Eyyûbî hem de Fatımî dönemlerinde buna benzer bir durum olduğu için memlûk sisteminin kökleri oldukça eskiye gitmekteydi.²⁸⁵

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un memlûklarına büyük önem verdiği anlaşılmaktadır. Ali Mübarek'in çeşitli kaynaklardan derlediği bilgilere göre sultan yeni memlûk edinme konusunda oldukça ileri gitmiştir. Tebriz-Anadolu-Bağdat hattını sultan sıklıkla memlûk tedariki için kullanırdı. Onun aldığı memlûkların sayısı 12.000'e ulaşmıştı. Müellifin verdiği bilgilerden bunların bazısının kadın olduğu anlaşılmakta ancak ne kadarının kadın olduğu ile ilgili bir sonuca ulaşmak mümkün görünmemektedir. Melik Nâsır'ın memlûkları için harcadığı para yüksek meblağlara ulaşıyordu. Mesela günlük koyun eti gideri 36.000 rıtlı²⁸⁶ idi. Aynı kaynağa göre Melik Nâsır'ın memlûklarını haftada bir gün hamama gönderdiği ve hamam günü memlûkların akşama kadar izinli sayıldıkları yönündeki bilgiler oldukça dikkat çekicidir. Yine Memlûk döneminde ilk defa altın işlemeli kılıçlar Melik Nâsır zamanında kullanılmıştır. Mübarek'e göre, protokol kuralları koyan ve törenlerde kimin nerde durması gerektiği ile ilgili düzenleme yapan ilk Memlûk hükümdarı da Muhammed b. Kalavun'dur.²⁸⁷

Protokol kuralları ile ilgili olarak dipnotta gösterilen kaynağın ileri sürdüğü görüşün tamamen doğruları yansıttığı fikrine katılmıyoruz. Zira insanlık tarihinin en eski devirlerinden beri en ilkel toplumlardan en gelişmiş imparatorluklara kadar, gerek sosyal hayatta gerekse devlet hayatında birtakım teşrifat kaidelerinin uygulandığı

²⁸⁵ Memlûk sistemi ile ilgili geniş bilgi için bk: Kızıltoprak, Memlûk Sistemi, 320-336; Selim, **Asru Selâtnî'l-Memâlik**, Cilt 7, 207-208; Sultan Baybars'ın hanedan kuramasa da oligarşik bir düzen kurduğu ve haleflerinin de bu sistemi takip ederek memlûk nizamı üzerine devletin idare edildiği yönündeki değerlendirmeler için bk: Marshall G. S. Hodgson, **İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih Orta Dönemlerde İslâm'ın Yayılışı**, İzzet Akyol (terc.), Cilt 2, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993, 459.

²⁸⁶ Tam bir istikrar ve standart olmamasına ve bölgelere göre farklı değerler kazanmasına rağmen, W.Hinz'in verdiği bilgilerden rıtlın 437,5 ile 450 gram arasında değiştiğini söylemek mümkündür. Detaylı bilgi için bk: Walter Hinz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, Acar Sevim (çev.), İstanbul: Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990, 36.

²⁸⁷ Ali Paşa Mübarek, **el-Hıtatü't-Tevfikiyyetü'l-Cedide li Mısri'l-Kahire**, 2. Basım, Kahire: el-Hey'etül Mısrıyyetü'l Âmme li'l Kitâb, 1980, Cilt 1, 198.

bilinmektedir. Kaldı ki insanlık tarihinin en eski devletlerine yurt olmuş olan Mısır coğrafyasında hâkimiyet süren Memlûklarda Muhammed b. Kalavun öncesi protokol uygulanmadığını iddia etmek aşırı bir iddia olacaktır. Sultanın daha önce de var olan çeşitli kuralları yeniden düzenlemiş olması ihtimali fikrimizde daha ağır basmaktadır.

Orta Çağ İslam tarihi kaynaklarıyla mukayese edildiğinde Memlûk Tarihi'nin temel kaynakları askerî konularda oldukça zengin bilgiler sunmaktadır. David Ayalon, Memlûk ana kaynaklarını taramak suretiyle bu dönemde emirler ve askerler için yapılmış askerî karakter taşıyan meydanları ortaya koymaya çalışmıştır. Dipnotta gösterilen çalışmasında Ayalon, süvari eğitiminin detaylarına ulaşmanın zorluğuna dikkat çekmektedir. O, Memlûk Tarihi'nin başlarında hipodromların bakımsız olmasına rağmen, zamanla elden geçirilerek askerî eğitim yapılabilecek yerler haline getirildiği bilgisini vermektedir. Müellif, ayrıca atçılığa verilen önemin tedrici bir düşüş yaşadığı ve sonradan ortadan kalktığı yorumunu yapmaktadır.²⁸⁸

Memlûk Tarihi'nin büyük bölümünde olduğu gibi Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde de ata ve atçılığa büyük önem verildiği görülmektedir. Memlûklar döneminde emirlere yılda iki defa at dağıtıldı. Dağıtım işinin ilki bahar sonunda emirlerin, atların kaldığı haraları ziyareti sırasında gerçekleşirdi. İkincisi de at üstünde yapılacak oyun ve eğlence zamanında olurdu. Bazen de sultan ödüllendirmek istediği emire at verirdi. Memlûklar askerî tatbikatları sultan olmaksızın yapamaz ve yapan olursa cezalandırılırdı.²⁸⁹ Müteakip satırlarda görüleceği gibi Muhammed b. Kalavun, at ve atçılık yanında askerî eğitime de büyük önem vermiştir. Sultanın bu yöndeki politikasının en bariz kanıtları ise onun yaptırmış olduğu devasa meydanlardır. Muhammed b. Kalavun Dönemi meydanlarını kendisinden önce yapılmış olan ve onun döneminde yapılmış olan meydanlar şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.

²⁸⁸ David Ayalon, **The Mamluk Military Society**, London: Variorum Reprints, 1979, 32; Memlûklarla Haçlılar arasındaki mücadelelerin iktisadi ve siyasi boyutlarına değinirken Memlûk eğitimi ve askeri karakteri üzerinde de yorumlar yapan A. S. Atiya, onları savaşçı bir yapıya sahip olmaya iten nedenlere de değinmektedir. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk: Atiya, **The Crusades**, 19.

²⁸⁹ Mübarek, **el-Hıtatü't-Tevfikiyye**, Cilt 1,144.

1.1.3.1. Askerî Eğitim ve Meydanlar

Memlûk Tarihi incelendiğinde bu devletin tam anlamıyla askerî güce dayalı, istiklal ve istikbalini bu gücü koruyup diri tutabildiği ölçüde temin edebilen bir devlet olduğu görülmektedir. Bu nedenle askerlerin talim yapması, askerlikten emirliğe geçişte hiyerarşik düzenin devam etmesi, belki bazı dönemlerde içeriye ya da dışarıya mesaj vermek amacıyla meydanlarda gövde gösterilerinin tertip edilmesi çok önemliydi. Bundan dolayı Memlûklar pek çok meydan inşa etmiştir.

Bahrî Memlûklar Dönemi'nde Melik Nâsır'dan önceki dönemde yapılan meydanlar arasında; el-Meydan es-Salihî, el-Meydan ez-Zâhirî, Meydanü'l-Kabak, Meydanü'l-Birketü'l-Fil sayılabilir. Melik Nâsır ise; el-Meydanü'l-Kebir ya da el-Meydanü'n-Nâsırî adıyla bilinen büyük bir hipodrom, Meydanü Siryakus ve Meydanü'l-Maharî'yi yaptırmıştır.²⁹⁰

Muhammed b. Kalavun öncesi dönemde yapılmış meydanlardan biri olan el-Meydanü's-Salihî, 1243/ h. 643 yılında sultan Necmeddin Salih Eyyûb tarafından inşa edilmiştir.²⁹¹ Nil nehri kıyısında Luk bölgesinde kurulan bu hipodrom Zâhir Baybars dönemine kadar hizmet verdi. el-Meydanü'z-Zâhirî ise Nil nehri kıyısında ve yukarıdaki meydanın yakınlarında inşa edildi. Melik Nâsır bu meydanı yıktırarak bu bölgeyi bahçe yaptırmıştır.²⁹² Meydanü'l-Kabak da 1267/ h. 666 yılında Zâhir Baybars döneminde Kalatü'l-Cebel ile Kubbetü'n-Nâsır arasında inşa edilmiştir. Bu meydan aynı zamanda Meydanü'l-Iyd, Meydanü'l-Ahdar ya da Meydanü's-Sibak isimleriyle de anılırdı.²⁹³

Muhammed b. Kalavun öncesinde yapılan meydanlardan biri olan Meydanü'l-Bereketü'l-Fil ise Melik Adil Ketboğa (694-696/1294-1296) tarafından inşa edilmiş

²⁹⁰ Ayalon, **The Mamluk Military Society**, 38-42.

²⁹¹ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 117; William Popper, **Egypt and Syria Under the Circassian Sultans (1382-1468)**, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1957, 23-24; Ayalon, **The Mamluk Military Society**, 38.

²⁹² Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 118; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 7, 191; Ayalon, **The Mamluk Military Society**, 38.

²⁹³ Kabak Meydanı'nın farklı isimlerle de anıldığı görülmektedir. Yapıldığı dönemde sahip olduğu renkten dolayı *esved-siyah*, çeşitli peyzaj çalışmalarından sonra da *ahdar-yeşil* meydan denmiştir. Çeşitli savaş oyunlarına ve yarışmalara sahne olduğu için *yarış-sibak* ve nihayet bayramlarda da kullanıldığı için *Bayram-Îd Meydanı* olarak anılmıştır. Memlûklar döneminde şöhret bulmuş büyük meydanlar hakkında geniş bilgi için bk: Makrizî, **Hıtat**, (Beyrut nüshası), Cilt 2, 197-200.

bir hipodrom olup Bereketü'l-Fil'i gören bir noktada yer almaktaydı. Bu meydan 1295 yılında yaşanan kıtlık nedeniyle inşa edilmiştir. Bu kıtlık nedeniyle yaşanan sıkıntılar sırasında sultan şehre indiği sırada yapılan gösterilerden çekindiği için yeni bir meydan inşa etme gereği duymasının sonucu olarak yapılmıştır. Bu meydan 1317/ h. 716-717 yılına kadar işlerliğini korumuş, bu tarihten sonra Melik Nâsır bu meydan yerine Bektemur es-Sâkî için bir konak yaptırmıştır.²⁹⁴

Melik Nâsır Dönemi'nde de meydan inşası devam etmiş, yukarıda da geçtiği gibi sultan el-Meydanü'l-Kebir ya da el-Meydanü'n-Nâsırî adıyla bilinen büyük meydanı, Meydanü Siryakus ve Meydanü'l-Maharî'yi yaptırmıştır. Memlûk meydanları konusunda yaptığı çalışmada David Ayalon, Melik Nâsır'ı Memlûk Devleti'nde Sultan Kansu Gavri'ye kadar geçen sürede devasa bir meydan kuran son sultan²⁹⁵ olarak kabul etmektedir.

1.1.3.2. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Yapılmış Meydanlar

1.1.3.2.1. el-Meydanü'l-Kebir

Memlûk kaynaklarında bu meydan kuruluş tarihi ile ilgili olarak Makrizî, 713/1313 yılında yapımına başlandığı bilgisini vermektedir. Yapım işini birkaç emir kontrol etmiş, meydana palmye ağaçları başta olmak üzere farklı ağaçlar dikilmiştir. Meydanın etrafı tamamen taşlarla çevrilmiş ve inşa faaliyeti bittikten sonra bazı dönemlerde sultan da dâhil olmak üzere büyük emirler meydanda çevgan-*David Ayalon polo diyor-* oynamışlardır.²⁹⁶

el-Meydanü'l-Kebir, Fustat ve Kahire arasında bir mekâna kurulmuştur. Olağanüstü bir şey olmazsa cumartesi günleri bu meydanda ata binen Melik Nâsır burada oynanacak çeşitli oyunlar için emirlerine at dağıtırdı.²⁹⁷ Sultan Berkuk'tan sonra (784-801/-1382-1398) bu hipodrom işlerliğini yitirmiş ve mağrip bölgesinden gelen

²⁹⁴ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 198; Ayalon, *The Mamluk Military Society*, .39.

²⁹⁵ Ayalon, *The Mamluk Military Society*, 40.

²⁹⁶ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt2/I, 123; Ayalon, *The Mamluk Military Society*, 40.

²⁹⁷ Kalkaşandî, *Subhü'l-Â'sa*, Cilt 3, 377; Ayalon, *The Mamluk Military Society*, 40.

hacıların konaklama yeri olmuştur. Melik Müeyyed Şeyh el-Mahmudî Dönemi'nde (815-824/1412-1421) bu alan tekrar onarılmıştır.²⁹⁸

1.1.3.2.2. Meydanü Siryakus

Bu meydan Memlûk Tarihi'nde Kahire'ye en uzak mesafede kurulan meydandır. 723 yılı Zilhicce ayında(1323 yılı Aralık ayı) yapımına başlanan meydan iki yıl içinde tamamlanmıştır. Meydanın etrafında sultan ve emirler için saraylar yapılmıştır. Etrafı çeşitli ürünlerin yetiştiği bahçelerle donatılmış ve buraya dikilmek üzere Şam bölgesinden ağaçlar getirilmiştir. Her yıl sultan burayı ziyaret eder ve burada ata binerdi. Sultanla beraber emirler de bu ziyarete katılırdı. Sultan ve emirler orada kaldığı sürede çevgan oynar ve çeşitli atlı eğlence oyunları düzenlenirdi. Meydan bu şekilde 1397/ h. 799 yılına kadar çeşitli etkinliklere sahne olmuştur. Sultan Berkuk Dönemi'nde iktidarı ilgilendiren çeşitli sorunlar nedeniyle buraya gidiş yasaklanmıştır. Sultan Ferec zamanında burası kaderine terk edilmiş ve harabe olmaya yüz tutmuştur. 1419 yılında Melik Müeyyed Dönemi'nde (815-824/1412-1421) burası tekrar canlandırılmaya çalışılmışsa da eski canlılığını yakalayamamıştır.²⁹⁹ Öyle anlaşılıyor ki Melik Müeyyed Şeyh, Meydanü'l-Kebir gibi Meydanü'l-Maharî'yi de ihya etmeye çalıştı. Ancak kısa süren saltanatı ve başka imkânsızlıklar nedeniyle başarılı olamadı.

1.1.3.2.3. el-Meydanü'l-Maharî

Melik Nâsır bu meydanı 1320-1321/ h. 720 yılında yaptırmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla burası daha çok sultanın kısrakları ve taylarının beslenip terbiye edildiği bir mekân olma özelliği taşımaktadır. Meydanü'l-Maharî de Sultan Berkuk'un ölümüne kadar aktif olarak kullanılmıştır. Sultan Ferec zamanında ise bakımsız bir hale gelmiş ve zamanla harabeye dönüşmüştür.³⁰⁰

Memlûk kaynaklarına bakıldığında askerî eğitimin altın çağını Sultan Baybars zamanında yaşadığı görülebilir. Memlûk sultanları, süvari eğitiminin düzenli yapılması için genellikle iki emir görevlendirirlerdi. Sultan Seyfeddin Kalavun ve

²⁹⁸ İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, Cilt 6, 411; Ayalon, *The Mamluk Military Society*, 41.

²⁹⁹ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 199 ve 422; Ayalon, *The Mamluk Military Society*, 41.

³⁰⁰ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 199; Ayalon, *The Mamluk Military Society*, 42.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun dönemlerinde meydanlarda askerî eğitime önem verildiyse de özellikle Melik Nâsır'ın ölümünden sonra talim konusu ihmale uğradı. Eğitimin sekteye uğramasının ilk somut işaretleri bu dönemde görüldü.³⁰¹ Memlûk Tarihi araştırmaları konusunda yaptığı çalışmalarla tanınan D.Ayalon'un birçok bakımdan olduğu gibi askerî eğitim bakımından da Melik Nâsır dönemini bir dönüm noktası olarak tavsif etmesi yerinde bir tespittir. Siyasi istikrarın iktisadi kalkınmayı da beraberinde getirdiği bu dönemde askerî yapıya ve memlûkların eğitimine tıbaklardan meydanlara uzanan tüm süreçlerde önem verildiği ancak sonraki dönemlerde siyasi istikrarsızlıkla beraber bu alanda da büyük ihmallerin yaşandığı görülmektedir.

1.1.4. Emirler

Muhammed b. Kalavun Dönemi sosyal tarihini incelemeye çalıştığımız bu bölümün başında Makrizî'nin Memlûk toplumuyla ilgili olarak yapmış olduğu yedili tasnifin muhteviyatını vermiştik. Makrizî esasen sultan dışında iki önemli sınıf olduğunu ve bunlardan ilkinin seçkin zümre diyebileceğimiz ilim adamlarıyla kadılar, ikincisinin de emirler olduğunu zikretmektedir. *Müteammimûn* ifadesiyle tanımladığı sınıf; kadılar ve naipleri, divan kâtipleri ve onların yardımcıları, Kâtibü's-Sır ve medrese şeyhleri gibi görevlilerden oluşurdu. Bu sınıf; kazâ, ilim ve kitabet işleri ile ilgilenirler ve bunların ücretleri vakıflar tarafından karşılanırdı. Bu başlıkta özellikle vurgulamak istediğimiz emirler ise memlûkların hür olanlarından seçilirlerdi. Ancak her memlûk emir olamaz, yalnızca hak edenler emir olabilirdi. Emirlerin en belirgin vasfı iktaya sahip olmalarıydı.³⁰² Kaynaklara göre emir mertebesine çıkabilen memlûklar iktayı istediği gibi kullanabilir, kiralayabilirdi. Emir rütbesi yükseldikçe iktası da büyüdü. İkta sahibi ölünce ikta tekrar sultana geçer, sultan da başka bir emire verir yahut bir süre bekletebilirdi. Emirlerin hepsi ordu görevlisi olup, sultan

³⁰¹ Makrizî, *Hıtât* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 111; Ayalon, *The Mamluk Military Society*, 44.

³⁰² Poliak ve Cahen gibi bazı müsteşriklerin ikta konusunu *batımerkezci* bir bakışla ele aldıkları fikrinden hareket eden Abdulaziz ed-Dûrî, iktanın İslam Medeniyetindeki karşılığını ortaya koymaya çalışmıştır. Ortaçağ İslam dünyasında kent hayatının batıdaki aksine çok canlı olduğunun altını çizerek ikta konusunu temellendirmeye çalışan makale için bk: Abdulaziz ed-Dûrî, "Neş'et el-İktâ fi el-Müctemeûat el-İslamî", Beyrut: *el-İctihad*, Sayı 1, 1987; Makalenin Türkçe tercümesi için bk: Abdulaziz ed-Dûrî, *İslam Toplumlarında İktanın Ortaya Çıkışı*, Kazım Yaşar Koprman ve diğerleri (çev.), Ankara: *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 25, Sayı 39, 2006, 221-238.

bir emire kızınca onu işsiz bırakabilirdi.³⁰³ Emirler bazen askerî işler dışında başka görevler de yapabiliyordu. Onlar talim kitabet ve kaza dışındaki tüm işleri yapardı. Emirlerin mertebeleri tarihsel süreçte küçük değişiklikler olduysa da Melik Nâsır döneminde de cârî usul ana hatlarıyla aşağıdaki gibiydi.

Emirü'l-Mie ve Mukaddemü'l-Elf,³⁰⁴ yüz askere komuta eder, bazen sayı daha da fazla olabilirdi. Öyle ki bazı olağanüstü durumlarda bin kişiye komuta ettiği de olurdu. Ancak bu durum sadece savaşlarda ve olağanüstü durumlarda olabilirdi. Bu mertbe en yüksek seviye olup bu seviyedeki kişilerden saltanat nâibi seçilirdi. Atabekü'l-Asâkir ve Hâcibü'l-Hüccâb³⁰⁵ gibi makamlar da buradan çıkardı. Melik Nâsır zamanında bu seviyede 24 kişi bulunmakta idi.³⁰⁶ Tablhane rütbesindeki görevliler kırk askere komuta ederdi. Bunların sayısı belli olmamakla beraber 908 yılında, yani Melik Nâsır sonrası dönemde kırk beş kişiye ulaşmıştır. Emirü'l-Mie rütbesindekiler bazen sultan tarafından öldürülmesine rağmen bu seviyedekilere genellikle dokunulmazdı. Emirü'l-Aşere rütbesindeki kişiler, on askerden sorumlu olup bazen sorumlu olduğu asker sayısı artabilirdi. Memlûk tarihinde sayıları tam belli olmamakla beraber Memlûk Devleti sonlarında yüz seksen Emirü'l-Aşere olduğu bilinmektedir. Emirü'l-Hamse ise, orduda pratik amaçlar için atanan kişiler olup aslında emir değil, askerdir. Memlûklar belli bir yaşa gelip yeteneği ortaya çıkınca hür bırakılır ve kendisine bir lakap verilir. Ayrıca kendisine at, elbise ve çeşitli mallar verilen memlûk, zamanla terakki eder ve büyük emirliklere ulaşırdı.³⁰⁷

Emirlerin komutası altında bulunan askerler içersindeki en önemli sınıf Memâlîk-i Sultaniye olup her emir kendi özel parasından harcayarak asker satın alabilirdi. Emirlerin görevleri çok olmakla beraber bazıları daha önemliydi. Bu önemli görevlerden biri olan niyâbet üç çeşit olup; Niyâbetü's-Saltana, Niyâbetü'l-Ekâlîm

³⁰³ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 348; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 1, 84.

³⁰⁴ Memlûk Devleti'nde Mukaddemü'l Elf rütbesinin hangi görevleri ifa edeceği ve bu rütbeyle ilgili detaylı bilgi için bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-Â'sa**, Cilt 4, 14-15; Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 215.

³⁰⁵ Atabekü'l Asâkir için bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-Â'sa**, Cilt 4, 18; Uzunçarşılı, **Medhal**, 352-353; Ayrıca Hâcibü'l Hüccâb için bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-Â'sa**, Cilt 4, 19-20; Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 219-220; Uzunçarşılı, **Medhal**, 354-356.

³⁰⁶ Makrizî, tezin ilerleyen bölümlerinde detaylarıyla ortaya koymaya çalıştığımız Sultan Muhammed b. Kalavun tarafından yaptırılan ravk çalışması sırasında 24.000 atlı asker ve bunlara komuta eden farklı görevlerde 24 Mukaddemü'l-Elf bulunduğu bilgisini vermektedir. Bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 216.

³⁰⁷ Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 1, 85.

ve Niyâbetü'l-Gaybe olarak sınıflara ayrılırdı. Niyâbetü's-Saltana sultandan sonra birinci seviyedeki görevliler olup, farklı alt grupları bulunurdu. Nâibü's-Saltana denen görevliler adeta sultandan farksızdı.³⁰⁸ Niyâbetü'l-Ekalim ise ülke farklı bölgelere taksim edilerek yönetildiği için; Şam, Halep, Safed, Trablus, Hama, Kerek, İskenderiye gibi bölge görevlilerine verilen bir isimdi. Bunlar arasında en önemlisi Şam Nâibi idi. Hama'daki naipler, Eyyûbilerden seçilir ve onlara *Hama Melikleri*³⁰⁹ denirdi. Melik Nâsır zamanında özellikle bu uygulama yapıldığı³¹⁰ görülmektedir. Niyâbetü'l-Gaybe ise çok istisna olup sultan başkentten ayrıldığında bir görevli tayin ederse büyük emirler arasında seçilen kişiye verilen bir unvan idi. Atabekiyye görevini yürüten Atabekü'l-Asâkir de adından anlaşılacağı üzere askerlerin başında olan kişiydi. Bu makam Niyâbetü's-Saltana'dan sonra gelip, bazı dönemlerde ona denk bir rütbe olmuştur. Hucûbiyye görevi de³¹¹ Hâcibü'l-Hüccâb olarak da bilinir ve büyük görevlerden sayılırdı. Bu görevli, bir kaza işi yapar ancak yalnızca askerlerin yargılanmasından sorumluydu. Çok önemli bir görev olup bazı tarihçiler protokol bakımından bu görevin ikinci sırada olduğunu söyler.³¹²

Emir-i Meclis, saray doktorları ve ona bağlı personelin yönetiminden sorumlu idi. Emir-i Silah ise Memâlikü's-Sultâniyye'den biri olup, her türlü silahtan sorumlu olan kişiydi. Emir-i Ahur, İstabl-ı Sultani'den³¹³ sorumlu kişiydi. Reisü'n-Nevbe, Memâlikü's-Sultâniyye isyan ettiğinde bu isyanları bastırmak gibi hayati bir öneme sahipti. Üstâdâr, teşkilat kitaplarındaki görevlerinin dışında sultana ait bütün ev ve emlaktan ayrıca yiyecek ve içeceklerden sorumlu olması yönüyle önemliydi. Devâdâr, sultanın yazışmalarından sorumlu olup ayrıca ilerleyen bölümlerde ayrıntılı

³⁰⁸ Melik Nâsır, tam anlamıyla muktedir olabilmek için rakiplerini temizledikten sonra bu makama da kaldıracaktır. Konuyla ilgili olarak bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 201.

³⁰⁹ Melik Nâsır bilhassa Hama nâibi Ebü'l-Fidâ'ya büyük saygı göstermiş ve onun sultan ünvanı kullanmasına müsaade etmiştir. Öyle ki kendisine kardeşim diye hitap etmiş ve onu hac ziyaretine yanında götürmüştür. Bk: İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 166; Yiğit, **Memlûkler**, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 80-81.

³¹⁰ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin doğrudan tanığı olan ve muhtasar bir tarih kitabı kaleme alan Ebü'l-Fida, kendisine 1309-10/ h. 710 yılında Melik Nâsır'ın Hama niyâbeti görevini tevcih ettiğini yazmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Ebü'l-Fida, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 402.

³¹¹ Hucûbiyye görevi ile ilgili olarak bk: Corci Zeydan, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966, Cilt 1, 352; Uzunçarşılı, **Medhal**, 354-356.

³¹² Selim, **Asru Selâtni'l-Memâlik**, Cilt 1, 86.

³¹³ Emir-i Ahur için bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-Â'sa**, Cilt 4, 18-19; Makrizî, **Hitat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 224; Uzunçarşılı, **Medhal**, 337-338; M. Fuad Köprülü'nün, Harezmi'nin Mefatihü'l Ulûm adlı eserine dayanarak verdiği bilgilere göre eski Sâsânî dönemindeki 7 büyük görevliden biri de İstabl'a bakan görevli olup, hükümdarın tavlalarından sorumlu idi. Bk: Barthold-Köprülü, 117.

olarak açıklanacağı gibi Melik Nâsır'ın çok önemseydiği³¹⁴ mezâlim divanının iş ve işlemlerini yürütürdü. Sultana gelen mektupları Kâtib-i Sır Emir-i Candâr ile beraber okur ve gönderilecek mektupları düzenlerdi. Emir-i Candâr, aslında Katibü's-Sır ve Devâdâr'ın yardımcısı olup, emirler ile sultanın görüşmesini sultanın programları ve oturma düzenini ayarlamasının yanı sıra zeredhaneden³¹⁵ sorumluydu.

Çaşnigîr, özellikle sultanın yiyeceklerini kontrol etme görevi başta olmak üzere Üstâdâr ile aynı görevleri yürütürdü. Hazindâr ise Nâzıru'l-Has ile beraber sultan malları ile ilgilenirdi. Şeddü'l-Şarabhane, Meyve, sebze, tatlı ve içeceklerden, Üstâdâr-ı Sohbe de yemeklerin pişirilmesinden sorumluydu. Mukaddemü'l-Memâlik, Memlûklar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmekle görevli iken, Nakibü'l-Ceyş askerlerin geçiş törenlerini yönetirdi. Bazen de sultan, huzuruna getirmek istediği kişileri Nakibü'l-Ceyş aracılığı ile çağırırdı.³¹⁶

Mihmandar başka ülkelerden gelen elçileri karşılayan ve onlarla ilgilenen, Şeddü'd-Devâvin vezirin yardımcısı olup alacakları takip eden, Şeddü'l-Amâir ise sultana ait tüm mülklerin takibini yapan bir görevli idi. Vali'l-Kahire, Kahire'nin korunması ve güvenliğinden sorumlu olan yönetici idi. Kâşif ise çeşitli idari bölgelerdeki sorunlarla ilgilenirdi. Maliye ile ilgili görevleri yürütüp, harcamaları kontrol eden vezirin önemi Memlûk Devleti'nde zamanla azalmıştır.³¹⁷

³¹⁴ Makrizî'nin kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Sultan Kalavun tarafından yaptırılan ve Eşref Halil tarafından tamir ettirilen Kalatü'l-Cebel'deki binayı Muhammed b. Kalavun tekrar yıktırarak mezâlim oturumları için yeniden yaptırmıştır. Sultan orada başlarda haftada 1 gün, sonraları da haftada iki gün mezâlim oturumları düzenlemiştir. Bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 107.

³¹⁵ Memlûklarda Emir-i Silah ilgili detaylı bilgi için bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-Â'şâ**, Cilt 4, 18-19; Zerd, birbirine takılmış zırh halkaları ifade etmekte olup, zeredhane silahlık manasında kullanılmaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın İbn İyas'a dayandırarak verdiği bilgilere göre bu görevi Melik Zâhir Baybars ihdas etmiştir. Bk: Uzunçarşılı, **Medhal**, 336-337.

³¹⁶ Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, Cilt 1, 87.

³¹⁷ Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun bazı makamlar ihdas ederken bazı makamları da lağvetmiştir. Onun kaldırdığı kurumlardan biri de vezarettir. Her ne kadar kendisinden sonra bu makam tekrar kurulduysa da diğer Türk devletleri ile mukayese edildiğinde Memlûklarda vezaret çok etkin bir görev olmamıştır. Kanaatimizce bunun nedeni Nâib-i Saltana ve Atabekü'l-Asâkir gibi Memlûk sisteminden neşv-ü nema bulan iki hayati makam, vezaretin güçlenmesini engellemiştir. Melik Nâsır'ın vezarete atama yapmayarak bu makamı işlevsiz kılması ile ilgili olarak bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-Â'şâ**, Cilt 4, 28-29; Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 124; Memlûklarda vezirlik müessesesinin Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde önemini yitirdiği sonucuna ulaşan kapsamlı bir değerlendirme için bk: Fatih Yahya Ayaz, **Memlûkler Dönemi'nde Vezirlik:1250-1517**, İstanbul: İsam Yayınları, 2009, 55-79.

Nâzîrû'l-Ceyş, Şam ve Mısır'daki iktaları yöneten bir görevli olup, Memâlîkû's-Sultâniyye'nin işlemlerine de bakardı. Melik Nâsır tarafından ihdas edilen Nâzîrû'l-Has makamı ise³¹⁸ zamanla vezirin yaptığı birçok işi yüklenmiş olup, kendisine yardımcı olan geniş bir kâtipler sınıfı bulunurdu. Muhtesib Kahire'de genel üretim işlerini yürütür, ticari hayatı kontrol eder ve kusurlu bulduklarını cezalandırırdı.³¹⁹

Bir sultanın başarısı ya da başarısızlığı yalnızca kendi yaptıklarıyla değil aynı zamanda o dönemde görev yapmış devlet adamlarının faaliyet ve kişilikleriyle de yakından ilgilidir. Bu nedenle Eşref Halil'in katlinden Melik Nâsır Dönemi sonlarına kadar önemli makamları işgal eden bazı devlet adamları ile ilgili kısa da olsa bilgi vermenin faydalı olacağı kanaati taşımaktayız.

1.1.4.1. Seyfeddin Mengütemur el-Husâmî (ö.1298/ h.698)

Sultan Lâçin'in Memlûklarından olup 1296/ h.696 yılında onun döneminde *Emirü'l-Mie*³²⁰ yapıldı ve büyük emirler arasında girdi. Aynı yıl, Karasungur'un tutuklanmasından sonra Nâib-i Saltana olduysa da bu konuda gerekli tecrübeye sahip değildi. Her şeye rağmen sultanın her işi ona bıraktığı ve *er-Ravku'l-Husâmî*³²¹ yapılmasını ısrarla onun istediği bilinmektedir. Ravk yapıldıktan sonra emirler memnun kalmadı. Hatta bazı emirler baskıdan dolayı kaçmak zorunda kaldı. Bu durumda emirler Sultan Lâçin ve Mengütemur'u öldürmeye karar verdi. Bu işi planlayanların başında büyük emirlerden Gürcü ve Tuğcu geliyordu. Sonuçta Emir

³¹⁸ Melik Nâsır'ın vezaret makamını lağvetmesinden sonra sultanın özel emlakinin idaresinden sorumlu olarak çalışmaya başlayan Divan'ı Has'ın başkanı olup, işi gereği sultanın yanında ayrıcalıklı bir konuma da sahip olmuştur. Bu makamla ilgili olarak bk: Kalkaşandî, **Subhü'l Â'şâ**, Cilt 4, 30; Uzunçarşılı, **Medhal**, 371.

³¹⁹ Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 1, 88.

³²⁰ Yüzler emiri anlamında kullanılan bir ıstılah olup, savaşlarda halka askerlerinden 1000 kişiye komuta eder ve Mukaddemü'l Elf unvanı alırlardı. Detaylı bilgi için bk: : Kalkaşandî, **Subhü'l Â'şâ**, Cilt 4, 15-16; Memlûklarda; Nâibi-Saltana, Atabekü'l Asâkir, Emir-i Silah, Üstâdâr, Emir-i Meclis, Devâdâr, Emir-i Ahur, Resü'n-Nevebe, Hâcibü'l-Hüccâb, Emir-i Candâr ve Emir-i Çaşnîgir bu rütbeyi haiz idiler. Bk: Uzunçarşılı, **Medhal**, 325.

³²¹ İbn Kesir, Sultan Laçin tarafından yaptırılan kadaastro çalışmasından sonra kendisinin yüksek pay almaya başlamasının emirlerin Laçin'den nefret etmesi sonucu doğurduğunu söylemektedir. Ravku'l Husâmî-İbn Dokmak yazımında kef harfini (*Revk*) tercih etmektedir- ve sonrasındaki süreçle ilgili olarak bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 42-44; Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb**, Cilt 31,345; İbn Dokmak, **en-Nüfhatü'l-Miskiyye**, 101; Âşur, **el-Asru'l-Memâlîkî**, 115; Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 41.

Gürcü, bir gece sultanı öldürürken Tuğcu da Mengütemur'u hapse attırdı ve sonra da 1298/ h.698 yılında Mengütemur öldürüldü.³²²

1.1.4.2. Seyfeddin Sellâr el-Mansûrî(ö. 1310/ h.710)

Aslen Moğol kökenli olan Seyfeddin Sellâr, Oyrat³²³ kabilesinden idi. Kalavun sultan olmadan önce onu satın alıp oğlu Ali'ye hediye etmişti. Melik Nâsır'ın ikinci saltanatı sırasında Sultan Lâçin öldürülünce, o naip tayin edildi. Melik Nâsır, 1299/ h.699 yılında Şam'a gittiğinde Sellâr da onunla gitti. 1307/ h. 707 yılında araları bozulmaya başladı ve sultana baskı uygulamasından dolayı sultan bunaldı. Baybars ve Sellâr'ın baskısından dolayı Melik Nâsır, 1308/ h. 708 yılında saltanatı bıraktığını açıklayınca emirler kimin sultan olacağı konusunda istişare ettiler. Sellâr'ın sultan olması istendiyse de Sellâr bunu kabul etmedi ve Baybars sultan ilan edildi. Baybars'ın *el-muzaffer* lakabı aldığı bu yeni dönemde Sellâr da saltanat nâibi oldu. Baskılardan bunalan bazı emirler Melik Nâsır'a tekrar biat ederek onu Mısır' a dönmeye hazırladılar. Sellâr, Baybars'a istifa etmesini ve Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a itaat etmesini tavsiye etti. Baybars da bunu kabul etti. Ancak hayatından endişe eden Baybars kaçtı. Sellâr ise sultanı karşılamak için hazırlandı. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatında (1309-1341/ h. 709-741) Sellâr onun önünde yer öperek kendisine bir görev vermesini istedi. Onun niyâbet süresi on bir yıl sürdü. Melik Nâsır'a, Sellâr'ın Kahire'deki kardeşinin kendisine bir suikast düzenleyeceği ile ilgili bir haber ulaşınca sultan Sellâr'ı tutuklattı. Sellâr hapisaneyeyken 1310/ h. 710 yılında vefat etti ve onun malları müsadere edildi.³²⁴

³²² Kudretli emirlerden Gürcü ve Mengütemur arasında eskilere dayanan bir düşmanlık olduğu ve düğümün çözüleceği güne dair kayıtlar için bk: Makrizî, **Hitat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 141; Selim, **Asru Selâtni'l-Memâlik**, Cilt 1, 100.

³²³ Oyratların gelişi ile ilgili olarak bk: Baybars el-Mansûrî, **Zübde**, 309; Aynı müellif bir başka eserinde Ketboğa'nın onları iyi karşılayarak, iman edip tedricen Memlûk adetlerini benimsemeleri şartıyla onlara hüsn-ü kabul gösterdiği bilgisini verir. Bk: **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 136; Ayrıca Oyratların Memlûk Devleti'ne ilticası ile ilgili kapsamlı bir çalışma için bk: Kanat, **Oyratlar**,105-120.

³²⁴ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 2, 1913; Birzali'nin 710 yılı Şaban ayında vefat eden 10 ünlü kişi arasında saydığı Sellâr'ın biyografisi için bk: Ebû Muhammed Alemüddin Kasım b. Muhammed b. Yusuf Birzali, **el-Vefeyat li'l-Birzali**, Cilt 3, Ebû Yahya Abdullah el-Kündürî (thk.), **Kuveyt: Giras li'n-Neşr**, 2005/ 1426, 108; Selim, **Asru Selâtni'l-Memâlik**, Cilt 1, 101-102.

1.1.4.3. Begtemür Çevgâdar el-Mansûrî (ö.1311/ h.711)

Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun döneminin önemli kişilerinden olup 1300/ h. 700 yılında *Hac Emiri*³²⁵ yapıldı. Begtemür, 1309/ h. 709 yılında sultan tarafından Nâib-i Saltana yapıldıysa da Melik Nâsır ile arası bozulunca tutuklanıp İskenderiye'ye hapse gönderildi. Oradan 1311/ h. 711 yılında Kerek' e nakledildiği ve orada öldüğü söylenir.³²⁶

1.1.4.4. Baybars ed- Devâdâr el- Mansûrî (ö.1325/ h.725)

Tezin kaynak tanıtımı kısmında kendisi ve eserleri hakkında bilgi verilen Baybars el-Mansûrî, nisbesinden de anlaşılacağı üzere Mansur Seyfeddin Kalavun'un memlûklarından olup, sultan onu Kerek nâibi yaptıysa da Eşref Halil döneminde görevine son verildi. Melik Nâsır, 1309/ h.709 yılında onu adaşı olan firarî Baybars el-Çaşnigîr'i getirmesi için gönderdi.³²⁷ O ve Bahadır el-Âs Baybars ile konuşup onun mallarını sultana getirdiler. 1311/ h. 711 yılında Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun, onu Begtemür'in tutuklanmasından sonra Nâib-i-Saltana yaptıysa da bu görev uzun sürmedi. Tutuklanıp İskenderiye'ye gönderilen Baybars ed- Devâdâr orada beş yıl kaldı. 1317/ h. 717 yılında hapisten çıkarıldı ve sonraki yıllarda hacca gitti. 1325/ h. 725 yılında da 80 yaşında vefat eden Baybars el-Mansûrî,³²⁸ Memlûk tarihçiliği ve bilhassa Muhammed b. Kalavun'un ilk dönemini ilk elden anlatan bir müverrih olarak inceleme dönemimiz açısından çok önemli bir isimdir.

³²⁵ Hac Emirliği diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi Memlûklarda da oldukça önemli bir görevdi. Jeopolitik konumu nedeniyle Mısır coğrafyası Osmanlı döneminde de Haremeyn'i kontrol etmek için kilit bölge olma konumunu korumuştur. Hac emirliğinde de Mısır'ın önemi Memlûkların yıkılmasından sonra Evliya Çelebi tarafından canlı müşahedelerle aktarılmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, X. Cilt, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1938, 419 vd.; Günümüzde de Hac ve Umre organizasyonları Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmekte olup Hac hizmetleri 4 daire başkanının bağlı olduğu bir genel müdür tarafından koordine edilmektedir.

³²⁶ Begtemür ile ilgili olarak bk: Sâfedî, **A'yânü'l-Asr**, Cilt 1, 706-709; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 398-401; İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 1307; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 1,102.

³²⁷ Baybars el Mansûrî, bu görevi ifa ederken yanında Seyfeddin Bahadır As'ın da bulunduğunu, Baybars el-Çaşnigîr ve sultan arasında arabuluculuk yapmak için mektup taşıdıklarını ve sultanın kan akmadan geçiş sürecinin tamamlanacak olmasından çok mutlu olduğunu belirtmektedir. Bk: Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 192.

³²⁸ Baybars el-Mansûrî hakkında kaynakça tanıtımında detaylı bilgi vermeye çalıştığımız için burada bizim için elzem olan iki eserinin ismini vermeyi yeterli görüyoruz. Baybars el-Mansûrî'nin Muhammed b. Kalavun dönemini aydınlatma konusunda büyük önem taşıyan eserleri şunlardır: *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye ve Zübdetü'l-Fikre fi Tarihi'l-Hicre*; Adı geçen müellif ile ilgili olarak bk: İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1,1384; Süyûtî, **Hüsnu'l-Muhadara**, Cilt 1, 320.

1.1.4.5. Şemseddin Karasungur el-Mansurî (ö.1328/ h. 728)

Sultan Kalavun daha sultan olmadan önce onu satın aldı ve 1283/ h.682 yılında yine onun döneminde Halep nâibi yapıldı.³²⁹ Eşref Halil döneminde azledilince Şemseddin Karasungur, Baydara ile beraber Mısır' a geldi. Kendisi Eşref Halil'i öldürme planı yapanlardan olup Lâçin sultan olunca 696 yılında sultan onu saltanat nâibi yaptı.³³⁰ Ancak Karasungur'un bu görevi Lâçin'le bozuştukları için kısa sürdü ve Lâçin onu hapsetti. Melik Nâsır zamanında tekrar yıldızı parlayan Karasungur hapisten çıkarıldı ve 1309/ h.709 yılında Dımaşk'a atandı. Ancak Melik Nâsır ile ilişkileri bozulunca, yanındakilerle beraber Moğollara sığındı. Olcaytu³³¹, devlet işlerinde tecrübeli olduğu için onu çok beğenerek Kutluşah'ın³³² kızı ile evlendirdi. 4 Eylül 1328/ h. 27 Şevval 728'de vefat eden Karasungur, Kahire'de Karasunguriyye diye bilinen bir medrese inşa ettirdi.³³³

1.1.4.6. Argun ed-Devâdâr en-Nâsırî (ö. 1331/ h.731)

Kaynaklardaki bilgiler değerlendirildiğinde Argun ed-Devâdâr'ın, Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun için yalnızca bir devlet görevlisi olmanın çok ötesinde bir anlam ifade ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Mansur Kalavun onu satın alıp Nâsırüddin Muhammed ile beraber büyütmişti. Melik Nâsır daha önce değindiğimiz gibi yıllar sonra sultan olup Baybars ile arası açılınca,1312/ h.712 de onu tutuklattığında Argun'u naip olarak seçti. Argun'un niyâbeti döneminde ön plana çıkan iki olaydan ilki Hıristiyanların divanda çalışmasının yasaklanması³³⁴ ve ikincisi de1326/ h. 726

³²⁹ Baybars el-Mansûrî, Karasungur'un Ermeni saldırılarına cevap olarak Sis (Kozan) taraflarına yapılan seferlerde de aktif rol üstlendiğini yazmaktadır. Bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 100; Makrizi, **es-Sülûk**, Cilt 1/I, 7-8.

³³⁰ Selim, **Asr-u Selâtin el-Memâlik**. Cilt 1, 98.

³³¹ Memlûk kaynaklarında *Harbende* şeklinde geçen kişi, İlhanlı hükümdarı Olcaytu'dur. 1316/ h.716 tarihinde ölen Olcaytu Muhammed Hüdâbende hakkında detaylı bilgi için bk: Sâfedî, **A'yânü'l-Asr**, Cilt 4, 315-316; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 9, 315-316; Aksarayî, 242-251; Osman Gazi Özgüdenli, Olcaytu Han, **DİA**, Cilt 33, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, 345-347.

³³² Kutluşah'ın biyografisi için bk: Sarimüddin İbrahim b. Muhammaed b. Aydemir İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semin fi Siyeri'l-Hulefa ve'l-Mülûk ve's-Selâtin**, Cilt 1-2, Muhammed Kemaleddin İzzed Ali (thk.), Beyrut: Alemü'l-Kütub, 1985/1405, Cilt 1, 350.

³³³ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 3, 625; Selim, **Asru Selâtinü'l-Memâlik**, Cilt 1, 100; Medrese ile ilgili detaylı bilgi için bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 387; Melik Nâsır döneminin en ünlü simalarından olan Karasungur'un biyografisi için bk: Sâfedî, **A'yânü'l-Asr**, Cilt 4, 87-100; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 9, 47

³³⁴ Gayrimüslimlerle ilgili olarak gelişen hadiselerin tarihsel sürecini de içeren bir değerlendirme için bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt 5, 493-495.

yılında Mühennâ isyanını bastırmakla³³⁵ görevlendirilmesidir. Ancak Argun bu işte pasif davranınca tutuklanıp Halep'e gönderildi ve 1331/ h. 731'de orada vefat etti.³³⁶

1.1.4.7. Seyfeddin Kusun (ö.1342/ h.742)

Memlûkların büyük emirlerinden olup Mısır'a 1319/ h.719'da geldi. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun, Özbek Han'ın kızı ile evlenmek istediğinde Kusun bu kızı Mısır'a getirdi. Melik Nâsır, İlhanlıların memlûku olan Kusun'u beğenip satın aldı ve onun için sekiz bin dirhem³³⁷ ödedi. Satın alındıktan sonra hür bırakılan Emir Kusun, kendisine ödenen fiyatla iftihar ederdi. Melik Nâsır ona çok güvendiği için 1332/ h. 732'de hacca giderken onu da yanında götürdü.³³⁸ Üstelik kendi kızını da ona verdi. Bu evlilikten sonra konumu daha da yükselen Emir Kusun, Mansur Ebûbekir zamanında Atabek oldu. Ancak devlet adamları arasında itilaf çıktı. Mansur Ebûbekir Kusun'u öldürtme planları yapınca, Kusun O'nu tahttan indirip yerine kardeşi Eşref Alâeddin Küçük'ü sultan yaptı.³³⁹ Bu durum, Kusun'un devlet yönetimindeki etkinliğini ortaya koyması yönüyle de önemlidir. Ancak Memlûk kaynaklarındaki bilgilerden Kusun'un 1342/ h.742 yılında öldüğü ve dolayısıyla bu etkinliğinin kısa sürdüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca onun yaptırmış olduğu funduk/han oldukça meşhur olup, Memlûk ticari hayatıyla ilgili çalışmalar³⁴⁰ buranın hatırı sayılır bir ticari merkez olduğunu ortaya koymaktadır.

³³⁵ Yûsuff'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Melik Nâsır, sonraki dönemlerde de Mühennâ b. İsa'yı Halep nâibi Alâeddin Altunboğa vasıtasıyla sıkıştırarak ve bunun sonucunda da Mühennâ, İlhanlılara sığınacaktır. Konuyla ilgili olarak bk: Yûsuffi, **Nûzhetü'n-Nâzır**, 198-200; Muhenna b. İsa'nın şahsından yola çıkarak Urban ile ilgili genel bir perspektif çizen İbn Haldun'un değerlendirmeleri için bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 519-522.

³³⁶ Sâfedî, **A'yânü'l Asr**, Cilt 1, 452-456; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 2,306-308; İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semin**, 366; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 1, 103; Bu önemli devlet ve ilim adamı ile ilgili olarak bk: İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1,873

³³⁷ Dirhem, ticari münasebetlerle eski Yunancadaki Drahmi kelimesinden Farsçaya, daha sonra da Arapçaya geçmiştir. Yalnızca bir para birimi değil, aynı zamanda bir ağırlık ölçüsü olarak tarih boyunca farklı coğrafyalarda farklı isimlerle kullanılan dirhem ile ilgili olarak geniş bilgi için bk: Halil Sahillioğlu, **Dirhem**, **DİA**, Cilt 9, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 368-371.

³³⁸ Emir Kusun'un hayatı ve siyasi faaliyetlerinin kısa bir değerlendirmesi ve vefatı ile ilgili olarak bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 526; Muhammed b. Kalavun'un bu hac ziyaretinin detayları için bk: Samira Kortantamer, **Agypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abi'i-Fadail**, Fereiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1973, 52; Makrizî, **ez-Zehbü'l-Mesbuk**, 104-109.

³³⁹ Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 1, 104-105.

³⁴⁰ Ağır, **Ticaret**, 203.

1.1.4.8. Dokuz Demir en –Nâsırî (ö. 1345/ h.746)

Hama nâibi Melik Müeyyed'in memlûklarından olup sonradan Melik Nâsır ile iletişime geçti ve sultan ona iltifatta bulundu. Dokuzdemir'in iki kızı Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un iki oğluyla evlendirildi. Bunlar: el-Melik el-Mansur Seyfeddin Ebubekir ve el-Melik es-Salih İmadeddin Ebü'l-Fida İsmail'dir.³⁴¹ Kendisinin 1341/ h. 741'de yani Melik Nâsır'ın öldüğü yıl saltanat nâibi olduğu ve Muhammed b. Kalavun'dan sonraki süreçte etkili olduğu anlaşılmaktadır.³⁴²

1.1.4.9. Dönemin Diğer Bazı Önemli Devlet Adamları ve Faaliyetleri

Sultan Kalavun'un memlûklarından ve Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin önemli simalarından biri olan **Alemüddin Sencer eş-Şücaî**'ye(ö.1293/ h.693)önemli payeler verildiği ve 1293/ h.693 yılında Mısır'da baskıcı hareket etmeye başladığı anlaşılmaktadır. İbn Selus³⁴³ Eşref Halil'in vezirliğini yaparken Şücaî onunla mücadeleye girişti ve kazanan Şücaî oldu. Alemüddin Sencer eş-Şücaî, Melik Nâsır'ı saltanattan uzaklaştırma planı yapıp bu planı Ketboğa'ya kabul ettirmeye çalıştı. Başarısız olunca da kaçmaya çalıştı ve *Burciyyeden* bir grup Memlûk onun kafasını keserek Ketboğa'ya gönderdi.³⁴⁴

Çok güzel yazı yazan ve Dimaşk'ta ticaret ile uğraşan **Şemseddin Selus et-Tenûhî** (ö. 1293/ h.693) Eşref Halil döneminde sultanla irtibata geçti. Eşref Halil tarafından Nâzirü'd-Divan görevine getirildi. Çünkü beraber ticaret yapıyorlardı. Kalavun Selus'a güvenmediği için onu Mekke'ye sürmüştü. Ancak Eşref Halil sultan olunca kendi eliyle bir mektup yazıp, ondan Mısır'a gelmesini istedi. Eşref Halil öldürüldüğünde İskenderiye'de bulunan İbn Selus derhal Kahire'ye döndü. Bu esnada Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun sultan, Şücaî ise onun nâibi olmuştu.

³⁴¹ Memlûk Tarihi'nde Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un vefat etmesinden (1341) başlayan ve iktidara Burcî (Çerkes) Memlûkların hâkim olduğu 1382 tarihine kadar geçen dönem, genellikle Muhammed b. Kalavun'un oğulları ve torunları dönemi şeklinde incelenir. Bunda kuşkusuz, kendinden sonraki hanedan üyelerinin hep Melik Nâsır'ın gölgesinde kalmasının etkisi büyüktür. Yukarıda isimleri verilen ve verilmeyen Kalavun hanedanının diğer üyeleriyle ilgili bir çalışma için bk: Aktan, **Sultan Kalâvûn ve Hânedanı**, 605-620.

³⁴² Emir Dokuz Demir en-Nâsırî (es-Sâkî) ile ilgili olarak bk: Sâfedî, **Â'yanü'l Asr**, Cilt 2, 610; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 6, 420-422; İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 2, 2042.

³⁴³ Hayatı ve faaliyetleri hakkında bk: Ayaz, İbnü's Selus, 91-122.

³⁴⁴ Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, Cilt 1, 246.

Alemüddin Sencer eş-Şücaî, İbn Selus'u hemen tutuklattı. Ölünceye kadar, hatta öldükten sonra bile İbn Selus'un cesedine işkence edildiği söylenir.³⁴⁵

Seyfeddin Tuğcu (ö. 1298/ h.698) da Eşref Halil'in memlûklarından olup saltanatın önemli şahsiyetlerindendi. Üstadı olan Eşref Halil öldürüldüğünde, intikam almaya karar vererek Baydara ve arkadaşlarından intikam alan grubun lideri olduğu görülmektedir. Sultan Laçin dönemine kadar güçlü emirlerden biri olan Tuğcu, 1297/ h.697 yılında hacca gitti. Saltanat nâibi Mengütemur ile arası açıldı. Kendisi ve kardeşi Gürcü, Laçin'i öldürme konusunda plan yaptılar. Sonuçta hem Laçin hem de Mengütemur öldürüldü. Sultan olmayı düşünen Tuğcu da 1298-1299/ h. 698'de öldürüldü.³⁴⁶

Döneme damgasını vurmuş önemli kişiler arasında sayılabilecek bir diğer kişi olan **Alâeddin Taybars el-Hazindârî** (ö. 1319/ h.719)'nin, Baydara'nın memlûku olduğu görülmektedir. Azat olduktan sonra yavaş yavaş başarı merdivenlerini çıkan Taybars'ı Lâçin sultan olmadan önce onu keşfetti ve sultan olunca da Nakibü'l-Ceyş yaptı. Kırklar Emiri olup Nakibü'l Ceyş görevini ölümüne kadar 22 yıl gibi çok uzun bir süre yürüten, kendi adıyla anılan Taybarsiyye Medresesini yaptırarak eğitime katkı sağlayan Alâeddin Taybars el-Hazindâr öldüğünde bu medreseye gömülmüştür.³⁴⁷ Emir Taybars'ın Ezher civarındaki medresenin³⁴⁸ dışında, hankah ve mescitler yaptırarak buralara büyük vakıflar bağladığı³⁴⁹ görülmektedir.

³⁴⁵ Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 1, 248-250.

³⁴⁶ Eşref Halil'in katlinde işbirliği yapan kadronun sonradan iktidar hırsıyla birbirine düştüğü anlaşılmaktadır. Eşref Halil'in katillerinin arandığı fırtınalı günlerde İbn Tolun Camii'nde gizlenerek hayatta kalan ve şartların müsait olmasıyla kendisine saltanat yolu açılan Laçin de yukarıda adı geçen Tuğcu ve ekibi tarafından katledilmiştir. Laçin'in öldürülmesinden sonra yeni sultan adayı olarak düşünülen Tuğcu ise saltanata geçememiştir. Emir Tuğcu hakkında bk: Sâfedî, **Â'yanü'l-Asr**, Cilt 2, 604-605; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 6, 414-415; aynı müellif, **ed-Delilü's-Şâfi ale'l-Menheli's-Safi**, Fehim Muhammed Şeltut (thk.), Mekke: Camiatü Ümmi'l Kura, 1980, Cilt 1, 365; Amlf: **en-Nücûm**, Cilt 8, 183; İbn Dokmak, **en-Nüfhâtü'l Miskiyye**, 104; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 1, 183.

³⁴⁷ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 199.

³⁴⁸ Memlûklar Dönemi Kahire medreselerinin toplu bir listesini veren İbn Dokmak'ın kayıtları için bk: İbn Dokmak, **el-İntisar**, Cilt 1, 93-99; Taybarsiyye Medresesi ile ilgili geniş bilgi için bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 383; Mustafa Ergün, **Suriye, Mısır ve Anadolu Medreseleri (15. Yüzyıl ortalarına kadar)**, Ankara: Pegem Akademi, 2014, 145; Bahrî Memlûklar Dönemi medreselerinin listesi ve medrese müfredatı için bk: Yasemin Kaçar, **Bahrî Memlûk Devleti'nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)**, Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2006, 83-92.

³⁴⁹ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 2, 2054; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 1, 184.

Cemaleddin Akkuş el-Efrem el-Çerkesî de(ö.1320-1321/ h. 720),Sultan Kalavun'un memlûklarındandı ve onun döneminde Dımaşk nâibi oldu. Bir süre sonra görevinden azledildiye de 1309/ h. 709 yılında Baybars el-Çaşnigîr zamanında tekrar bu göreve geldi. Nâsîrüddin Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatında Efrem azledilerek Giray el-Mansûrî³⁵⁰ bu göreve getirildi. Ancak Giray hem başarısız hem baskıcı olunca Akkuş onun yerinde tekrar atandı. Sonradan Melik Nâsîr ile arası tekrar açıldı ve tutuklanmaya çalışılınca, Akkuş Moğollara sığındı. Memlûk kaynakları tarafından çok iyi bir binici ve cesur bir kişi olarak tanıtılan Akkuş 1320/ h. 720 yılında Hemedan'da öldü.³⁵¹

Emir Şerefeddin el-Hatırî'nin memlûku iken sonradan Melik Nâsîr'in Memlûkları arasına katılan **İzzeddin Aydemir el Hâtirî** (ö. 1337/ h.737), Muhammed b. Kalavun tarafından ilerletilip *Mukaddemü'l-Elf*³⁵² yapıldı. Sultanın ona çok güvendiği için kalede onunla kaldığı şeklindeki bilgiler, onu Muhammed b. Kalavun devrinin en önemli şahsiyetleri arasında saymayı gerektirmektedir.1336-1337/ h. 737 yılında ölen İzzeddin Aydemir el-Hatırî aynı zamanda Bulak³⁵³ Camii'ni yaptıran kişidir.³⁵⁴

Bedreddin et-Türkmanî (ö.1338/ h.738) ise Muhammed b. Fahreddin'in memlûğu iken Melik Nâsîr tarafından satın alındı ve onun döneminde *Şeddü'd-Devâvîn*³⁵⁵ olarak görevlendirildi. İki yıl kadar Trablus'ta kalıp Kahire'ye dönen

³⁵⁰ Giray el-Mansûrî hakkında bk: İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semin**, 365.

³⁵¹ Cemaleddin Akkuş el-Efrem ile ilgili olarak ayrıca bk: Sâfedî, **Â'yanü'l-Asr**, Cilt 1, 561-573; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 3, 9-14; aynı müellif, **ed-Delilü's-Şâfi**, Cilt 1, 144; İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semin**, 352; Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlîk**, Cilt 1, 184

³⁵² Memlûk Devleti'nde Mukaddemü'l Elf rütbesindeki kişilerin hangi görevleri ifa edeceği ve bu rütbeyle ilgili detaylı bilgi için bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-Â'sa**, Cilt 4, 14-15; Makrizî, **Hitat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 215.

³⁵³ Bulak, bir semt olarak Zâhir Baybars Dönemi'nde (1260-1277) kurulduysa da Muhammed b. Kalavun tarafından 1325 tarihinde kazdırılan ve *Halicü'n-Nâsirî* adıyla şöhret bulan kanalla Kahire'den ayrılarak kısa zaman içinde hızlı bir gelişme göstermiştir. Kent tarihçesi hakkında bilgi için bk: : Ebü'l-Bereket Zeynüddin Muhammed b. Ahmed İbn İyas, **Nüzhetü'l-Ümem fi'l-Acâib ve'l-Hikem**, Muhammed Zeynuhum Muhammed Azeb (thk.), Kahire: Mektebetü Medbuli, 1995, 195; Amalia Levanoni, **A Turning Point in Mamluk History the Third Reign of Nâsir Muhammad İbn Qalâwün 1310-1341**, Leiden: E.J.Brill, 1995, 160; Turgut Kut, Bulak, **DİA**, Cilt 6, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 387-390; Üzerine 5 adet köprü yapılan halîçle ilgili olarak bk: İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 185; Hovayda al-Harity, The Patronage, of al-Nasir Muhammad İbn Qalavun 1310-1341, **Mamluk Studies Review**, IV, 2000, 226.

³⁵⁴ Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlîk**, Cilt 1, 184.

³⁵⁵ Şeddü'd-Devâvîn, Divan-ı Nazar uhdesinde çalışmakta olup, çeşitli sarf ve tahsil işlerini yürütmekle görevliydi. Kalkaşandî'nin Erbab-ı Süyûf olarak nitelendirdiği 25 kişilik ekâbir takımında Mihmandârdan sonra ve Emir-i Teberden önce 18. sırada yer almaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-Â'sa**, Cilt 4, 21-23; Uzunçarşılı, **Medhal**, 334,376;

Bedreddin et-Türkmanî'nin tablhane emiri olduğu ve ölene kadar bu görevde kaldığı³⁵⁶ görülmektedir.

Muhammed b. Kalavun Dönemi biyografi kitapları incelendiğinde Tengiz'in, kendisi ile ilgili kapsamlı bilgiler verilen kişilerden biri olduğu görülür. **Seyfeddin Tengiz el Hüsâmî** (ö.1339-1340/ h.740), Köle taciri³⁵⁷ Alâeddin es-Sivasî tarafından Mısır'a getirildi ve Laçin tarafından satın alındı. Melik Nâsır döneminde onun hasekileri³⁵⁸ arasına girdi. Özellikle Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatında yıldızı parladı. Yukarıda biyografisini vermeye çalıştığımız Memlûk hizmetinden çıkarak İlhanlılara sığınan Cemaleddin Akkuş'un yerine 1312/ h. 712'de Şam niyâbetine atandı. 1315/ h. 715 yılında da Tengiz ve adamları Malatya'ya Ermeniler üzerine sefere çıktılar.³⁵⁹Yenilen Ermeniler aman dileyip teslim oldu. Kaynaklar Emir Tengiz'in, her yıl Mısır'a gelip sultanı ziyaret ettiği yönünde bilgiler vermektedir. 1334/ h. 734 yılında çok değerli hediyeler ile Melik Nâsır'ı ziyarete gelen Tengiz'i sultanın büyük bir törenle karşılayıp ona güzel hediyeler verdiği bilinmektedir. Eldeki verilere göre Emir Tengiz, tüm rütbeleri Melik Nâsır döneminde eldi etti. Öyle ki Dımaşk'ta 28 yıl onun nâibi oldu. Ancak bazı emirler onların arasını açtı. Sultan, Tengiz'i Kahire'ye çağırdığında gelmeyince tutuklatıp Mısır'a getirtti ve tüm mallarına 1340 yılında el koydurdu. Onun yıllık gelirinin yüz

Atanma, çalışma usul ve esasları ile azilleri konusunda geniş bilgi için bk: İsmail Beyyûmî, **en-Nazmü'l-Maliyye fi Mısır ve's-Şam**, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1998, 56-57.

³⁵⁶ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 346; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 1, 185.

³⁵⁷ Tercümesi yapılan biyografik eserlerde *Hoca* kavramıyla anlatılmak istenen tüccar tipinin, Memlûk literatüründe oldukça önemli bir yere sahip olup, *köle taciri* karşılığı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Memlûk Devleti'nin üzerine oturmuş olduğu memlûk sistemi ile ilgili bir çalışma yapan Ayalon, ana kaynaklardan çıkarabildiği 21 köle tacirinden bahseder ki bu tacirlerin satın aldığı memlûklardan bazıları sultan olmuştur. Konuyla ilgili olarak bk: Ayalon, **Kölelik Sistemi**, 213-216.

³⁵⁸ Memlûk Devleti'nin kurulduğu sıralarda sayıları 24 olan hasekiye sayısı Muhammed b. Kalavun Devri'nde 400'e ulaşmıştı. Memlûklarda hasekiler sultanın birinci dereceden memlûkları olup, sultanın en mahrem sıralarına vâkıf olan bir sınıfı ifade eder. Sultanın gezilerinde ona refakat eden bu sınıf, çeşitli emirliklerin de en güçlü adayları idiler. Konuyla ilgili olarak bk: Seyyid Muhammed es-Seyyid, Hasekiyye, , **DİA**, Cilt 16, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, 373-374; Uzunçarşılı, **Medhal**, 347.

³⁵⁹ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Çukurova'ya ve Memlûk Devleti'nin kuzey sınırına yapılan seferler ile ilgili olarak bk: Fatma Akkuş Yiğit, **Memlûkler Dönemi'nde Çukurova**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2011, 104-120.

bin dinar olduğu söylenir. Ayaklarına pranga bağlanarak, İskenderiye'ye hapse gönderilen Emir Tengiz, sonradan sultanın emri ile idam edildi.³⁶⁰

Melik Nâsır'ın Üstâdârı olan³⁶¹ **Alaaddin Akboğa en Nâsırî** (ö.1344/h.744), sultan tarafından satın alınan önemli kişilerdendi. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun onu rütbe bakımından ilerleterek Üstâdâr yaptı. Ancak Melik Nâsır'ın vefat etmesinden sonra tutuklanıp Alaaddin Akboğa en Nâsırî'nin mallarına el konduğu³⁶² görülmektedir.

Muhammed b. Kalavun ile çağdaş ve onun döneminin aydınlatıcı mahiyette bilgiler veren Safedî, döneme damgasını vuran kişilerin listesini vermektedir. Safedî'nin kayıtlarına göre, Melik Nâsır'ın Mısır'da niyâbetini yapmış olan ve bazılarının biyografisini de vermeye çalıştığımız devlet adamları şunlardır: Zeyneddin Ketboğa el-Âdil, Seyfeddin Sellâr, Emir Rükneddin Baybars ed-Devâdâr, Seyfeddin Begtemür el-Çevgâdar-ı Kebîr ve Seyfeddin Argun ed-Devâdâr. Melik Nâsır'ın Şam'daki saltanat naipeleri ise: İzzeddin Aybek el-Hamevî, Cemaleddin Akkuş el-Efrem, Şemseddin Karasungur, Seyfeddin Giray, Seyfeddin Tengiz, Alaaddin Altunboğa'dır. Onun döneminde vezirlik yapanlar ise: Alemüddin Sencer eş-Şücaî, Tacüddin İbn Hinna, Fahreddin İbn Halilî, Şemseddin Sungur, Seyfeddin el-Bağdadî, Nâsırüddin eş-Şeyhî, Aybek el-Eşkar, İbnü'l-Atayâ, İbn Türkmanî, Seyfeddin Begtemür el-Hâcip ve Emir Alaedin Moğoltay el-Cemâlî olup, o son defa vezirlik yapan kişidir. Melik Nâsır döneminde Mısır'daki Şâfiî kadıları: Şeyh Takiyyüddin İbn Dakikü'l-Iyd, iki defa aynı göreve gelen Kadı Bedreddin İbnü'l-Cemâa, Cemaleddin ez-Zûraî, Celaledin el-Kazvinî ve İzzeddin İbnü'l-Cemâa'dır. Şam'daki Şâfiî kadıları: Kadı İmamüddin el-Kazvinî, Bedreddin İbnü'l-Cemâa, Necmeddin

³⁶⁰ Tengiz'in hayatıyla ilgili olarak bk: Sâfedî, **Â'yânü'l-Asr**, Cilt 2, 116-138; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 4, 156-168; aynı müellif, **ed-Delilü's-Şâfi**, Cilt 1, 228; İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 520; İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 504, 524-525; İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semin**, 366; Selim, **Asru Selâfîni'l-Memâlik**, Cilt 1, 185-186; Emir Tengiz'in ölümü ile ilgili olarak bk: Yiğit, Emir Tengiz'in Hayatı, 141; Tengiz'e Suriye bölge valiliğinin tevcih edilmesi ve olağanüstü yetkilerle donatılarak yeni bir makam ihdas edilmesi ile ilgili olarak bk: Sağlam, **Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri**, 183-195.

³⁶¹ Üstâdâr, Memlûk Devleti'nde aşağıdaki diğer emirlerle beraber yüzler emiri olarak kabul edilen önemli bir makamdır. Memlûklarda; Nâibi-Saltana, Atabekü'l-Asâkir, Emir-i Silah, Üstâdâr, Emir-i Meclis, Devâdâr, Emir-i Ahur, Re'sü'n-Nevbe, Hâcibü'l-Hüccâb, Emir-i Candâr ve Emir-i Çaşnîgir Emir-i Mie (Yüzler Emiri) olarak kabul edilirdi. Konuyla ilgili olarak bk: Uzunçarşılı, **Medhal**, 325; Üstâdârlık konusunu işleyen bir çalışma için bk: Ayaz, **Üstâdârlık**.

³⁶² İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 1001; Selim, **Asru Selâfîni'l-Memâlik**, Cilt 1, 186; Alaaddin Akboğa'nın bilimsel ve kültürel faaliyetlere de önem verdiği, 1339 yılında kendi adıyla anılan bir medrese yaptırdığı bilinmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Ergün, 145.

İbnü's-Susrî, Cemaleddin ez-Zürâî, iki defa aynı göreve gelen Celaleddin el-Kazvinî, Şeyh Alâeddin el-Konevî ve Takiyyüddin es-Sûbkî'dir.³⁶³

1.1.4.10. Üst Yönetim Mensupları ve Sultanla İlişkileri

Şemseddin eş-Şücâî tarafından Aybek ed-Devâdâr'ın Kenzü'd-Dürer adlı kitabına zeyl mahiyetinde yazılmış olan esere göre Muhammed b. Kalavun öldüğünde Memlûk Devleti'nde görev yapmakta olan 25 tane Mukaddemü'l Elf vardı. Bunlar: Bedreddin Cengeli el-Baba, al-Hacc el-Melik, Baybars el-Ahmedî, Alemüddin Sencer el-Câvelî, Seyfeddin Gökay, Necmeddin Mahmud el-Bağdadî, Emir Kusun, Emir Beştak, Emir Dokuzdemir, Abdülvahid Ayboğa, Emir-i Ahur Aydoğmuş, Kutluboğa el-Fahrî, Yelboğa el-Yahyavî, Meliktemur el-Hicazî, Altunboğa el-Mardinî, Bahadır en-Nâsırî, Aksungur en-Nâsırî, Emir-i Şikâr el-Kumarî, Emir Turgay, Emir-i Candâr Erenboğa, Hâcip Barsboğa, Emir-i Silah İbnü'l-Acuz ve Baygara idi.³⁶⁴

Memlûk Devleti'nde üst yönetim makamlarının sayısının 1315 yılında Melik Nâsır döneminde yapılan *ravk*³⁶⁵/ kadastro çalışması sırasında 24 sayısı ile sınırlı olduğu³⁶⁶ görülmektedir. Mali kaynaklar düzenli olarak 100 emir arasında paylaştırıldı. Steenbergen, 1326 kayıtlarıyla ilgili olarak 1325-1326 /h. 726 yılı sonunda Makrizî'nin verdiği bilgilerden yola çıkarak saltanat nâibi Argun'un tutuklanmasından sonra bu paylaşıma yeni bir ikta eklendiği sonucuna varmaktadır.³⁶⁷ Bu 25 kişiden oluşan liste Şücâî'nin verdiği bilgiyle de örtüşmekte

³⁶³ Sâfedî, *Â'yânü'l-Asr*, Cilt 4, 372.

³⁶⁴ eş-Şücâî, 111-112; Jo Van Steenbergen, Mamluk Elite on the Eve of al-Nasir Muhammad's Death (1341): A look Behind the Scenes of Mamluk Politics, *Mamluk Studies Review*, IX-2, 2005, 174.

³⁶⁵ Bu kavramın (**ravk-revk**) imlasında incelediğimiz ana kaynaklarda ve sözlüklerde ortak bir imla olduğunu söylemek mümkün değildir. Bazı kaynaklar ر ه harfini –örnek olarak İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semin**, 342- tercih ederken, bazıları da ك harfi ile yapılan kadastro çalışmasını anlatmaya çalışmışlardır. Biz, tezimizde ilk şeklini kullanmayı tercih ettik. Hasan Hallak ve Abbas Sabbağ tarafından yazılan sözlükte bu kelimenin Türkçe asıllı olduğu belirtilse de bu görüşün isabetli olmadığı kanısı taşımaktayız. Kelime ve açıklaması için bk: Hasan Hallak-Abbas Sabbağ, **el-Mu'cemü'l-Cami'fi'l-Mustalahat: el-Eyyûbiyye ve'l-Memlûkiyye ve'l-Osmaniyye Zati'l-Usuli'l-Arabiyye ve'l-Farisiyye ve't-Türkiyye**, Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin, 1999, 104; Aynı konuyu işlerken bu kadastral çalışmaya Abdulaziz Durî de *rük* demektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Durî, *İktisat*, 143.

³⁶⁶ Ayalon, **Memlûk Ordusu**, 115.

³⁶⁷ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 280; Steenbergen, Mamluk Elite, 184.

ve Melik Nâsır'dan sonra bu listede yer alan emirlerin sayısında artış olduğu anlaşılmaktadır.

Muhammed b. Kalavun Dönemi topluca değerlendirildiğinde yüksek makamlara atama yapılması konusunda tek yetkili kişinin Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun olduğu söylenebilir. Çünkü oluşacak kadro sultanın ülkeyi istediği gibi yönetebilmesine imkân tanımaktaydı. Melik Nâsır öldüğünde yönetim kademesinde onun nâibi, veziri ve hâcibi bulunmamaktaydı.³⁶⁸ Memlûk kaynakları genellikle yeni bir yıla ait ya da sultan değişikliği olduğunda açmış oldukları yeni başlıklarda ilgili yılın sultanı, saltanat nâibi, kadıları, veziri ve ekâbir takımı hakkında da bilgi verirler. Onun ölümüyle ilgili kısımlar incelendiğinde adı geçen görevli hanelerinin boş olduğu dikkat çeker. Bu fikri destekleyecek mahiyette Makrizî de yönetici elite Melik Nâsır'ın neden fazla yetki vermediği konusunda çeşitli açıklamalarda bulunarak Melik Nâsır'ın tam anlamda bağımsız olmak ve ülkeyi tek elden yönetmek istediği için Nâib-i Saltanalık makamını feshettiğini³⁶⁹ belirtmektedir.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un yaptığı evliliklere bakıldığında onun siyasi evlilikler yoluyla birçok emiri kendisine sıkı bağlarla bağladığı sonucuna ulaşılabilir. Steenbergen sultanın 8 büyük emirle çeşitli şekillerde akrabalık ilişkisi kurduğuna dikkat çekerek, çalışmasında ilgili emirler hakkında bilgilere de yer vermektedir. Bu emirler arasında 6 tanesi sultanın gözde emiri ve damadı olup bunlar; Emir Kusun, Beştak, Meliktemur, Aksungur, Kumarî ve Altunboğa'ydı.³⁷⁰ Bunların dışında Emir Akboğa el-Vahid'in kız kardeşi Tagay³⁷¹ da sultanla evlenmiştir. Emir Cengelî b. el-Baba ve Emir Dokuzdemir ise Melik Nâsır'ın oğullarıyla kendi kızlarını evlendirerek sultanın dünürü olmuşlardır.³⁷²

³⁶⁸ Şücaî, 111; Steenbergen, Mamluk Elite, 186.

³⁶⁹ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 534; Steenbergen, Mamluk Elite, 187; Kaynaklara bakıldığında Melik Nâsır'ın ölümünün hemen ardından bu makamın tekrar kurulduğu görülmektedir. Sultanın ölümünün ardından Emir Dokuz Demir en-Nâsırî (es-Sâkî) saltanat nâibi olmuştur. Emir Dokuz Demir (ö. 1345) hakkında bk: Sâfedî, **Â'yanü'l-Asr**, Cilt 2, 610; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 6, 420-422.

³⁷⁰ Metinde adları verilen emirlerle ilgili olarak Steenbergen'in vermiş olduğu oldukça doyurucu kaynakça için bk: Steenbergen, Mamluk Elite, 192, 91 no'lu dipnot.

³⁷¹ Sâfedî, **Â'yanü'l-Asr**, Cilt 1, 548; İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 391

³⁷² Sâfedî, **Â'yanü'l-Asr**, Cilt 1, 548; İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 391; Steenbergen, Mamluk Elite, 193.

Özetle söylemek gerekirse büyük emirlerden 11 tanesi ile Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun akrabalık ilişkisi kurmuş, böylece sultan askerî ve politik elitlerle akrabalık bağları tesis ederek sonraki dönemin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Sultanla şu ya da bu şekilde akrabalık bağı kuranların sonraki dönemlerde terakki ettikleri de göze çarpan bir başka husustur.³⁷³ Sonuç olarak Memlûk elitleri ile Nâsır Muhammed'in kurduğu akrabalık ilişkileri incelendiğinde sultanın iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla çeşitli çevrelerle akrabalık bağları kurmayı tercih ettiği göze çarpmaktadır.

1.1.5. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Bedevilerle ilişkiler

Bedevî kelimesi; başlamak, önce gelmek, çölde yaşamak anlamlarına gelen bedâvet (bidâvet) kökünden türemiştir. Bedâvet, yerleşik hayat ya da medeniyet anlamına gelen hadâretin de karşıtıdır.³⁷⁴ İbn Haldun'a göre bedevî ve medeni toplumların ahvalinde birtakım farklar görülmekte ve görülen fark, onların sadece farklı geçim yollarına sahip olmasından ileri gelmektedir.³⁷⁵ Bedevîler ilk İslam fetihleri sırasında İslam ordularının büyük bir kısmını oluşturarak fethedilen yerlere yerleştirildiler. Irak, Suriye, Mısır ve Endülüs'e kadar uzanan hat boyunca Kuzey Afrika'ya iskân edilince İslam Medeniyetinin de önemli bir parçası oldular.³⁷⁶

Memlûkların Mısır'a hâkim olduğu dönemde bedevîler kendilerine özgü yaşam tarzlarını devam ettirseler de artık onların aynı zamanda Mısır'ın doğal bir unsuru haline geldiği sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu bölümde işlenecek olan bedevî ifadesinden kastedilen şey, henüz şehir hayatına geçmemiş ve yüzyıllardır alışageldiği çöl yaşamını devam ettiren Arap kabileleridir. Bu kabileler için Memlûk kaynakları *Urban* ifadesini kullanmakta ve bu kavramla da göçebe hayatı devam ettiren Arap kabileler anlatılmak istenmektedir. Memlûk Tarihi kaynaklarındaki bilgiler değerlendirildiğinde bedevi Arapların zaman zaman devlet otoritesini hiçe sayan hareketlerde buldukları, yağmacılık yaptıkları ve vergi ödemedikleri görülmektedir. Bu hareketlerin de çoğunlukla müesses nizamın bozulduğu, emirler

³⁷³ Steenbergen, *Mamluk Elite*, 193.

³⁷⁴ Mustafa Fayda, *Bedevi*, **DİA**, Cilt 5, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 311-312.

³⁷⁵ İbn Haldun, **Mukaddime**, 323.

³⁷⁶ Fayda, **Bedevi**, 315.

arasında taht mücadelelerinin yaşandığı ya da Memlûkların bir dış saldırıyla yüz yüze geldiği dönemlere tesadüf etmesi de dikkat çekici bir durumdur.

Memlûk Tarihi'nde bedevi isyanlarının büyük iç problemlerden olup özellikle taşrada etkisini gösterdiği söylenebilir. Çünkü bedeviler şehirlerde yaşamaz, taşrada kalırlardı. Özellikle Şam Bölgesindeki çöllerde yaşayıp, soygunculuk yapan bedevilerin kaynaklara yansıyan önemli isyanlarından biri Memlûk Devleti'nin henüz kurulduğu 1253/ h. 651 yılında oldu. Yolu kesen bedeviler bölgenin asıl sahiplerinin kendileri olduğunu ve Beyrut mıntıkasında Memlûklardan fazla hak sahibi olduklarını iddia ettiler. Onlar bazen 12 000 kişilik atlı savaşçı sayısına ulaşıyorlardı. Kayıtlara göre o dönemde Fârisüddin Aktay³⁷⁷ bedevilere karşı şiddet kullandı³⁷⁸ ve devlet tekrar duruma hâkim oldu.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'ne kadar bedevi Arapların birkaç defa daha isyan ettiği ve bu isyanların çok sert bir mukabele gördüğü anlaşılmaktadır.³⁷⁹ Melik Nâsır Dönemi'nde bedevilerle ilgili kaynaklarda dikkatimizi çeken ilk husus 1299-1300/ h. 699 yılında iki bedevi kabile arasında cereyan eden büyük olaylardır. Buhayra'da çıkan bu isyanlar üzerine sultanın, olayları bastırmak için Baybars ed-Devâdâr el-Mansûrî'yi gönderdiği anlaşılmaktadır. Sonuçta onlar dağıtılıp, itaat altına alındı.³⁸⁰

İbn Kesir de Hicri 1300-1301/ h. 700 yılı olaylarını anlatırken bedevilerle ilgili önemli bir bilgi aktarmaktadır. Müellif Moğol tehdidinin en somut şekilde hissedildiği Şam bölgesinde bulunmakta ve onların Şam'a gireceği endişesiyle insanların şehri terk ettiğini ifade etmektedir. Bu ortamda İbn Teymiyye'nin, Mısır'a giderek sultanı sefere teşvik ederken, Şam'daki bazı âlimlerin de Mühennâ b. İsa'ya giderek onu İlhanlılara karşı savaşmaya ikna ettiğini de aynı kaynaktan öğrenmekteyiz.³⁸¹ Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bilhassa Şam bölgesi bedevileri, devlet otoritesinin zayıf olduğu dönemlerde kâh devlete isyan etmiş kâh bölgeyi istila etme amacı taşıyan başka unsurlara karşı mücadele etmiştir. Şam bölgesinin önemli âlimlerinden bazılarının Mısır'a Memlûk ordusunu yardıma

³⁷⁷ İbn Tagribirdî, Aktay'ın biyografisini vermekte ve onun 652 yılı Şaban ayında öldüğünü ifade etmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 2, 502-504.

³⁷⁸ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/II, 386.

³⁷⁹ Konuyla ilgili olarak bk: Ayaz, Mısır Halkının Tutumu, 45-94.

³⁸⁰ Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, Cilt 7, 210-211.

³⁸¹ İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 58-61.

çağırmaya giderken, bazılarının da bölgedeki bedevilerin lideri konumunda olan Mühennâ b. İsa'ya gitmeleri bedevilerin yukarıda da zikredildiği gibi bölgede dikkate değer bir kuvvete sahip olduklarını göstermektedir.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde merkezî otorite ile bedeviler arasında cereyan eden bir diğer hadise 1301/h.701 yılında yaşanmıştır. Emirler, bedevileri zabt-u rapt altına almak ve bölgedeki durumunu iyileştirmek bahanesiyle Said bölgesine gelip, burada 10.000 kişi öldürdü. Bölgeye yapılan harekât esnasında ayrıca 1600 kişi esir aldı. Ele geçirilen mallar arasında 96.000 koyun ve keçi, 4.000 at, 32.000 deve, 160 kılıç ve 280 katır vardı. Hatta bazı köylerde sadece kadın ve çocuklar kaldı.³⁸²

Detayların vermeye çalıştığımız olaylara zemin hazırlayan Vadi el-Hazindâr yenilgisinden sonra Arap şeyhlerinin kontrol kabiliyetinin geliştiği görülmektedir. Bu savaştan sonra bedevilerin bağımsızlık güduları canlanmıştı. Çünkü bunlar kendilerini asil Arap fatihlerinin torunları olan İslam savaşçıları olarak gördükleri için memlûk sistemi üzerine oturan bu devletten nefret ediyorlardı. Brandes'e göre bu durum sadece psikolojik ezilmişlik tepkisi olup gerçekçi değerlendirmelerden uzaktı. Sonuçta bu isyanlar alınan önlemlerle kolayca bastırıldı. Kurnazca ayarlanmış askerî bir planla Memlûklar her tarafa birlikler gönderip aynı anda saldırdılar. Her yerde büyük bir kıyım yapıldı. Öldürülenlerin ailesi, malı mülkü onu öldüren memlûğun üzerine geçiyordu. Bu harekât sonrasında öldürülen bedevi sayısı onbinlerle ifade edilmektedir. Ayrıca büyük bir ganimet ele geçirilmişti. Bu cezalandırma sonrasında bedevilerin adeta kökü kazındı ve kalan birkaç aile de devletin gölgesinde kalmıştı. Şehirlerdekilere ise dokunulmamıştı. Arap semtlerinde yaşayan ve yine bedevi olarak tanımlanan bu kişiler artık devlet için büyük bir tehdit unsuru olmaktan çıkmıştı.³⁸³ Dönemin Memlûk tarihçileri tarafından verilen ve öldürülen bedevi miktarını gösteren sayılarda bir parça abartı olabileceği ihtimalini akıldan uzak tutmamak gerekir. Ancak her ne olursa olsun, Memlûkların bedevilerden gelecek tehdit ve tehlikeyi önlemek, yolların güvenliğini temin etmek ve otoritelerini hâkim kılmak için ellerindeki tüm araçları kullandıkları anlaşılmaktadır.

³⁸² Baybars el-Mansûrî sayı vermeksizin Memlûkların *fesat çıkaran Said Araplarını kırıp geçirdiği* yönünde ifadeler kullanmaktadır. Bk: Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 156; Musa Nâsır, 349.

³⁸³ Brandes, 160-161.

Baybars el Mansûrî de harekâtla ilgili önemli bilgiler vermekte ve harekât öncesi ile sonrası arasındaki farkı veciz şekilde ortaya koymaktadır. Müellife göre Urban üzerine gönderilen ordu gruplara ayrılmıştı. Biri deniz, diğerleri kara ordusu olacaktı. Yapılan harekâta Urbanın kaçacak yeri kalmayınca asîler öldürüldü. Bölgenin ileri gelenleri de tutuklanarak çeşitli hapisanelere gönderildi. Çok sayıda küçük ve büyük baş hayvan alındı. Bu isyan sonucunda bedevilerin atlara binmemesi yönünde bir emir çıkarıldı. Baybars el Mansûrî'nin deyiimiyle: “*Ok, yay ve silah taşıyan asi urban bu harekâttan sonra misvak ve tespih taşımaya başladılar.*”³⁸⁴

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun üçüncü döneminin sonlarında 1334/ h. 734 yılında Mühennâ b. İsa'nın kendi itaati altına girmesini ve huzuruna çıkmasını emretti. Tarihsel sürece bakıldığında Mühennâ b. İsa'nın defalarca devlete isyan ettiği, ancak söz konusu Mühennâ'nın kardeşi Şücaeddin Fadl b. İsa b. Mühennâ'nın Melik Nâsır ile iyi ilişkiler kurduğu görülmektedir. Yûsufî'nin detaylı şekilde aktardığı bilgilere göre 1333/ h. 733 yılında Mühennâ'nın iki oğlu da beraberce sultanın huzuruna çıkmışlardı. Bunlar Feyyaz ve Ahmed b. Mühennâ idiler. Melik Nâsır, Feyyaz ve Ahmed'e cömertçe ihsanlarda bulunarak babalarını ikna etmek istedi. Feyyaz ve Ahmed de bu konuda sultana yardımcı olacaklarına söz vermişlerdi. Feyyaz ve Ahmed dışında kabilenin önemli kişileri de Mühennâ'ya Melik Nâsır'ın huzuruna çıkma yönünde telkinde bulundular. Sultan 1331/ h. 731'den itibaren Halep'te niyâbet görevini yürütmekte olan Alâeddin Altunboğa³⁸⁵ aracılığıyla haber göndererek onu tehdit etti. Halep nâibinin sözlerini duyduktan sonra Mühennâ b. İsa, artık o topraklarda kalmayacağına dair yemin ederek İlhanlılara sığınmaya karar verdi. Bu kararını öğrenen Mühennâ'nın kardeşi Hudeyse onu ikna ederek İlhanlılara gitmekten vazgeçirmeye çalıştıysa da ikna edemedi. Mühennâ'nın Fırat'ı geçtiğini öğrenen İlhanlı hükümdarı Ebû Said (1317-1335), önemli bir mesele olduğunu anlayarak Mühennâ'nın iyi karşılanmasını emretti. Ebû Said, Mühennâ'ya neden geldiğini sorduğunda o: “*Melik Nasır'dan korktuğumuz için huzuruna geldik.*” dedi.

³⁸⁴ Baybars el-Mansûrî, **Zübde**, 363; Gümrük konusu üzerine bir eser telif eden T. Atan, kaynak belirtmeden Urbanın Mısır-Şam arasındaki ticari yolların güvenliğini sağladığı yönünde bilgiler vermektedir. Ona göre Mısır'dan Şam'a gitmek için Mısır'dan, Şam'dan Mısır'a gitmek içinse Şam'dan verilmiş bir izin belgesine ihtiyaç vardı. Bu ara coğrafyada da değinildiği gibi Bedeviler görev almaktaydı. Konuyla ilgili olarak bk: Turhan Atan, **Türk Gümrük Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, 146.

³⁸⁵ Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un son dönemlerinde oldukça kritik görevler ifa etmiş olan Alâeddin Altunboğa'nın hal tercümesi için bk: Sâfedî, **A'yânü'l-Asr**, Cilt 1, 601-604.

Mühennâ ayrıca, kendilerini kabul etmezlerse derhal dönebileceklerini ve bedevilerin her yerde yaşayabileceğini söyledi. Ebû Said de onları kabul ettiğini ifade etti.³⁸⁶

Ebû Said ile Mühennâ arasında uzun bir konuşma olduğu hususu yine aynı müellifin verdiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ebû Said'in Mühennâ'ya kırmızı ikram ettiği ve Mühennâ'nın da bunu nazikçe reddettiği yönündeki kayıtlar da yine dikkat çekici bilgilerdir.³⁸⁷

Makrizî, dönemin ana kaynaklarındaki bilgilere ilaveten başka bazı hususlara da dikkat çekmektedir. Ona göre, Ebû Said'in aksine Çoban ve Mecdüddin Selami Mühennâ b. İsa'yı ülkeden çıkarmaya çalıştılar. Çoban, özellikle Melik Nâsır'ın tepkisinden çekindiği için Mühennâ'yı ülkeden çıkarmak istemişti.³⁸⁸ Çoban ayrıca Melik Nâsır'a durumu özetleyen bir mektup yazdı ve sultan buna çok sevindi. Bu arada Mühennâ'nın oğlu Musa, sultanın huzuruna gelerek babalarının kendilerini dinlemeyip isyan ederek Irak'a kaçtığını söyledi. Babasının dönmekte olduğunu öğrenen Musa babasını karşılamaya gitti. Ancak Humus yakınlarına geldiğinde babasının Mısır'a Melik Nâsır'ın yanına gitmekte olduğunu öğrendi. Mühennâ b. İsa, oğlu Musa'nın neden bu maceraya girdiği yönündeki sorusuna "*Bu bizim kaderimizdir.*" cevabını verdi. Mühennâ, oğlu Musa'ya; "*Ya sultan bizi dost olarak karşılar ya da Allah'ın yazdığı kaderimizi yaşarız*" dedi. Sonuçta Mühennâ b. İsa tekrar itaat ederek Mısır'a geldi.³⁸⁹

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'ndeki bedevi isyanlarının nedenleri dönemin kaynaklarına yansıyan bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, bu isyanlar merkez-taşra çatışmalarının farklı yansımaları olarak görülebilir. Bedevi isyanlarının sonuçları üzerinden meseleye bakıldığında ise bu isyanların hem insan hem asker hem de maddi kaynak zayıfına neden olduğu görülmektedir. Meselenin psikolojik boyutlarına çalışmanın farklı bölümlerinde değinildiği için burada tekrar yer vermeye gerek görülmemektedir. Sonuç olarak Muhammed b. Kalavun da selefleri gibi bedevi

³⁸⁶ Yûsufî, *Nûzhetü'n-Nâzır*, 198-203.

³⁸⁷ Yûsufî, *Nûzhetü'n-Nâzır*, 202.

³⁸⁸ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 373; Çoban'ın gerek iç gerekse dış politikada etkili bir figür olduğu anlaşılmaktadır. Tezde Muhammed b. Kalavun'un Haremeyn politikaları konusunda oldukça katı ve tavizsiz oldukları farklı vesilelerle gösterilmeye çalışıldı. Ancak yine de Yûsufî, onun bir şekilde müsaade alarak hac mevsiminde Mekke'ye su getirdiği bilgisi vermektedir. Detaylar için bk: Yûsufî, *Nûzhetü'n-Nâzır*, 433.

³⁸⁹ Yûsufî, *Nûzhetü'n-Nâzır*, 203.

isyanları konusunda tavizsiz bir tutum izlemiş ve onlardan farklı olarak asilerin elebaşı olabilecek kişileri kazanma yolunu da sıklıkla denemiştir.

1.2.Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Sosyal Hayat ve Bazı Eğlenceler

Memlûk Tarihi ile ilgili yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak siyasi tarih konusu üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak bir devletin tarihinin hakkıyla anlaşılabilmesi, sosyo-kültürel ve iktisadi tarihinin de bilinmesiyle mümkün olabilir. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin sosyal tarihini farklı açılardan aydınlatabilmek amacıyla yapılan bu çalışmaya kaynaklık teşkil eden eserler incelendiğinde, kaynaklarda sosyal tarihle ilgili zengin malumat bulunduğu görülmüştür. Memlûk tarihçileri eserlerinde sadece savaş-barış ve siyasi anlaşmalarla ilgili değil aynı zamanda düğünler ve eğlenceler dâhil olmak üzere gerek üst yönetim mensubu gerekse sıradan insanın hayatıyla ilgili canlı tasvirler sunmaktadır.

Memlûk Tarihi üzerine yapılmış bazı araştırmalarda çeşitli alanlarda israfa varan harcamalar olduğu iddia edilmektedir. Çarpıcı bir örnek olmak üzere Makrizî'nin kayıtlarına referans yapan William Muir, Melik Nâsır'ın, eşi hacca giderken 100.000 dinar para harcadığı bilgisini vermektedir. Yine aynı kaynağa göre sultan, çocuğunu evlendirirken de yüklü masraflardan kaçınmadı. Kaynaklar düğün gecesini 3.000 mum yakıldığını yazmaktadır. Söz konusu düğünde Eşrefî Memlûklarından her biri bir mum taşıyarak sarayda dolaşmıştır. Saray kadınlarının masrafları da yüklü miktarlara ulaşmıştır. Şarkıcılar def çalıp şarkılar söylemiş ve düğünde küçük ve büyükbaş toplamda 20.000 hayvan kesilmiştir. Aynı düğünde 18.000 kamış şeker tüketilmiştir. Muhammed b. Kalavun, kendi memlûklarını da ödüllendirmek için büyük masraflar yapmıştır.³⁹⁰ Üstelik hem sultanların ve ümeranın hem de halkın farklı eğlenceleri olduğu görülmektedir. Başta evlilik ve sünnet düğünleri olmak üzere Memlûk döneminde pek çok eğlence türünün varlığı bilinmektedir. Elçilerin Kahire'ye gelişinde yapılan kutlamalar ve Haremeyn'e mahmil gönderilmesi sırasında tertip edilen etkinliklerle ilgili oldukça canlı tasvirlerle rastlanmaktadır.

Memlûk kaynaklarına göre incelediğimiz dönemde Mısır'da kutlanan geniş katılımlı bayramlar şunlardı: Yılbaşı (1 Muharrem), Aşure günü, Mevlit kandili, Hz. Ali, Hz.

³⁹⁰ Muir,81-82.

Hasan, Hz. Hüseyin ve Hz. Fatıma'nın doğum günleri, Kuran'ın indirildiği gece olan Kadir gecesı, Ramazan ve Kurban bayramları, halicin açılması, Nevruz ve Hz. İsa'nın doğum günü. Bazı müfessirler Nil'in taşmaya başladığı gün ile Hz. Musa ve Firavunun karşılaştığı günün aynı gün olduğunu söyler. Memlûklar bayramlarda büyük paralar harcardı. Mikyas-ı Şerif Camii'nde³⁹¹ halicin açılacağı gün Kuran okunurdu. Haliç açılışının kutlanması Fatımîler döneminden kalan bir gelenektir.³⁹²

Memlûkların Ramazan ve Kurban bayramını kutlamaya günümüzdeki gibi hazırlandıkları anlaşılmaktadır. Sultan ve emirler sabah namazına gider ve namaz için genellikle sultan tarafından yaptırılan cami tercih edilirdi. Namaz dönüşü ise sultan tarafından emirlere hilat giydirilir, sultandan başka dört mezhep kadısı ve büyük emirler bu törende hazır bulunurdu.³⁹³ Özel bir muhafız birliği süslü elbiseler giymiş bir şekilde onların yanında dururdu. Ayrıca sultana ait bir tütsü de yakılması âdettendi. Tez konumuz olan Melik Nâsır döneminde de câri olduğunu anladığımız bu âdet 1405/ h. 807'de uygulamadan kalktı.³⁹⁴

Memlûklar Döneminde Ramazan ayında hapishanelerden mahkûmlar tahliye edilir, bu tahliyeler bizzat sultan tarafından yapılırdı. Eğer borçlarını ödeyemedikleri için hapse atılmışlarsa borçlarını sultan öderdi. Ramazanda Nâzirü'l-Hisbe -Kahire Muhtesibi- koyun, keçi ve un dağıtmak için fakirleri toplar ve onların ihtiyaçlarını giderirdi. Sultanlar, bu ayda *Sahih-i Buharî* okunmasını isterlerdi. Sultan, halife ve kadılarla beraber namaz kılmak için camiye gider ve emirlerde sultana eşlik ederdi. Sultan bayram günü dilediğine hilat giydirirdi. İnsanlar bayram günlerinde kadın erkek beraberce mezarlığa giderlerdi.³⁹⁵

³⁹¹ Mikyas-ı Şerif Camii, Kahire'de Ravza Adası'ndaki mikyasın kuzeyinde ve günümüzde Ümmü Gülsüm Müzesi olarak ziyaretçilere hizmet veren yapının hemen yanındadır. Tesadüf eseri Ravza Adası'na gerçekleştirdiğimiz ziyaret cuma gününe denk geldiği için mekânı içeriden de gözlemlene fırsatı bulduk. Edindiğimiz izlenime göre küçük bir cami olup Müze ve mikyasla ilgili fotoğraflar için ekler bölümüne bakınız.

³⁹² Süyûtî, **Kevkebü'r-Ravza**, 158.

³⁹³ Devletin gücünü ve sultanın otoritesini göstermek için güzel bir fırsat olarak görülen törenlere Memlûklar büyük önem vermiştir. Ancak buna rağmen Memlûk sarayları ya da kasırlarında özel bir muayede salonu olup olmadığı konusunda herhangi bir kaynağa ulaşabilmiş değiliz. Örneğin Dolmabahçe sarayı muayede salonu ile mukayese edilebilecek ihtişama sahip herhangi bir Memlûk eseri olup olmadığını bilmiyoruz. Burada fotoğraf çekmek yasak olduğu için tezimize bu ihtişamı gösterecek fotoğraf da koymamız mümkün olmadı.

³⁹⁴ Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, Cilt 2, 335.

³⁹⁵ Ayalon, **The Mamluk Military Society**, 49.

Kurban bayramlarında kurban kesilip bayram günlerinde çocuklar da sevindirilirdi. Memlûklar döneminde tek tip bir kutlama olmaz, özellikle doğrudan sultanı ilgilendiren bir evlilik olacaksa³⁹⁶ sultan eşleri nasıl bir tören isterse öyle yapılırdı. Sultan eşlerinin sultan öldükten ya da kendilerini boşadıktan sonra başka biriyle,³⁹⁷ hatta sıradan Memlûklarla evlendikleri bile olurdu. Bazen de sultanlar başka emirlerin boşadığı kadınlarla evlenirdi.³⁹⁸

1.2.1. Elçilikle İlgili Merasimler

Mısır Memlûkları büyük ve güçlü bir devlet olması nedeniyle çağdaşı olan devletlerle dostane ya da hasmane ilişkileri kurmuşlar ve bu ilişkiler de elçilik heyetleri tarafından yürütülmüştür. Elçilerin son derece becerikli kişiler arasından seçilmesinin tarih boyu bir gelenek olduğu ve Memlûk sultanlarının da bu konuya büyük önem verdikleri anlaşılmaktadır.

Memlûk coğrafyası, konumu itibariyle çok önemli bir bağlantı noktası durumundadır. Öyle ki Uzakdoğu coğrafyası ile Akdeniz havzasının kesişim noktasında ve üç kıtanın birbirine çok yaklaştığı bir yerde bulunmaktadır. Bu nedenle Memlûklar hem Müslüman dünyasıyla hem de Avrupa Devletleri ile iktisadî, siyasi ve dinî münasebetlerde bulunmuşlar ve bu nedenle sözü edilen bölgelerle sık sık elçi teati etmişlerdir.³⁹⁹

Memlûk Devleti'ne gelen elçilerin kalede karşılanması ve bir kutlama merasimi yapılması âdettendi. Kutlamalar sırasında bazen silahlı gösteriler yapılır bazen de oyunlar oynanırdı. Önemli bir elçi geldiğinde⁴⁰⁰ bizzat sultan onu yanına çağırır ve

³⁹⁶ Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un oğlu Anuk ve Emir Bektemür es-Sâkî'nin kızının evliliği ile ilgili olarak bk: İbn Tagribirdî, **el-Menhelî's-Sâfi**, 397; Fatma Akkuş Yiğit, Memlûklerde Evlilik Hazırlıkları, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 25, Bahar 2015, 334. (pp.331-351).

³⁹⁷ Melik Nâsır ile Tulunbiye Hatun evliliği ile ilgili olarak bk: Yiğit, **İktidar ve İzdivaç**, 113.

³⁹⁸ Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 2, 337-338.

³⁹⁹ Mehmet İpşirli, Elçi, **DİA**, Cilt 11, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 8.

⁴⁰⁰ Kaynaklar, Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'ni Memlûk Devleti'nin zirvesi olarak kabul etmektedir. Gerçekten de XIV. Yüzyılın ilk yarısında Yakın Doğu'nun en etkin gücü Memlûklardır. Bu nedenle Fransa'dan İtalyan kent devletlerine, Papalık'tan Bizans Devleti'ne, Hindistan'dan Doğu Avrupa'ya kadar olan geniş coğrafyada çeşitli devletlerin elçileri Kalatü'l Cebel'de Melik Nâsır'ın huzuruna çıkmıştır. Tez çalışmasına başladığımızda müstakil bir bölüm halinde teze almayı düşündüğümüz ve büyük oranda tamamladığımız *diplomatik tarih* bahsini ön sözde açıkladığımız nedenlerden dolayı tez çalışmasına almadık. Burada değinmeye çalışılan diplomatik tarihten ziyade elçi kabulündeki merasimlerdir. Osmanlı Devleti ile ilgili ayrı bir paragraf açmak gerekirse Cihan Yüksel Muslu tarafından bu konuda bir çalışma yapıldığını belirtmek gerekir. Muslu, çeşitli ana kaynaklara dayandırarak verdiği bilgilere göre Kahire'ye ilk

ona gerekli özen gösterilirdi. Elçiler büyük emirlerden birinin evinde misafir edilir, kendisine hilat giydirilir ve ancak sultanın izniyle ülkesine dönebilirdi. Elçilik heyetlerinin geliş ya da gidişlerinde çeşitli kutlamalar yapılır bu esnada bazen muganniler de yer alırdı.⁴⁰¹

Önemli bir kişi geldiğinde, gelen kişi Kahire'ye girmeden önce karşılanarak, ona özel bir güvenlik ekibi verilirdi. Kahire'de kalacağı sürede kendisine ev tahsis edilir, ihtiyaçları tespit edilerek, kabul gününü beklemesi istenirdi. Kalede özel bir kabul odası olup bu odaya *Havş-u Sultanî* denirdi. Sultan Kahire'ye girerken ve şehirden çıkarken büyük törenler yapıldığı için törenlerde ihtişamını gösterme imkânı bulurdu.⁴⁰²

1.2.2. Nikâh ve Düğün Merasimleri

Memlûk kaynaklarında çeşitli nikâh ve düğün merasimleriyle ilgili bilgiler olduğu görülmektedir. Bilhassa sultan ya da üst yönetim mensubu kişileri ilgilendiren bir düğün ya da nikâh olduğunda kaynaklar daha detaylı bilgiler vermektedir. Muhammed b. Kalavun Dönemi düğün merasimlerine, 1317/ h. 717 tarihinde Ebû Said'in elçi göndererek Melik Nâsır'ın kızını Dımaşk'ta bulunan Çoban'ın oğlu için istemesi bir örnek gösterilebilir. Kaynaklara göre sultan bu teklife Çoban'ın Kahire'ye gelmesi şartıyla olumlu cevap verdi. Ebû Said eğlenceye düşküncü ve asıl güç Çoban'ın elindeydi. Ebû Said 20 yaşına ulaşınca Çoban'ı öldürmeye çalıştıysa da amacına ulaşamadı. O da Nâsırüddin Muhammed'in damadı ve Çoban'ın oğlu olan Dımaşk Hoca'yı öldürttü. Demirtaş Dımaşk Hoca'nın kardeşiydi ve o öldürülünce korkarak 1328/h.728 yılında Melik Nâsır'a sığındı.⁴⁰³ Görüldüğü gibi bu evlilik gelişen siyasi hadiselerin elverişsiz bir ortama sebebiyet vermesi nedeniyle gerçekleşmemiştir.

Osmanlı elçilik heyetinin 1366 yılında yani teze konu olan Muhammed b. Kalavun'un saltanatı bittikten sonra gittiği bilgisini vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Cihan Yüksel Muslu, **Osmanlılar ve Memluklar-İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet**, Zeynep Rona (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016, 103-25 no'lu dipnot.

⁴⁰¹ Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 2, 209-210.

⁴⁰² Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 7, 291-292.

⁴⁰³ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 208-209; Anadolu'da neredeyse tüm Türkmen Beyleri'nin itimadını kazanmış olan ve buradaki otorite boşluğunu kullanarak etkin bir siyasi figür haline gelen Demirtaş Noyan'ın Muhammed b. Kalavun ile olan ilişkileri için bk: Kemal Ramazan Haykıran, Anadolu'da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328), **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)**, Güz 2009, Sayı 23, 167.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde bir nikâh akdiyle gündeme gelen başka bir örnek de Özbek Han⁴⁰⁴ olup, kendisi Memlûklarla iyi ilişkiler kurdu. Onun zamanında Memlûk Sultanı Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a defalarca hediye gönderildi ve Memlûklar da aynı şekilde karşılık verdiler. Kaynakların ekseriyetine göre Melik Nâsır, Özbek Han'a kendilerinden bir kız alarak onlarla akrabalık kurmak istediğini söyledi. Özbek Han ilk anda bunu reddettiyse de sonraki dönemlerde kabul etti. Ancak evlilik işinin dört yıllık bir zaman diliminde gerçekleşebileceği gibi oldukça garip bir şart ileri sürüldü. Takvime göre; ilk yıl söz kesilecek, ikinci yıl nişan yapılacak, üçüncü yıl hediyeleşme yılı olacak ve dördüncü yıl evlilik yılı olacaktır. Evlenirken Memlûklardan bir milyon dinar para ve bir o kadar da at istenecekti. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun talep edilen imkânsız şeylere çok kızarak kararından vazgeçti ancak yine de ilişkiler iyi şekilde devam etti. Melik Nâsır tekrar karar değiştirerek bir süre sonra Özbek Han'dan kız istemek için Seyfettin Otluca'yı gönderdi. Uzun görüşmelerden sonra istek yerine geldi ve heyet 719 yılı ramazan ayında (1319 yılı ekim ayı) yola çıktı.⁴⁰⁵

Kafile Mısır'a 720 yılı Rebiyülevvel ayında(1320 yılı nisan ayı) ulaştı. Özbek Han'ın kızı Mısır'a ulaştığında büyük törenle karşılandı. Sultan, gelini getiren heyete çok ikramda bulundu. Kafile başkanı sultana, onun talebiyle gelini getirdiklerini ancak beğenmediyse geri götürebileceklerini söyledi. Sultan Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun ise: *"Biz güzellik değil nesep arıyoruz. Biz sizinle dost olalım diye kızıza talip olduk."* dedi. Bu konuşmalardan sonra nikâh akdi gerçekleşti. Kâdılkudât Bedreddin Muhammed b. Cemâa otuz bin dinar mihr ile nikâh kıydı ve iki devlet arasındaki dostane ilişkiler artarak devam etti.⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ Özbek Han, 1313-1340 tarihleri arasında hüküm sürmüş Altın Orda Devleti hükümdarıdır. Özbek Han, Memlûklarla iyi ilişkiler geliştirmiş ve Uluğ Bey'in kayıtlarından da anlaşıldığı kadarıyla 1320 yılından sonra İslamiyet'i seçmesiyle bu ilişkiler daha da ileri boyuta taşınmıştır. Özbek Han ile ilgili olarak bk: İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 2, 343-344; Kafalı, **Özbek Han**, 107-109.

⁴⁰⁵ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 219-220.

⁴⁰⁶ İbn Kesir, evlilik akdinin rabiyülahir ayının ikinci günü gerçekleştiği bilgisini vermektedir. Bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 173; Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 221.

1.2.3. Deverân-ı Mahmil

Sözlük ve terim anlamları beraber değerlendirildiğinde; para, para kesesi ya da Haremeyn fukarasına dağıtılmak üzere oraya gönderilen her türlü mali yardıma *Surre* denmekte olup, kaynaklardaki bilgiler değerlendirildiğinde⁴⁰⁷ bu kavramın *Mahmil* ile aynı anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Önceki dönemlerde olduğu gibi Memlûklar döneminde mahmil düzenli olarak Kahire sokaklarında dolaştırılırdı. Bu esnada yapılan kutlamalar recep ve şevval aylarının ikinci yarısında olurdu. Kutlamanın yapılacağı güzergâh üzerindeki yollar da süslenirdi. Hacı adayları mahmilin yola çıkacağı günün öncesindeki geceyi Melik Nâsır döneminde Bâbü'n-Nâsır'da⁴⁰⁸ geçirirlerdi. Ertesi sabah mahmil, hac emirinin başkanlığında dört mezhep kadısı ile muhtesib ve diğer üst düzey yöneticilerin katılımıyla kaleye doğru yürürlerdi. Kafileyeye memlûk birliklerinin en seçkin askerleri de çift sıra halinde özel kıyafetleri giymiş şekilde eşlik ederdi.⁴⁰⁹

Melik Nâsır bilhassa Haremeyn'e büyük önem verir ve oraya gönderilmek üzere mahmil hazırlatırdı. Yürüme güçlüğü çekecek insanlara da binek tayin ederdi. Melik Nâsır Hacca büyük önem verdiği için kendisinin de 3 defa hacca gittiğini ifade eden Makrizî'nin sadece hac ziyaretlerini konu edinen bir de eser telif ettiğini tezin geçmiş bölümlerinde ifade etmiştik. Dönemin ana kaynakları başta olmak üzere konuyla ilgili bilgi veren kaynaklardan edinilen bilgiler değerlendirildiğinde Muhammed b. Kalavun'un bu hac ziyaretlerinden ilki 1312/ h.712, ikincisi 1319/ h. 719, üçüncü 1332/ h. 732 yılında gerçekleşmiş ve hac ziyaretleri sırasında sultan çok sadaka dağıtmıştır.⁴¹⁰

Kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, önceki dönemlerde olduğu gibi Muhammed b. Kalavun döneminde de hac mevsimi yaklaşınca hem hacı adayları hem devlet çeşitli hazırlıklar yapardı. En önemli hazırlık göstergesi de Kâbe örtüsünün ve mahmilin hazırlanması idi. Mahmil, Mısır'dan yiyecek-içecek, doktor

⁴⁰⁷ Münir Atalar, **Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hûmayûn ve Surre Alayları**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999, 1-5.

⁴⁰⁸ Memlûk Dönemi'nde Kahire'nin önemli tarihi mekânlarından biri olan Babü'n-Nâsır ile ilgili olarak ekler bölümündeki fotoğrafa bakınız.

⁴⁰⁹ Ayalon, **The Mamluk Military Society**, 49.

⁴¹⁰ Makrizî, **ez-Zehbü'l-Mesbuk**, 104-109; aynı müellif **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 119; İbn Hacer, **ed-Dûrer**, Cilt 4, 264-265; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 35; İbn İyas, **Bedâiu'z-Zühûr**, Cilt 1, 174: el-Haccî, 34

ve ilaça beraber çıkar, birçok yerde konaklayarak yoluna devam ederdi. Konakladığı zaman, davullar çalınıp herkese mahmilin geçtiği bildirilirdi. Yola devam edilirken de tekrar davul çalınırdı. Mahmil hazırlıkları hakkında sultan sürekli bilgilendirilirdi. Recep ve Şevval aylarında sultana mahmil gösterilirdi. Bu dönemlerde okçular da çeşitli gösteriler yapardı.⁴¹¹

İslam tarihinde erken dönemlerden itibaren Dört Halife, Emeviler, Abbasiler, Fatımiler, Eyyübiler ve başka İslam devletleri Haremeyn'e büyük önem verdiler ve hac yolculuklarının düzenli yapılmasına çalıştılar. Memlûklar döneminde de bu yolculuklara önem verildiği⁴¹² ve bu sürecin üç aşamadan oluştuğu söylenebilir. Bu aşamalardan ilki hac mevsiminin ilanı olup bu aşama İslam tarihinin her döneminde önem taşımıştır. Hac mevsiminin ilan edilmesinin en önemli yönü ilan edilen tarihler arasında devletin gerekli güvenlik tedbirlerini alacağını garanti etmesiydi. Her yıl kabilelerin yola çıkması ile Mısır ve Şam dışında Memlûklar döneminde düzenli mahmil gönderen bir bölge yoktu ancak mağrip bölgelerinden bazen mahmil gönderildiği olurdu. Bazen de Irak ve Yemen'den Haremeyn'e mahmil gönderilirdi. Kahire ve Dımaşk bu konuda adeta yarıştı.⁴¹³

Memlûk Devleti, hac nafakası olarak neye ihtiyaç varsa onu tedarik ederdi. Hac kafilesine bir emir atanır,⁴¹⁴ ayrıca Mekke de bir emir tarafından idare edilirdi. Kafileyeye atanan emir ya üst düzey bir asker ya da Arap kabilelerinin şeyhlerinden biri olurdu. Emir, hac zamanına üç ay kala hazırlıklara başlardı. Dımaşk bölgesini ziyaret eden emir o bölgeden mal toplardı. Hac emirliği oldukça zor ve sorumluluk

⁴¹¹ Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, Cilt 7, 330-334.

⁴¹² Memlûk tarihinde ilk defa mahmilin ne zaman gönderildiği ile ilgili tarihçiler farklı görüşler ileri sürmektedir. Şecerüddür'ün bizzat deveye binerek hacca gittiğini ve bu âdeti başlattığını savunan tarihçiler olduğu gibi ondan bir müddet önce ya da sonra gönderildiğini savunanlar da vardır. Farklı görüşler için bkz: Hayyam İsa, **el-Hac ile'l-Hicaz fi'l-Asri'l-Memlûkiyye (648H/1250M-923H/1517M)**, Beyrut: yy, 2012, 49.

⁴¹³ Hayyam İsa, 47.

⁴¹⁴ Hac Emiri, haccın huzur ve güven içinde yapılabilmesi için görevlendirilmiş olan görevlidir. Kaynaklara bakıldığında ilk defa Hz. Muhammed Dönemi'nde bir hac emiri –Hz. Ebûbekir- görevlendirilmiş ve İslam tarihinin müteakip dönemlerinde bu uygulama hep devam etmiştir. Melik Nâsır Dönemi'nde Mekke Emiri olan Ebû Nüme'ye'in ölümü ile ilgili olarak bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 67; Ölümünden sonra ortaya çıkan karışıklıklara Memlûkların Emir-i Hac vasıtasıyla müdahalesi ile ilgili olarak bk Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe (TTK Yayını)**, 151; Muhammed b. Kalavun'un Mekke Emirleri ile ilişkileri hakkında kısa bir değerlendirme için bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 513; Bu ailenin kökenleri ile ilgili olarak bk: Uzunçarşılı, **Mekke-i Mükerrerme Emirleri**, 71.

isteyen bir görev olduğu için dirayetli kişiler bu işle görevlendirilirdi. Mahmil grubunun içerisinde aydınlatma görevi olan yağ ve diğer erzak taşıyanlar, yiyecekleri taşıyanlar, sancakları taşıyanlar, geceleri aydınlatmaya işiyle meşgul olan gruplar bulunurdu. Memlûklar döneminde taşınan sancağın hilali Memlûk alametini simgeleyen ve altından mamul bir hilal olup, kullanılan bez ipektendi.⁴¹⁵

İslamiyet Mısır coğrafyasına girdikten sonra, halkın büyük bir bölümü Müslüman oldu. Hacca Mahmil gönderilmesinin İslamî hassasiyetin bir göstergesi olarak Memlûkların yaptığı önemli uygulamalardan biri olduğu söylenebilir. Bu süreçte büyük kutlamalar yapılır ve Memlûklarda sultanın dört mahmili Hicaz'a giderdi. Hayyam İsa tarafından verilen tartışmalı bilgiler bir kenara konarak Kalkaşandî'nin verdiği bilgiler muteber kabul edilirse ilk defa bu uygulamanın Zâhir Baybars döneminde 16 Şevval 675 (23 Mart 1277) tarihinde hayata geçirildiği⁴¹⁶ söylenebilir. Süyûtî'ye göre mahmil ve Kâbe'nin örtüsünün Kahire'de dolaştırıldığı gün çok özel bir gün olarak kabul edilirdi.⁴¹⁷ Mahmil, Şevval ayının ikinci yarısında Mısır'dan çıkardı. Demek ki o günün koşullarında bu yolculuk bir buçuk ay kadar sürmekteydi. 1308/ h.708 yılında Melik Nâsır, hacca gitmeye karar verdiğini söyleyerek yanındaki bazı emirlerle yola çıkmış, ancak Kerek'e ulaştığında burada ikamet etmeye karar vermiştir. Sonradan ailesini de yanına aldırın sultan, baskılardan bunaldığı için orada yaşama planı yapmıştı. Bu yolculuk, Kahire'den Şevval ayında başlamıştı.⁴¹⁸

1.2.3.1. Mısır'daki Törenler

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun öncesi dönemde ilk defa mahmil merasimi düzenleyen Memlûk hükümdarı olan Zâhir Baybars döneminde mahmil Kahire'de dolaştırılır, dükkânlar süslenir, çeşitli atlı oyunlar oynanırdı. Çalışmaya konu olan

⁴¹⁵ Hayyam İsa, 48.

⁴¹⁶ Kalkaşandî *Deveranü'l Mahmil* olarak tanımladığı bu gelenekle ilgili olarak önemli bilgiler vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-A'sâ**, Cilt 4, 57-58; Sultan Zâhir Baybars'ın Haremeyn'e büyük önem verdiği ve kendisinin de hac farizasını yerine getirmek için Hicaz bölgesine giden sultanlardan olduğu bilinmektedir. Makrizî'nin yalnızca hac ziyaretlerini konu edinen eserinde de bu husus dile getirilmektedir. Konu ile ilgili olarak bk: Makrizî, **ez-Zehbü'l-Mesbuk**, 85-95.

⁴¹⁷ Süyûtî, **Hüsni'l-Muhadara**, Cilt 2, 74; Selim, **Asru Selâtni'l-Memâlik**, Cilt 2, 139.

⁴¹⁸ Selim, **Asru Selâtni'l-Memâlik**, Cilt 2, 149-150; Bu ziyaret gerçekleştirilmiş olsa da sultanın üç hac ziyareti yaptığı ve bu ziyaretlerde kendisine önemli kişilerin eşlik ettiğini bilmekteyiz. Bir örnek olmak üzere Mısır'dan kafilenin 732 yılı 15 Şevval Perşembe günü ayrıldığını yazan İbn Devâdârî, hac kafilesinde bulunan önemli devlet adamlarının listesini de vermektedir. Liste için bk: İbn Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer**, Cilt 9, 366-367.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde de benzer etkinliklerin daha coşkulu bir şekilde yapılmaya devam ettiği görülmekte ve dört mezhep kadısının da develere binerek gezdiği anlaşılmaktadır. Merasim esnasında muhtesib ve başka görevlilerin de mahmil develerine binerek kale kapısına gittiği olurdu.⁴¹⁹

Mahmil merasiminin sadece Haremeyn'e birtakım yardımların ulaştırılması değil, aynı zamanda bölgenin Mısır'a tabiiyetinin simgesi olduğunu söylemek mümkündür. Gönderilen yardımlarla Haremeyn fakirlerinin ihtiyaçları karşılanır ve gönülleri alınır. Haremeyn'e mahmil gönderilmesi sürecinde sadece Kahire'de değil Mekke'de de kutlamalar yapıldığı ve Kâbe kisvesinin ipekten yapılarak üzerine birkaç ayet yazıldığı⁴²⁰ bilinmektedir. Sultan Kalavun döneminde 1286 / h. 685 yılında Kâbe kisvesi dışında başka malları da taşıyan ve 100 deveden oluşan bir kafilenin Mekke'ye gönderildiği kaynaklarda zikredilmektedir. O dönemdeki Hac emiri Seyfettin Balaban el-Habeşî idi. Hac kafilesinde beş vakit ezan okuyan müezzinler de görevlendirilirdi.⁴²¹

Genel anlamda Memlûkların özellikle de Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un, Hicaz bölgesine özel bir önem verdiği görülmektedir. Sultan orada kendi adını hutbelerde okuttu. Üstelik Medine ve Mekke'de hac görevini yerine getirmek isteyenlerin huzuru için çok çalıştı. Sultan Mekke'ye gidince orada büyük kutlamalar yapıldıysa da hacca gittiğinde kendisi oldukça mütevazı davranmayı tercih etti. Örneğin sultan olduğu için binekle tavaf yapması teklif edildiğinde kendisi bunu reddetmiş ve normal hacılar gibi tavaf yapmıştır. Melik Nâsır'ın hac farızasını yerine getirirken kisvesini de kendi elleriyle yıkadığı ifade edilmektedir.⁴²²

Bölgeye verdiği önemin de etkisi olduğunu düşündüğümüz Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un üç hac ziyaretinin⁴²³ sonuncusu sırasında, yanında Kâdilkudât

⁴¹⁹ Melik Nâsır'ın 712 tarihinde hacca giderken yaptığı görevlendirmelerle ilgili olarak bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 133; Kalkaşandî, **Subhü'l-A'şâ**, Cilt 4, 95-96; Hac ziyaretinin detayları ile ilgili olarak bk: Ebû Muhammed Bedreddin Hasan b. Ömer b. Habib el-Halebî, **Dürretü'l-Eslak fi Devleti'l-Etrâk**, Muhammed Muhammed Emin (thk.), Kahire: Darü'l Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 2014, 379-380.

⁴²⁰ Kalkaşandî, **Subhü'l-A'şâ**, Cilt 4, 508; Hayyam İsa, 54.

⁴²¹ Hayyam İsa, 56.

⁴²² Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 125.

⁴²³ Melik Nâsır'ın 2 zilkade 712/ Mart 1313 tarihinde Dımaşk'tan ayrılarak gerçekleştirdiği ilk hac ziyareti ile ilgili olarak bk: Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb**, Cilt 32, 152; Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 415; Sultanın uzun bir hazırlık evresinden sonra yola çıkarak 7 zilhicce 719/Ocak 1320

Celaleddin el-Kazvinî eş-Şâfîî başta olmak üzere birçok önemli isim bulunduğunu görmekteyiz.⁴²⁴ Sultan bu hac ziyareti esnasında Kâbe için otuz beş bin dirhem harcayarak gümüşten çok güzel bir kapı yaptırdı. Karşılaştığı insanların çoğuna sıkıntılarını sorarak bunlara çözüm bulmaya çalıştı. Mısır ve Hicaz bölgesinin arası uzak olmasına rağmen insanlar gidip sultana taleplerini rahatça iletliyordu. Hicaz bölgesinden bir kişi 1322-1323/ h.722 yılında sultana gelip kuraklık nedeniyle buğdayın çok pahalı olduğundan şikâyet etti ve buğdayın irdebinin 250 dirheme çıktığını söyledi. Sultan onlara hemen 2000 irdeb⁴²⁵ buğday gönderdi. Bu miktar Hicaz'a ulaştınca bir irdeb buğday yüz dirheme düştü ve Hicaz halkı rahatladı. Sultan ayrıca Hicaz emirlerine, oradaki halktan vergi alınmamasını emrederek, onların ücretini kendisinin göndereceğini söyledi.⁴²⁶

1.2.3.2. Mekke'deki Törenler

Memlûklar döneminde Mısır'da olduğu gibi Mekke'de de çeşitli törenler yapılır ve alışılmış usule göre Mekke Şerifi her yıl mahmil-i şerif'i karşılamaya çıkardı. Mekke'de bulunan nâibin, mahmilin önünde giden devenin ayağını öpmesi âdettendi.⁴²⁷

Memlûk sultanlarının Hac ziyaretleri de büyük törenlere sahne olmaktadır. Bu türden karşılamalara örnek olarak Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un 1332/ h. 732 yılında gerçekleştirdiği hac ziyareti gösterilebilir. Melik Nâsır, bu hac ziyareti

tarhinde Mekke'ye girmesi şeklinde gerçekleşen ikinci hac ziyareti ve dönüşteki muhteşem törenlerle ilgili olarak bk: ; Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 432-433; İbn Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer**, Cilt 9, 295; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 49-51; Üçüncü hac ziyareti ile ilgili olarak bk: Makrizî, **ez-Zehbü'l-Mesbuk**, 104-109, aynı müellif, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 355-356; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 82; Sağlam, **Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri**, 314-322.

⁴²⁴ Aybek ed-Devâdâr'ın hac kafilesinin detaylarını verdiği liste için bk: İbn Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer**, Cilt 9, 366-367; Celaleddin el-Kazvinî, Melik Nâsır Dönemi'nin en önemli âlimlerinden biridir. Hayatı ve eserleri hakkında tez çalışmamızda bilgi bulunmakla beraber burada siyasi olaylara seyirci kalmadığı, Lâçin'in saltanatı döneminde ona biat edilmesi ile ilgili rol üstlendiği ve Melik Nâsır'ın da yanında duran bir portre çizdiği söylenebilir. Bk: İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 4, 3; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 318; Yiğit, **Memlûkler**, Kayıhan Yayınları, 267-288;

⁴²⁵ İrdeb, hem bir ağırlık hem de hacim ölçüsüdür. W. Hinz, tarafından verilen bilgilere göre 1 irdeb 69,6 kg buğday, 56 kg arpa veya 90 litreye denk gelmektedir. Detaylı bilgi için bk: Hinz, 47-48.

⁴²⁶ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 217; el-Haccî, 40; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 126-127; Kâbe kapısı ile ilgili olarak bk: İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1/I, 461.

⁴²⁷ Kalkaşandi, **Subhu'l-A'sa**, Cilt 4, 277; Leyla Emin Abdülmecid, **et-Tanzimâtü'l-İdâriyye ve'l-Mâliyye fi Mekketi'l-Mükerreme fi'l-Asri'l-Memlûkî**, Riyad: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, 2010, 162.

esnasında Medine'ye yaklaşınca Yenbu'da mola verince eşraf⁴²⁸ orada kendisini karşıladı. Şerif Rumeysa b. Ebû Numay da Mekke'den gelerek karşılama törenine katıldı. Mekke Şerifi'nin yanında kalabalık bir askerî birlik de vardı. Bu kalabalık topluluk kendilerine sürekli cömert ihsanlarda bulunan sultana bir nevi vefa borcu ödemek üzere toplandılar.⁴²⁹

İbn Battuta, 1326 /h.726 yılı kurban bayramı gününde Kâbe kisvesinin yenilediğine bizzat şahit olduğunu, bayramın üçüncü günü Benî Şeybe Kabilesi'nin kisve değiştirme şerefine nail olduğunu ifade etmektedir.⁴³⁰ İbn Battuta mezkûr tarihte şahit olduğu olaylarla ilgili olarak bazı önemli bilgiler vermektedir. Onun kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla zilhicce ayında Kurban bayramı günü Mina'da sultanın fermanının okunması şerefine kutlama yapıldı. Bu törende Mekke Şerifi Seyfeddin Atife ve Esedüddin Rumeysa b. Ebû Numay da katıldı. Onlarla beraber Nâib-i Saltana ve Mahmil Emiri olan Argun ed- Devâdâr, Şam'dan gelen Mahmil Emiri, kadılar ve fakihler de hazır bulundu. Surre Emirinin elindeki ferman değerli kumaşlara sarılmıştı. Sultana yapılan övgülerden sonra Bedevîlerden gelebilecek tehlikelere karşı önlem alınması istenen ferman okunup kapatıldı.⁴³¹

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Haremeyn'e gönderilen mahmil ile ilgili olarak kaynaklara yansıyan bilgiler değerlendirildiğine, sultanın kendisinden önce bir gelenek halini aldığını gördüğümüz bu uygulamaya büyük önem verdiği söylenebilir. Sultanın Haremeyn'e vermiş olduğu önemin altında dini nedenlerin olduğu kuşkusuzdur. Ancak Muhammed b. Kalavun'un Haremeyn ile yakından ilgilenmesi

⁴²⁸ Kaynaklardaki *eşraf* ifadesini iki şekilde ele almak mümkündür: İlki dar anlamda ve *Mekke Şerifleri'ni* ifade edecek şekilde, ikincisi ise toplumsal statü bakımından *ileri gelenler, hatırı sayılı kişiler* anlamında. Kanaatimizce geniş anlamda tercüme etmek daha makuldür. Çünkü bu şekilde yapılmış bir tercüme doğal olarak *seyyid ve şerifleri de* kapsayacaktır.

⁴²⁹ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 104; Abdülmecid,163.

⁴³⁰ İbn Battuta, kendisinin Mekke'deki ilk vakfesinin 726 yılı zilhicce ayının ilk Perşembe gününe denk geldiğini söyleyerek o yıl Hac Emiri'nin Argun ed-Devâdâr olduğu bilgisini vermektedir. Ünlü seyyah ayrıca kisve değiştirme işleminin detaylarını da vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: **İbn Battuta Seyahatnamesi**, 167-168.

⁴³¹ İbn Battuta, kendi eserinde Mekke'ye giriş tarihi ile ilgili net bir bilgi vermemekte ancak Irak'lı hacıların beraber Mekke'den 20 zilhicce akşamında ayrıldığını yazmaktadır. Sait Aykut'un verdiği bilgilere göre Çek araştırmacı İvan Hrbek İbn Battuta'nın 18 Ekim 1326/ 20 zilkade 726 tarihinde Mekke'ye girdiğini ortaya koymaktadır. Bu hesaba göre seyyah, tamı tamına bir ay Mekke'de kalmış olmaktadır. İbn Battuta'nın Mekke ile ilgili son derece canlı izlenimleri ve bu dipnottaki açıklama için bk: **İbn Battuta Seyahatnamesi**, 135-170 ve açıklama için 708; Hayyam İsa, 307.

ve mahmil merasimlerini yakından takip etmesinin dini hassasiyet boyutunu aşan bazı başka nedenler olduğu da değerlendirilmektedir.

Muhammed b. Kalavun, hükümdarı olduğu Memlûk Devleti'nin temsil kabiliyeti bakımından İslam dünyasında rakipsiz olabilmesinin yolunun iki mühim beldeye hâkim olmaktan geçtiğini düşünmüş olmalıdır.⁴³² Araştırmada ulaşılabildiğimiz kaynakların bu savımızı destekler mahiyette bilgiler verdiği görülmektedir. Ayrıca bahsi kapatmadan evvel bu konuda değinilmesi gereken bir başka husus da sultanın Hıristiyan dünya ile kurduğu ilişkilerde bu hususu sıklıkla işlemiş ve kendisinin İslam dünyasının hamisi olduğunu vurgulamış olduğudur. Özetle söylemek gerekirse Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Haremeyn'e gönderilen mahmilin iç ve dış politikaya yaslanan farklı boyutları vardı ve sultan mahmil merasimlerini de değinmeye çalıştığımız gibi bu politikaları besleyen araçlar şeklinde de kullanmıştır.

1.2.4. Çevgan ve Kabak

Tarihçesi oldukça eskilere dayanan ve Eyyûbî sultanları döneminde popüler bir oyun olan çevgan⁴³³ Memlûk döneminde de önemini devam ettirmiştir. Sultan Zâhir Baybars döneminde Lûk meydanında oynanan bir oyundu. Sultan Baybars, her salı ve cumartesi günü düzenli olarak kendi yaptırdığı Meydanü'z-Zâhirî'de de bu oyunu oynamıştır. Onun halefleri de Melik Nâsır'a kadar orada oynamaya devam ettiler. Melik Nâsır ise bu oyunu Meydanü'l-Kebir ya da kendi adıyla anılan meydanda cumartesi günleri oynamıştır.⁴³⁴

Kabak oyunu da⁴³⁵ Bahrî Memlûklar Dönemi'nde revaçta olan bir oyundu. Sultan Kalavun ve Eşref Halil dönemlerinde bu oyun ihmal edilmeden oynanan bir oyun

⁴³² Muhammed b. Kalavun, Haremeyn politikasına büyük önem vermiş ve eser tanıtımı bahsinde de belirtildiği gibi bunun sonucunu almıştır. Niğdeli Kadı Ahmed tarafından yazılan eserde Muhammed b. Kalavun'un bu yönünün özellikle vurgulanmış olması dikkat çekicidir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk: Ali Ertuğrul, **Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk**'ı, Ankara: TTK Yayınları, 2015, 445-446.

⁴³³ Eldeki kayıtlara göre Çevgan kelimesinin Farsça, bu oyunun menşeinin de İran-Afganistan havalisi olduğu anlaşılmaktadır. İslam coğrafyasında oldukça yaygın olan bu oyunun Memlûklar döneminde de oldukça popüler olduğunu Kalkaşandî'nin kayıtlarından görmekteyiz. Konuyla ilgili olarak bk: Kalkaşandî, **Subhu'l-A'şâ**, Cilt 5, 458; Oyunun tarihçesi için bk: Feyzi Halıcı, **Çevgan, DİA**, Cilt 8, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, 294-295.

⁴³⁴ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 22-26; Ayalon, **The Mamluk Military Society**, 53.

⁴³⁵ Memlûklarda revaçta olan oyunlardan biri de Kabak oyunu olup seleflerinden aldıkları bu oyunu Memlûkların büyük bir tutkuyla oynadıkları anlaşılmaktadır. Kabak oyununun Memlûklardaki yerini ortaya koymaya hasredilmiş bir çalışma için bk: Cüneyt Kanat, Memlûk Devleti'nde

olmuştur. Burcî Memlûklar döneminde ise diğerleri gibi bu oyun da ihmal edilmiştir. Bunun en net göstergesi bu dönemle ilgili kaynaklarda bu oyuna referans yapılmamasıdır. 1293/ 692 yılında emir Bedreddin Beyserî tarafından yapılan özel bir oturak çeşitli kabak oyunu etkinliklerinde kullanıldı. Kabak oyunu oynayan süvariler, kabağın takılı olduğu direği geçtikten sonra ok atışı yapabiliyordu. Emir Bedreddin Beyserî'nin bu konuda büyük bir yeteneğe sahip olduğu konusunda kaynaklarda çeşitli bilgiler vardır.⁴³⁶ 1311 yılında ölen Begtemür el-Çevgândar⁴³⁷, çevgan oyununda büyük bir şöhrete sahipti ve Alâeddin Kutluca hariç tutulursa en önemli ikinci oyuncusu olarak kabul edilir.⁴³⁸

Görüldüğü gibi Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde de gerek çevgan gerekse kabak oyunlarına büyük önem verilmiş ve sultanlar düzeyinde söz konusu oyunlar rağbet görmüştür. Ana kaynaklara açıkça yansıdığı gibi bu dönemde de sultan tarafından çeşitli meydanlarda çevgan oynanmıştır.

1.3. Hıristiyanlarla ilişkiler

Toplumsal ilişkilerde dinin rolü ile ilgili olarak insanlık tarihinin herhangi bir zaman dilimine ya da coğrafi bir kesitine göz atıldığında, din olgusunun temel belirleyicilerden biri olduğu dikkat çeker. Dinin aynı zamanda toplumları, nereden baktığınıza göre değişebilecek olan -birleştirici ya da çatıştırıcı- iki önemli sonuca götürdüğü görülür.

Ali Şeriatî'nin konuşmalarından derlenerek sonradan kitaplaştırılan ve *İnsanın Dört Zindanı* adıyla şöhret bulan eserinde Şeriatî: “Emerson'a, ‘tarih nedir?’ diye sorulduğunda; ‘nedir tarih olmayan ki?’ cevabını vermiş.” ifadelerini kullanmaktadır.⁴³⁹ Bu sözde de vurgulanmak istendiği gibi Memlûk Tarihi'nin önemli kesitlerinden biri olan Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin iyi anlaşılabilmesi için bu devletin hâkimiyeti altında yaşayan farklı din mensupları hakkında da bilgi

Askerî Bir Oyun: Kabak Oyunu, **CIEPO**, XIV. Sempozyum Bildirileri, Ankara: TTK, 18-22 Eylül 2000, 371-379.

⁴³⁶ Ayalon, **The Mamluk Military Society**, 55.

⁴³⁷ İbn Tagribirdî Emir Begtemür'ün hal tercümesini verirken, onun Melik Nâsır'ın zor zamanlarında hep yanında olduğunu vurgulamakta ve sultanın ona kardeşim diye hitab ettiğini söylemektedir. Bk: İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 3, 399.

⁴³⁸ İbn Hacer, ed-**Dürer**, Cilt 3, 395; Ayalon, **The Mamluk Military Society**, 59.

⁴³⁹ Ali Şeriatî, **İnsanın Dört Zindanı**, Hüseyin Hatemî, (çev.), 10. Basım, İstanbul: İşaret yayınları, 2015, 40.

sahibi olmak gerekir. Bu bölümünde, Memlûk toplumsal yapısının temel bileşenleri arasında sayılması gereken gayrimüslim halk ile ilişkiler incelenmeye çalışılacaktır. Mısır coğrafyası kelimenin tam anlamıyla bir din-inanç ve kültür bahçesi görünümündedir. Memlûk Devleti döneminde gayrimüslim ifadesinin altını doldurabilecek iki farklı sınıf olduğu ve bu iki sınıfın da temsil oranına göre bakıldığında Hıristiyanlar (Kıptî) ve Yahudiler olduğu söylenebilir.

1.3.1. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Hıristiyanlarla İlişkiler

Hıristiyanlık tarihine bakıldığında, bu dinin sonradan Memlûkların hâkimiyet kuracağı geniş bölgede yayılıp kökleştiği görülür.⁴⁴⁰ Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmasından önce Hıristiyanlığın sahip olduğu üç büyük merkez bulunmakta ve bu merkezler üç piskopos tarafından idare edilmekteydi. Bunlar: İskenderiye Piskoposluğu (Mısır), Roma Piskoposluğu (Avrupa) ve Antakya Piskoposluğu (Doğu Hıristiyanları) idi.⁴⁴¹

Dikkat edilirse tarihsel kökenleri bakımından Hıristiyanlığın en önemli merkezlerinden iki tanesi Memlûkların hâkimiyetinde idi. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk hâkimiyet sahasında demografik yapının Müslümanlar ve Hıristiyan açısından mukayese kabul etmeyecek şekilde Müslümanlar lehine olduğu görülmektedir. Ancak bu görüntü Memlûk Sultanları'nın Hıristiyanlar ile olan ilişkilerinde onlara tamamen ölçsüz davranışlarda bulunma yetkisi verdiği ve onların da ölçsüz davrandığı şeklinde birtakım sonuçlara ulaştırmamalıdır.

Memlûklar, kendilerinden önceki Türk-İslam devletlerinin çeşitli uygulamalarını örnek alan, dört mezhep kadısı tayin ederek⁴⁴² İslam fikhını temel hukuk kabul eden

⁴⁴⁰ Hıristiyan ifadesi ile ilgili İncil'de aydınlatıcı bilgiler bulunmaktadır. Elçilerin İşleri kısmında, ilk defa Antakya'da Barnaba ve Saul tarafından eğitilen öğrencilere *Mesihçiler*(*Grekçe: Hristianos*) dendiği belirtilmektedir. Bk: **İncil**, Elçilerin İşleri, 11:25-26, 6. Basım, İstanbul: Zirve Yayıncılık, 2008, 245.

⁴⁴¹ Ramazan Adıbelli, Doğu Hıristiyanlarının Bugünkü Durumuna Genel Bir Bakış, **Milel ve Nihal**, Cilt 10, 2013, 135; İskenderiye Kilisesi'nin 40'lı yıllarda buraya gelen Markos tarafından kurulduğu yönündeki Kıptîlerin iddiaları ve buna karşı çıkan görüşler için bk: Mustafa Erdem, Monofizit Kiliselerinde Din Anlayışı (Kıptî Kilisesi Örneği), **Dinler Tarihi Araştırmaları II**, Konya, 1998, 89. (pp.89-97).

⁴⁴² G. Makdisî, Ortaçağ eğitim kurumları üzerine yapmış olduğu çalışmada önemli bir ayırım yapmakta ve İslam dünyasındaki eğitim kurumlarını hukuk açısından ele alırken hukuk ekolü(mezhap) ve hukuk okulu(medrese) arasındaki farka dikkat çekmektedir. Fikrimizce İmam Şâfi'nin de medfun bulunduğu Kahire, Muhammed b. Kalavun döneminde İslami hukuk ekollerini güçlendiren büyük âlimleri yetiştirmesinin yanı sıra devlet hizmetlerini yerine

bir devlet olduğu için öncelikle zimmî hukukuna riayet etmek durumunda idiler. Çalışma konumuz zimmî hukuk ve bu hukukun tarih boyu nasıl uygulandığı değildir. Sadece Memlûk sultanlarını bu hususta zorlayıcı bir dinî gerçeklik olduğu vurgulanmak istenmiştir.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde devletin Hıristiyanlarla ilişkileri konusunda kaynaklardaki bilgiler değerlendirildiğinde meselenin iki farklı boyutu olduğu ortaya çıkmaktadır. Yapılan okumalarda meselenin biri iç diğeri de dış olmak üzere iki farklı boyutu olduğu görülmüş⁴⁴³ ve gayrimüslimlerle ilişkiler bu pencereden değerlendirilmiştir. Gayrimüslimlerle ilişkilerin seyrini belirleyen temel dış etkenin, Hıristiyan dünyası ve devletlerinin müdahaleleri -mektuplar, elçilik heyetleri, anlaşma talepleri, savaş tehditleri, ticari ambargo şantajları- olduğu söylenebilir. Meselenin iç boyutu da; bölgesel şartlardan kaynaklanan, kısmen dış müdahalelerden etkilenerek şekillenen, dinî, iktisadi ve sosyal koşulların belirlediği ilişkiler bütünü olarak görülebilir. Bu ilişkilerin çoğunlukla hoşgörüyeye dayalı ancak bazen de azınlık unsurlar aleyhine sonuçlar doğurmaya açık bir seyir izlediği görülmektedir.

1.3.1.1.İlişkilerin Seyrini Belirleyen Haricî Etkenler

1.3.1.2. Bizans Devleti

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk Devleti ile Hıristiyan unsur arasındaki ilişkileri etkileyen devletlerden biri Bizans Devleti idi. Nasıl ki Memlûklar boğazlar üzerinden işleyen memlûk ticareti nedeniyle Bizans ile iyi ilişkiler kurmak istediye Bizans Devleti de aşağıda açıklanmaya çalışılacak bazı nedenlerden

getirebilecek eğitimli insan tipini de yetiştirmiştir. Kavramlar arasındaki fark ve İslam dünyasındaki ekollerin doğuşu ile ilgili olarak bk: George Makdîsî, **Ortaçağda Yükseköğretim -İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı**, Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu (ter.), İstanbul: Klasik yayınları, 2012, 33-37.

⁴⁴³ Kıptî kimliği üzerine yapılan bazı çalışmalar, Memlûklar Dönemi'nde Kıptîlerin de ister istemez potansiyel tehlike olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde gerçekleşen ve tezde değinmeye çalıştığımız İlhanlı tehdidi sırasında Suriye bölgesi Hıristiyanlarının mütecaviz tarafla aynı safta yer aldığı hususu da dikkate alınırsa Memlûk yönetiminin neden bazı aşırı önlemler alma ihtiyacı hissettiği sorusunun cevabı daha kolay verilir. Kıptî kimliği ile ilgili olarak bk: Aslıhan Arslantürk Şimşek, **Ortadoğu'da Kimlik Sorunu ve Kıptîler**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı, 2010, 42.

dolayı⁴⁴⁴ Memlûklarla iyi ilişkiler kurmak istedi. Kaynaklardaki bilgi ve çözümlenmelerden anlaşıldığı kadarıyla bunun önemli nedenlerinden biri Osmanlılara karşı müttefik bulma ihtiyacı idi. Abbadi'ye göre Muhammed b. Kalavun Dönemi ve sonrasında Osmanlılar hızlı bir fetih harekâtı yürütüyor ve Bizans aleyhine genişliyordu. Osmanlılar aynı zamanda Memlûkların kuzeyindeki etkinlik alanları için de tehdit oluşturmaya başlamıştı. Karamanlılar ve Dulkadirliiler aracılığıyla⁴⁴⁵ Memlûklar bu bölgede etkin olma politikası izliyordu. Bu nedenle Bizans elçileri de farklı taleplerle Memlûklara başvuruyordu.⁴⁴⁶

Memlûk kaynaklarında *Bilâd-ı Rum* ya da *İklim-i Rum* şeklinde tanımlanan ve Melik Nâsır döneminde bir bölümü Bizans hâkimiyeti altında bulunan Anadolu'da yaşayan ahaliye Rum denilmesinin nedeni ile ilgili birkaç görüş vardır. el-Ömerî'nin verdiği bilgilere göre bu görüşlerden biri Roma topraklarında oturmalarıyla ilgilidir. Bir başka görüşe göre de bölge halkının Rum b. Semahilin b. Huban ya da Rum b. İlati b. İbrahim soyundan gelmeleri nedeniyle kendilerine Rum denmiştir.⁴⁴⁷ Hıristiyanlığın ortaya çıktığı ilk dönemlerde bu dinin mensupları Anadolu'da büyük baskı altında yaşadı. İmparator Konstantin ise kendi adıyla anılan şehri inşa ettirerek Roma'dan İstanbul'a yerleşti ve onun annesi olan Helena da günümüz Suriye topraklarına göç edip orada birkaç kilise inşa ettirdi. O kiliselerden biri Humus'taki kiliseydi. Yine el-Ömerî'ye göre, Kudüs'e de giden Helena orada Hz İsa'nın çarpmıha gerilmesi sonrası kutsal haç olarak kabul edilen haçı altın ve gümüşle kaplattı. Ayrıca bu haçın bulunduğu günü bayram ilan etti ki bu gün 14 Eylül'e denk gelmektedir. Mısır ve Şam'daki birçok önemli kilise Helena döneminde yaptırılmıştır.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ Ostrogorsky Bizans Devleti tarihini incelediği eserinde bu devletin Memlûk, Altınorda ve İlhanlı ilişkilerinin dayandığı temelleri tahlil etmektedir. Müellife göre, Memlûk ve Altın Orda Devletleri Ön Asya Moğollarına düşman idi ve iki devlet arasındaki bağlantının anahtarı Bizans'ın elinde idi. Bu nedenle adı geçen iki devlet Bizans ile anlaşmaya mecburdu. Bizans Devleti de kendi üzerinde bir baskı unsuru olan Anadolu Türkmenleri üzerindeki etkinliğinden dolayı İlhanlılara gebeydi. Kanaatimizce önemli olan Memlûkların Anadolu beylikleri üzerindeki etkinliklerine pek değinilmeyen Ostrogorsky'nin kayıtlarından anlaşıldığı gibi bölge güçleri oldukça karmaşık nedenlerle farklı ilişkiler ağı kurmuştu. Konuyla ilgili olarak bk: Ostrogorsky, 424.

⁴⁴⁵ Karamanoğulları ve Dulkadiroğulları'nın Melik Nâsır Dönemi'ndeki konumları ve rolleri ile ilgili olarak bk: Sağlam, Muhammed b. Kalavun'un Anadolu Beylikleri ile Münasebetleri: Karamanoğulları için 35-40 ve Dulkadiroğulları için 43-45. (pp.29-50)

⁴⁴⁶ Abbadi, *Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, 230.

⁴⁴⁷ el-Ömerî, *el-Mesalik*, Cilt 25, 74.

⁴⁴⁸ el-Ömerî, *el-Mesalik*, 77; Kahire'de bulunan ve Hıristiyanların ibadetlerini yapabildiği kiliseler hakkında bk: İbn Dokmak, *el-İntisar*, Cilt 1, 107-108.

Bizans Devleti'nin sonradan Memlûk hâkimiyet sahasına giren bu bölgedeki etkinliği Ömerî'nin verdiği bilgilerden net olarak anlaşılmaktadır. Bizans-Memlûk siyasi ilişkileri tez konusunun kapsamı dışında kaldığı için bu konuya girilmeyecek ancak meselenin dini etkileri ele alınmaya çalışılacaktır. Kaynaklara göre Muhammed b. Kalavun ile çağdaş olan II. Andronikos⁴⁴⁹ 1305 yılında Memlûk Sultanı Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a çeşitli hediyeler gönderdi. Mektubunda iki temel talepte bulunduğunu anladığımız II. Andronikos, sultandan Beytü'l-Makdis'teki bir kiliseyi tekrar Hıristiyanlara iade etmesini istedi. Ancak Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun bu isteği geri çevirdi. İmparatorun beş yıl sonra aynı talebi tekrarlaması, sultanın bu olaya sıcak bakmadığını ortaya koymaktadır. Söz konusu kilise Zâhir Baybars zamanında alınarak camiye çevrilmişti. Melik Nâsır, sürekli yinelenen teklifi ulemaya sormaya karar verdi. Ulema, teklifin yerine getirilmesinin uygun olacağı yönünde görüş bildirip, '*Kilise gasp edilmiştir, tekrar sahiplerine verilmelidir.*' deyince sultan da kiliseyi iade etti.⁴⁵⁰ II. Andronikos'un gönderdiği mektuptaki diğer bir husus ise Mısır'daki *Ehl-i Zimmet'in* kendi âdetlerini koruyabilmeleri ve kiliselerinin açık tutulması ile ilgiliydi. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun bu talepleri de yerinde görerek Melekî ve Yakubî kiliseleri⁴⁵¹ ile Yahudi havralarının tekrar açılmasına 1310 yılında izin verdi. Bu olaydan iki yıl sonra Bizans İmparatoru, Melik Nâsır'a Kırk iki deve tarafından taşınan ve içerisinde çok değerli giysilerin bulunduğu bir hediye kafilisi gönderdi. Hediyeler arasında Anadolu'ya özgü değerli

⁴⁴⁹ I. Demirkent Bizans Devleti'ni 1282-1328 tarihleri arasında yöneten II. Andronikos'un, babası olan VIII. Mihail'in kıvrak zekâsına sahip olmadığını belirtmektedir. Bazı tarihçiler Bizans için sonun başlangıcının bu dönem olduğu görüşünü savunurken bazıları da zaten devlet sisteminin II. Andronikos başa geçtiğinde çürümüş olduğu görüşünü savunmaktadır. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk: Işın Demirkent, **Bizans Tarihi Yazıları**, İstanbul: Dünya Kitapları, 2005, 116-117.

⁴⁵⁰ Mufaddal b. Ebi'l-Fedail de 718 yılı olayları hakkında bilgi verirken Muhammed b. Kalavun'un kilise imarından bahsetmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Kortantamer, **Agypten und Syrien zwischen**, 451/5.

⁴⁵¹ Melekîler gücünü Bizans Devleti'nden alan ve bir bakıma Bizans Devleti'nin politikalarını Mısır'da uygulamak için desteklediği gruptur. Monofizit denilen ve Hz. İsa'nın tanrısal ve insani taraflarının bir bünyede muhafaza olduğunu savunan Kıptîler ise bu gruba karşı çıkmıştır. Aziz Suryal Atıya ilk üç ekümenik konsüle de İskenderiye merkezli Kopt kilisesinin öncülük ettiğine dikkat çekerek, diyofizit-monofizit ayrımının kasıtlı olarak İstanbul ve Roma kiliseleri tarafından İskenderiye merkezli bu kilisenin gücünü kırmak için kullanıldığını savunmaktadır. Detaylar için bk: Atıya, **Doğu Hıristiyanlığı Tarihi**, 87-90; Hıristiyanlık Tarihi içindeki önemli bölümlerden birini temsil eden bu grupla ilgili olarak bk: Mustafa Sinanoğlu, **Melkâiyye, DİA**, Cilt 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004,84-85; Yakubîlerle ilgili olarak Atıya, aynı eserin 190. sayfası ve devamında çeşitli bilgiler vermekle beraber Yakubî Kilisesi'nin tam bir tarihinin yazılmadığını de ifade etmektedir. Bk: aynı eser, 191.

atlas kumaşlar vardı.⁴⁵² Konuyla ilgili bilgi veren kaynaklar incelendiğinde II. Andronikos'un taleplerine verilen olumlu cevabın karşılıksız kalmadığı anlaşılmaktadır.

Melik Nâsır ve II. Andronikos arasındaki yakın ilişkinin sadece kilise tamiri ya da iadesi konularıyla sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu'da ortaya çıkan yeni siyasi ve sosyal yapı, iki devletin bir şekilde yakınlaşmasına da imkân tanımıştır. Bu yakınlaşmayı Anadolu Selçuklularının yıkılması sonucunda ortaya çıkan durumdan bağımsız incelemenin yanlış olduğu kanaati taşımaktayız.

Memlûk Dönemi Hıristiyanlarının yaşantısı ve durumunu araştıran bazı batılı isimlerin de belirttiği gibi Latin ve Grek Ortodoks Hıristiyanları Memlûk Devleti'nde uyumlu şekilde yaşamadılar. Diğer taraftan Latin ve Ortodoks hacılar ve seyyahlar geçici sürelerle Memlûk topraklarında rahat bir şekilde bulundular. Memlûk hâkimiyet sahasındaki Hıristiyanların yaşantısını ele alan Pahlitzshc' a göre Kudüslü Gerasimos adlı bir keşiş ile Lazaros arasındaki tartışma Melik Nâsır'a aksetmiştir. Bu durumda sultanın seçimlerle ilgilenmek zorunda kalması Memlûkların istemeden de olsa Hıristiyan dünyanın iç meselelerine karıştığını göstermektedir. Şöyle ki, Lazaros o dönemlerde İstanbul'da bulunuyordu. Bizans İmparatoru III. Andronikos (1328-1341)⁴⁵³ bu seçimlere müdahil oldu ve durumla ilgili bilgi almak üzere elçisini Melik Nâsır'a gönderdiyse de mesele çözülemeden kendisi öldü. Onun ölümünden sonra Paleolog ailesinden V. Joannes ile VI. Kantakuzen arasında kanlı iktidar kavgaları çıktı. Sonuçta V. Joannes galip gelerek Lazaros'u görevden aldı. Bu durumda Kudüs patrikliğine Gerasimos seçilmiş oldu.⁴⁵⁴ Görüldüğü gibi Memlûk hâkimiyetinde bulunan Kudüs patriği seçimine Bizans Devleti taraf olmuş, Muhammed b. Kalavun'un zımnen kabulü ve Bizans'ın dahli ile yeni patrik seçilebilmiştir.

⁴⁵² Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 260.

⁴⁵³ Muhammed b. Kalavun tarafından III. Andronikos'a yazılan mektuplardan günümüze ulaşmış Yunanca bir metin, D. A. Korobeinikov tarafından yayımlanmıştır. Mektup imparatora övgüler düzmekte ve onu Anadolu'nun hâkimi olarak tanıtmaktadır. İlgili mektup, hitap şekilleri ve yorumları için bk: Dimitri A. Korobeinikov, XIV. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu ve Memlûk Sultanlığı Arasındaki Diplomatik Yazışmalar, Murat Keçiş-Uğur Dede (çev.), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXXI/1, 2016, 317-318. (pp.305-330).

⁴⁵⁴ Johannes Pahlitzshc, Mediators Between East and West: Christians Under Mamluk Rule, **Mamluk Studies Review**, IX-2- 2005, 31-37.

1.3.1.3. Papalık

Memlûk hâkimiyetindeki Hıristiyan unsur üzerinde etkili olan merkezlerden biri de Papalık idi. Esasen Haçlıların Şam bölgesinden çıkarılmış olması onlarla yapılan mücadelenin bittiği anlamına gelmez. Memlûkların Akkâ'yı 1291/ h. 690 yılında Eşref Halil döneminde almasından sonra⁴⁵⁵ haçlıların elinde yalnızca üç bölge kalmıştı. Çukurova Ermenilerinin ellerinde tuttuğu Kilikya bölgesi bu bölgelerden ilki olup⁴⁵⁶, bu devletin Memlûklarla kıyaslandığında oldukça zayıf ve sürekli Memlûklara vergi ödeyen bir devlet olduğu görülür. İkincisi Arvad adası olup Dâviyye'nin elindeydi.⁴⁵⁷ Bu ada kendi imkânlarıyla yaşayabilecek durumda olmayıp birçok yönden Kıbrıs adasına bağımlı durumdaydı. Üçüncü bölge ise Kıbrıs adası olup adayı ellerinde tutanlar haçlı zihniyetine sahip ve Müslümanlara sıklıkla zarar verme politikası izlemekteydi. Özellikle Akkâ'nın Müslümanların eline geçmesi papa ve tüm Hıristiyan Haçlı dünyasını rahatsız etmişti. Bu nedenle yeni seferler planlandı.⁴⁵⁸

Papa IV. Nikola⁴⁵⁹ (1288-1292) yapılacak sefer için çeşitli girişimlerde bulunduysa da girişimler başarısız oldu. Haçlılar elde kalan bu bölgeleri mutlaka elde tutmak istiyordu. Onlar bu bölgelerin Memlûklar tarafından ya da Anadolu Türkmenleri tarafından alınacağını tahmin ettikleri için Kıbrıs ve Ermeni bölgelerine destek vermeye çalıştılar. Trablus'ta bulunan Dâviyye'nin Müslümanlara zarar vermesi üzerine Seyfeddin Gürcü komutasındaki ordu onları bölgeden atmış, İşbitâriyye ise Rodos adasına sığınmak zorunda kalmıştır.⁴⁶⁰ Eldeki kaynakların verdiği bilgilere göre Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde de Papalık Memlûklara karşı yukarıda

⁴⁵⁵ Akka'nın fethi ile ilgili olarak bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 454. 463; Akka'nın fethinin sonuçları ile ilgili olarak bk: Kılıç, **Eşref Halil**, 145-151; Akka'nın stratejik önemi ve kısa tarihçesi için bk: Emecen, 265-267.

⁴⁵⁶ Kilikya Ermenileri Melik Nâsır Dönemi'nde de Memlûklara vergi vermişlerdir. Yükümlüsü oldukları vergiyi vermediklerinde Memlûklar buraya defalarca sefer düzenlemişlerdir. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk-Ermeni ilişkileri hakkında bk: Sağlam, **Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri**, 277-302.

⁴⁵⁷ Daviyye'nin kuruluş ve faaliyetleri hakkında bk: Şeşen, Dâviyye ve İşbitariyye, 19-21; Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 228.

⁴⁵⁸ Takkûş, **Tarihü'l-Memâlik**, 233.

⁴⁵⁹ Günümüze kadar görev yapmış papalar ve papalık tarihi ile ilgili olarak bk: Walter Ullmann, **A Short History of the Papacy in the Middle Ages**, London: Methuen Co Ltd, 1972, 375.

⁴⁶⁰ Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 384; Baybars el-Mansûri, **Zübde**, 366; İbn Tagribirdî, **en-Nücum**, Cilt 9, 123; Daviyye ve İşbitariyye hakkında bk: Şeşen, Dâviyye ve İşbitariyye, 19-21; Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 228; Takkûş, **Tarihü'l-Memâlik**, 234.

sözü edilen birtakım girişimlerde bulunduysa da⁴⁶¹ başarı sağlayamamıştır. Papalığın müdahale çabalarına Mısır Hıristiyanlarının verdiği tepkiyi tam olarak yansıtabilen kaynaklara ulaşamadığı için bu konuda bir sonuç cümlesi de kurmak mümkün olmamıştır.

1.3.1.4. Aragon Devleti

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun döneminde Aragon Devleti'nin çeşitli taleplerle Memlûk Devleti'ne başvurduğu ve başvurularının bir kısmının da Mısır Hıristiyanları ile ilgili olduğu görülmektedir. Sultan Memlûk elçisi aracılığıyla,⁴⁶² Aragon krallığı tarafından talep edilen şeylerin elden geldiğince yerine getirileceğini ifade ettikten sonra Kahire'de iki kiliseyi açtıklarını haber veriyordu. Ancak bu açılan kiliselerin Aragon Krallığı'nın talebi ile değil, talebin İslam'a uygunluğu sebebiyle açıldığı belirtilerek Hz. Ömer ahitnamesinin örnek alındığı vurgulanmıştı.⁴⁶³ Mektup, sultanın hem Aragon Krallığı'nın hem de Memlûk devletinin samimi bir şekilde kendi inançlarına göre hükmetmesi şeklindeki talepleri ile son buluyor ve Aragon Krallığı'na değer verdikleri için Memlûkların bu açıklamaları yaptıkları dile getiriliyordu. 1305 yılı Eylül ayında II. Jaims üçüncü bir elçilik heyeti göndererek Mısır'daki Hıristiyanların sıkıntı yaşamaması ve hacıların kutsal yerleri ziyaret etmelerine imkân sağlanmasını istedi. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun da

⁴⁶¹ Eldeki veriler Papalık tarafından Memlûklara karşı defalarca sefer düzenlenmesi için çaba harcandığını ancak iktisadi ve siyasi öncelikler nedeniyle Papalık tarafından tasarlanan bu seferlerin gerçekleşmediğini göstermektedir. Aragon ve Kastilya Devleti ile Memlûklar arasındaki ilişkileri inceleyen bir çalışma ve Papalık merkezli siyasetin bu ilişkilere 1308-1313 tarihleri arasındaki etkisi hakkında bk: Neşşâr, **Kaştâle ve Arcûne**, 208.

⁴⁶² Elçi olarak gönderilen Fahreddin Osman el-Efremî'nin yolculuğu ve diplomatik değerlendirmesi için bk: Aziz Suryal Atiya, **Egypt and Aragon: Embassies and Diplomatic Correspondence Between 1300 and 1330 A.D.**, 1966, 16.

⁴⁶³ İslam Medeniyeti Tarihi adlı eserinin 4. Cildinde İslam Tarihi'nin ilk devirlerinde gayrimüslimlere verilen ahidnameleri incelemeye geniş yer ayıran Corci Zeydan, Hz. Muhammed'in Hicrî 9. yılda Tebük muharebesi esnasında cizye vermelerine mukabil Eyle emiri ve Ezrah ahalisine ahidname verdiğini söylemekte ve Hz. Ömer'e nispet edilen ahidnamenin de bu neviden olduğunu belirtmektedir. Hz. Ömer'e nispet edilen ahidnamenin sıhhat derecesiyle ilgili olarak bk: Zeydan, Cilt 4, 165-182; Mustafa Fayda, eş-Şürütü'l-Ömeriyye, **DİA**, Cilt 39, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, 273-274; Kaynaklardaki bilgiler değerlendirildiğinde Hz. Ömer ahidnamesi olarak bilinen belgenin içerik olarak Hz. Ömer'in adalet anlayışına uygun olarak hazırlandığı, ancak kişi ve yer adları değerlendirildiğinde orijinal bir belge olmadığı sonucuna varmak mümkündür.

Şubat 1306 (h. 705 yılı Şaban ayı) tarihli mektubunda Aragon krallığı isteklerinin yerine getirileceğini söyledi.⁴⁶⁴

Aragon elçisinin olumsuz davranışları nedeni ile iyi ilişkiler bozulunca, 1306/ h. 705 yılında İskenderiye’de bulunan Aragon’lu tüccarların tutuklanıp mallarına el konduğu ve sekiz yıl kadar ilişkilerin kesildiği görülmektedir. Aragon Krallığı 1314/ h. 714 yılında Mısır’a iki elçi göndererek ilişkileri tekrar düzeltmek istediklerini ifade etti. Onların talebi yine aynı şekilde Hıristiyanların özgür bırakılması ve hacılara güvenlik sağlanması şeklindeydi. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun bu taleplere olumlu cevap verdi. Sultan, 1314 yılı kurban bayramında yazdırarak Aragon’a gönderdiği mektupta şöyle diyordu: *“Allah adil sultanlara uzun ömür versin. Hacılarınız kutsal yerleri serbestçe ziyaret edebilir. Coğrafi olarak uzak olmanıza rağmen sizi kendimize yakın sayıyor, bu nedenle hapisanedeki kişileri size bağışlıyoruz.”*⁴⁶⁵

Muhammed b. Kalavun’un kendisine gönderdiği mektubun üzerinden 4 yıl geçtikten sonra 1318/ h.718 yılında II. Jaims, İspanya’dan yine bir elçi heyeti gönderdi. Gelen elçi yaptıklarından dolayı Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun’a müteşekkik olduğunu söyleyerek özgürlüğüne kavuşturulan önemli kişilerin dışında kalan sıradan insanların da serbest bırakılması konusunda ricada bulundu. Ancak Melik Nâsır, bu talebi yerine getirmedi. 1322 yılı Eylül ayında (h. 722 yılı Şaban ayı) Berenger ve Garandus isimli iki elçinin daha Mısır’a geldiği görülmektedir. Bu elçilerin talepleri özetle; Memlûkların, Dominiken hacılarına⁴⁶⁶ tam emniyet sağlaması, Patriğin nerede oturacağına karışılmaması, kutsal yerlerin yönetiminde İspanyollara söz hakkı verilmesi şeklindeydi. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun verdiği cevapta emniyetle

⁴⁶⁴ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 265; 1305-1313 tarihleri arasında iki devlet politikalarının temel dinamikleri için bk: Neşşâr, **Kaştâle ve Arcûne**, 207.

⁴⁶⁵ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 267.

⁴⁶⁶ Fransisken ve Dominiken rahipleri ve bu mezheplerin müntesipleri, geçimlerini halkın verdiği sadakalardan sağlayan gezgin vaizlerdir. Fransisken tarikatının kurucusu İtalyalı Aziz Francis’tir(ö. 1226). Dominiken tarikatının kurucusu ise İspanya’da doğan ve İtalya’da ölen Aziz Dominik’tir (ö. 1221). Üyelerine dünyadan yüz çevirmeyi öğütleyen bu tarikatlarla ilgili olarak bk: Muhammet Tarakçı, Fransisken ve Dominiken Tarikatları, **Felsefe Ansiklopedisi**, Cilt 6, Ankara: Ebabil, 2009, 829-833;Kuruluş, örgütleniş ve Papalık ile olan ilişkileri ile ilgili olarak bk: Salihe Esen, **Dominiken Tarikatı ve Katolik Kilisesindeki Yeri**, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, 2015, 69-77; Papa IX. Gregor döneminde bu tür dini grupların XIII. Yüzyılda engizisyon mahkemelerinde aktif rol almaları hakkında bk: Kürşat Demirci, Engizisyon, **DİA**, Cilt 11, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 238-241.

ilgili konuda yardım edeceğini ancak yönetime ortak olma hususundaki tekliflerini reddettiğini ifade etti.⁴⁶⁷

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un uygun gördüğü ve reddettiği konular beraber değerlendirildiğinde iki temel çıkarım yapmak mümkün görünmektedir. Bunlardan biri emniyetle ilgili olan konularda sultanın yardımcı olacağını belirtmesidir ki hem farklı inançlara saygı hem de hâkimiyet alanında emniyeti sağlayabilecek bir otoriteye sahip olduğu mesajını içerir. İkincisi de iktidarına hiçbir şekilde şerik kabul etmeyeceği mesajını vererek yönetim ortaklığı teklifini kesin bir dille reddetmiş olmasıdır. Esasen ortaya konmaya çalışıldığı gibi birçok farklı örnekle de desteklenebileceği üzere sultan, muktedir emirlerin müdahalesine son derece müsait bir devlet sisteminde dahi buna izin vermemiştir.

Memlûk Sultanı Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, yukarıda bahsedilen elçilik heyetine 23 Şubat 1323 (h. 15 safer 723) tarihinde verdiği cevabî mektubunda: *“Sizinle iyi ilişkiler kurmaya önem veriyor, Mısır’da herkese eşit davranmaya çalışıyoruz. Ancak İspanya’daki Müslümanların ezanlarının sustuğunu, mescitlerinin kapandığını öğrendik. Siz de oradaki Müslümanlara yardımcı olun. Şunu bilin ki yeryüzündeki tüm Müslümanlar bizim sorumluluğumuzdadır.”* diyordu. II. Jaims Hıristiyanlarla ilgilenmesiyle şöhret bulmuştu. Tıpkı Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un İslam dünyası ile ilgili hassasiyeti gibi o da Hıristiyanlarla yakından ilgileniyordu. II. Jaims'in Pero De Mijaville adındaki bir diğer elçisi de 1327 yılı ağustos ayında(h. Şevval 727) Mısır'a geldi. Elçinin elindeki mektup Dominiken değil Fransisken rahiplerin desteklenmesi yönünde talepler içeriyordu.⁴⁶⁸

⁴⁶⁷ Ebü'l-Fidâ, 722 yılı olaylarını (m. 1322) anlatırken isim vermeden bu elçilik heyetinin gelişinden, sultanın iltifatına mazhar olmalarından ve Memlûk başkentinin mücavir alanlarında yaptıkları gezilerden bahsetmektedir. Ebü'l-Fidâ'nın kayıtlarına bakıldığında sultan Muhammed b. Kalavun'un Aragon Krallığı ile ilişkilere önem verdiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Bu ilişkilere önem verilmesinde meselenin yalnızca dış boyutunun değil içerdeki Hıristiyan unsurla ilişkilerin de hesaba katıldığı kanısı taşımaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Ebü'l-Fida, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 439; İlgili konuyu da işleyen bir tetkik eser için bk: Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 270; Endülüs coğrafyasındaki siyasi organizasyonların Memlûk Devleti hâkimiyeti altında yaşayan Hıristiyanları himaye etmeye yönelik politikalar izlediğine yönelik yorumlar için bk: Sağlam, **Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri**, 348.

⁴⁶⁸ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 271-272; Aragon ve Kastilya Krallıkları ile Memlûk Devleti ilişkileri üzerine yapılmış bir çalışmada Neşşâr, 1327 yılında II. Jaims'in öldüğü ve haleflerinin de sıklıkla Papa ile mektuplaşarak Memlûk Devleti ile olan ilişkilerine istikamet çizdiğini tespit etmektedir. Detaylar için bk: Neşşâr, **Kaştâle ve Arcûne**, 213.

Pero De Mijaville'nin elindeki mektupta kutsal mezarı Fransisken rahiplerin koruması gerektiği ifade ediliyordu. Bu defa İspanyol elçi yalnız gelmemiş, Fransa kralı IV. Şarl'ın (1316-1334)elçisini de beraberinde getirmişti. Fransız elçi de doğu Hıristiyanlarının şartlarının iyileştirilmesini talep etmekteydi. Bu iki elçi İskenderiye'ye giderken aralarında çeşitli tartışmalar çıkmış ve Melik Nâsır Fransız elçisini daha iyi karşılamıştı. Kahire'de, sultanın Beytü'l-Makdis'i Fransızlara vereceği şeklinde bir şayia çıktı. Aragon elçisi de bu duruma çok içerleyerek Fransızları nasıl saf dışı bırakacağını düşünmeye başladı. İspanyol elçi Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a, Fransızların Memlûk Devleti'nin dostu olmadığını söyleyerek, onlara güvenmemesini tavsiye etti. Üstelik Fransız elçisinin aslında istihbarat toplamak niyetinde olduğu ve yakında 300 parçalık bir donanmayla Fransızların Memlûklara saldıracakları iddiasında bulundu. Memlûk Sultanı bu sözleri duyunca Aragon elçisinden yana tavır koyarak Fransız elçiye, Beytü'l-Makdis'i kendilerine vermeyeceğini söyledi.⁴⁶⁹

Memlûk Devleti ile Aragon Devleti arasında Muhammed b. Kalavun devri ilişkilerine bakıldığında Aragon Devleti'nin iki hususa dikkat ettiği görülmektedir. Herhangi bir sıralama vermeden ve öncelik belirtmeden iki ana başlığın dikkatimizi çektiğini söylemek mümkün görünmektedir. Bunlardan birincisi Aragon'un ticari çıkarları olup gönderilen mektupların içeriği değerlendirildiğinde ilgili devletin bu hususu önemsedığı söylenebilir. Aragon Devleti'nin sıklıkla gündeme getirdiği bir diğer husus ise kendisinin Hıristiyan dünyanın sıkıntılarıyla birinci derecede ilgilenen bir devlet olduğu konusudur.

1.3.1.5. Fransa

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun ile irtibat kuran Avrupalı hükümdar ve din adamları yalnızca II. Jaims ve IV. Alfonso değildi. Mesela 1327 yılında gelen papanın elçisinin yanında Fransa kralı IV. Şarl'ın elçisi de vardı. Gelen elçiler Mısır'da bulunan Hıristiyanların emin bir şekilde hayatlarını devam ettirebilmeleri halinde Avrupa'da bulunan Müslümanların da güven içinde olacağını ifade ettiler. Memlûk Sultanı da aynı fikri paylaştığını ifade ederek Mısır'daki Hıristiyanların özgürce yaşayacağını söyledi. Fransa Kralı VI. Filip de (1328-1350)Nâsırüddin

⁴⁶⁹ Surûr, *Devletü Benî Kalavun* , 273.

Muhammed b. Kalavun ile elçi teati eden ve iyi ilişkiler kurmak isteyen hükümdarlardan biriydi. Kudüs üzerinde tam hâkimiyet sağlamak isteyen⁴⁷⁰ Fransa Kralının gönderdiği elçilik heyetinde 120 kişi bulunuyordu. 1330 yılında deniz yoluyla önce Akkâ'ya gelen heyet oradan da Kahire'ye geçmişti. Elçilik heyetinin sözcüleri Kudüs'ün gerçek sahiplerine –kendilerine- teslim edilmesi gerektiğini ifade etti. Ayrıca Suriye sahil bölgesinde de bazı yerlerin kullanım hakkının kendilerine verilmesi talebinde bulundu. Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun bu teklifler karşısında çok sinirlenerek elçileri huzurundan kovdu. Onların derhal Memlûk topraklarından çıkarılması emrini verdi. VI. Filip de bir süre sonra taleplerinden vazgeçti. Çünkü Yüzyıl Savaşları⁴⁷¹ ile meşgul olmak zorundaydı.⁴⁷²

Kaynaklara yansıyan bilgilere göre Fransa, bazı elçilik heyetleri vasıtası ile Mısır Hıristiyanları üzerinde etkili olmaya çalıştıysa da Muhammed b. Kalavun Devri'nde Memlûklar üzerinde Fransa'nın herhangi bir yaptırım gücüne ulaştığını söylemek mümkün değildir. Yukarıda değinildiği gibi sultanın Fransız elçileri huzurundan kovması da, Muhammed b. Kalavun'un egemenlik haklarına müdahale saydığı davranışlara karşı tavrını da en açık şekilde ortaya koymaktadır.

⁴⁷⁰ Güzel Filip adıyla meşhur olan IV. Filip, kendi otoritesini güçlendirebilmek için Papa V. Bonifas ve ondan sonra Papa seçilen II. Benedikt'i öldürttü. Bordo Başpiskoposu Bertrand Goth'u V. Clement adıyla Papalığa getirmekle de yetinmeyen Güzel Filip Papalık makamını da Roma'dan Avignon'a taşıdı. Öyle anlaşılıyor ki Güzel Filip'in selefleri dini, siyasi arenada yalnız rakiplerine karşı değil, Memlûklara karşı da kullanmaya çalıştılar. Papalık merkezinin Avignon'a taşınması ve Yüzyıl Savaşları'nda Papaların Fransa'yı desteklemesinin sonuçları ile ilgili olarak bk: Mahmut H. Şakiroğlu, Vatikan, **DİA**, Cilt 42, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, 565; Ronald Finucane, **Huzursuzluk Dönemi, Hristiyanlık Tarihi**, Sibel Sel-Levent Kınran (çev), İstanbul: Us Yayıncılık, 2004, 334, (pp.332-345); Güzel Filip'in Templer örgütüne girmeyi bile düşündüğü ancak alınmadığı yönündeki iddialar için bk: Aytunç Altındal, **Vatikan ve Tapınak Şövalyeleri**, Ankara: Yeni Avrasya Yayınları, 2002, 52-53

⁴⁷¹ İngiltere ile Fransa arasında yapılan ve aslında 116 yıl süren savaşlar serisi olup, bu savaş Avrupa Tarihi'nde önemli bir kırılma noktasıdır. Avrupa'da feodalitenin çözülmesine ve merkezi yapıların güçlenmesine neden olan bu savaşlar hakkında bk: Kemal Beydilli, Avrupa (Tarih Kısmı) , **DİA**, Cilt 4, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 137 (Şayet baskı hatası değilse ansiklopedide gösterilen sayfa numarasında Yüzyıl Savaşları'nın 1339-1453 tarihleri arasında gerçekleştiği yazmaktadır); Yüzyıl Savaşları'nın -Hundred Years War- Avrupa'da bütünleşme çabalarının bir örneği olduğu yönündeki düşünceler hakkında bk: Yalçın Alganer, Müzeyyen Özlem Çetin, Avrupa'da Birlik ve Bütünleşme Hareketleri-I, **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt 23, Sayı 2, 2007, 289. (pp.285-306); Taraflar arasındaki savaş 116 yıl sürdüğü için konuyu savaşın milliyetine göre tavsif ederek "The Anglo-French War (1337-1453)" şeklinde ele alan çalışmalar da vardır. Bk: Denis C. Meyer, **France, An outline of History**, Hong Kong: School of Modern Languages and cultures The University of Hong Kong Press, 2008, 10-11.

⁴⁷² Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 276-277.

1.3.1.6. Habeşistan Bölgesi

Afrika kıtasının en büyük yüzölçümüne sahip ülkelerinden biri olan Habeşistan'ın, Doğudan Somali, batıdan Sudan, kuzeyden Cibuti ve Eritre, güneyden de Somali ve Kenya ile komşu olduğu görülmektedir. Dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olduğu anlaşılan Habeşistan ile ilgili olarak en eski kayıtların Tevrat'ta yer aldığını söylemek mümkündür. Kaynaklar, bilinen tarihinde buraya yapılan ilk yerleşimin Hz. Nuh'un torunları döneminde olduğunu⁴⁷³ ortaya koymaktadır.

Mısır ile Habeşistan ilişkilerinin tarihî ve dinî zemini düşünüldüğünde bu iki bölgenin sıkı ilişkiler geliştirmeye mecbur oldukları görülür. Çünkü Habeşistan Hıristiyanları Yakubî idiler ve din âlimleri Mısır Yakubî kilisesi tarafından atanırdı. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Döneminde Habeşistan-Memlûk ilişkileri doğal olarak Zâhir Baybars tarafından temelleri atılan siyasi yapı üzerine oturacaktır.

Habeşistan'da Memlûk hâkimiyetinin Melik Zâhir Baybars döneminde sağlam şekilde tesis edildiği görülmektedir.⁴⁷⁴ Habeş Hıristiyanları kendilerine bir patrik gönderilmesini Baybars'tan isteyince sultan bu talebi olumlu karşıladı. Habeşistan'daki krallarla Memlûk sultanları Gabra Maskal (1312-1343/ h. 712-744)⁴⁷⁵ Habeşistan'ın başına gecene kadar iyi geçiniyorlardı. Gabra Maskal, Memlûk Sultanı Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a bir mektup yazarak Mısır'da yıkılan kiliselerin tekrar inşa edilmesi ve Hıristiyanlara iyi davranılması taleplerini içeren bir nota verdi. Üstelik taleplerinin yerine getirilmemesi halinde de kendi ülkesindeki Müslümanlara zarar vereceğini söyledi. Hatta Melik Nâsır'ı, Nil Nehri'nin yatağını değiştirip Nil'i çöle akıtmakla tehdit etti. Memlûk Sultanı ise bu mektubu dikkate almadı.

⁴⁷³ Habeşistan'ın geçirmiş olduğu tarihi süreçle ilgili olarak bk: Levent Öztürk, Etiyopya(Tarih Kısmı), **DİA**, Cilt 11, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995,491-496.

⁴⁷⁴ İbn Şeddad, **Baypars Tarihi** (Al-Melik-Al-Zâhir (Baypars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi), Şerefüddin Yaltkaya (çev.), İstanbul: Maarif Matbaası, 1941, 150.

⁴⁷⁵ Memlûkların Habeş coğrafyası ile tarihi ve coğrafi nedenlerden dolayı ilgilenmesi adeta kaçınılmazdır. Kaynaklara bakıldığında IV. yüzyılda Etiyopya'da taban bulan Mısır merkezli İskenderiye Kopt kilisesi Melik Nâsır döneminde de etkisini devam ettirmekteydi. Zâhir Baybars ve Seyfeddin Kalavun dönemlerinden itibaren Habeş bölgesi sultanları Memlûk hükümdarlarına hediye göndermeye başlamışlardır. Melik Nâsır da kendisine hediyeler sunulan güçlü bir hükümdar olarak çeşitli şekillerde Habeş bölgesinde etkili olmaya çalışmıştır. Ancak, metinde de belirtmeye çalıştığımız gibi Melik Nâsır ile çağdaş olan Gabra Maskal (Amda Sion, 1312-1344) Dönemi'nde İslam hâkimiyetinin bölgede zayıfladığı kabul edilmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Öztürk, Etiyopya(Tarih Kısmı), 491-496.

Gabra Maskal'ın hükümdarlık süresinde Habeşistan'daki Müslümanlar büyük sıkıntılar yaşadı. Adı geçen hükümdar döneminde Habeşistan'da bulunan fakih Abdullah Zilî, Mısır'a gönderdiği mektupla Gabra Maskal'ın yaptıklarını anlatarak sultandan yardım istedi. Memlûk Sultanı da Mısır'daki Patriği çağırarak, Habeşistan'a mektup yazmasını ve oradaki Müslümanlara eziyet etmemeleri yönünde yöneticileri uyarmasını istedi. O da Habeşistan'a mektup yazıp Müslümanlara eziyet edilmemesini istedi. Habeşistan hükümdarları patrik mektuplarına çok saygı duyarlardı. Patriğin mektubu ulaşınca Habeşistan'da bir toplantı yapıldı ve Müslümanlara yönelik zorbalıklar da durdu. Mısır Hıristiyanlarının başı konumunda olan İskenderiye patriğinin sözleri mutlaka dikkate alınırdı. Memlûk tarihinde Hıristiyanlarla ilişkiler hep inişli çıkışlı oldu. Örneğin cizye vermediği için bazı Hıristiyanlar Mısır'da hapse atılca Habeşistan'da da Müslüman tüccarlar hapse atıldı. Bazı dönemlerde de Müslüman tüccarların oraya girmesi yasaklandı.⁴⁷⁶

1.3.1.7.İlişkilerin Seyrini Belirleyen Dâhili Etkenler

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk Devleti'nde yaşayan Hıristiyanlarla ilgili olarak yapılan çözümlemenin ikinci kısmında, Hıristiyan unsur Mısır ve Suriye başta olmak üzere bu coğrafyanın kadim paydaşları olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bölümde Mısır Hıristiyanlarının Memlûk Devleti'nin bir parçası olduğu, kendilerine divan kâtipliği başta olmak üzere çeşitli görevler verildiği, Müslüman toplumla beraber Nil kutlamalarına katıldıkları, elde edilen zaferlere tıpkı Müslüman ahali gibi sevindiklerine yönelik kayıtlara yer verilecektir. Ancak bunun yanında zaman zaman dini fanatizm şeklinde tanımlayabileceğimiz duygunun hâkim olduğu dönemlerde Müslümanların kilise, Hıristiyanların cami yaktıkları, devletin Hıristiyanlar için farklı elbise giyme zorunluluğu getirerek onları kamu görevlerinden uzaklaştırıldıklarına dair kayıtlara da yer verilecektir.

Kimlik konusunu inceleyen ve kendisi de birçok farklı kimliği bünyesinde barındıran Maalouf'un, Lübnan asıllı Fransız vatandaşı ve Arapça konuşan bir Hıristiyan olarak kimliklerin toplumsal hayata etki ve katkılarını ortaya koymaya çalıştığı kitabı Memlûk Dönemi Mısır Hıristiyanlarını anlamak bakımından da önem taşımaktadır.

⁴⁷⁶ Surûr, *Devletü Benî Kalavun* , 157-158.

Yazarın altını çizdiği husus, insanların büyük çoğunluğunun günümüzde bile dinsel bir geleneğe bağlı olduğu⁴⁷⁷ hususu ve vurgusudur. Kaldı ki Orta Çağ dünyasında dini referansların çok daha fazla önem taşıdığını söylemek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Muhammed b. Kalavun'un bir taraftan ülke gerçeklerini göz ardı etmeden birtakım dengeler kurma, diğer taraftan demografik çoğunluğa sahip olan Müslüman toplumun tepkilerini yönetme konusunda atılması zor adımlar attığı görülmektedir.

Memlûk kaynaklarının gayrimüslimlerle ilgili olarak Melik Nâsır Dönemi'nde altını çizdiği önemli olayların başında Faslı vezirin etkisiyle gerçekleşen uygulamalar gelir. Kaynaklara göre, Fas/Merakeş'ten gelen bir vezir Mısır'a uğradığında Kalatü'l-Cebel'de ata binen bir kişi gördü. İnsanlar onun ayaklarını öpüyorlardı. Faslı vezir, bu kişinin kim olduğunu sorduğunda Hıristiyanlardan üst düzey bir devlet görevlisi olduğunu öğrendi. Bunun üzerine vezir, Melik Nâsır'ın yanına gitmek istedi. Faslı vezir gördüklerini sultana anlatarak buna nasıl izin verdiklerini sordu. Bu soru herkesi etkiledi ve durumla ilgili bir toplantı yapıldı. Toplantıda Hıristiyan ve Yahudilerden bazıları da hazır bulunuyordu. Onlar da Hz. Ömer'in *Ehl-i Zimmetle* yaptığı anlaşmayı⁴⁷⁸ hatırlatıp, benzer bir anlaşma yapmaya çalıştılar.⁴⁷⁹

Müslüman emirler de, gayrimüslimlerin kıyafetinin Müslümanların kıyafetine benzememesi gerektiğini söylediler. Onların yanında silah bulunmaması ve kadınlarının da Müslüman kadınlara⁴⁸⁰ benzememesi istendi. Hz. Ömer'in kararına göre Hıristiyanlar; yeni kilise yapmayacaklar, eski kiliseleri tamir etmeyecekler, kiliselerde casuslar korunmayacak, gösterişli elbiselerle gezilmeyecek ve haç işaretini gösteremeyeceklerdi. Ayrıca Hıristiyanların ölüleri Müslüman mezarlığına

⁴⁷⁷ Amin Maalouf, **Ölümcül Kimlikler**, Aysel Bora (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, 16.

⁴⁷⁸ Söz konusu ahidname ve sıhhat derecesi ile ilgili tartışmalarla ilgili olarak bk: Zeydan, Cilt 4, 165-182; Fayda, eş-Şürûtü'l-Ömeriyye, 273-274.

⁴⁷⁹ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 106; Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Hıristiyanlara uygulanan bazı farklı uygulamaların toplumsal baskıların ürünü olduğu anlaşılmaktadır. XIV. yüzyıl başlarında yaşanan ve kiliselerin açılabilmesine dair bazı belgelerin açıktan Müslüman halka gösterilmesi neticesinde Müslümanların tahriklere kapıldığı ve sayıları 6 ile 13 arasında değişen kilisenin yıkıldığı açıktır. Konuyla ilgili olarak bk: Abdullah Sağır, **İbn Tağriberdî'nin "el-Menhelü's-Sâfi" Adlı Eserine Göre Kahire'de İlmî ve Sosyo-Kültürel Hayat**, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 2014, 332

⁴⁸⁰ Memlûk kıyafetleri konusunda bir çalışma yapan Mayer, Memlûklar Dönemi'nde kadınların giydiği kıyafetlere de ayrı bir bölüm açmıştır. Memlûk kadınının kıyafeti konusunda bk: Leo Aryah Mayer, **Mamluk Costume**, Geneve: Albert Kundig, 1952, 69-74.

defnedilmeyecek ve evleri de Müslüman evlerinden yüksek olmayacaktı. Bu şartlar kabul edildi ve Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun da kurallara uymayanların öldürüleceğini söyledi.⁴⁸¹

Melik Nâsır'ın aldığı kararlar İskenderiye'ye ulaşınca, İskenderiye'deki Müslümanlar orada bulunan iki kiliseyi yıktılar. Detayları İbn Tagribirdî tarafından verilen bilgilere göre kiliseyi yıkan Müslümanlara neden yıktıklarını sorulunca İslamî dönemde inşa edildiği için yıktıklarını söylediler. Ayrıca Müslüman evlerinden daha yüksek olan evleri de yıktılar. Ancak sultan bu durumda politika değiştirerek Müslim-Gayrimüslim herkesi kapsayacak çeşitli kararlar aldı. Üstelik Hıristiyanların yeni kilise inşa etmelerine de izin verdi. Bazı Hıristiyanlar mescitlerdeki kandilleri, kendi kutlamalarında kullanmak üzere aldılar. Bunun üzerine Müslümanlar onlara hücum etti. Sultan bu olay üzerine, hırsızlığı kim yaptıysa bulup şiddetle cezalandıracağını söyledi. Aynı şekilde bazı Müslümanlar da bir ayın sırasında kilise basmışlardı. Melik Nâsır, bunu yapanların da aynı şekilde cezalandırılacağını söyleyince durum giderek yatışmaya başladı. Hıristiyanlardan bir grup 1321/ h.721 yılında tekrar mescitleri ateşe veremeye başladı. Bu yılın 21 cemaziyelevvel gecesi (18 Haziran 1321) iki Hıristiyan rahip mescit yakarken yakalandı ve rahipler tutuklanıp Kahire valisine getirildi. Bu olayı yaptıkları tespit edilince de sultana haber verildi.⁴⁸²

Kahire'deki Müslümanlar yine bir yangın hadisesi sırasında elinde nefit olan başka bazı Hıristiyanlar yakaladı. İfadesi alınan bir kişi, Hıristiyanların çoğunda nefit olduğunu ve Müslüman mahallelerine gitmeyi planladıklarını söyledi. Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun bu olayları duyunca Patriği çağırarak onu sert bir dille azarladı. Sultanın neden mescitlerin yakıldığı sorusuna karşılık olarak patrik: *“Müslümanların kiliseleri neden yaktığını siz sultan olarak bilmiyorsanız Hıristiyanların mescitlerin neden yaktığını ben nasıl bilebilirim?”* diye cevap verdi.⁴⁸³ Esasen Melik Nâsır'ın gayrimüslimlere yaklaşımını yeterince sert bulmayan halkın ona kızgın olduğu ve bu nedenle toplanıp Hıristiyanlar aleyhine gösteri

⁴⁸¹ Dönemin doğrudan tanığı olan Nüveyrî, söz konusu hadiselere eserinde geniş yer ayırmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb**, Cilt 31, 416-426; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 107.

⁴⁸² İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 55-60.

⁴⁸³ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 109.

yaptıkları görülmektedir. Sultan da durumun düzeleceğini söyleyip halkı yatıştırmaktan başka çare bulamadı.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde kaynaklara yansıyan olumsuz örneklerden biri de Hıristiyanların Tolunoğlu Ahmed Camii yakınlarında büyük bir yangın çıkardığı haberi üzerine gelişen olaylardır. Halk bu haberler üzerine yine sokaklara döküldü. Toplanan kalabalık hep bir ağızdan: *“İslam dışında din yoktur. Ey Müslümanların sultanı, bizi Hıristiyanların şerrinden koru! Sen bizim Nâsırımızsın, onlara yardım etme -La tensuruhûm-!”*⁴⁸⁴ diyordu. Sultan, bu olaylardan sonra, herhangi bir bineğe binmiş bir Hıristiyan görülmesi halinde öldürülmesi emrini verdi. Ayrıca cizyenin bir kat daha artırılacağı, Hıristiyanlardan kimsenin devlet memuru olamayacağı ve divan görevlerine son verileceğini söyleyen Melik Nâsır, hutbelerde okunmak üzere bir metin kaleme aldırdı. Hutbelerde okunan metinde ana hatlarıyla şu ifadeler yer veriliyordu: *“Bizler Müslüman'ız ve İslam şiarını”*⁴⁸⁵ *her yerde göstereceğiz. Ülkemizdeki Hıristiyanların bazıları kötü işler yaptı. Bu nedenle onları İslam dinine göre yargılayacağız. Bu günden sonra cizyeyi bir kat daha fazla ödeyecekler. Onlar, Hıristiyan olduğunu gösteren bir elbise giyip kuşak bağlamak zorunda kalacak ve divanlardan atılacak. Emirlerimize uymayanların cezasını karşılayacak tek fidye canlarıdır!”*⁴⁸⁶ Ancak bu hutbenin sadece sözde kaldığı ve uygulanmadığı görülmektedir. Kısa sürede eskiye dönülmesi ve bizzat sultanın Hıristiyanları çeşitli divanlarda kullanması bunun göstergesidir. Muhammed b. Kalavun'un bu tasarrufunun nedeni kuşkusuz onların divan konusunda uzman olmalarıydı.

Kaynaklar divanlardaki bazı görevlilerin Müslüman olduğunu ortaya koymaktadır. M.C. Surûr, onlardan birinin Kerimüddin b. Hibetullah b. es-Sedîd olup, bu şahsın devlet kademelerinde üst seviyelere ulaştığı -Hatta Nâzirü'l-Has olduğu-bilgisini vermektedir. Yukarıda değinilen yangın hadiselerinden sonra yapılan tahkikat sonucunda olaylarda rolü olduğu anlaşılan bazı Hıristiyanlar cezalandırıldığı ve sultanın, Hıristiyanların mavi kıyafet giyip başlık takmaları konusunda bir kural

⁴⁸⁴ İbn Tagribirdî, **en-Nüçûm**, Cilt 9, 57; Galejana gelen halk, Melik Nâsır'ın ismiyle bir cinas yaparak “Onlara-Hıristiyanlara- yardım etme!” diyerek tezahürat yapmaktadır.

⁴⁸⁵ Selam, ezan ve buna benzer İslam'ı sembolize etme özelliğine sahip ayırt edici işaretler kastedilmektedir.

⁴⁸⁶ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 110-111.

koyduğu yönünde kayıtlar vardır. Fermanda Hıristiyanların beyaz kıyafet giymeleri durumunda kanlarının helal olduğu belirtiliyordu. Ata binmeleri de yasaklanan Hıristiyanların katıra binebilecekleri belirtildi. Müslümanlara benzer kıyafetler giymeleri de yasaklandı. Bu olaylardan sonra Hıristiyanlardan İslam dinini seçen çok kişi oldu.⁴⁸⁷

1.3.1.8. Olumlu Örnekler

Memlûk Tarihinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkiler bazen gerginlik ve çatışma halini alsa da taraflar arasındaki ilişkilerin her zaman olumsuz olmadığını belirtmek gerekir. Eldeki kaynaklara göre Müslüman ve Gayrimüslimler bazen ortaklaşa işler de yapardı. Kutlama günlerinde birbirini tebrik ederdi. Örneğin 1302/ h.702 yılında Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun İlhanlılarla yapılan savaştan döndüğünde gayrimüslimler de kutlamaya katılmışlardı.⁴⁸⁸ Nevruz Hıristiyanlar tarafından kutlanan bir bayram olmasına rağmen Müslümanlar da Hıristiyanların bu bayramını kutlardı.⁴⁸⁹ Bu bayram Kıptî yılbaşı olup bayram günlerinde Kıptî büyüklerine birçok meyve ikram edilirdi.⁴⁹⁰

Memlûklar yalnızca Müslüman ahali için değil Kıptî ve Yahudiler için de çeşitli kamu hizmetleri yapardı. Kaynaklar Melik Nâsır döneminde Divan-ı Ahbas'tan⁴⁹¹ Sina dağındaki tapınak hizmetlerini yürütenlerin yiyecek ve diğer temel ihtiyaçlarını karşılamak için tahsisat ayrıldığını ortaya koymaktadır.⁴⁹²

⁴⁸⁷ Melik Nâsır'ın, gayrimüslimlerle ilgili uygulamalar bakımından olağanüstü yılları olarak tanımlayabileceğimiz bu dönemi hakkında oldukça doyurucu bilgiler veren İbn Tagribirdî, yasakların kadın-erkek, genç-ihthiyar tüm gayrimüslimleri kapsadığının altını çizmektedir. Konu hakkında bk: İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 59; Mübarek, **el-Hıtatü't-Tevfikiyye**, Cilt 1,98.

⁴⁸⁸ Gazan Han Dönemi'nde cereyan etmiş olan İlhanlı-Memlûk savaşları ile ilgili olarak, dönemin siyasi tarihini aydınlatmak amacıyla yapılmış bir çalışma için bk: Ahmet Sağlam, **Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri**, 216-251.

⁴⁸⁹ Musa Nâsır, 342; Hıristiyanların kutladıkları bayramlarla ilgili olarak bk: İbn İyas, **Nüzhetu'l-Ümem**, 235-237.

⁴⁹⁰ Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, Cilt 2,355.

⁴⁹¹ Memlûklarda vakıflarla ilgili her türlü işi yürütmekle görevli olan divandır. Detaylı bilgi için bk: Kazım Yaşar Kopruman, Divan-Memlûklar Bölümü, **DİA**, Cilt 9, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994,383; Memlûklar Dönemi'nde Divan-ı Ahbas-Devâdâr ilişkisi için bk: Asri Çubukçu, Devatdâr, **DİA**, Cilt 9, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994,222.

⁴⁹² el-Haccî, 78.

Melik Nâsır'ın konuyla ilgili mersumunda⁴⁹³: “Doğuda bulunan gayrimüslimler, bizim ayrılmaz parçamızdır. Onlardan bize zarar gelmez ve onlar kendi hallerinde hurma yetiştirirler. Hatta bize dua edip Sina'ya giden Müslümanlara hizmet bile ederler. Bunlara eziyet verilmesin. Eziyet vermek isteyenlere de engel olunsun. Onların bahçeleri, bostanları, meyveleri ve bunlara ait arazileri yağmalanmasın. Bizden önceki sultanlara Allah rahmet eylesin çünkü onlar böyle davrandı, biz farklı davranamayız.”⁴⁹⁴ İfadelerine yer veriliyordu. Ayrıca Melik Nâsır, Şarkıyye’de, Kulzum’da Tur-u Sîna sahilinde bulunan vali ve naipin bu emirleri uygulaması, oradaki urbana da dikkat edilmesi emrini vermektedir.⁴⁹⁵

Şarkıyye’deki Moğoltay’a gönderilen mersumda: “Melik Nâsır tarafından 1310/h. 710 yılında Sina dağındaki ruhbanlar için yazdırılan bu mersumları Allah itaat edilen mersumlar kılın. Bu mersum oradaki görevlilerin uyması için gönderilmiştir. Onlar hacca gidenlere yardım ettiği için biz de bu Hıristiyanlara iyi davranmalıyız. Sina dağına ziyaret edenlere de iyi davranıldığı için biz de onlara yardım etmeliyiz. Bize gelen haberlere göre bazı kişiler Müslümanlarla gayrimüslimlerin arasını bozmaya çalışıyor. Buna fırsat verilmesin, Mısır kaybeder. Çünkü onlarda bu topraklarda yaşıyor, bu toprakları işliyor. Bedeviler onlara zarar verirse devlet gerekeni yapacaktır.”⁴⁹⁶

Yukarıda ayrıntıları verilen mersum *Ehl-i Zimme*’ye ve Mısır’daki farklı gruplara Melik Nâsır’ın önem verdiğini ortaya koymaktadır. Divanü’l İnşa’dan çıkmış olan bu metin, herhangi bir konuda şikâyet olursa Melik Nâsır’ın derhal müdahale ettiğini ortaya koyması yönüyle de tarihi değeri yüksek bir belgedir. Belge ayrıca vakıflardan yalnızca Müslümanların değil gayrimüslimlerin de faydalandığını tartışmaya yer bırakmayacak şekilde kanıtlamaktadır.

⁴⁹³ Abbasîler döneminde kurumsallaşmasını tamamladığını söyleyebileceğimiz divandan çıkan belge türlerinden biri de mersumdur ki, Memlûklar döneminde tefviz ve menşurla beraber genellikle atama evrakına, bazen de gündelik işleri yürütme amacına matuf belgelere mersum denirdi. Mersumlarla ilgili olarak bk: el-Ömerî, **et-Tarif**, 113; Uzunçarşılı’nın notlarından anlaşıldığı kadarıyla eyaletlerdeki kalemiye sınıfının üst düzey görevlileri vezir rütbesini haiz ise taklid ile değil ise mersum ile atama kararnamesi olarak göreve başlardı. Bu kayıtlar adı geçen belgelerin üstünlük derecesini de ortaya koymaktadır. Detaylar için bk: Uzunçarşılı, **Medhal**, 397.

⁴⁹⁴ Kalkaşandî, **Subhü'l-A'sa**, Cilt 11, 114; el-Haccî, 79.

⁴⁹⁵ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/1, 232; Kalkaşandî, konunun önemini anlatırken, “Liyemtesil el-Memlûk” ifadesinin kullanıldığına dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-A'sa**, Cilt 6,264-265; el-Haccî, 80.

⁴⁹⁶ el-Haccî, 81.

1.4. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Yahudilerle İlişkiler

Memlûk tarihi ve coğrafyası ile ilgili olarak bilgi veren kaynaklara göre İslam fetihlerinin diğer bölgelerdeki farklı din mensupları gibi Mısır'da yaşayan Yahudiler için de bir rahatlama vesilesi olduğu söylenebilir. Roma ve Bizans dönemindeki baskılar nedeniyle bir zamanlar onbinlerle ifade edilen Mısır'daki Yahudi nüfusun, Müslümanların bölgeyi fethettiğinde 4.000'lere düştüğü⁴⁹⁷ tahmin edilmektedir. Ana hatlarıyla bakıldığında Mısır'daki Yahudi taifeleri; er-Rabbanûn, el-Karraûn, es-Samira⁴⁹⁸ olmak üzere üç gruba ayrılmaktaydı. Yahudilerin bir cemaat önderi olup ibadet ve vakıflarla ilgili görevleri de vardır.⁴⁹⁹ Mısır'daki bu üç gruptan her biri Yahudi itikadına kendilerinin daha yakın olduğunu savunuyorlardı. Bu gruplardan birincisi olan er-Rabbanûn ya da Rabbanıyyûn denen grubun adı, ya Rabb ya da Rabbanî kökünden gelmektedir. Bu iki kelime de imam, fakih anlamına gelmekte olup, İbranicede önder demektir.⁵⁰⁰ Kuran-ı Kerimde de çoğul halde Rabbanıyyûn kelimesi geçmektedir.⁵⁰¹

Tevratta 39 kutsal hüküm olup Rabbaniler buna iman etmektedir. Ayrıca *Talmudda*⁵⁰² geçen 63 kutsal hüküm miladi ikinci ya da üçüncü asırda yazılıp, *müsennâ* diye adlandırıldı. Bu yazılar daha sonra açıklanarak, bu açıklama ve

⁴⁹⁷ Nuh Arslantaş, **Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2015, 36-37.

⁴⁹⁸ Samiriler, Yahudilerle başka halkların karışımından oluşan, saf kan Yahudi olmayan ve bu yüzden de Yahudilerce hor görülen bir kesimdi. Açıklama için bk: **İncil**, 518; Baki Adam, Samirilerin Yahudi ismi kullanmadıklarına ve kendi ellerindeki Tevrat nüshası ile Yahudilerin Tevrat'ı arasında 6000'e yakın fark bulunduğu dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Baki Adam, Yaşayan Dünya Dinleri (Yahudilik Bölümü) , Ankara: **Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları**, 2010, 249; Samiriler, günümüzde resmi olarak Rabbaniliğin kabul gördüğü İsrail'de Karaî ve Falaşlarla beraber kadim geçmişe sahip olan ancak dışlanan bir dini azınlık statüsündedirler. Günümüzdeki durumla ilgili olarak bk: Fuat Aydın, Ortadoğu Ülkelerinin Dinsel Yapısı, **Ortadoğu Yıllığı**, İstanbul: Açılım Kitap 2012, 536-540.

⁴⁹⁹ Kâsım, **el-Yehud fi Mısır**, 31.

⁵⁰⁰ Adam, Yaşayan Dünya Dinleri (Yahudilik Bölümü), 576.

⁵⁰¹ Kâsım, **el-Yehud fi Mısır**, 32.

⁵⁰² Talmud, *öğretim ve çalışma* manalarına gelen İbranice bir sözcüktür. Yahudi din âlimleri arasında çıkmış tartışma ve yorumlardan ortaya çıkmış olan Talmud, Yahudiler tarafından Tanah(Ahd-i Atik)'tan sonraki en kutsal metin olarak kabul edilir. Detaylı bilgi için bk: Salime Leyla Gürkan, Talmud, **DİA**, Cilt 39, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010,550, pp.550-552; Talmud'un bölümleri olan Mişna ve Gemara için bk: Zaferü'l-İslam Han, **Yahudilikte Talmud'un Mevkii ve Prensipleri**, Mehmet Aydın (çev.), İstanbul: İhya Yayınları, 1981, 8-18.

yorumlamaların bir yerde toplanmasıyla *talim-eğitim* anlamına gelen *Talmud* ortaya çıktı.⁵⁰³

Rabbani Yahudileri Mısır'da nüfus açısından diğer gruplardan daha kalabalık olduğu için, Memlûk sultanları Yahudi cemaat önderlerini bu gruptan seçerdi. Arap kaynaklarına göre Rabbani olan Yahudilerin diğerlerinden en önemli farkı, onların Tevrat'ın açıklanması gereken yerlerini açıklamış olmalarıdır. Bunlar ölümden sonraki hayata inanmaktadırlar. Ayrıca ölmüş olan salih amele sahip insanların İsa peygamberle beraber tekrar dönüp Hz. Musa'nın dinine uyacaklarına inanıyorlardı. İbnü'l-Verdî'ye göre bu grup İslam Dini'ndeki Mutezile'ye⁵⁰⁴ benzer. Kâsım Abduh Kâsım, Kalkaşandî'ye dayandırarak Memlûk tarihi boyunca Rabbanilerin Mısır'daki en kalabalık Yahudi topluluğu olduğunu yazmakta ve Kahire'de Memlûk döneminde 700 Yahudi aile yaşadığı bilgisini vermektedir. Bu nüfusun sadece 50'si Samiriyeye, 50'si de Karain'den olduğuna göre 600 Rabbani ailenin bulunduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Rabbanilerin ve Karain cemaatinin Kahire'de toplam altı mabedi olduğu ve Rabbanilerin de kendi içinde Filistinli-Iraklı olarak ikiye ayrıldığı⁵⁰⁵ hususunda net kayıtlar vardır.

Memlûk Tarihi'ne bakıldığında bazı sultanların yalnız Hıristiyanlara değil, Yahudilere de özel kıyafetler giydirmek istediği görülmektedir. Detayları yukarıda verilmeye çalışıldığı gibi, Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un 1300/ h.700 yılında Hıristiyanların mavi, Yahudilerin sarı, Samirîlerin de kırmızı bir başlık takması yönünde emir vermesi⁵⁰⁶ buna örnek olarak gösterilebilir. Ancak yine de

⁵⁰³ Kâsım, *el-Yehud fi Mısır*, 33.

⁵⁰⁴ Kelam tarihine bakıldığında, büyük günah işleyenleri tekfir eden Hariciye ile bunun kişiye hiçbir zarar vermeyeceğini savunan Mürchie arasında bir orta yol bulunduğu anlaşılan Mutezile ekolü insan iradesi ve akla değer vermesiyle bilinen bir ekoldür. Dolayısıyla metindeki İbnü'l Verdî'ye ait benzetmenin sağlıklı olmadığı kanaati taşımaktayız. Mutezile ekolünün doğuşu ve etkileri ile ilgili olarak bk: Saim Yeprem, *Kelam, İslam'a Giriş-Evrensel Mesajlar-*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008, 121-129; Mutezile'nin kuruluş, gelişim ve temel konulardaki görüşleri ile ilgili olarak detaylı bilgi için bk: İlyas Çelebi, *Mu'tezile, DİA*, Cilt 31, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006,391-401.

⁵⁰⁵ Kâsım, *el-Yehud fi Mısır*, 34; Memlûklar Dönemi Kahire'si hakkında sokak isimlerinden o dönemde faal halde bulunan otellere kadar detaylı bilgi için bk: İbn Dokmak, *el-İntisar*, Cilt 1, 32-41

⁵⁰⁶ Farklı din mensuplarına yönelik belirli bir kisve mecburiyeti ile ilgili bilgi ve değerlendirmeler için bk: İbn Haldun, *el-İber*, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 493-495; İbn İyâs, *Bedai'üz-Zühûr*, Cilt 1/I 143; Selim, *Asru Selâtni'l-Memâlik*, Cilt 2, 357; Muhammed b. Kalavun ile eşzamanlı olarak bazı konularda bilgiler veren Aksarayî de farklı kisve uygulamasını destekler mahiyette yorumlarda bulunmaktadır. Ona göre Hıristiyan ve Yahudiler İslam toplumuna karışmış ve *Mümin-Kâfir ayırt edilemez* olmuştur. Bu durumda da Timurtaş Noyan

ulaşabildiğimiz kaynaklar, Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Yahudilerin devlet ve toplumun diğer dini kesimleriyle olan ilişkilerini aydınlatmaktan uzaktır. Bu nedenle Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Yahudi cemaatinin Memlûk sosyal yapısı içerisindeki yerini tam olarak tespit edebilmiş değiliz.⁵⁰⁷ Bunun yapılması için de yalnızca bu konuya hasredilmiş bir çalışma yapmak gerektiği değerlendirilmektedir.

Görüldüğü gibi Melik Nâsır'ın gayrimüslim unsurla olan ilişkilerinin seyrini yalnızca Mısır'daki gayrimüslim halk şekillendirmemekte; bilakis bu ilişkiler bazı Avrupa, Asya hatta Afrika ülkelerinin tutumlarına göre sosyo-ekonomik ve diplomatik hayata yansımaktaydı. Melik Nâsır'ın yalnızca Müslüman halkla değil, gayrimüslimlerle de iyi ilişkiler kurduğu görülmektedir. Memlûk tarihi araştırmacılarından M. Süheyl Takkuş, Moğollar ve Haçlılar Müslümanlara zarar verirken, onun Mısır'da yaşayan Hıristiyanlar için kilise yaptırdığını⁵⁰⁸ söylemektedir.

Müslüman olmamasına rağmen, J. D. Brandes de Melik Nâsır'ın günümüz bakış açısıyla bakıldığında Hıristiyanlara karşı uygulanmış aşırılıklar olarak değerlendirilebilecek bazı eylemlerinde çok haksız sayılmayacağını ifade etmektedir. Brandes'e göre Melik Nâsır, 1301/ h. 701 yılında yürürlüğe konan ve Hıristiyanlarla Yahudilere karşı uygulanan farklı muameleyi ortadan kaldırmaya çalıştı. Manastır ve kiliseleri tahribattan koruyarak fanatik hurafecilere karşı durmaya ve her türlü belanın, hastalığın, yangının, depremin veya Nil taşkınlarının sebebinin gayrimüslimler olduğunu savunanlara kulak asmamaya çalıştı. Ancak bazı kesimler durmadan din düşmanlığını körüklediği için Muhammed b. Kalavun bir yere kadar ayak direse de 1321 yılında baskılara boyun eğerek ölüm tehdidi ile eski kanunları

tarafından çıkarılan bir fermanla Hıristiyan ve Yahudilerin omuzlarına bal renginde ve elbise renkleriyle tezat oluşturacak şekilde birer kumaş diktirerek Müslüman ahaliden ayrılmaları sağlanmıştır. Bu bilgiler de göstermektedir ki Orta Çağda bu türden uygulamalara –hatta Nazi Almanyası dönemi hatırlanırsa XX. Yüzyılda Avrupa'da- rastlanmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Aksarayî, 264.

⁵⁰⁷ Yahudi cemaatinin Memlûk iktisadî ve sosyal hayatındaki yeri ve Muhammed b. Kalavun döneminde çok etkin olduğunu bildiğimiz Karimî tüccarlarıyla Yahudi tüccarların rekabeti hakkında bilgi edinebilmek için bk: Arslantaş, 36-66; Selahaddin Eyyûbî'nin Yahudilere karşı, Müslüman olmaları nedeniyle kendilerini tutmasının Karimî tüccarlarına piyasa hakimiyeti sağlaması ile ilgili olarak bk: Subhi Labib, Ortaçağ Boyunca Mısır'ın Ticaret Politikası, Seyhun Şahin (çev.), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, **Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Cilt VI, Sayı 1, 189.

⁵⁰⁸ Takkûş, **Tarihü'l Memâlik**, 296.

geri getirdi. Müellife göre Hıristiyanlar da tam suçsuz değildi. Çünkü Memlûkların Mısır'ında bazı fanatikler cami yakacak kadar⁵⁰⁹ ileriye gidiyordu.

Görüldüğü gibi bazı batılı ve Müslüman olmayan araştırmacılar da Memlûk sultanlarının gayrimüslimlerle ilgili olarak aldıkları kararların çeşitli toplumsal baskılara dayandığını, bir anlamda haklı nedenlere dayalı olarak gelişen kamuoyu tepkisinin sonucu olduğunu takdir etmektedir.

1.5. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Âlimlerle İlişkisi:

Memlûklar, Mısır'a dışarıdan gelmekle beraber sisteme uyum sağlayıp hâkim oldukları coğrafyanın çıkarı için çalıştılar. Çeşitli toplumsal kesimlerle sağlıklı iletişim kurdukları ölçüde meşruiyet sorgulamasının en aza ineceğini bildikleri için de bilhassa toplumu etkileme potansiyeline sahip kişilerle iyi iletişim kurmaya çalıştılar. Günümüz moda tabiriyle söylemek gerekirse *kanaat önderlerini* Memlûk sultanları ihmal etmediler. Gayrimüslimlerle ilişkiler bölümünde işlenmeye çalışıldığı gibi Muhammed b. Kalavun, yalnızca Müslüman halk üzerinde etkinliği olan âlimlerle değil aynı zamanda Hıristiyan ya da Yahudi cemaatleri üzerinde etkinliği olan din adamları ya da âlimlerle de sıcak ve samimi iletişim kanallarını açık tutmaya çalışmıştır.

Genel bir ifade kullanmak gerekirse Memlûklar halka değer vererek, dış siyaset belirlenirken genellikle önemli kişiler ile istişare ettiler. Muhammed b. Kalavun'dan önceki süreçte İzzeddin Abdüsselam ile Kutuz ve Baybars'ın önemli konularda istişare ettiği bilinmektedir. Sultan Kutuz Aynicâlût Savaşı öncesi para yetersizliğinden yakınınca mezkûr âlimin: “*Siz ve emirleriniz, eşleriniz altınlarınızı bozdurun yetmezse halktan da toplarsınız.*” şeklindeki sözleri çok önemlidir.⁵¹⁰

Memlûk sultanlarının âlimlere değer vermesinin bir sonucu olarak ilmi çalışmaların arttığı söylenebilir. Memlûklar döneminde tek bir âlimin bile yüzlerce eser verdiği düşünülürse ne denli büyük bir toplama ulaşılabileceği kolaylıkla anlaşılır. Mesela Muhammed b. Kalavun'un çağdaşı olan İbn Teymiyye'nin yazdığı eserlerin sayısının

⁵⁰⁹ Brandes,174.

⁵¹⁰ Selim, *Asru Selâtini'l-Memâlik*, Cilt 2, 205.

700'ün üzerinde⁵¹¹ olduğu bilinmektedir. M. Rızk Selim'in iddiasına göre Osmanlıların Mısır'ı fethetmesinden sonra bu eserlerin büyük bölümü İstanbul'a götürülmüş ve bu nedenle Hidiv İsmail, *Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye* adıyla bir kurum oluşturarak Mısır tarihi ve kültürü ile ilgili eserlerin bir bölümünü yok olmaktan kurtarmıştır.⁵¹²

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun ilme düşkün ve âlimlere kıymet veren birisiydi. Ebü'l-Fida onun dostu olup sultan ona Hama niyâbetini verdi. Üstelik çevredeki naiplere de Hama nâibi Ebü'l-Fida'ya saygılı davranmalarını istedi. Hacca giderken onu da yanında götüren sultan ona *kardeşim* diye hitap ederdi.⁵¹³

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin önemli âlimlerden birisi İbn Teymiyye olup, günümüze gelinceye kadar lehte ya da aleyhte kendisiyle ilgili büyük bir külliyyatın oluştuğu görülmektedir. İbn Teymiyye'nin hayatı, şahsiyeti ve fikri dünyası tez çalışmamızın kapsamı dışında olmakla beraber onun döneme damga vuran bazı eylem ve söylemlerinden örnekler sunmak dönemi anlamak açısından önemlidir. Bunlardan biri İbn Teymiyye'yi harekete geçiren⁵¹⁴ Moğol işgalidir ki, İlhanlıların Salihyye'de mescit ve medreselerdeki kandilleri bile alarak birçok insanı öldürdükleri görülür. İbn Teymiyye de bu durumdan şikâyet ederek Moğol komutanlarına gitti. Gazan Han ile yüz yüze görüşmek istedi. Ancak buna izin verilmedi. Bu dönemde Dımaşk'ta her şeyin fiyatı arttı. İbn Teymiyye'nin karşı çıktığı işgal ile ilgili olarak yazılmış şiirlerden birinde, Gazan Han'ın bölgeyi işgali

⁵¹¹ Mahmud Rızk Selim tarafından yazılan ve tezimizde sıklıkla başvurduğumuz eserde önemli bir iddia bulunmaktadır. İddiaya göre Osmanlı Devleti'nin Mısır'a hâkim olmasından sonra birçok eser İstanbul'a götürülmüş, Mısır tarihi ve kültürü ile ilgili eserlerin çoğu kaybolmaya yüz tutmuştur. Bu iddianın birçok yönden tutarsız olduğu kanısı taşımaktayız. Öncelikle XVI. Yüzyılda Mısır'ın artık İslam dünyasına yön veren bir merkez olma özelliğini yitirdiği ve İstanbul'un bu konuma yükseldiği görülmektedir. İlaveten söylemek gerekir ki İstanbul'a getirilen eserler gereği gibi korunmuş ve bu eserler üzerine çeşitli bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Yalnızca bir örnek olmak üzere Muhammed İbrahim eş-Şeybanî'nin İbn Teymiyye'ye ait Süleymaniye kütüphanesindeki eserleri ile ilgili yaptığı çalışma burada zikredilebilir. Konuyla ilgili olarak bk: Ferhat Koca, İbn Teymiyye, **DİA**, Cilt 20, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, 394. (pp.391-405)

⁵¹² Selim, **Asru Selâtni'l-Memâlik**, Cilt 3, 91.

⁵¹³ Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 232.

⁵¹⁴ Herkes gibi pek tabi din adamları da içinde yaşadıkları dönemin olayları karşısında takındıkları tutumla değerlendirilmelidir. Yaşadığı dönemin İbn Teymiyye üzerindeki etkileri, onun tecdid ve ıslah düşüncesinin siyasal altyapısı hakkında bir değerlendirme için bk: Memiş Tekin, **İbn Teymiyye'de İctihat Özellikleri**, Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2006, 5-10.

ile ilgili olan ve hepsi gayın harfîyle başlayan 7 kavram⁵¹⁵ veciz bir şekilde ifade edilir.

Kıbrıs adasındaki Müslümanların eziyet görmesi üzerine bir başka olayda İbn Teymiyye'nin 1328/ h. 728 yılında bir mektup ile Kıbrıs kralını tehdit ettiği görülmektedir. İbn Teymiyye mektubunda kraldan Müslümanlara karşı adil olmasını istiyor, Hz. Muhammed'in Hıristiyanlara karşı nasıl davrandığını hatırlatıyordu. Mektup şu ifadeler ile bitiyordu: *"Siz ne kadar güçlü olursanız olun Moğollardan zayıfsınız ve bizim Moğollara yaptığımızı hatırlamalısınız!"*⁵¹⁶

İbn Teymiyye, İslam tarihinin etkin figürlerinden biri olup pratik hayatın icabı olan birçok yeniliğe karşı çıkmalarıyla ünlenmiştir. Çeşitli konularda sayısız fetva vermiş ve verdiği fetvalarda İslam dinini saf halinden sapmalara dikkat çekmiştir. Onun özellikle sūfîlere karşı ortaya koyduğu anlayış, sūfîlerin ana akım İslam'dan uzaklaştıkları şeklindedir. Ancak İbn Arabî'nin fikirlerinden etkilenecek yayılan sūfî anlayış, Memlûk elitleri tarafından desteklenmiştir. R. Irwin'e göre İbn Teymiyye'nin en meşhur müritlerinden biri olan İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Kadirî sūfîzmini benimsemiş olması, İbn Teymiyye'nin sūfîzme körü körüne düşman olmadığını ortaya koyar. Üstelik Memlûk yönetimi ile yaşadığı büyük zıtlıklar nedeniyle politikadan uzak durmuş ve özellikle resmi görevlerden kaçınmıştır. İbn Teymiyye'nin takipçilerinin sadece halktan insanlar olduğunu düşünmek yanlıştır. Zira onun Memlûk yönetim kademesinden de müntesipleri vardı. Ketboğa el-Mansurî ve Argun en-Nâsirî bu konuda verilebilecek en iyi iki örnektir.⁵¹⁷

Tezde sıklıkla başvurulan İbn Kesir'in meşhur eserindeki İbn Teymiyye ile ilgili olarak kullanılan ifadelerden de müellifin İbn Teymiyye'ye büyük saygı duyduğunu

⁵¹⁵ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 183-184; (Makrizî tarafından aktarılan, Şam bölgesini etkileyen ve hepsi gayın harfîyle başlayan 7 musibet şunlardır: غزان---غلاء غزو--- غارة--- غدر---غيان---غم (Gazan Han, pahalılık, baskın, akın, vefasızlık, dolandırıcılık ve keder) Yaşanan sıkıntılarla ilgili olarak orijinal ifadeler için bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III,893-898.

⁵¹⁶ M. Rızk Selim'in verdiği bilgilere göre bu risale Darü'l-Kütübu'l-Mısriyye'de otuz üç sayfalık bir risale olup baskısı yoktur. Bu nedenle adı geçen eseri görmediğimizi ve müellifin ifadesini muteber kabul ettiğimizi itiraf ve beyan ederiz. Esasen mektubun içeriğine bakıldığında İbn Teymiyye'nin kaleminden çıkmış olma ihtimalinin yüksek olduğu kanaati taşımaktayız. Konuyla ilgili olarak bk: Selim, **Asru Selâfîni'l-Memâlik**, Cilt 2, 203-205; Gazan Han'ın bölgeye düzenlemiş olduğu seferlerin kültürel bakımdan bıraktığı olumsuz izlerle ilgili olarak ayrıca bk: Ömer Musa Başa, **el-Edeb fi Bilâdi's-Şam: Usurü'z-Zengiyîyn ve'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, Beyrut: Darü'l-Fikri'l-Muasır, 1989, 62-66.

⁵¹⁷ Irwin, 23.

anlamak güç değildir. Müellifin onunla ilgili olarak verdiği bir malumat gerçekten ilgi çekicidir. İbn Kesir, İbn Teymiyye'nin 20 Zilkade 728 (26 Eylül 1328) tarihinde Dımaşk kalesinde tutuklu bulunduğu sırada vefat ettiğini ve ilk cenaze namazının orada Şeyh Muhammed b. Temmam tarafından kıldırıldığını belirttikten sonra, oluşan izdiham nedeniyle tekrar ikinci bir cenaze namazının da Emeviye Camii'nde kılındığını⁵¹⁸ aktarmaktadır.

1.5.1. Muhammed b. Kalavun Devri Memlûk Yargısı ve Önemli Âlimler

Memlûklarda Erbâb-ı Seyf⁵¹⁹ dışındaki ikincil görevler kadınlara verilirdi. Kadılar, ilim sahibi olup, iyi Arapça bilenler arasından seçilirdi. Askerler bu işleri ehil olmadıkları için hukuki işleri yapamazdı. Onlar sadece savaş ve askerlik sanatı ile ilgilenirdi. Memlûklar kendilerinden önceki düzeni devam ettirdiler. Memlûk döneminde eğitim iki çeşitti. Birincisi, Memlûkların eğitimi olup, bu eğitim, temel bir kitabet ve kıraate dayanırdı. En fazla askerî eğitim üzerine durulurdu. Koşu, jimnastik, yüzme, atıcılık ve binicilik önemli alanlardı. İkinci eğitim ise; serbest olup, halkın talebine göre şekillenirdi. Bir mecburiyet yoktu. Bu eğitim mescitlerde yapılırdı. Mescitlerde dört mezheple ilgili bilgiler, dilbilgisi ve başka ilim dalları ile ilgili de ders verilirdi. Bazı öğrenciler çok ileri düzey eğitim alırlardı. Eğitim alanları arasında fıkıh, hadis, hadis rivayeti ve şerhi, tefsir gibi konular gelirdi. Bu konularda yüksek dereceye ulaşanlar, kaza ve kitabet ile ilgili görevlere sultan tarafından seçilirdi. Bu sistemde hangi mezhebin mescit veya medreselerinde eğitim alınırsa, o mezhepte uzman kabul edilirdi. Çoğunlukla mezhep künye olarak da kullanılırdı.⁵²⁰

Memlûklar, Eyyûbîler dönemi uygulamalarına devam ederek Fatımîlerin tam tersi bir tutum⁵²¹ takındılar. Eyyûbîler, Şâfiî mezhebine bağlı olduğu için bu dönemde Şâfiî

⁵¹⁸ İbn Teymiyye'nin çağdaşı olan meşhur tarihçi İbn Kesir tarafından aktarılan İbn Teymiyye'nin vefatı ile ilgili bölüm için bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 226-232.

⁵¹⁹ Kalkaşandî tarafından etraflıca anlatılan ve muhtemelen Osmanlılara da ilham kaynağı olan üçlü yapının (Seyfiye-İlmiye-Kalemiye) Memlûk Devleti'nin yönetici sınıfını oluşturan temel direkler olduğu anlaşılmaktadır. Seyfiye (Erbâbü's-Süyûf-kılıç ehli olanlar yani askerler) sınıfının Memlûk Devleti'ndeki yapısı, kimlerin bu sınıfa dâhil olduğu ve görevleri ile ilgili olarak bk: Kalkaşandî, **Subhü'l A'sâ**, Cilt 4, 16 vd.

⁵²⁰ Selim, **Asru Selâtni'l-Memâlîk**, 46-47.

⁵²¹ Fatımîlerin Mısır'a hakim olduğu süreci Lane-Poole, *The Shi'a revolution* ifadeleriyle tanımlamakta ve Sünni akide ile beraber İslam dünyasının bu iki ana akim fikri etrafında şekillenen siyasal hareketin Mısır özelinde çatışmalarına değinmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Lane-Poole, **Egypt in the Middle Ages**, 92-93.

mezhebi hâkim mezhep olmuştu.⁵²² Memlûklar da Mısır bölgesinde kök salmış olan bu mezhebe önem verdiler. O dönemde yargı iki temel gruba ayrılırdı: Birincisi Kahire ve sahil bölgesi yargısı, ikincisi de Fustat ve güney bölgelerinin yargısı. Memlûklar Eyyûbî dönemi uygulamalarından farklı olarak yalnızca bazı bölgelerdeki kadı sayısını değiştirdiler. Kadılar kendi bölgelerinde egemen bir güç olup, her türlü işi yürütürdü. Evlenme, boşanma, medeni hukuk, cinayet, alım satım, vakıf işleri, kira sözleşmeleri ve Beytülmal’i ilgilendiren her türlü işe bakarlardı.⁵²³ Kâdilkudâtların sultan tarafından tayin edildiği Memlûklarda Zâhir Baybars, bir denge gözeterek üç kadı görevlendirmiş ve yürürlükte olan Şâfiî Baş kadısı ile beraber bunlar dört mezhebin baş kadısı olmuşlardır.⁵²⁴

Dört mezhep kadısı sultan iradesi ile tayin ve azledilirdi. Sultana bazı isimler önerilse de sultan istediğini tayin ederdi. Memlûklar döneminde de bu seçimlerde iltimas yapıldığı oluyordu. Kadı olmak isteyenler bazen rüşvet vererek kendilerinin sultana önerilmesini isterdi. Hatta bazıları, sultana büyük hediyeler verirdi. Bazı âlimler de istemeden sultan tarafında tayin edilirdi. Kadı tayin edilenlere büyük meblağlara ulaşan mal verilirdi. Kadıların yardımcıları arasında asker, mübaşir ve nakibler olurdu. Kadılar hüküm vermeye başladığında, onlar da verilen hükmü uygulardı. Her kadı birkaç emin ve nakibin başı olarak çalışırdı. Örneğin evlilik akdi hüküm naipleri olup, bu küçük kadılar merkeze uzak bazı bölgelerde görev yaparlardı.⁵²⁵

Memlûk döneminin önemli Kâdilkudâtlarından biri Takiyyüddin İbn Dakîk el-Iyd(ö. 1302/ h. 702)⁵²⁶ olup, kendisi 1227/ h. 625 yılında Yenbû’da⁵²⁷ doğdu. Çok hassas ve zeki birisi olup kadıların ipek giymesine karşı çıktı. Sultan Lâçin zamanında Mengütemur ile yaşadığı olay önemlidir. Zengin bir kişinin ölümünden sonra Mengütemur onun mallarını almak için ölen kişinin kardeşi diye sahte bir adama kefalet verilmesini isteyince İbn Dakîk bunu şiddetle reddetti. Aynı şekilde,

⁵²² İmam Şâfi türbesi de bugün kahir ekseriyeti Şâfiî olan Kahire’de bulunmaktadır. Temmuz 2016’da tarafımızdan çekilen İmam Şâfi’nin türbesinin fotoğrafı için ekler bölümüne bakınız.

⁵²³ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 357; Kalkaşandi, **Subhu'l-A’sâ**, 34; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 2, 55-56.

⁵²⁴ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/II, 472; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 2, 57.

⁵²⁵ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 849; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 2, 68-73.

⁵²⁶ Söz konusu büyük âlimin Kâdilkudâtlığa görevlendirilmesi ile ilgili olarak bk: Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb**, Cilt 31, 299.

⁵²⁷ Suudi Arabistan’ın Kızıldeniz sahilindeki bir liman şehri olan Yenbu ile ilgili bilgi edinebilmek için bk: Halil b. Şahin, **Zübdetü Keşfi'l-Memâlîk**, 16; Ayrıca bakınız Mustafa L. Bilge-Mustafa Sabri Küçükaşçı, Yenbu’, **DİA**, Cilt 4, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, 421-423.

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun zamanında halka fazladan yük getiren bir vergiye fetva vermedi. Sultanın ısrarla istemesine rağmen İbn Dakik bunu reddetti. Melik Nâsır, el-İzz b. Abdüsselam'ın Muzaffer Kutuz zamanında benzer durumda fetva verdiğini İbn Dakik' e söylediğinde İbn Dakik: “*O dönemde fetva verildiğinde, önce sultan ve emirler ve onların eşlerinin ziynetleri dahi toplandı. Hâlâ paraya ihtiyaç duyulduğu için fetva verildi. Siz de öyle yaparsanız, fetva veririm.*” dedi.⁵²⁸ 1299/ h. 699 yılında Melik Nâsır ile beraber Moğollarla savaşa da giden İbn Dakîk'in ölüm tarihi konusunda kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. İbn Kesir, safer ayının 11. günü olan cumayı işaret ederken, birçok başka kaynaktan yararlandığını bildiğimiz Süyûtî ise 702 yılı safer ayın 12. günü (m. 6 Ekim 1302 Cumartesi günü) öldüğünü⁵²⁹ yazmaktadır. Görüldüğü gibi İbn Dakîk baskı altında kalma ihtimali karşısında bile doğru bildiği yolda hükümler vermiş ve Muhammed b. Kalavun'u karşısına almaktan çekinmemiştir.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin diğer önemli bir âlim, şair ve Kâdılkudâtı⁵³⁰ olan Bedreddin b. Cemâa (ö.1333/ h. 733) 1241/ h. 639 yılında doğdu. İbn Cemâa'nın ailesi Hama'nın ünlü ailelerinden biridir. Kaynaklar, Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un ilk saltanat döneminde vezirlik Şucâî'nin elinde olduğundan, Şucâî'nin Bedreddin b. Cemâa'nın yerine kendi arkadaşı olan Takiyyüddin b. Bintü'l-Ağaz'ı⁵³¹ Kâdılkudâtılığa getirdiği bilgisini vermektedir. Bu durumda Bedreddin b. Cemâa Nâsiriyye Medresesi'ne⁵³² görevlendirilmiş, sonradan da Şam Emeviye Camii'nde hatip olmuştur. Hem kadılık hem de hatiplik yapan İbn Cemâa Dimaşk'ta iken Gazan Han'a giden grubun içindeydi. Sonradan 702 yılında Kahire'ye geldi. Kör ve sağır olana kadar, birkaç defa baş kadılık yapan İbn

⁵²⁸ Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 2,94.

⁵²⁹ Süyûtî, **Hüsnü'l-Muhadara**, Cilt 2, 113-114; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 2, 96.

⁵³⁰ Memlûk elitlerinin birbirine karşı konumu ve kendi aralarındaki ilişkileri inceleyen S. Kortantemer sultan-kadı ilişkisini tahlil ederken dengenin sultan lehine nasıl ağır bastığını örnekleriyle ortaya koyar. Müellif, buna kanıt olarak Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanat döneminin başında tahta tekrar oturduğu sırada kendinden önceki sultana -Baybars el-Çeşniğîr'e- biat etmelerini hatırlatarak Bedreddin b. Cemâa'yı nasıl azarladığını Makrizî'nin kayıtlarına dayanarak aktarmaktadır. Konunun detaylarıyla ilgili olarak bk: Samira Kortantamer, **Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler**, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1993, 116.

⁵³¹ Bu büyük âlimin hal tercümesi için bk: Nüveyrî, **Nihaytü'l-Ereb**, Cilt 31, 416.299.

⁵³² Yapı hakkında bilgi edinebilmek için bk: Carl Ehrig Eggert-Eckhard Neubauer, **The Mosques of Caro**, **Islamic Architecture**, Vol: 12, Fuat Zengin (collected and reprinted), Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 2009, 115.

Cemâa'nın, 1320/ h. 720 yılında istifa ettiği ve 95 yaşında Kahire'de vefat ettiği⁵³³ bilinmektedir.

Celaleddin el-Kazvinî (ö.1339/ 739), nisbesinden anlaşıldığı gibi Kazvinli olup Şâfiî mezhebine mensup bir âlimdir. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin önemli âlimlerinden ve kadılarında biri olan Kazvinî, Dımaşk'ta hatiplik ve bazı medreselerde müderrislik yaptı. Yüksek vergilere karşı çıkması nedeniyle Dımaşk emiri Giray'dan eziyet gördü. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde 1327/ h. 727 yılında Mısır'da Şâfiî Başkadısı oldu. On bir yıl bu görevi yürüttükten sonra, 738 yılında öldü.⁵³⁴

Mısır'da oldukça geniş bir tabana sahip olan Şazeli tarikatı âlimlerinden birisi hakkında Muhammed b. Kalavun'un verdiği hüküm, sultanın âlimlerle ilişkisine verilebilecek farklı bir örnek olarak kayıtlarda yer almaktadır. Makrizî'nin verdiği bilgiler göre Muhammed b. Ahmed b. Abdülmümin İbn Lebban Şazeli tarikatına mensup önemli bir âlim olup Mısır'da vaazlar verir ve tefsir yapardı. İbn Lebban, şeyhi olan Yakut el-Habeşi'yi aşırı şekilde övmekteydi. Bu övgü Yakut el-Habeşi'nin sahabelerden bile üstün olduğu seviyesine ve iddiasına ulaşınca Mısır'da rahatsızlıklar ortaya çıktı. Bu ortamda Malikî âlimlerden İbnü'l Mağribî bu fikirlere karşı çıktı.⁵³⁵ Aynı konuda önemli bilgiler veren Yûsufî de İbn Lebban'ın neden olduğu rahatsızlıkların Kadı'l-Kudat Celaleddin el-Kazvinî'ye intikal ettiğini belirtmektedir. Yûsufî'ye göre üstelik tartışma konusu sadece Yakut el-Habeşi değil, putlara tapmanın hükmü de tartışılmaktaydı. Sonuçta sultan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, İbn Lebban'ın kendi huzuruna çağırılmasını emretti. Âlimlerin katıldığı bir toplantı yapıldı ve İbn Lebban söylediklerinden vazgeçtiğini burada beyan etti. Melik Nâsır da bu durumda İbn Lebban'ın cami vaazlarını yasakladı.⁵³⁶

Muhammed b. Kalavun'un âlimler ve çeşitli dini grupların otoritesini temsil eden kişilerle ilişkileri düşünüldüğünde onun toplumsal bir problem olmadığı sürece âlimlerin tasarruflarına müdahale etmediği, ancak konu halk arasında bir hoşnutsuzluğa sebebiyet verecek mecraya girdiğinde derhal müdahil olduğu

⁵³³ Süyûtî, **Hüsnu'l-Muhadara**, Cilt 2, 114-115; İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 3, 746; İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1/I, 466; Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, Cilt 2, 96- 97.

⁵³⁴ Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, Cilt 2, 99.

⁵³⁵ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 408.

⁵³⁶ Yûsufî, **Nüzhetü'n-Nâzir**, 338-340.

görülmektedir. Gayrimüslimlerle ilişkiler bahsinde görüldüğü gibi bir anlamda kamusal bir rahatsızlık olmadığı sürece her grubun eylem ve söylemleri sultan tarafından belirli bir yere kadar anlayışla karşılanmıştır.

1.6. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Kadınların Toplumdaki Yeri

Memlûklar Dönemi, İslam tarihinin de müstesna dönemlerinden biriydi. Mansur Kalavun, Zâhir Baybars ve Melik Nâsır Muhammed dönemleri birçok açıdan bu dönemin öne çıkan isimleridir. Memlûklar, Moğolları püskürtmüş ve Haçlı saldırılarına karşı durmuştur. Abbasi hilafetini Mısır'da tekrar ikame etmiş ve İslam dünyasında istikrarı sağlamışlardır. Memlûklar döneminde kadınların da toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel rolleri önemlidir. Ancak eldeki bilgiler değerlendirildiğinde kadınların rolleri hakkında detaylı bilgilere ulaşmanın zor olduğu görülür. Memlûklar Dönemi'nde kadının sosyal hayattaki yeri ile ilgili olarak bir çalışma yapan A. Abdürrazık'a göre bunun en önemli nedeni Orta Çağ İslam dünyasında kadınlarla ilgili konuları konuşmanın ya da yazıya geçirmenin hoş karşılanmamasıdır.⁵³⁷ Bir anlamda Memlûk tarihçilerinin sosyo-kültürel, iktisadî ya da siyasi konularda çok zengin bilgiler verirken, kadınlar konusunda psikolojik engellerle yüz yüze kaldıkları söylenebilir. Yine de kaynaklardaki bilgiler değerlendirildiğinde Melik Nâsır döneminde kadınlarla ilgili genel bir tablo çizmek imkânlar dâhilindedir.

Kadınların Memlûk toplumundaki yerini belirleyebilmek için evlilik vesikaları başta olmak üzere bazı kaynaklara başvurmak, bu konuyu aydınlatılabilmek için önemli bir adım olabilir. Memlûk toplumunda kadının yeri ve kadınlara verilen önem, her toplumda olduğu gibi doğal olarak Memlûk toplumunun da gelişmesi ile doğru orantılıdır. Çünkü insan eğitiminin ilk aşaması kadınların çocukları eğitmesi ile başlayan aşamadır.

Eldeki kayıtlara göre Memlûk döneminde Orta Çağ şartlarına göre düşünüldüğünde, kadınlara büyük önem verildiği söylenebilir. Bu önem onlara; Celalü'n-Nisa, el-Cihetü'l-Kerime, el-Cihetü's-Şerife, Zatü'l-Hicap, Hatun, Hund, Hunad, Celile, ed-Dürre, Settâre (kendisine kötü davranılsa bile şikâyet etmeyen), Seliletü'l-Mülûk

⁵³⁷ Abdürrazık, *el-Mer'e fi Asri'l-Memlûkiyye*, 9-10.

ve's-Selâtin (genellikle sultan çocukları için kullanılır), Afife, el-muazzama gibi güzel ve anlamlı unvanlar⁵³⁸ verilmesinden de bellidir.

Kaynaklardaki bilgiler sultanların, kadınlara karşı çok cömert olduğu yönünde bilgiler vermektedir. Sultanlar, zaman zaman kadınlara elbise, emlak, para ve başka şeyler bahşederdi. Bir örnek olarak Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un, Zehra isimli kızına büyük meblağlara ulaşan mal verdiği ve onun mal varlığının 40.000 dirhemden fazla olduğu⁵³⁹ yönünde bilgiler vardır.

Sultanlar, eşleri ya da anneleri hacca giderken onlara yüklü miktarda para verirdi. Hacca giderken nasıl görkemli törenlerle sultan eşleri ya da kızları uğurlanıyorsa dönüşte de Bereketü'l-Hac bölgesinde karşılanırlardı.⁵⁴⁰ Memlûk toplumunda özellikle sultan eşleri ya da kızları iktisadi açıdan desteklendiği gibi öldükleri zaman da kendilerine uygun merasimler yapılırdı. Cenazeler dört mezhep kadısı, halife ve diğer üst düzey yöneticilerin katılımıyla kaldırılırdı. Annesi ya da eşini kaybeden sultan çokça sadaka dağıtırdı.⁵⁴¹

Memlûk toplumunda zengin olan kişiler, eşlerine binekler alıp hediye eder ve kadınlar bunlara binerek dolaşırlardı. Üstelik bineğin yularını tutmak suretiyle kadını gideceği yere götürecek hizmetkârlar da görevlendirilirdi. Zâhir Baybars döneminde gerçekleşen bir olay kadınları korumak için sultanların nasıl bir tavır takındığının ortaya koyması yönüyle önemlidir. A. Abdürrazık'ın Makrizî'ye dayandırarak verdiği bilgiye göre Sultan Baybars, üst düzey emirlerden birisinin sahipsiz bir kadının izzetiyle oynadığını öğrenince o emri çağırarak elini kestirmişti.⁵⁴²

Memlûk toplumunda hâkim olan kültürel yapıya göre kadınlar erkeklerin gölgesinde kalmıştır. Ancak bazı kadınlar toplumsal hayatta etkin ve meşhur olmayı başarmıştır. Memlûk tarihi ile ilgili bilgi veren biyografik eserlerde bazı kadınların isminin geçmesi bunu kanıtlamaktadır.

⁵³⁸ Abdürrazık, **el-Mer'e**, 16.

⁵³⁹ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/III, 814; Abdürrazık, **el-Mer'e**, 17.

⁵⁴⁰ Abdürrazık, **el-Mer'e**, 18-19.

⁵⁴¹ Baybars el Mansûri, **Zübde**, Cilt 9, 304; Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 165; İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 2, 214; Abdürrazık, **el-Mer'e**, 21.

⁵⁴² Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/II, 540; Abdürrazık, **el-Mer'e**, 23.

Meşhur olan kadınlar arasında Fatıma bint Kadı Kemaleddin Mahmud b. Şirin⁵⁴³ ve Nidar Ümmü'l-İzz bint'ü Esirüddin b. Hayyan⁵⁴⁴ şiir ve nahivde öne çıkmışlardır. Hadis ve Fıkıh alanında ise Ümmü Zeyneb Fatıma bint Abbas şöhret bulmuştur. Makrizî bu kadına *dönemin efendisi* lakabını vermekte ve ondan övgü dolu sözlerle bahsetmektedir.⁵⁴⁵ Bazı kadınların Şam-Mısır arasında ilmi ziyaretler gerçekleştirerek dönemin âlimlerinden ders aldıkları bilinmektedir. Bu kadınlardan bazıları Sahih-i Buharî konusunda meşhur olmuşlardı. Onlardan biri olan ve Ümmü Muhammed künyesiyle bilinen kadın âlim Kahire'de ve Kalatü'l-Cebel'de 1305-1306/ h. 705 yılında hadis dersleri vermiştir.⁵⁴⁶ İbn Hacer, kendi kayıtlarında iki kadın âlimden icazet aldığını yazmaktadır. Onlardan biri Şemseddin bint Nâsirüddin Muhammed ve ikincisi de Hatice Bintü'l-İmad'dır.⁵⁴⁷

Memlûklar döneminde bazı görevlere sadece kadınlar bakardı. Kadınlara özgü işlerin başında ebelik gelmekteydi. Doğum yapacak kadınlara yine kadınlar yardım ederdi. Yine bu dönemde fuhuş yapan kadınlar da olduğu ve bu kadınların devlete belirli miktarda bir vergi ödediği yönünde kayıtlar da vardır. Zâhir Baybars, fuhuşla etkin bir mücadele yürüterek fuhuş mekânlarını kapatılmasını emretti.⁵⁴⁸ Makrizî'nin verdiği bilgilere göre Melik Nâsir, ünlü kadastro çalışmasını tamamladıktan sonra fuhuş yapan kadınlardan alınan vergileri kaldırmıştır.⁵⁴⁹

Memlûklar döneminde bazı kadınlar musiki ile de ilgilenmiştir. İbn Tagribirdî özellikle zâhid yönüyle meşhur olan bazı Ezher âlimlerinin bile zaman zaman musıkî dinlediklerini söylemektedir.⁵⁵⁰ Melik Nâsir Muhammed b. Kalavun zamanında meşhur kadın şarkıcılardan biri olan Vâdifetü'l-Hameviyye, sultana şiirler yazmış ve

⁵⁴³ İslam tarihinde örneklerine ender rastlanan ve mühim kadınların biyografisin yer veren kayıtlardan biri de Sehâvî tarafından yazılan *ed-Dav'ul-lâmî* adlı eserin 11. cildir. Tam künyesi aşağıda verilen eserde tespit edebildiğimiz kadarıyla: Sultan Ferec'in kızı Asiye'den -s. 1- ; Sultan Eşref İnal/Aynal'ın kızı Bedriye'den -s. 12- ; Sultan Çakmak'ın kızı Hatice'den -s. 27- bahsedilmektedir. Metinde adı geçen Fatıma bint Kadı hakkında bk: Ebü'l Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî (ö. 902/1497), **ed-Dav'ul-Lâmî: li ehli'l-Karni't-Tasi'**, Beyrut: Dar-u Mektebeti'l-Hayat, tarihsiz, Cilt 11, 107.

⁵⁴⁴ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 4, 395.

⁵⁴⁵ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 428

⁵⁴⁶ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 169.

⁵⁴⁷ Abdürrazık, **el-Mer'e**, 32-33.

⁵⁴⁸ Süyûtî, **Hüsnü'l-Muhadara**, Cilt 2, 209

⁵⁴⁹ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 46; Süyûtî, **Hüsnü'l-Muhadara**, Cilt 2, 209; Abdürrazık, **el-Mer'e**, 40-41.

⁵⁵⁰ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 6, 326; Abdürrazık, **el-Mer'e**, 42.

bunları bizzat sultana söylemiştir. Kadın Şarkıcı şiirlerinde Melik Nâsır'ın saltanatının daim olmasını dileyen ifadeler kullanmıştır.⁵⁵¹

Memlûk döneminde kadınlar özgürce sokaklarda dolaşır ve çoğunlukla sosyal hayatın içinde aktif olarak yer alırdı. Bu durum Mısır'a gelen seyyahların seyahatnamelerine hayret ifadeleriyle yansımıştır. Kadınlar çarşıda gezer, hamamlara giderlerdi. Hamamdan sonra güzel elbiseler giyerek gezerlerdi. Bazı kadınlar da Nil kıyısına eğlenmek amacıyla giderlerdi. Bu nedenle fakihlerin bir kısmı kadınların Nil kıyısına gitmemeleri yönünde fetvalar verdi.⁵⁵² Ancak yine de Memlûklar döneminde kadınların sultanlığa kadar ulaştığı görülmekte olup, Şecerüddür⁵⁵³ buna örnek gösterilebilecek sıra dışı bir örnektir.

Şecerüddür'den başka Memlûklar döneminde nüfuz sahibi kadınlar da vardı. Ümmü Sultan Said Bereke Han da çok güçlü bir konum elde etmiştir. Ümmü Said, 1277/ h. 676 yılında emirlerle oğlu Said arasındaki sıkıntıları yürüttüğü diploması ile çözmüştür.⁵⁵⁴ Adı geçen güçlü kadınlara benzer nitelikte nüfuz sahibi olan kadınlardan biri de teze konu olan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un annesi Honde Aşlun idi. 1293/ h. 693 yılındaki kale muhasarası sırasında Melik Nâsır'ın annesi ortaya çıkarak isyancılardan hesap sormuştu.⁵⁵⁵ İlgili konunun ayrıntılarına tezin giriş bölümünde siyasi tarih kısmı işlenirken değinildiği için burada tekrar değinilmeyecektir. Ancak Memlûklarda kadınların bazen devletin gidişatını doğrudan etkileyen meselelerde bile rol oynadıklarının altını çizmek gerekir.

Bazı emirlerin nüfuz sahibi kişilerin kızları ile evlenerek devlet kademelerinde yüksek yerlere geldiği, bazen de sultana kızını veren emirlerin yükseldiğini

⁵⁵¹ İbn Devâdarî, **Kenzü'd-Dürer**, Cilt 9, 147; Abdürrazık, **el-Mer'e**, 44.

⁵⁵² Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 291; Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 112; Takkuş, 43.

⁵⁵³ Memlûk toplumunda kadınların işgal ettiği konumla ilgili olarak bir değerlendirme yapan Samira Kortantamer, Şecerüddür örneği üzerinden Türk toplumunun kadına bakışını ortaya koymaya çalışmaktadır. Kortantamer'e göre Memlûk Tarihi'nde istisnai bir durum ve kadın bir hükümdar olarak Şecerüddür'ün başa geçmesini Bahrî Memlûklar yadırgamamıştır. Ancak iktidarı kaybeden Eyyûbî emirleri, İslam toplumunun alışık olmadığı bu durumu kullanarak halifeyi kıskırtmışlardır. Müellifin Memlûk kadını ile ilgili değerlendirmelerinin tamamı için bk: Samira Kortantamer, Memlûk Toplumunda Kadın, **Türkler**, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 406-4012.

⁵⁵⁴ Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb**, Cilt 4, 196; Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/II, 645; İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1, 189; Abdürrazık, **el-Mer'e**, 54.

⁵⁵⁵ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/II, 645; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 8, 45; İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1, 189.

görmekteyiz. Özellikle ailesi ile ilgili detaylı bilgi verdiğimiz Melik Nâsır döneminde bunun canlı örneğini görmek mümkündür.

Sadece sultan eşleri ya da anneleri değil bazen cariyeler de etkin konuma gelebilirdi. Örneğin 1336/ h. 737 yılında bazı valiler tüccarların ellerindeki malları toplamaya başlayınca durum sultana iletildi. Tüccarların Melik Nâsır'a şikâyetleri sonuç vermedi. Ancak Melik Nâsır'ın mürebbiyesi olan cariye durumun tüccara zulüm olduğunu söyleyince sultan tüccarların isteğini yerine getirdi.⁵⁵⁶

Melik Nâsır dönemiyle ilgili bilgi veren kaynaklara yansıyan önemli kadınlardan biride Hond Tugay idi. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un eşi olan Tugay Mekke'den alınmakta olan bazı vergilerin kaldırılmasını isteyince sultan bu vergileri kaldırdı.⁵⁵⁷ Bununla beraber bazı âlimlerin kadınların sosyal hayata daha aktif olarak katılmasını eleştirmişler ve bunun sonucunda birtakım ilahi cezalar⁵⁵⁸ olduğunu savunmuşlardır.

Memlûk toplumunda kadınların yeri üzerine araştırmalar yapan Rapoport'a göre Eyyübî döneminin tersine yönetim kademesinde Memlûklarda kadınlar ilk başlarda mirastan pay almazlardı. Eyyübî soyundan olan kadınlar mirastan pay alır ve yönetimde etkili olurlardı. Başlangıçta almasalar da Memlûklarda saltanat ailesine mensup kadınlara da ikta verilmeye başlandı. Eldeki bilgiler Eyyübîler döneminde Şam'da 26 adet hayır kurumunun kadınlar tarafından kurulduğu konusunda kanıt sunmaktadır. Kahire'de kadınlar tarafından kurulan hayır kurumlarının özellikle Nâsır Muhammed döneminde büyük artış gösterdiği söylenebilir. Nâsır Muhammed'in karısı olan Urdutekin bint Nogay, oğlu için iki adet hamam, bir kapalı

⁵⁵⁶ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2, 412; Abdürrazık, *el-Mer'e*, 59.

⁵⁵⁷ İbn Hacer, *ed-Dürer*, Cilt 2, 220; Memlûklarda kadının yeri konusunda yapılan araştırmalar Hond Tugay başta olmak üzere sultan eşleri, câriyeleri ya da dadılarının bilhassa imar işlerinde etkin rol aldığı yönünde kayıtlar sunmaktadır. Örneğin *Hankah Umm Anuk* Muhammed b. Kalavun'un ölen oğlu Anuk için annesi tarafından yaptırılmıştı. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde bu neviden yapılan eserler arasında başka örnekler de vardır. Daha geniş bilgi için bk: Kortantamer, *Kadın*, 407.

⁵⁵⁸ Vebanın nedenleri, gelişimi ve belirtilerine değinerek kısa bir tarihçesini de veren İbn Hacer'in meseleyi bilimsel yönüyle ele aldığını söylemek mümkün görünmemektedir. Müellif, vebanın teknik nedenleri üzerinde durmak yerine bunun ilahi bir caza olduğunu ve bu cezaya müstahak olanların da mutlaka dini zafiyet içinde buldukları tezini işlemiştir. Konuyla ilgili olarak rivayetlere dayalı bir çalışma için bk: İbn Hacer, *Bezlü'l-Maûn fi Fazli't-Taûn*, Ahmed İsa Abdulkadir el-Kâtib (thk.), Riyad: Darü'l-Âsime, 1991, 345-357; Gökhan, *el-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadi Buhranlar*, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXIII, Sayı 1, 2008, 111, 115 no'lu dipnot. (pp.91-136);

çarşının inşa edilmesi ve tarımsal arazilerilerin açılmasına ön ayak olmuştur. Ancak yine de kadınların rolü oransal olarak oldukça zayıftır.⁵⁵⁹

Memlûklar döneminde üst sınıflara mensup kadınların eğitim seviyesinin iyi olduğunu söylemek mümkündür. Eldeki kayıtlar sıradan kadınların eğitim konusunda durumlarının ise ileri düzeyde olmadığını ortaya koyar. Aydın kesim ile ilgili iki örnek vermek gerekirse; İbn Hayyan'ın kızı Nudar'ın, babasının bazı çalışmalarını düzenlediği, Birzâlî'nin kızı Fatıma'nın da harikulade el yazısıyla bazı eserler yazdığı ve bu kadınların Kuran-ı Kerim'i hıfzettiği bilinmektedir.⁵⁶⁰

Suriye bölgesinde kadınlara yönelik daha çok dinî yapı bulunduğu söylenebilir. Bunlardan 6 tanesinin XIII. yüzyılda Halep'te temelleri atılmıştı ve bu yapılar ribat değil hankah olarak adlandırılırdı. Eyyûbî melikelerinden biri tarafından yaptırılan bu yapılardan birinin kitabesinde, hankahın yoksul kadınlar için yapıldığı ve muhtaç durumda olan kadınların isterse namaz kılabilceği isterse de konaklayabileceği ifade edilmişti. Dımaşk'taki ribatların daha çok kadınlara mahsus ibadet mekânı anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Memlûk toplumunda kadınlar elit tabakada özellikle tamamlayıcı bir unsur olarak ön plana çıkmaktaydı. Memlûk hayatında cariyelerin de sistemin ayrılmaz bir parçası olduğu görülmekte ve XIII. yüzyılda sûfliğin toplumda yaygınlaşmasında erkeklerin devam ettiği zaviyelerin yanında kadınların gittiği ribatların da önemli katkısı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶¹

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde kadınların sosyal hayattaki yeri ile ilgili olarak yukarıda verilen bilgiler dışında bazı ilgi çekici kayıtlara da rastlanmaktadır. Bu bilgilerden bazıları da kadın hapisaneleri ile ilgili olanlardır. Esasen Memlûklarda sultan, kızdıklarına ya da şüphe duyduklarına ceza verebilir, büyük emirler bile hapis cezasına çarptırılabilirdi. Memlûklarda cezaların en ağırlarından biri hapis cezası idi ve bu dönemde birkaç hapisane vardı. Bunlardan biri olan *el-Cub* hapisanesi kalede olup içerisinde emirlerin büyükleri hapis tutulurdu. Makrizî'nin verdiği bilgilere göre 1291/ h. 691 yılında Mansûr Kalavun tarafından inşa ettirilen bu hapishanenin şartları oldukça ağırdı ve bu hapisane Melik Nâsır tarafından

⁵⁵⁹ Yossef Rapoport, Women and Gender in Mamluk Society: An Overview, **Mamluk Studies Review**, XI, 2, 2007, 17-18.

⁵⁶⁰ Rapoport, 37-38.

⁵⁶¹ Rapoport, 42- 45.

yıktırılmıştır.⁵⁶² Aynı şekilde Fatımîler tarafından Kahire’de inşa edilen *el-Habsu Maune de* Muhammed b. Kalavun tarafından yıktırılmıştır.⁵⁶³ Bir diğer hapisane de *Hizanetü’ş-Şemail* olup, bu hapisane Eyyûbîler dönemi Kahire valisi Alemüddin Şemail’e nispet edilir. Melik Nâsır döneminde de kullanıldığı anlaşılan ve en korkunç hapisane olarak bilinen bu hapisanede Melik Müeyyed tutuklu kalmıştır.⁵⁶⁴ Denildiğine göre Melik Müeyyed adak adamış ve sultan olunca burayı yıktırıp mescit yaptırmıştır. Makrizî’ye göre Bâbü’l-Fütuh civarında kadınlara özgü *Hucra* denilen bir hapisane daha vardı.⁵⁶⁵

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi’nde kadınların iş hayatındaki yeri ile ilgili olarak da kaynaklara yansıyan bazı bilgiler mevcuttur. Ali Paşa Mübarek tarafından verilen kayıtlara göre sultan 7 adet büyük salonun dışında meydanda ve *Bâbü’l-Karrafede* çeşitli kurumlar inşa ettirerek buralara 1200 sağlık görevlisi istihdam etti. Bu sayının 200’ü kadın doğum uzmanı *-müvellide-* idi.⁵⁶⁶

1.7. Sosyal Sonuçlar Doğuran Bazı Felaketler ve Etkileri

Muhammed b. Kalavun Devri Memlûk coğrafyasında kaynaklara sosyal sonuçlar doğuran bazı felaket kayıtları da yansımıştır. Bu dönemde vebalar, şiddetli rüzgârlar, alışılmışın dışındaki kar yağışları, seller, depremler, yangınlar başta olmak üzere iklimsel ya da insani nedenlere bağlı pek çok felaket yaşanmıştır. Çevresel felaketlerin iktisadi sonuçları ile ilgili olarak tezin son bölümünde detaylı değerlendirmeler yapılacağı için burada sadece kaynaklara yansımış olan ve sosyal sonuçlar doğuran bazı felaket kayıtlarına değinilecektir.

Memlûk Devleti kontrolündeki Suriye’de ortaya çıkmış olan felaketlerle ilgili olarak araştırma yapmış olan W. Tucker, bölgede etkili olmuş veba salgınlarının yayılmasında deniz ticareti ve hacıların etkisi olduğunu savunmaktadır. Yazara göre bu salgın hastalıkların Memlûk ordusu üzerinde yıkıcı etkileri de olabilmekteydi.

⁵⁶² Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 306.

⁵⁶³ Selim, *Asru Selâtni’l-Memâlîk*, Cilt 7, 314.

⁵⁶⁴ Kazım Yaşar Koprıman tarafından yazılan ve Melik Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî dönemini anlatan eserde Şeyh’in tutuklanarak *Hizanetü’ş-Şemail*’de hapsedilme gerekçesi olarak devrik sultan Berkuk taraftarlığı gösterilmektedir. Konu ile ilgili olarak bk: Kazım Yaşar Koprıman, *Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu’ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri 1412-1421*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989, 19-20.

⁵⁶⁵ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2; Selim, *Asru Selâtni’l-Memâlîk*, Cilt 7, 315.

⁵⁶⁶ Mübarek, *el-Hıtatü’t-Tevfikiyeye*, Cilt 1, 142.

Özellikle iktanın değerinin düşerek gelirlerinin de azalması bu durumun ortaya çıkardığı sonuçlardandır. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için Eliyahu Ashtor'un çalışmalarına bakılabilir.⁵⁶⁷

1299 yılında Şam'da büyük bir kar fırtınası oldu ve bu fırtına sonucunda kar 15 gün süreyle yerde kaldı. Kar ve şiddetli soğuk 1307-1308 yıllarında meyve bahçelerinde de büyük tahribata neden oldu. Bu olumsuz koşullar, meyveleriyle ünlü olan Suriye'yi ve bölge ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Mısır'dan farklı iklim ve topografyaya sahip olmasına rağmen Suriye'de veba etkili olmuştur. Yıkıcı rüzgâr fırtınaları tarafından getirilen kumlar da memlûk tarihi boyunca yıkıma neden olmuştur. 1315 yılında Trablus'ta evler başta olmak üzere neredeyse tüm menkul ya da gayrimenkul şiddetli rüzgârlardan zarar görmüştür. Üstelik yağmur ve soğuk iklim koşulları da bunu izlemiştir. Bundan 3 yıl sonra -1318 yılında- yine Trablus dolu ve aşırı sağanak yağışlardan muzdarip oldu. 1319-1320 tarihlerinde Şam'da şiddetli rüzgârlar birçok evi yok ederek çok sayıda insanın ölümüne neden oldu. Aynı rüzgâr ve kum fırtınası Halep'i de etkisi altına aldı.⁵⁶⁸

Memlûk tarihinin ciddi yangınları nüfusun azalmasında önemli rol oynamıştır. 1281 yılında çıkan bir yangın Şam Emeviye Camii de dâhil olmak üzere pek çok camiye zarar vermiştir. Ayrıca, pazar yerleri ve tüccarlar büyük zarar görmüştür. 1335 yılında Hama'da çıkan yangın da aynı şekilde büyük zarara neden olmuştur. Öyle ki 250 dükkânın yandığı yönünde kaynaklarda bilgiler vardır. Bu örnekler çoğaltılabilir ancak aynı türden bilgilerdir. Bilgiler, gerek tüccarların gerekse halkın zarar gördüğü, vakıfların yok olmayla yüz yüze kaldığı yönünde bilgiler sunar. Suriye bölgesinde 1294-1296 yılları arasında kuraklıkla beraber büyük bir kıtlık baş göstermiştir. Sıcak kum rüzgârları da kıtlığın artması ve derinleşmesi yönünde bir etki yaptı. 1323 yılında ortaya çıkan çekirge istilası da yine bölgede kıtlığın ortaya çıkmasına ve ticari hayatın büyük darbe yemesine neden oldu.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ William Tucker, Environmental Hazards, Natural Disasters, Economic Loss, and Mortality in Mamluk Syria, *Mamluk Studies Review*, III,1999,113.

⁵⁶⁸ Tucker, 114-115.

⁵⁶⁹ Tucker, 118-119.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED b. KALAVUN DÖNEMİ'NDE

MEMLÛKLARDA KÜLTÜREL HAYAT

2.1. Memlûk Kültürü

Kültür, bir toplumun kimliğini inşa eden inanç, örf, sanat, yaşam ve düşünce tarzı olarak tanımlanabilir. Memlûklar Mısır coğrafyasına dışarıdan gelen askerî karaktere sahip bir kitle olup, zamanla toplum yararına attıkları adımların da etkisiyle halk nezdinde kabul görmüşlerdir. Zâhir Baybars'ın hilafeti tekrar Mısır'da ihya etmesi, Seyfeddin Kalavun'un yaptırmış olduğu bimâristanda hiçbir ayırım gözetmeksizin herkese şifa dağıtmaya çalışması gibi adımlar Memlûkların benimsenmesine katkı sağlayan önemli adımlar olmuştur.

Muhammed b. Kalavun da selefleri gibi halka dönük, halk yararına atmış olduğu adımlar ve kurduğu vakıflar sayesinde hem halk tarafından benimsenmiş hem de kültürel hayatın şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde yalnızca sultanın değil, emirlerin atmış olduğu adımlar ve kurmuş oldukları vakıflar, yaptırmış oldukları camiler, hankahlar da kültürel hayatın gelişip zenginleşmesine büyük katkı sağlamıştır. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin kültürel hayatını irdelemeye çalıştığımız bu bölümde vakıf kurumunun bu kültürel inşa sürecine katkısı, imar faaliyetleri, sanat ve edebiyat, çeşitli din adamlarının etkisi, Nil nehri, Mezâlim oturumları ve bu konuları tamamlar nitelikteki tali meseleler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2.2. Nil Nehri

Coğrafyanın gerek insan karakteri gerekse kültürü üzerinde derin izler bıraktığı görülür. Uçsuz bucaksız denizler, tabiat harikası göller, ihtişamlı dağlar veya yaşam kaynağı olarak görülen nehirlerin toplumların kültürel dokusunun oluşumunda büyük etkisi vardır. Mısır için bir hayat kaynağı olan ve Memlûk kültürü üzerindeki etkilerini inceleyeceğimiz Nil nehrinin oluşum süreci ile ilgili olarak kaynaklar eski dönemlerde Habeşistan coğrafyasında gerçekleşen büyük bir çatlama söz etmektedir. Bu çatlama ve yarılmadan dolayı oluşan oyuk üzerinde Said bölgesine⁵⁷⁰ gelen su, şimdiki güzergâhı takip ederek Akdeniz'e ulaşmıştır. Bu kanalın suyu Nil adını alan akarsu olup her yıl belirli dönemde taşar.⁵⁷¹

Nil Nehri, takip ettiği güzergâh üzerindeki tüm yerler gibi Mısır için de büyük önem taşımaktadır. Denilebilir ki Nil Mısır'ın can damarıdır. Ancak Nil her zaman bereket getirmez bazen de taşkınlar nedeniyle ölüm getirir. Her durumda gerek insanlar gerek hayvanlar için Nil bir hayat kaynağıdır. Dünyaya baktığımızda pek çok deniz ve nehir olduğunu görürüz ancak Mısır, kelimenin tam anlamıyla Nil nehrine mahkûmdur.⁵⁷² Nil her yıl taşar ve taşkınlar temmuzdan başlayarak eylüle kadar sürer. Eylül ayında en yüksek seviyesine ulaşan Nil, ekimden itibaren normal haline dönmeye başlar. Bunun nedeni, Etiyopya'nın yağmur miktarındaki değişimlerdir. Yaz mevsiminde vadilerde biriken suların Nil'e karışması nedeniyle taşkınlar olur. Taşkın mevsimi geçince de Nil'in suları tekrar azalır. Bu yüzden çiftçiler sulama suyu bulmakta zorlanır. Bundan dolayı yöneticiler kanallar yapmışlardır. Nil nehri ile ilgili birtakım kutsallık ifade eden rivayetler de bulunmaktadır.⁵⁷³

Memlûk döneminde divanlardan biri inşa divanı olup bu divan sultanın yazışmalarıyla ilgili işlemleri yürütürdü. İnşa divanında görev alanlar her açıdan iyi yetişmiş olmalıydı. Orada yazılan yazılarda mecaz, istiare ve belagatin her türü iyi

⁵⁷⁰ Mısır'da yaygın olarak kullanılan kuzey (bahri) ve güney (kıblî) istikameti hakkında bilgi edinmek için bk: Ömerî, **Mesalik**, Cilt 3, 344; Kahire'nin güney tarafına Vechü'l Kıblî ya da Said denir. Mısır'da Kalatü'l-Cebel'i merkeze alarak buradan farklı bölgelere ulaşan yol güzergâhı ve Şam bölgesi şehirlerini de içeren coğrafi tasnif için bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-A'şâ**, Cilt 14, 392-397; Bu bölgenin önemi ile ilgili olarak bk: İbn İyas, **Nüzhetü'l-Ümem**, 187.

⁵⁷¹ Mahmûd Rızk Selim, **en-Nil fi Asri'l-Memalik**, Kahire: Vizaretü's-Sekafiyye ve'l-İrşadi'l-Kavmi, 1965, 3.

⁵⁷² Nil nehrinin nereden ve nasıl doğduğu, sularının yükselmesinin nedenleri ve Mısır üzerindeki sonuçlarıyla ilgili olarak tarihin kaydettiği en eski bilgiler için bk: Herodot, 125-134.

⁵⁷³ Selim, **Asru Selâtini'l-Memâlik**, Cilt 2, 180.

kullanılırdı. Sultanın yazdırdığı yazılar pek çok türde olurdu ve bunlardan biri de *el-beşarât* denilen ve müjdeli haberlerle ilgili olan yazılardı. Bu beşarât yazılarından biri de Nil nehrinin taştığı ya da halicin açıldığı gün yazılan yazılardı. Bu yazılarda taşkının faydaları ve Mısır'a nasıl hayat verdiği veciz ifadelerle yazılırdı. Yazılarda Nil nehrinin güzellikleri, ağaçlar ve harikulade manzarası işlenirdi. Nil'in Mısır insanı ile ilişkisi ruhi bir ilişki olduğu için övülür ve bu övgüler sadece inşa divanı görevlilerine özgü olmayıp büyük şairler de Nil ile ilgili şiirler yazarlardı. Ancak bu şiirlerin hepsinin günümüze ulaşamadığını söyleyebiliriz. Bu güzel yazılar ve şiirlerden günümüze kalanlar sınırlı olsa da yazıların sanatsal değeri yüksek olup, Nil'in Mısır için değerini yansıtır.⁵⁷⁴

Mısırlılar Nil'in kendilerine hayat vermesinden dolayı onu kutsamışlar hatta bazı dönemlerde Nil'e ibadet etmişlerdir. Çok eski dönemlerden beri Nil taşkınlarında büyük kutlamalar yapılmıştır. Ancak Araplar Mısır'a girince bu kutlamaların bazılarını iptal etti. Mısırlılar Nil'e büyük önem verdikleri için Nil seviyesini ölçebilen uzmanlar yetiştirdiler ve Nil üzerinde köprüler inşa ederek kutlamalar yaptılar.⁵⁷⁵

Memlûklar Nil kutlamalarına büyük önem verdiler. Özellikle Mikyas⁵⁷⁶ tarihsel bir öneme sahip olup Nil'in taşma dönemleri ve miktarı hakkında tarihçiler de önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Nil üzerinde İslami dönemden önce de İslamî dönemde de birkaç mikyas inşa edilmiştir. Amr b. el-Âs tarafından Asvan'da yaptırılan Mikyas bunlardan biridir. Abdülaziz b. Mervan tarafından inşa

⁵⁷⁴ Selim, *en-Nil fi Asri'l-Memâlik*, 68-70.

⁵⁷⁵ Selim, *Asru Selâtîni'l-Memâlik*, Cilt 2, 181.

⁵⁷⁶ Mikyas, Nil nehrinin yükselme seviyesini ölçmek için inşa edilmiş olan yapıya verilen isimdir. Bilinen tarihinin neredeyse tüm dönemlerinde Nil nehrinin yükselme seviyesinin ölçüldüğü, firavunlar döneminden beri Mısır'ın sosyal ve iktisadi hayatının yapılan ölçümün sonuçlarına göre şekillendiği görülmektedir. Nil nehrinin ülkenin en güneyinden Mısır topraklarına girmesinden itibaren başta Asvan olmak üzere farklı yerlere konumlandırılan *mikyalar* (nilometre) inşa edilerek Nil nehrinin su seviyesi ölçülürdü. En önemli mikyas Kahire'de Ravza adasının güneyinde kurulmuş olan ve üzerinde işaretler bulunan sütundu. Bu sütun sekizgen bir yapı olup, kenarları altı metre olan bir kuyunun içine yerleştirilmişti. Kuyunun dibine kadar inen bir merdiven sayesinde Nil'in taşma seviyesi sütun üzerinden ölçülmekteydi. Mikyas görevlisi bu sütunlara bakarak her gün Nil'in taşma seviyesini halka bildirmekle yükümlüydü. Mikyas hakkında uzun bir malumat veren Makrizî'nin kayıtları için bk: Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 1, 57-61; Nil nehri ve ölçümleri ile ilgili olarak bk: Süyûtî, *Hüsû'l-Muhadara*, Cilt 1, 179; Mikyas ölçümlerinin sosyo-ekonomik yansımalarını da konu alan bir çalışma için bk: İlyas Gökhan, *Fatimîler Devleti -Toplumsal Karışıklıklar, İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar (969-1171)-*, Ankara: Gün Yayınları, 2008, 37.

edilen Hilvan'daki mikyasa da diğeri bir örnektir. Usame b. Zeyd et-Tenuhî tarafından Ravza adasında Velid b. Abdülmelik döneminde de Mısırda bir Mikyas yaptırılmıştır. Hicri 97 yılında/ m. 715 Süleyman b. Abdülmelik döneminde bir mikyas yapılmıştır. Ayrıca Halife Memûn döneminde yapılan ya da tamir edilen mikyaslar da vardır. Tolunoğlu Ahmet tarafından inşa ettirilen mikyas, benzerlerini içerisinde en önemlilerinden biri olarak kabul edilir. M.R. Selim'in belirttiğine göre Memlûklar döneminde kullanılan ve Ravza adasında bulunan mikyas muhtemelen budur.⁵⁷⁷

2.3. Divân-ı Mezâlim

Mezâlim mahkemeleri, zulme uğrayan insanların hakkını teslim etmek amacıyla kurulmuştur. İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren bu tür mahkemeler kurulduğu ve adalet dağıtmak için faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Başlangıç dönemlerinde Hz. Muhammed ve halifeler hem yönetim hem yargılama işlerini üstlenmişlerdi. Memlûk Sultanları da mezâlim geleneğini sürdürmeye gayret göstermişlerdir. Makrizî'nin verdiği bilgiler, hukukun işletilmesi ve otoritenin tesis edilmesi mücadelesinde Eyyûbî ve Memlûk Devletleri'nin konumunu ortaya koyar.⁵⁷⁸ Çalışmanın ana konusu adı geçen mahkemeler olmasa da burada bilhassa Muhammed b. Kalavun Dönemi yargılamaları sonucunda oluşan adalet kültürüne örnekler verilmeye çalışılacaktır. İncelenen dönem ile ilgili kaynaklar, aşağıda örnekleri görüleceği gibi sultanın halk yararına ortaya koyduğu içtihatlarla devlet erkini temsil eden emirleri sıkı takip altında tuttuğunu göstermektedir.

Esas ve usullerine bakıldığında yargılamanın Eyyûbîler döneminde Şâfiî Mezhebine göre yapıldığı görülmektedir. Memlûklar döneminin başlarında da aynı usul devam

⁵⁷⁷ Selim, **Asru Selâfîni'l-Memâlîk**, Cilt 2, 182-183; Ebülfez Elçibey, Nil üzerinde yapılan ve karmaşık düzeneğe sahip nilometre olarak tanımladığı mikyasların Fergana'dan getirilen Türk ustalar tarafından yapıldığını belirtmektedir. Yakubî'ye dayandırarak verdiği bilgiye göre, Türk ustalar bu deneyimi Seyhun ve Ceyhun nehirleri üzerinde kazanmışlardır. Konuyla ilgili olarak bk: Elçibey, 156; Temmuz 2016'da Mısır'a yaptığımız araştırma ziyareti sırasında Ravza adasındaki mikyası inceleme şansımız oldu. Söz konusu mikyas günümüzde sadece turistik amaçlı kullanılmakta olup mikyasın bulunduğu bölge bir müzeler bölgesi izlenimi vermektedir. Ravza adasının güneyine bakan mikyasın 50 metre kadar yakınında da Mısır'lı meşhur şarkıcı Ümmü Gülsüm için bir müze açılmış bulunmaktadır. Ravza adasındaki mikyasın fotoğrafları için ekler bölümüne bakınız.

⁵⁷⁸ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/II, 376; Albrecht Fuess, Zulm by Mazalim? The political Implications of the Use of mazalim Jurisdiction by the Mamluk Sultans, **Mamluk Studies Review**, XIII, 2009, 122-123.

etti. Ancak yargı işlerine büyük önem verdiği anlaşılan Sultan Baybars; Malikî, Hanbelî ve Hanefî kadılıklarını da tesis etti.⁵⁷⁹ Kaynaklar Muhammed b. Kalavun'un da yargı konusunda hassasiyet taşıdığına altını çizmekte⁵⁸⁰ ve onun ehil olmayanlara asla görev vermediğini belirtmektedir. İbn Hacer, sultanın bir kişiye görev vereceği zaman en ince detayına kadar onun hakkında araştırma yaptırdığını⁵⁸¹ yazmaktadır.

Mezâlim duruşmalarının yapılabilmesi için kuşkusuz bir mekâna ihtiyaç vardı. Memlûk Devleti'nde de bu mekân genellikle merkezde sultanın çeşitli hükümler vermek için kullandığı mekânlardan biri olurdu. Bazen de sultan mezâlim duruşmaları için özel bir yer tahsis ederdi.⁵⁸²

Memlûklarda Muhammed b. Kalavun öncesi dönemde özellikle Zâhir Baybars'ın çalışmaları Memlûk tarihinde mezâlim mahkemelerinin kurumsallaşmasının önünü açmıştır. Ancak onun yaptırdığı binanın günümüzdeki durumu hakkında bilgi veren Albrecht Fuess, söz konusu binanın bir mahkeme binasını temsil edebilecek nitelikte olmadığını savunmaktadır. Sonraki dönemde Sultan Kalavun, mezâlim duruşmalarının yapılabilmesi için Kalatü'l Cebel'de yeni bir mekân tahsis etmiştir. Kalavun'un yaptırdığı bina geniş kolonlara sahip olup, katılımcıların duruşmaları daha rahat takip edebileceği genişlikte bir mekân olma özellikleri taşıyordu. Eşref Halil Dönemi'nde bu binanın yenilendiği bilinmektedir. Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun ise bu yapıyı yıktırarak günümüzde kalede bulunan devasa eyvanlı yapıyı inşa ettirmiştir. Bu yapının kalıntılarını günümüzde görmek mümkündür. Başlangıçta Melik Nâsir, pazartesi günleri mezâlim oturumlarını yeni yaptırdığı mekânda düzenlemesine rağmen sonradan haftada iki gün pazartesi ve Perşembe olmak üzere mezâlim duruşmaları düzenlemiştir.⁵⁸³

⁵⁷⁹ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/II, 501.

⁵⁸⁰ İbn Tagribirdî, **en-Nûcum**, Cilt 9, 175; el-Haccî, 34; Muhammed b. Kalavun Dönemi'ndeki uygulamalar yanında bu mahkemenin asli üyeleri ve yardımcıları ile ilgili genel bir değerlendirme için bk: Vecdi Akyüz, Müslüman Türk Devletlerinde Divan-ı Mezâlim Kurumu, **Türkler**, Cilt 5, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 210-234.

⁵⁸¹ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 4, 264.

⁵⁸² Fuess, s. 124; Birçok alanda olduğu gibi mezâlim oturumlarıyla ilgili olarak da Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde çeşitli değişiklikler olduğu görülmektedir. Sultanın değiştirmiş olduğu teşrifât kaideleri ile ilgili olarak bk: Hatice Güler (Özkara), **Memlûk Sultanlarının Alayları (1250-1517)**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2009, 58-60.

⁵⁸³ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 107; Fuess, 125; Sultan Melikşah'ın ünlü veziri olan Nizamü'l-Mülk, sultanların mezâlim oturumları düzenlemesini tavsiye etmekle kalmamakta, sultanların *haftada*

Memlûk tarihi incelendiğinde haftada iki gün yapılması gereken mezâlim oturumlarının sıklıkla aksadığı görülür. Örneğin ramazan ayında duruşmaların genellikle yapılmadığı ya da karar verilmiş olan duruşmaların da ertelendiği anlaşılmaktadır. Özellikle devletin çeşitli sorunlar yaşadığı dönemlerde Divan-ı Mezâlim çalışmamıştır. Ancak Memlûk tarihçileri bu ertelemeler hakkında bilgi vermekle beraber Melik Nâsır'ın iktidarı güçlü bir şekilde ele aldığı 1310 yılı sonrasında önceki dönemlere göre çok daha titiz bir şekilde yapıldığı konusunda bilgiler vermektedir.⁵⁸⁴

Mezâlim mahkemesinin çalışma usulüne bakıldığında müşteki dilekçelerinin sultana doğrudan ulaşmadığı görülür. Kaldı ki dilekçeler sultana ulaşsa bile Memlûk sultanlarından çoğu ilgili dilekçeyi okuyup yorumlayabilecek düzeyde Arapça bilgisine sahip değildi. Bu nedenle sultanlar kendilerine bu konuda yardımcı olacak görevliler atamıştır. 1313/ h. 713 yılında yapılan kadastro çalışması sırasında gözle görülür bir finansal kayba uğrayan ve Beyrut'un kuzeyindeki dağlarda yaşayan yerel ailelerden bazıları (Buhturîler) Dimaşk nâibi Tengiz'e giderek yaşadıkları kayıplarla ilgili dilekçe sunmuştur. Dilekçelerinde Haçlılarla yapılan savaşlarda gösterdikleri gayretten dolayı kayıplarının telafisini ve bazı vergilerden de muaf tutulmayı talep etmişlerdir. Talepleri son aşamada sultana ulaşınca Melik Nâsır, kurduğu mahkemede durumu değerlendirerek bu ailelerin taleplerini uygun görmüş ve kendilerine bazı muafiyetler sağlamıştır. 1323/ h. 723 yılında mezâlim mahkemeleri ile ilgili ilginç bir durum gerçekleşmiştir. Fuess'in, Makrizî'ye dayandırarak verdiği bilgiye göre vakıflarla ilgili bir konuda sultan, çeşitli iltimas kanalları kullanarak şahitler tutmuş ve amacına ulaşmıştır.⁵⁸⁵

Memlûk Devleti'nde Divan-ı Mezâlim'in ilk asrı değerlendirildiğinde bu mahkemelerin Zâhir Baybars, Mansur Kalavun ve Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun dönemlerinde aktif olduğu görülür. Bu sultanların özellikle mezâlim

*iki gün mezâlime oturarak haklıyı haksızdan ayırmaktan başka çareleri olmadığını savunmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, Mehmet Altay Köymen (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, 10; Muhammed b. Kalavun'un burada mezâlim oturumları düzenlemesi ile ilgili olarak bk: Mehmet Şeker, **Bahrî Memlûklerde (1250-1382) Divanü'l-Mezâlim**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2010, 16.*

⁵⁸⁴ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/I, 103.

⁵⁸⁵ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 243.

oturumlarını kendi otoritelerini pekiştirebilmek için de bir araç olarak gördükleri yönünde yorumların⁵⁸⁶ haklılık payı olduğu kanaatini taşımaktayız.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde yöneticilerle ilgili şikâyetleri karara bağlayabilmek için uygun bir ortam olduğu görülmektedir. Şücaî'nin verdiği bilgilere göre 1338/ h. 739 yılında Hama kadısı Kahire'ye el-Melik Efdal ile ilgili çeşitli şikâyet konularını taşıdığı anda, Sultan Hama nâibini çağırarak ona: “*Seni buraya getirdim ve kadıları da dinlemeleri için çağırdım. Seninle ilgili birçok usulsüzlük duydum ve bu usulsüzlüklerin tekrar ederse kendi ailene büyük zarar vereceksin.*” dedi.⁵⁸⁷ Aynı şekilde Neşv⁵⁸⁸ ile ilgili 1334 ve 1336/ h. 735-737 yıllarında yapılan ciddi şikâyetler üzerine sultan onu da tutuklatarak idamına karar vermiştir. Bu karar Kahire'de bir hafta süren bir kutlamaya neden olmuştur.⁵⁸⁹

Memlûkların adalete önem verdiği ve halkın zulme uğramaması için gerekli tedbirleri almaya çalıştıkları söylenebilir. Adalet işlerini sadece kadılara havale etmeyen Memlûk sultanları, görüldüğü gibi bizzat kendileri de oturumlar düzenlediler. Bazı Memlûk sultanları dinî hükümlere uygun olarak düzenli mezâlim mahkemeleri kurdular. Bazıları ise ara sıra bu mahkemelerde bulundu. Memlûk tarihinde bu iş için Saltanat naiplerinin görevlendirildiği de olmuştur. Saltanat nâibi olarak Sellâr da Muhammed b. Kalavun döneminde Mezâlim oturumları düzenlemiştir.⁵⁹⁰

Melik Nâsır'ın sert davranışları ve katı cezalarına rağmen onun adaletin tesisi açısından oldukça dikkatli olduğunu söylememiz gerekir. Kaynaklara göre de sultan her pazartesi *Dâru'l-Adl'e* gelip insanların şikâyetlerini dinleyip çözüm bulurdu.⁵⁹¹ Sultanın bunu halkın kendisine teveccüh gösterip arkasında olduğu için onlara teşekkür babında yaptığı anlaşılmaktadır. Rüşvete büyük ceza veren sultan, kadılara çok değer vermesine rağmen kadı çocukları kötü yetişirse kadıları da cezalandırırdı.

⁵⁸⁶ Fuess, 135.

⁵⁸⁷ Şücaî, 160-161.

⁵⁸⁸ Neşv hakkında bk: İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semin**, 380; Samira Kortantamer adı geçen emirin adını *en-Nâşu* şeklinde transkript etmiştir. Konuyla ilgili olarak bk: Kortantamer, **Üst Yönetim Mensupları**, 163.

⁵⁸⁹ Neşv'in öldürülmesi ile ilgili olarak bk: Yusûfî, **Nüzhetü'n-Nâzır**, 375; Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk: Amelia Levannoni, The al-Nashw Episode: A case Study of 'Moral Economy', **Mamluk Studies Review**, IX, I, 2005, 207 vd.; Fuess, 136.

⁵⁹⁰ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/II, 530.

⁵⁹¹ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 103; el-Haccî, 29.

Buna bir örnek olmak üzere 1337/ h. 738'de Celaleddin Muhmud el-Kazvinî'yi, oğlu Abdullah kötü işler yaptığı ve rüşvet aldığı için azletmesi⁵⁹² gösterilebilir. Melik Nâsır, rüşvetten nefret ettiği için saltanatı boyunca bu ve benzeri birçok uygulamada bulundu. Üstelik kadıların toplumsal rollerini iyi bildiği için sultan tüm aile efradının hareketlerini de yakından incelemiştir. İbn Tagribirdî de Makrizî'ye hak vererek, Melik Nâsır'ın öfkelenişinde bile kırıncı konuşmamaya çalıştığını ve öfkesini göstermediğini ifade etmektedir.⁵⁹³

Memlûk sisteminde sultan, yargının başında olup, kadılar meşruiyetini ve gücünü sultandan alırdı. Sultan davaları kendi seyrine bırakmakla beraber, bazı davalara müdahil de olurdu. Sultanlar adil olmaya çalıştığı için kadı hükümlerini kontrol ederlerdi.⁵⁹⁴ Pazartesi ve perşembe günleri Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun mahkeme için orada bulunurdu. Sultan Berkuk dönemine kadar bu usulün devam ettiği ve onun döneminde hem binanın hem de mezâlim günlerinin değiştiği⁵⁹⁵ görülmektedir.

Kaynaklara dayanarak Divan-ı Mezâlim oturumlarının nasıl işlediğini ve Melik Nâsır'ın yargılamayı nasıl idare ettiğini Süyûtî'nin *Hüsni'l-Muhadara* adlı eserindeki ilgili bölümlerden çıkarmak mümkündür.⁵⁹⁶ Buradaki tasvire göre; Sultanın sağ tarafında Kâdilkudât, Vekilü Beytülmal ve Nâzırü'l-Hisbe, sol tarafta Kâtibü's-Sır ve Nazırü'l-Ceyş otururdu. Bir halka halinde oturum düzenlenir eğer vezir varsa sultanın yanında otururdu. Sultanın arkasında da iki saf halinde Silahdâr, Câmedâr ve Hasekiler grubu otururdu. Ayrıca yaşlı emirler de bazen oturumlara katılırdı. Dairenin arkasında Hâcibu'l-Hüccâb ve Devâdâr bekler, şikâyet konusu hakkında bilgi verirlerdi. Konu okunduktan sonra, kararı veren kadı ile sultan konuyu tekrar görüşüp sonuca bağlarlardı.⁵⁹⁷ Hücûbiyye görevi⁵⁹⁸, sultan ve Nâib-i

⁵⁹² Kazvinî ile ilgili olarak bkz: İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 4, 120-123.

⁵⁹³ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 173; el-Haccî, 32.

⁵⁹⁴ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/II, 513,772; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 2, 48.

⁵⁹⁵ Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 2, 50.

⁵⁹⁶ Süyûtî, **Hüsni'l-Muhadara**, Cilt 2, 92; Mezâlim oturumlarına katılan görevliler ile ilgili olarak bk: Kalkaşandî, **Subhu'l-A'sâ**, Cilt 4, 44.

⁵⁹⁷ Kalkaşandî, **Subhu'l-A'sâ**, Cilt 4, 44; Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 2, 49.

⁵⁹⁸ Muhammed b. Kalavun tarafından yapılan düzenlemelerden biri de Kahire Nâib-i Kâfilliği makamının ilga edilmesidir. Sultan adı geçen makamın birtakım yetkilerini de Hâcibu'l-Hüccâb'a devretmiş ve bu nedenle hücûbiyyenin önemi daha da artmıştır. Konuyla ilgili olarak bk: Arzu Özcan, **Memlûk Devleti'nde Merkez Teşkilâtı**, Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2006, 127.

Saltana'dan sonra gelen önemli bir makam olup mutlaka büyük emirlerden biri bu görevi yapar ve Hâcibu'l-Hüccâb, kadı olmamasına rağmen Memlûklar arasındaki davaları çözüme kavuştururdu. Yine kaynaklara yansıyan bilgilere göre bazen Memlûkların, Cengiz Han yasalarını⁵⁹⁹ uyguladıkları da olurdu. Yalancılık büyücülük ve casusluk bu yasalara göre idamla cezalandırılırdı. Kavga eden iki kişiden birini tutup kavgaya dâhil olan da öldürülürdü.⁶⁰⁰ Tam anlamıyla askerî bir karaktere sahip olan Memlûklarda bu yasaların askerler arasındaki kavgaları önlemek ya da en aza indirmek için uygulandığını tahmin etmek güç değildir.

2.4. Vakıf Kurumu ve Memlûk Kültürel Dokusuna Etkileri

Memlûk kültürel hayatının şekillenmesinde vakıf kurumunun büyük rol oynadığı ve Memlûkların İslami hükümleri uygulamaya çalıştıkları görülür. Muhammed Emin'in isabetle belirttiği gibi bunun en önemli kanıtı şeri vergiler dışında bir vergi konduğu zaman gerek halkın gerekse kadıların buna karşı çıkmasıdır. Bundan dolayı sultanlar ya şeri vergilerle yetinmek zorunda kaldılar, ya da koydukları vergileri şeri temellerle temellendirdiler.⁶⁰¹

Sultanların ve emirlerin kullanabilecekleri kaynakları İslami hükümler doğrultusunda vakıflar yoluyla tekrar halkın kullanımına sunarak medreseler, camiler, hankahlar, hastaneler, sebiller, köprüler yaptırdıkları görülmektedir. Bilhassa Muhammed b. Kalavun, Siryakus vakfiyesinde⁶⁰² detaylarını da vermeye çalıştığımız gibi devlet kaynaklarını tekrar halkın istifadesine sunma konusunda oldukça hassas davranmıştır. Vakıfların kuruluş ve işleyişini anlamak Memlûk kültürel kimliğinin temellerini anlayabilmek açısından hayati öneme sahiptir. Bu nedenle çalışmada vakıfların kuruluş, örgütleniş ve işleyişi ile ilgili bilgi verme gereği duyulmuştur.

Vakıflar, sürekli hizmet görmesi için açılmış sosyal kurumlar olup vakıfların hedefi hem vakfeden kişinin kendi çocuklarının hem de başkalarının bu kurumlardan

⁵⁹⁹ Cengiz Yasaları'nın eksiksiz şekilde günümüze gelmediğini, bazı tarihçilerin parça parça verdiği bilgilerden bu yasaların içeriğini öğrendiğimizi beyan eden Sadri Maksudi Arsal, bu yasaları günümüze ulaştıran tarihçiler arasında Makrizî'yi de sayılmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Sadri Maksudi Arsal, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1947,167; Cengiz Yasaları'ndan örnekler için bk: Aynı eser, 168-175.

⁶⁰⁰ Selim, **Asru Selâtni'l-Memâlîk**, Cilt 2, 51-55.

⁶⁰¹ Muhammed Muhammed Emin, **el-Evkaf ve'l Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır: 1250-1517/648-923**, Kahire: Dârü'n-Nehdati'l Arabiyye, 1972, Takdim kısmı.

⁶⁰² Siryakus Hankahı vakıf vesikası için bk: İbn Habîb, **Tezkiretü'n-Nebîh**, Cilt 2, 386-400.

faaydalanmasını sağlamaktır. Tarih açısından bakıldığında bu kurumların Müslümanların hayır işleme yollarından biri olduğu söylenir.

Vakıf, belirli bir malı toplumsal fayda sağlanması için bağışlamak olup insanoğlunun en eski dönemlerinden beri çeşitli adlar altında vakıflar kurduğu bilinmektedir. Ktphanelerimizde bulunan vakıflarla ilgili kitaplara bakıldığında, bunların sayı bakımından ne kadar çok ve konu bakımından vakıfların farklı yönlerini incelemeye tahsis edildiği hususu derhal dikkat çeker. Bu durum şüphesiz İslam toplumlarında vakıf kurumuna verilen değeri de açıkça ortaya koymaktadır. Konumuz vakıf kurumunu tüm çehreleriyle incelemek değildir. Ancak, başka toplumlarda da örneklerine rastlanmasına rağmen İslamiyet’le beraber çok farklı bir anlam kazanan, Hz. Muhammed’in teřvikleriyle⁶⁰³ çeşitlenerek artan bu kuruma Türklerin büyük katkısını bazı örneklerle ortaya koymak önem taşımaktadır.

Vakıflar konusunda Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın yaptığı tasnifin, Memlûk vakıf eserlerinin nasıl değerlendirilmesi gerektiğine de ışık tutacağı fikrini taşıtmaktayız. Elmalılı Hamdi’ye göre genel manada vakıflar iki kısıma ayrılır. Bunlardan biri ihtiyaç sahibi olmak dışında hiçbir şart aranmaksızın herkese yardım etmek için kurulan vakıflardır. İkinci tür vakıf ise bir anlamda zengin ve fakirin ortak kullanımına sunulan ibadethane, kütüphane, medrese gibi kurumlardır.⁶⁰⁴

Memlûk Dönemi vakıfları incelendiğinde her iki tre örnek vakıflar tesis edildiği söylenir. Vakfiyelerdeki bilgilerden yola çıkarak bir örnek vermek gerekirse yoksul insanların yemek yiyebilecekleri kurumlardan Memlûklar döneminde isteyen herkes faydalanabilmekteydi. Bu türden vakıfları, toplumsal yapının tabanını korumak ve herkesin temel insani ihtiyaçlarını karşılamasına yardım etmek için tesis edilmiş kurumlara olarak görmek mümkündür. Diğer tre örnek verebileceğimiz

⁶⁰³ Vakıf kurumunu bilhassa İslami açıdan tetkik eden Z. Kazıcı, hak olsun batıl olsun herhangi bir dine mensup olanların tesis ettiği mabedleri (putların bulunduğu mekânlar dâhil) dini vakıflardan saymaktadır. Türk tarihinde de bunun örnekleri olduğuna işaret eden Kazıcı, Budizm’i kabul eden bir kısım Uygurların manastırlar inşa ederek bu meknları vakfetmenin büyük sevap getireceği şeklinde belgeler bıraktığını eklemektedir. Kur’an-ı Kerim’de iyilik yapmak, sadaka vermek ve başkasına yardım etmek teşvik edilir. Aynı şekilde Hz. Muhammed’in “*İnsan öldüğü zaman bütün amelleri kesilir. Ancak sadaka-i criye, faydalanılan ilim ve arkasından dua eden bir evlat bırakanınki kesilmez.*” şeklindeki ifadelerinde geçen *sadaka-i criye* kavramıyla da İslami anlamda vakıf kurumu anlatılmak istenmiştir. Konuyla ilgili olarak bk: Ziya Kazıcı, **İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar**, İstanbul: Marifet Yayınları 1985, 45-56.

⁶⁰⁴ Nazif ztrk, **Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 31.

vakıflar ise bir anlamda toplumun kalburüstü kesimine hitap eden, zengin ve varlıklı olan, kültürel ve sanatsal kaygılar taşıyan, temel ihtiyaçların çok ötesine geçerek estetik zevklere yönelen, kendini ilmî çalışmalara yönlendiren insanların hizmetine sunulmuş vakıflardır. Son dönemlere kadar vakıflar tarafından finanse edilerek günümüze gelen Mısır'daki Selâtin camilerinin, medreselerin ve başka kurumların bu türden örnekler olduğu fikri taşımaktayız.

İnsanlık tarihinin her döneminde halkın inandığı birtakım inanç değerleri olmuştur. Vakıf kurumunun temelleri de inançla ve ibadethanelerle ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Memlûk Tarihi konusunda yapmış olduğu çalışmalarla tanınan M. Emin'e göre Mısır'da İslami dönem öncesinde bile bu şekilde oluşmuş kurumların varlığı firavunlar dönemine kadar götürülebilir. Ona göre, vakıflarla ilgili en eski Mısır vesikaları çeşitli tarlaların dinî amaçlar için kullanılabileceğini ortaya koymaktadır. Firavunlar döneminde Nefertiti'ye kadar uzanan ve kâhinlere çeşitli arazilerin bu amaçla kullanılması için tahsis edilen belgeler bulunmakta ve çeşitli mabetler için Nûbe topraklarından vakıf arazileri ve altın tahsis edildiği bilinmektedir.⁶⁰⁵

Mısır coğrafyası İslami dönemden önce Bizans hâkimiyeti altında idi. Müslümanlar burayı fethettiğinde Bizans döneminde teşkil edilmiş olan vakıf sistemini İslami esaslara göre yeniden düzenleyip uygulamaya devam ettiler. Mısırda İslami dönemin ilk vakfı olan Amr b. el-Âs Camii ve Darü'l-Fil vakfı en eski vakıflar arasındadır.⁶⁰⁶ Türk ve İslam Tarihi'nde özellikle amme hukuku başta olmak üzere hukuki sembollerden hukuki müesseselere, hukuk tarihine ait kavramlardan vakıf sistemine kadar pek çok konuyu irdelediği makalelerinde M. F. Köprülü de İslam Tarihinde ilk vakıfların tesis edilmeye başlandığı dönemin Mısır ve Suriye'de ilk fetihler dönemi olduğunu⁶⁰⁷ ifade etmektedir.

İslami Dönemde Mısır'da ekilebilir arazilerle ilgili ilk vakfın Tolunoğulları'nın yıkılmasından sonra ortaya çıktığı görülmektedir. Bu dönemde *Bereketü'l-Habeş* bölgesinde bir yer vakfedilmiştir. Ebûbekir Muhammed b. Ali, *Asyut* bölgesindeki

⁶⁰⁵ Emin, **el-Evkaf**, 11-22.

⁶⁰⁶ Emin, **el-Evkaf**, 33-36.

⁶⁰⁷ M. Fuad Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, İstanbul: Ötüken 1983, 311. (Köprülü, 1942 yılında yazmış olduğu bir makalede ilki Sultan Baybars'a, diğeri de Sultan Kayıtbay'a ait iki Memlûk vakfiyesinin değerlendirmesini de yapmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Aynı eser, 409-420.)

bazı arazileri Haremeyn için vakfetmiştir.⁶⁰⁸ Fatımîler Dönemi'nde Divan-ı Ahbas aracılığıyla tüm vakıflar devlet denetimine geçti. Böylece vakıflara müteallik tüm gelirler devlet denetimine girmiş oldu. Muiz Lidinillâh, vakıfların tüm gelirlerinin Beytülmale girmesini emretti. Böylece vakıflar devlet malı oldu.⁶⁰⁹ Fatımîler Döneminde bazı vakıf vesikaları kaybolduğu için Eyyûbîler vakıf toprağı olduğu kesinlikle belli olan ancak vakfiyesi kaybolan arazileri tekrar çeşitli kurumlara tahsis etti.⁶¹⁰

Selahaddin Eyyûbî'nin Mısır'da inşa ettirdiği medreselerden biri Medresetü'n-Nâsırıyye olup bu medreseyi Şâfîilere tahsis ederek,⁶¹¹ medreseye bir köyün gelirini ayırdığı bilinmektedir. Selahaddin Eyyûbî'nin Malikîler için inşa ve vakfettiği diğer bir medrese de Medresetü'l-Kamhiyye'dir. Bu medreseye de iki köyün dışında Feyyum arazilerinden bazı yerleri tahsis etti. Hanefîler için de Selahaddin Eyyûbî, Medresetü's-Süyûfiyye'yi tahsis edip, burası için 32 adet dükkânın gelirlerini vakfetmiştir.⁶¹²

Memlûklar döneminde vakıflar çok gelişmiş olup bu gelişmenin temellerini şüphesiz Eyyûbîler dönemindeki faaliyetlerde aramak gerekir. Kaynaklar, Memlûkların vakıf nizamını tekrar canlandırdığı ve vakıfların bu dönemde altın çağını yaşadığını ifade etmektedir. Memlûklar döneminde zengin olan insanlar vakıf kurardı. Çünkü bu konuda adeta bir yarış ortamı vardı.⁶¹³ Memlûklarda vakıfların kurumsallaşması Zâhir Baybars döneminde başladı. Makrizî'ye göre Zâhir Baybars, vakıflarla ilgili tüm işlemleri yürütmesi için bir kadı görevlendirdi.⁶¹⁴ Kadı Taceddin, Eyyûbîler

⁶⁰⁸ Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 295; Emin, **el-Evkaf**, 38.

⁶⁰⁹ Makrizî, Divanü'l Ahbas'ın, Fatımîler tarafından Kahire'nin ele geçirilmesinden sonra kurularak bir çatı organizasyon gibi tüm vakıfları denetler bir yapı haline getirildiği bilgisini vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 295; Emin, **el-Evkaf**, 54.

⁶¹⁰ Ebü'l-Mekarim Es'ad b. Müzehheb b. Mina b. Es'ad b. Mammâtî, **Kavaninü'd-Devavin**, Aziz Suryal Atıya (der.), Ömer Tusun (yay.), Kahire: Mektebetü Medbulî, 1991, 356; Emin, **el-Evkaf**, 57.

⁶¹¹ Zehebî, **el-İber**, Cilt 4, 263; Her kurum gibi medreselerin de yapısı ve işlevi dönemlere göre değişmiştir. Ortaçağ Memlûk hâkimiyet sahasında medreseler mezhep merkezli hizmet vermekteydi. Bir örnek olmak üzere Şam'da Memlûklar Dönemi'nde hizmet vermiş olan Şâfîî ve Malikî medreseleri için bk: Ergün, 105-121; Kahire'de kurulmuş olan ve dört mezhebe hizmet eden medreselerle ilgili olarak bk: Aynı eser, 144-145.

⁶¹² Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 363-366; Emin, **el-Evkaf**, 63.

⁶¹³ Emin, **el-Evkaf**, 70.

⁶¹⁴ Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 252; İmar faaliyetleri ile vakıflar arasında sıkı bir bağ olduğu muhakkaktır. Zâhir Baybars Dönemi'nde yapılan eserlerin toplu bir listesi için bk: İbn Dokmak, **el-İntisar**, Cilt 1, 70.

döneminde de aynı işi yapan tecrübeli bir kişiydi. Baybars bir süre sonra dört mezhep için ayrı kadılar görevlendirmiştir. Şâfiî kadısı ve Kâdılkudât olan Taceddin, yetim malları ve beytülmalin bazı işleriyle ilgilenmiştir.⁶¹⁵ Divanü'l-Ahbas'a kayıtlı olan arazi Memlûklar döneminde o kadar çok arttı ki Melik Nasır'ın son döneminde 1339/ h. 740 yılında 130 bin feddana ulaştı.⁶¹⁶

Memlûk sultanlarının vakıflara büyük önem verdiği eldeki kaynaklardan net olarak anlaşılrsa da bazen sultanlarla çeşitli vakıf kurumları yahut yöneticileri arasında problemler yaşandığı görülmektedir. Sultan Baybars'ın Ezher ile ilgili tasarrufu bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Sultan Baybars, Eyyübî döneminde hutbe okutmayan el-Ezher Camii'ne vakfedilen malların bu kurum için kullanılmasını yasaklamıştı.⁶¹⁷ Vakıflara büyük önem veren Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Emir Bedreddin Gündoğdu'yu vakıflarla ilgili tüm işleri yürütmek için 1313/ h. 713 yılında görevlendirdi. Emir Bedreddin vakıflarla ilgili aksaklıkları gidermek için sert tedbirler aldı. Emir Bedreddin Gündoğdu, Divan-ı Ahbas görevlilerinden son yirmi yılda elde edilen tüm gelirin bilançosunu, yapılan işlemlerin dökümünü bir rapor halinde isteyince kadılar tedirgin oldu. Kâdılkudât Bedreddin b. Cemâa kadılara ve emirlerle durumu anlatarak Emir Bedreddin'in kadıların saygınlığını ortadan kaldırmaya çalıştığını söyleyerek şikâyette bulundu. Bedreddin Gündoğdu'nun tavizsiz tutumu üzerine bazı kadılar hem Bedreddin Gündoğdu'ya hem de sultana beddua etti.⁶¹⁸ Sultanın durumu öğrenince Bedreddin Gündoğdu'yu görevden aldığı görülmektedir.

⁶¹⁵ Kalkaşandî, *Subhü'l-A'ş'a*, Cilt 11, 74; Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 295-302; aynı müellif, *es-Sülûk*, Cilt 1/II, 539-540; Emin, *el-Evkaf*, 107.

⁶¹⁶ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 474; İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, Cilt 9, 132; Emin, *el-Evkaf*, 110.

⁶¹⁷ İslami dönem Mısır tarihinde iz bırakan en önemli kurumun Ezher olduğunu söylemek abartılı bir yorum olmayacaktır. Çünkü Fatımîler döneminden günümüze kadar geçen sürede Mısır'ın sosyo-kültürel hayatına Ezher damga vurmuştur. Böylesine önemli bir kurumun siyasal hayatın tamamen dışında kalması düşünülemez. Bu nedenle Ezher, sıklıkla siyasal hayatı yönlendiren unsurlarla ya birliktelik ya da muhalefet pozisyonlarından birini tercih etmek suretiyle Mısır'ın siyasal hayatına etki etmiş, hatta bu etki Mısır coğrafyası ile de sınırlı kalmamıştır. Ezher âlimlerinin çeşitli dönemlerde verdikleri mücadeleler ile ilgili olarak bk: Sâid İsmail Ali, *Devrü'l-Ezher fi Siyaseti'l-Mısriyye*, Kuveyt: Dârü'l-Hilâl, 1986, 50-55.

⁶¹⁸ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/I, 126; Emin, *el-Evkaf*, 125-126; Memlûklara ait vakfiyelerin Osmanlılar Dönemi'nde vakıf tahrir defterlerine kaydedilirken kadıların sıkı tetkikinden geçtiği anlaşılmaktadır. Yukarıdaki Muhammed b. Kalavun örneğinde olduğu gibi Memlûk sultanlarının vakıf kültürünün devam etmesine büyük katkı sağladığını belirtmek gerekir. Aydın Özkan tarafından Mısır vakıflarını gösteren ve Muallim Cevdet Yazmaları arasındaki defterin tercüme ve değerlendirmesiyle hazırlanan eserden anlaşıldığı kadarıyla defterde toplam 209 vakfiye

Vakıflar açısından dini günler büyük önem taşıdığı için Ramazan ile Kurban Bayramları başta olmak üzere özel anlam taşıyan dini günlerde vakıflara yapılan yardım ve bağışların arttığı görülmektedir. Vakıflardan yararlanan kişilere para ve çeşitli mallar fazladan verilirdi. Ramazan ayı çeşitli hayır işleri için güzel bir ay olduğundan dolayı bu ayda bilhassa şeker ve helva dağıtılırdı. Çeşitli kaynaklar özellikle Sultan ve emirlerin Ramazan ayında hayır işlerine büyük meblağlara ulaşan harcamalar yaptığını göstermektedir.⁶¹⁹

Memlûklarda vakıf kurumu oldukça gelişmişti. Mescitler, medreseler ve diğer vakıfların ne amaçla kullanılabileceği vakfiyelerde açıkça yazılırdı. Vakıfların işleyişinin nasıl olması gerektiği konusunda gerekli denetimi yapmak üzere Memlûklar çeşitli divanlar kurdu. Bunun temelini Mısır'da Fatımîler attı ve Kâdılkudâtlar Fatımî döneminde vakıfların denetimini yapardı. Muiz Lidinillâh *Divanü'l-Müfred'i* kurarak vakfiyede gelirlerin nasıl kullanılacağını da açıkça yazdırdı.⁶²⁰

Selahaddin Eyyûbî, yukarıda değinildiği gibi vakıf olarak Medresetü'n-Nâsırıyyetü's-Şâfiyye adıyla ünlenen medresenin dışında Malikîler için de bir medrese yaptırarak bu medresenin giderlerini karşılamak üzere iki köy vakfetti. Yine aynı sultan Hanefîler için de bir medrese inşa ettirip bu medreseye *Bâbü'l-Fütûh'ta*⁶²¹ 32 dükkân vakfetti.⁶²²

Memlûklar döneminde vakıflar altın çağını yaşadığı görülmektedir. Vakıflar çeşitli alanlarda toplumu desteklemenin bir aracı olsa da bazı dönemlerde vakıflara vergi konduğu da olmuştur. Memlûklar vakıfların uzun ömürlü olabilmesi için bazı düzenlemeler yapmış ve kurallar koymuştur. Bu alanda ilk sistematik çalışmaları yapan kişi de Zâhir Baybars olmuştur. Haremeyn bölgesinde Mekke için ayrı Medine

vardır. İlgili vakfiyelerin tablosu için bk: Aydın Özkan, **Mısır Vakıfları**, İstanbul: İSAR, 2005, 49.

⁶¹⁹ Said Abdulfettah Âşur, **el-Müctemau'l-Misri fi Asri Selatini'l-Memâlîk**, Kahire: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1992, 184; Emin, **el-Evkaf**, 139-140.

⁶²⁰ El-Haccî, 46.

⁶²¹ Babü'l Futûh'un tarihçesi ile ilgili detaylı bilgi için bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 381-382; Temmuz 2016'da tarafımızdan Kahire'ye yapılmış olan gezi sırasında bölgenin oldukça canlı bir ticari muhit olduğu müşahede edilmiştir. Babü'l Futûh'un tarafımızdan çekilmiş fotoğrafı için ekler bölümüne bakınız.

⁶²² Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 365-366; el Haccî, 48.

için ayrı uygulamaların yapıldığını söylemek mümkün olup ribatları da vakıf türleri arasında saymak gerekir.⁶²³

Memlûklar başa geçtiğinde Mısır'da vakıflar tam anlamıyla devlet kontrolü altına girdi. Memlûklar, her bakımdan güçlü olabilmek ve güçlü kalabilmek için vakıflara büyük önem verdiler. Onların vakfa önem verdiğinin en güzel kanıtlarından biri malları müsadere edilen emirlerin malvarlığının vakfa dönüştürülmesidir ki Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un bunu sıklıkla yaptığı görülmektedir.

Melik Nâsır müsadere politikasını tam anlamıyla üçüncü saltanatında hayata geçirdi. Bu şekilde müsadereye maruz kalan birkaç emir vardır. Bunlardan birisi Seyfeddin Sellâr olup 1310/ h. 710 yılında malları müsadere edilerek vakfa dönüştürülmüştür.⁶²⁴ Benzer bir diğer emir ise Esendemir Gürcü olup onun da malları 1321/ h. 721 yılında vakfa dönüştürülmüştür.⁶²⁵ Şemseddin Karasungur,⁶²⁶ Bektemur el-Hâcib⁶²⁷ Bektemur es-Sâkî⁶²⁸ Şerefüddin Abdülvahhab, Tengiz el Hüsâmî⁶²⁹ gibi emirlerin büyük servetler biriktirmesi üzerine Melik Nâsır'ın bunları da vakfa dönüştürdüğü görülmektedir.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun kendi kurduğu vakıflara şühûd⁶³⁰ yazdırıp, bu vakıflara kendisinin yönetimden uzaklaştırılması ya da öldürülmesi halinde kimsenin el koyamayacağı bir koruma kalkanı sağlamak istedi. Bu şahitleri yazdırmasının iki

⁶²³ Abdülmecid, 446-447.

⁶²⁴ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 97-99; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 17-20.

⁶²⁵ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 93; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, c. 9, s. 27; el-Haccî, s. 50.

⁶²⁶ Hayatı oldukça fırtınalı geçen ve İlhanlılara iltica ile son bulan Şemseddin Karasungur ile ilgili olarak bk: Sâfedî, **Â'yânü'l-Asr**, Cilt 4, 87-100; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 9, 47; İlhanlılara sığındıktan sonra Memlûk topraklarına saldırmaları yönünde onları kışkırttığı yönünde değerlendirmeler için bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 130-133.

⁶²⁷ İbn Hacer, Bektemür el-Hâcib'in mallarına el konulduğu bilgisini vermektedir. Bk: İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 484.

⁶²⁸ Bektemür es-Sâkî ile ilgili olarak bk: İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 487; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 83-84.

⁶²⁹ Memlûk Tarihi'nin sıra dışı isimlerinden ve Muhammed b. Kalavun'un özel yetkilerle donattığı Emir Tengiz'in hayatı hakkında geniş bilgi için bk: Sâfedî, **Â'yânü'l-Asr**, Cilt 2, 116-138; Aynı müellif, **el-Vâfi**, Cilt 10, 4926 nolu kayıt, 420 vd; Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 507-508; İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 526; İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 4, 156-168; aynı müellif, **en-Nücûm**, Cilt 9, 152; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 51; Fatma Akkuş Yiğit, **Emir Tengiz'in Hayatı**, 127-144.

⁶³⁰ Vakfiyelerde isimleri geçen ve o vakfa bağışlanan çeşitli gelir kaynaklarına şahit olan kişilere şühûd denir. Anadolu Beylikleri'ni ve Osmanlıları tarz bakımından oldukça etkilediği anlaşılan Memlûk vakfiyelerinin özelliği ile ilgili olarak bk: Hasan Yüksel, Vakfiye- Türk ve Osmanlı Tarihi Bölümü-, **DİA**, Cilt 42, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, 468. (pp. 465-469).

nedeni vardı. Birincisi bunun şeriata uygun bir yöntem olması ve ikincisi de bu vakıflara kimsenin kendisinden sonra da dokunmasını istememesiydi. Özellikle şahitler önemli fakihlerden seçmekte olup Makrizî'nin dediğine göre ikinci ihtimal daha doğrudur.⁶³¹

Memlûk Emirleri de mallarına el konulmaması için, sevap kazanma gayesiyle, toplumda itibar sahibi olmak veya başka nedenlerden dolayı varlıklarını vakfederdi. Emirler mescit, hankah, zaviye, ribat, medrese ve kütüphaneler yaptırıldılar. Memlûk emirleri topladıkları malları, bir şekilde vakfederek tekrar toplum hizmetine kazandırdı. Yukarıda sayılan vakıf türlerinin dışında sebiller de vakıf türlerinden olup hem insan hem hayvanlar için sebiller yaptırılırdı. Sağlık kurumları da vakfedildi.⁶³²

Makrizî tarafından detayları verilen Sultan Kalavun'un yaptırmış olduğu bimâristanın vakfiyesi, bu kurumun Memlûk sosyal hayatını nasıl etkilediğinin ipuçlarını da vermektedir. Öncelikle bu kurumun tüm insanlara ait olduğu ve ayırım gözetilmeden herkese hizmet edeceği hususu ilan edildi. Ayrıca orada doktorlar, hem erkek hem kadınlardan seçilmiş hemşireler görevlendirdi. Her hastalık için ayrı hücrelerde tedavi yapılabilen kurumda hastaların müşahede altında tutulabilmesine imkân sağlayan yataklar da vardı. Ayrıca kubbe bölümünde Kuran okuması için kariler, namaz kıldırması için imamalar, ders vermesi için müfessirler de görevlendirilmişti. Burada 30 öğrenci derse katılırdı. Kütüphanenin de yer aldığı külliyyede dört mezhebin ders vereceği bir medrese yaptırılıp yetimler için Kur'an öğretecek görevliler atanmıştı. Yetim öğrencilere günlük kişi başı iki rıtl⁶³³ ekmek ve yazlık- kışlık giysi veriliyordu. Bîmâristanda görevlendirilen Cemaleddin Akkuş burayı korumak için 50 metrelik çadırla kapladı ve bunu kendi parasıyla yaptı. Hayvanların su içmesi için yapılmış ve şehir içinde bulunan sebilleri kötü kokudan dolayı şehir dışına taşıdı.⁶³⁴

Melik Nâsır tarafından yaptırılmış olan ve tarihçesi hakkında detaylıca bilgi verilecek olan Siryakus Hankahı'nda da bir doktor vardı ve orada fakirler ücretsiz

⁶³¹ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 401; el-Haccî, 51.

⁶³² El-Haccî, 52.

⁶³³ Farklı maddelerin tartılması için kullanılan ve değişik değerler kazanabilen bir ağırlık ölçüsü olup, 437,5 ile 450 gram arasında değişmektedir. Detaylı bilgi için bk: Hinz, 36.

⁶³⁴ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 407.

muayene edilirdi. Aynı zamanda hankahta bir eczane de hizmet vermekteydi. Memlûklar zamanında vakıflar çok gelişmişti. Melik Nâsır 1340/ h. 741 yılında Emir Altunboğa el-Mardinî ve Emir Bektaş'a ikta verdiği zaman, Altunboğa aldığı iktayı camiye vakfetti. Bu cami Bâbü'z-Züveyle'ye yakındı. Bektaş da kendi iktasını Bereketü'l-Fil'de bir camiye vakfetti.⁶³⁵

Vakıflara el konulmaması için sıkı tedbirler alınırdı. Lâçin'in Dimaşk'ta vakfi elinden alınan bir hayırseverin çocuklarına tekrar vakfi vermesi buna örnektir.⁶³⁶ Melik Kamil zamanında vakıf haline getirilip el konulan bir evi 60 yıl aradan sonra vakıf olarak varislere tekrar verildi. Bu ve benzeri nedenlerden dolayı emirlerin zorla el koyduğu vakıfların akıbetine benzememesi için Melik Nâsır, değinildiği gibi mutlaka şahit yazdırırdı.

Memlûklar döneminde üç tür vakıf vardı. 1) Ahbas: Ahbas, habs kelimesinin çoğulu olup vakıf anlamındadır. Ahbas, Devâdâr, Nâzirü'l-Ahbas ve Küttâb tarafında yönetiliyordu. Divanü'l-Ahbas vakfa tahsis edilen toprakların vergilerini toplayıp dağıtmakla görevliydi.⁶³⁷2)el-Evkafü'l-Hükmiyye: Haremeyn bölgesine gönderilen ya da esirlerin kurtarılması için harcanacak mallar ile ilgili vakıflar olup Şâfiî başkadısı tarafından yönetilirdi. Bu tür vakıfların iki nâibi olup Evkafü'l-Hükmiyye'nin büyük serveti vardı. Bu vakfin gelirleri Haremeyn dışında ihtiyaç sahibi öğrenci ve fakirlere de verilirdi. 3)el-Evkafü'l-Ehliyye: Divanü'l Has tarafından yönetilip vakıfların vakfeden kişilerin çocukları tarafından vakfiyeye uygun kullanılması için uğraşırdı. Memlûklar zamanında vakıflar dini, kültürel ve ekonomik açıdan çok gelişmişti. Makrizî'nin verdiği bilgilere göre vakıf olarak 89 cami, 73 medrese⁶³⁸, 33 mescit, 25 zaviye, 22 Hankah, 12 ribat, 5 bîmâristan vardı.⁶³⁹

⁶³⁵ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 518; el-Haccî, 54.

⁶³⁶ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 864.

⁶³⁷ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 295; el-Haccî, 57.

⁶³⁸ Memlûk tarihçilerinin verdiği medrese sayıları kuşkusuz nicelik açısından ulaşılmış olan seviyeyi göstermektedir. Ancak aynı zamanda bunun yalnız Memlûklara değil İslam dünyasının farklı bölgelerine de yansımaları olacağını da düşünmek gerekir. İ. Yiğit, Osmanlı İlim dünyasının oluşumunda Memlûk medreselerinde yetişen âlimlerin büyük rolü olduğu hususuna dikkat çekerek Davud-u Kayserî'yi buna örnek vermektedir. Kendisi de Muhammed b. Kalavun ile çağdaş olan ve onun hâkimiyet döneminde Memlûk eğitimi ile yetişen Davud-u Kayserî bilindiği gibi ilk Osmanlı müderrisi olarak kabul edilir. Benzer örnekler ve detaylar için bk: İsmail Yiğit, Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmî Hareketine Genel Bir Bakış, **Türkler**, Cilt 5, Ankara: Yani Türkiye Yayınları, 751.

Hayat Nâsır el-Haccî tarafından yapılan yoruma göre vakıfların teşkilinde birkaç önemli husus rol oynamaktaydı. İbn Haldun ve İbn Tagribirdî'ye dayandırarak yaptığı yoruma göre el-Haccî vakıfların teşekkülünde istiklal kaygısı, evlat ve ahfadı koruma gayesi ve siyasi saiklerin rol oynadığını savunmuştur. İbn Haldun, Memlûk emirlerinin iktidar değişikliğinde yeni sultanın kendi çocuklarına acımayacağını düşünerek mallarını vakfedip yönetimine çocuklarını getirme yolunu seçtiklerini ifade etmektedir. Üstelik doğudan ve batıdan gelen âlimlerin bu vakıflardan geçindiğini ve sultanların eleştirilme korkusuyla vakıflara dokunmadığını da ekler. İbn Tagribirdî de bu görüşe katılır. O, Memlûklar döneminde hacca giden insanların susuzluk çektiğini ifade ederek Mısır'ın su kaynakları düşünüldüğünde Mısır'dan Haremeyn'e kadar susuz yer bırakılmayacağını savunmaktadır. Kuyu yapılarak büyük sevap kazanılacağını, ancak bu alanda vakıf kurulmadığını ifade eden İbn Tagribirdî, o dönemde hac yolunda sağ kalanların susuzluktan ölenen çok olduğu bilgisini vermektedir.⁶⁴⁰ İbn Tagribirdî'nin bu çarpıcı ifadelerinden vakıfların teşekkülünde Allah rızasından çok, siyasi nedenler, sosyal statü ve çıkar kaygılarının rol oynadığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

Memlûk kaynaklarına göre Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanında 1339/ h. 740 yılında vakıf olarak inşa edilmiş olan ya da vakıf işletmesi haline getirilmiş olan cami, mescit ve zaviye arazisi 130 feddana⁶⁴¹ ulaşmış olup bu miktar vergiden muaftı.⁶⁴² Bu araziden alınan para ve vergiler cami ve mescitlere dağıtır ya da tamirat için kullanılırdı. Burada çalışan görevlilere de bu vergiden pay verilirdi. Emirler Melik Nâsır döneminde çok vakıf yaptılar ve Gize bölgesi tarıma açılınca geniş topraklar alıp vakfettiler.⁶⁴³ Bu vakıflardan da sultan Nil üzerinde büyük bir meydan inşa ettirip Sultan Baybars'ın inşa ettirdiği meydanı tahrip ettirdi ve orayı bostan

⁶³⁹ Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 244-331; Kendi döneminde Kahire'de faal halde bulunan zaviye ve Hankahlarla ilgili olarak İbn Dokmak tarafından verilen liste için bk: İbn Dokmak, **el-İntisar**, Cilt 1, 100-104.

⁶⁴⁰ el-Haccî, 72.

⁶⁴¹ Feddan, Mısır'da kullanılan bir alan ölçüsüdür. Ölçü sistemleri ile ilgili olarak yazdığı eserinde W. Hinz, feddanı İslam beldelerinde bilinen ve kullanılan 10 alan ölçüsü arasında saymaktadır. Hinz, Kalkaşandi'nin verdiği bilgilere dayandırarak bir fedanın 6368 metrekarelik bir alana tekabül ettiği bilgisini vermektedir. Bk: Hinz, 89; İbn Tagribirdî tarafından verilen bilgilere dayanarak Melik Nâsır'ın son dönemlerinde: 827.840 metrekarelik bir alanın vergiden muaf ve vakıflara tahsis edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

⁶⁴² Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 295; Amlf, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 473-474; İbn Tagribirdî, **en-Nûcum**, Cilt 9, 131; el-Haccî, 74.

⁶⁴³ İbn Tagribirdî, **en-Nûcum**, Cilt 9, 190-191.

yaptırdı.⁶⁴⁴ Muhammed b. Kalavun oraya Dımaşk'tan ağaçlar getirtip diktirince orası çok güzel bir bostan oldu ve orada yetiştirilen ürünler şaraphaneye getirilmeye başlandı.⁶⁴⁵ Vakıflar siyasi açıdan da önemliydi. Memlûklar bu kurumları insanların gönüllerini almanın bir yolu olarak gördü. Çünkü Memlûkların Mısır halkı ile ortak noktaları Müslüman olmalarıydı. O yüzden vakıf yaptırmak zorunda kaldılar.⁶⁴⁶

Hangi sebeple olursa olsun vakıfların burada artması istikrarı artırmıştır. Memlûklar bunu iyi değerlendirdiği için genellikle halk da Memlûkları sevdi. Örneğin Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'a halkın camiler, mescitler, hastaneler nedeniyle gösterdiği teveccüh buna örnektir. Memlûk sultanları, kendilerinden sonra gelen sultanların kendi yaptıklarını yıkacağını bildikleri için yıkılmasını istemedikleri kurumları vakıf haline getirmişlerdir.⁶⁴⁷ Devlet hazinesinden de vakıf yapmak; mescit, Hankah, bîmâristan inşa etmek için beytûlmaldan para almak da mümkündür.⁶⁴⁸ Bazı emirler ya da zenginler sultanın gönlünü alabilmek için çeşitli vakıflar kurarlardı. Özellikle Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun gibi bu konularda hassas olan sultanları etkilemek için emirler yarışa girdiğini iddia etmek mümkündür.

Vakıfların toplum açısından sayısız faydası görülürdü. Vakıfların toplumsal izleri arasında sebiller, yetim okulları (Mekâtibü'l-Eytam), hastaneler (Bîmâristanât) medreseler ve diğer sosyal kurumlar sayılabilir. Bu kurumlar ihtiyaç sahiplerinin faydalanabilmesi için ihdas edilirdi. Onlardan biri Melik Nâsır Muhammed'in eşi Togay Honde'nin⁶⁴⁹, oğlu Anuk vefat ettikten sonra Nâsırıyye Medresesi'nin bu

⁶⁴⁴ Memlûklar dönemindeki meydanlar için bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 197-200.

⁶⁴⁵ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 542

⁶⁴⁶ El-Haccî, 75.

⁶⁴⁷ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2, 81-82; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 17-18; el Haccî, 76.

⁶⁴⁸ Samimiyetle yapılsın ya da yapılmayın, toplum hizmeti tarih boyunca bazı özel uygulamalarla karşılık bulmuştur. Devletler kişilerin samimiyetini ölçemeyeceğine göre bazı genel esasları koyarak bu yönde teşvikler sağlama yoluna gider. Günümüzde de ülkemizde benzer teşvikler vardır. Örneğin Gelir Vergisi Kanunu'nun 89. Maddesinde, gelir vergisi matrahının tespitinde gelir vergisi beyannamesinde bildirilecek gelirlerden yapılacak indirimler sıralanmaktadır. Kısaca söylemek gerekirse Türkiye Cumhuriyeti, eğitim kurumu, sağlık kurumu, cami veya spor tesisi yapan kişilerden vergi almamakta ya da bu harcamaları vergiden düşmektedir. Vergi indirimine tabi harcamaların neler olduğu, <http://www.gib.gov.tr/node/85468> adresinden öğrenilebilir. Memlûklarda da günümüzdekine benzer bir uygulama olduğu ve her iki uygulamanın aynı mantığa dayandığı anlaşılmaktadır.

⁶⁴⁹ Memlûk saray kadınları üzerine yaptığı bir araştırmada F. A. Yiğit, Makrizî'nin verdiği bilgilere dayanarak Togay Honde'nin Mısır'da başka hiçbir kadına nasip olmamış bir hayat yaşadığını kaydetmektedir. Muhammed b. Kalavun'un evlendiği kadınlar ve onların konumları ile ilgili olarak bk: Fatma Akkuş Yiğit, Memlûk Sarayında Tek Eşlilik ve Çok Eşlilik Üzerine Bir

çocuk için vakfedilmesini istemesi üzerine talebin gerçekleşmiş olmasıdır. Beyne’l Kasreyn’de yer alan ve büyük gelirler bağlanan bu medresede fakirlere dağıtılmak için ekmek verilmesi de kararlaştırıldı.⁶⁵⁰

Selahiye Hankahı vakfiyesinde bazı şartlar vardı. Bu şartlardan biri hankahın sadece fakir sûfiler tarafından kullanılması ve bir sûfi öldüğünde mirasının/terekesinin 20 dinardan az olması halinde kimsenin dokunamayacağı ve hankahta kalması şartıydı. Mirasın 20 dinarı aşması halinde de devlete verilmesi şarta bağlanmıştı. İkinci şart ise bu hankahın sadece Şâfiî ve Malikî mezheplerine mensup sûfiler tarafından kullanılabilmesi şartıydı.⁶⁵¹

Vakıflar sadece fakirler için olmayıp yetim çocuklar veya hafız olmaya aday çocuklar için de hizmet verirdi.⁶⁵² Bu türden yetimlere ait olan hankaklar çoktu. Ramazan ayında da Memlûklar bu vakıfları ihya ederdi. Her gün ekmek ve diğer gıda maddeleri Ramazan ayında fazla fazla verilirdi. Her ramazanın ilk günü Hankaha 30 rıtl et verilirdi. Bunun net sonucu ramazan ayı boyunca herkese gün başına bir rıtl et verilmiş olmasıydı. Bu vakfiyelerde zikredildiği gibi iki farklı vakfiyesi olan Siryakus hankahı masraflarının nasıl karşılandığı açıkça ortaya konmaktadır. Siryakus hankahında sadece Ramazan ayında değil başka günlerde de çokça tasadduk edilirdi. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun da diğer sultanlar gibi bu güzel âdetleri devam ettirdi. O, Ramazan ve kurban bayramları ile muharrem ayının onuncu gününde ihtiyaç sahipleri için yapılacak harcamalarda bir miktar artış olmasını emretti.⁶⁵³

2.4.1. Muhammed b. Kalavun Dönemi’ndeki Bazı Önemli Vakıflar

2.4.1.1. Bîmaristân-ı Mansûrî Vakfı

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi’nde hastalar ve bakıma muhtaçlar olan insanlar da vakıflardan yararlanırdı. Özellikle Sultan Kalavun’un yaptırdığı

İnceleme, **Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 9, Sayı 43, Nisan 2016, 558, (pp. 556-564).

⁶⁵⁰ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 425-426; el-Haccî, 83.

⁶⁵¹ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 415.

⁶⁵² Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 421; el-Haccî, 84.

⁶⁵³ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 309; İbn İyas, **Bedai’üz-Zühûr**, Cilt 1/I, 454; el-Haccî, 86.

Bîmâristan-ı Mansûrî, Melik Nâsır zamanında da her bakımdan desteklenen ve Safedî'nin kayıtlarına göre önde gelen bîmâristanlardan biriydi.⁶⁵⁴ Dönemin tarihçileri Mansûriye Bîmâristanı'na hayrandırlar. Bunlardan biri olan İbn Battuta, Melik Nâsır zamanında Mısır'a geldiğinde Beyne'l-Kasreyn'de bulunan bîmâristanının faydalarını ve güzelliğini anlatmaya gücü yetmeyeceğini söylüyor.⁶⁵⁵ Makrizî'nin kayıtlarından anlaşıldığına göre Melik Nâsır da bu hastaneye büyük önem verdiği için, 1337/ h. 737 yılında Alemüddin Sencer Çavlı'yı bîmaristânın gelirlerini kontrol etmesi için görevlendirildi. Tamamen serbest olan bu hastaneye bazı ücretler ödenmesini tavsiye edince, sultan ücretsiz olmaya devam etmesini istedi.⁶⁵⁶ Bu bîmâristanın sadece insanların tedavi olduğu bir yer olmayıp aynı zamanda günümüz tıp fakültesi araştırma hastaneleri gibi eğitim verilen bir yer⁶⁵⁷ olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un tıp eğitimine de politik ve finansal destek verdiği söylenebilir.

Hastane için yazılan ve Kalkaşandî'nin kayıtlarına dayanılarak detayları el-Haccî tarafından verilen mersumda “ *Biz öyle güzel bir bîmarîstan inşa ettirdik ki hasta olup buraya gelen herkes derhal şifa bulur. Burada görevliler, amirler ve memurlar aynıdır. Herkes gelip tedavi olabilir. Bizim yaptığımız bu hastanenin eşi benzeri yoktur.*” deniliyordu. Araştırma için özel bir mekân ayarlandığı, bilimin unutulmak üzere olduğu bir dönemde onu diriltmek için bu uygulamaları yaptıkları, tıp dersi vermesi için iyi hocalar seçtikleri ve Memlûk Sultanları ile sıradan insanların şifa bulmakta eşit olmasını istedikleri⁶⁵⁸ vurgulanıyordu. Bîmâristanın başına ehil kişiler getirilerek iyi bir kadro oluşması sağlandı. Başhekime Kalavun'dan gelen emirde; her alanda en iyi olan kişilerin seçilmesi, tecrübeye değer verilmesi, görevlendirilecek kişilerin iyice araştırılıp, İbni Sina, İbn Batlan ya da Calinus⁶⁵⁹ gibi

⁶⁵⁴ Muhammed b. Kalavun'un çağdaşı olan ve bu dönemi aydınlatıcı mahiyette önemli bilgiler veren Sâfedî'nin kayıtlarında, Muhammed b. Kalavun'un bir anlamda *baba yadigârı* olan bu esere yaptığı atamalarla ilgili çeşitli bilgilere rastlanmaktadır. Konu hakkında bk: Sâfedî, **Ayanü'l-Asr**, Cilt 1, 579.

⁶⁵⁵ İbn Battuta bu muhteşem hastanede sunulan hizmet türünün ve ilaçlarının sayısız olduğunu, ayrıca bîmâristanın günlük 1000 dinar geliri olduğunu ifade etmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Battuta, 46; Dönemin şartlarına göre yapının genel bir değerlendirmesi için bk: Stanley Lane-Poole, **A History of Egypt**, 283-284.

⁶⁵⁶ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 413.

⁶⁵⁷ Kalkaşandî, **Subhü'l-A'sa**, Cilt 3, 253-256; el-Haccî, 87.

⁶⁵⁸ Kalkaşandî, **Subhü'l-A'sa**, Cilt 11, 254; el-Haccî, 88.

⁶⁵⁹ Metinde verilen hekimler dünya tıp tarihinin en önemli hekimleri arasında gösterildiği için tarih boyu rol model olagelmışlerdir. Calinus'un biyografisi için bk: Ebû Davud Süleyman b. Hasan

kişilerin tercih edilmesi emrediliyordu.⁶⁶⁰ Hoca seçiminden sonraki aşamada öğrenci seçiminin de aynı titizlikle yapılması ve öğrencilerin de tıp bilimine katkı sunması istenmekteydi. Sultan Kalavun'un mersumunda: “*Hekim, gününün yarısını eğitime ayırsın ve iyi cerrahlar yetiştirsin. Hastalıklarla ilgili bilgi vermesinin yanı sıra nasıl ilaç yapılacağını da öğretsin. Unutmasınlar ki yetiştirdikleri öğrenciler kendilerini temsil edecek.*” deniyordu.⁶⁶¹

Hankahlarda da doktorlar görevlendirilirdi. Mesela Siryakus hankahında görevlendirilen iki doktor orada kalan ve oraya gelenlere bakarlardı. Bu hekimlere 70 dirhem aylık ve her gün için iâşe verilirdi.⁶⁶²

2.4.1.2. Siryakus Vakfı

Aşağı Mısır'da, Kahire'nin 15 km kadar kuzeyinde yer alan Siryakus beldesinde Muhammed b. Kalavun tarafından tesis edilen Siryakus vakfı vesikası ile ilgili olarak aşağıda detaylarını vermeye çalıştığımız belgenin içeriğine geçmeden önce kısa bir açıklama yapmak yararlı olacaktır. Hayat Nâsır el-Haccî tarafından üzerinde çalışılan belge, araştırmacının ifadesine göre Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanından kalan bir vesika olup Kahire'de *Ahvali'ş-Şahsiyye Mahkemeleri* arşivindedir. Vesika numarası 25 olan belge dördüncü dolaptadır. İki vakıf kitabesinden oluşan vesikanın ilkinin tarihi 8 Cemaziyelahir 725 (22 Mayıs 1325) olup, bazı sayfaları kaybolmuştur. İkincisi ise 12 cemaziyelevvel 726 (16 Nisan 1326) tarihlidir ve tamamı okunabilir, kullanılabilir durumdadır. Bu iki vesika Memlûklar döneminde medeni yaşamın hangi seviyeye ulaştığını ortaya koyar. İlk vesikaya vakfın nasıl idare edileceği ve vakfa Siryakus'ta tahsis edilen araziler açıkça yazılmıştır.⁶⁶³ Vesikada vakfın amaçlarını da açıkça yazmaktadır. İkinci vesikada da hankahta kalacak sûfilerin durumları ve sayıları hakkında bilgi verilmektedir. Melik Nâsır'ın, sûfilerin sayısını 40'tan 100'e çıkararak onlara maaş bağladığı anlaşılmaktadır. Vesikaların yazımını kontrol eden kadı Ebû İshak İbrahim b. Abdullah el-Malikî idi.

el-Endülüsî İbn Cülcül, **Tabakatü'l-Etubba ve'l-Hükema**, Fuad Seyyid (thk.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985, 41-51.

⁶⁶⁰ El-Haccî, 88.

⁶⁶¹ Kalkaşandî, **Subhu'l-A'şa**, Cilt 11, 255-256; el-Haccî, 89.

⁶⁶² Melik Nâsır'n Siryakus vakfiyesinde 2 numaralı belgenin 113 ve 114. satırlarına bakılabilir.

⁶⁶³ İbn Dokmak kaynak göstermeden yapının imarına 723 yılında başlandığı bilgisini vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Dokmak, **en-Nüfhâtü'l-Miskiyye**, 126.

İkinci kitapta da vakıf türlerinden ve vakıf geleneğinden bahsedilmektedir. Bu vesika Kahire’de bulunan Ahkamü’ş-Şahsiyye⁶⁶⁴ arşivinde sultan ve emirlere ait vesikaların saklandığı bölümde muhafaza edilmektedir.

Vesikanın orijinalinden istinsah edilmiş nüshasını da incelemek istedik.⁶⁶⁵ Ancak belgenin sadece XIV veya XV. yüzyılda kaleme alınmış bir Arapça metni tercüme etmenin çok ötesinde, niteliği gereği bazı farklı uzmanlıklar gerektirdiği çok açıktır. Bu nedenlerle Hayat Nâsır el-Haccî’nin çevirileri muteber kabul edilerek belgelerin genel değerlendirmesi tarafımızdan yapılmaya çalışılmıştır.

Siryakus vakfı vesikalarını tarihçilerin istifadesine açan el-Haccî’nin kayıtlarına göre rulo halinde saklanan vesika sarıya yakın bir renkte olup bazı bölümleri okunamaz haldedir. 122 numaralı levhada mikrofilme alınmış ve Sultan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun kaynak olarak kaydedilmiş olan vesika 8 Cemaziyelahir 725 (22 Mayıs 1325) tarihlidir.⁶⁶⁶

Siryakus vakfı vesikası şekil açısından okunaklı olup anlaşılması kolaydır. Şahitlerin isimleri farklı yerlerde tekrar tekrar okunabilmekte ve birçok şahit ismi bulunmaktadır. İlk vakfiyede bazı eksikler olmasına rağmen ikinci vakfiye eksiksiz durumdadır. Yazıldıktan sonra vesikanın kontrol edildiği ve notlar düşüldüğü anlaşılmaktadır. Vesikanın sonunda da şahitler⁶⁶⁷ bulunmakta ve bu durum vesikanın doğruluğunu yansıtmaktadır.⁶⁶⁸

⁶⁶⁴ El-Haccî, Siryakus Vakfı vesikalarının muhafaza edildiği yerle ilgili olarak hem *Ahvali’ş-Şahsiyye Mahkemeleri* arşivini hem de *Ahkami’ş-Şahsiyye* arşivini adres göstermektedir. Bu arşivlerden ilkinin, ikincisini de içine alan bir arşiv olduğu anlaşılmaktadır. Metin bölümünde el-Haccî’nin ifadeleri korunduğu için karışıklığa neden olmaması adına ilgili husus burada açıklanmaya çalışılmıştır.

⁶⁶⁵ Belgenin orijinalini incelemenin teknik zorlukları yanında iki ülke arasında yaşanmakta olan bazı politik sorunlar nedeniyle -2016 yılı yaz tatilinde iki ülke arasındaki siyasi ortam için geçerlidir.- her yerde bürokratik engellerle karşılaşabileceğimizi gördük. Bu nedenle Kahire’deki vaktimizi iktisatlı kullanma zorunluluğunu da düşünerek metinde adı verilen eser kullanılmıştır. İleride durumun değişmesi ve iyi ilişkilerin tekrar kurulması herkes gibi biz araştırmacıları da ziyadesiyle memnun edecektir.

⁶⁶⁶ El-Haccî, 163.

⁶⁶⁷ Melik Nâsır’ın bu konuda oldukça hassas olduğu bilinmektedir. Öyle ki sultan, devin ileri gelen âlimlerini şahit olarak yazdırarak ileride vakfın işlevsiz kılınmasını engellemeye çalışmıştır. Bir örnek olarak Kahire’deki muhteşem Memlûk eserlerinden biri olan Nâsriyye Medresesi vakfiyesinin sultan ve şahitler huzurunda hazırlanması ile ilgili olarak bk: Nüveyrî, **Nihayetü’l-Ereb**, Cilt 32, 42; Ergün, 144. Medresenin vakfiyesi ile ilgili olarak yapılmış müstakil bir makale çalışması için bk: Sağlam, **Nâsriyye Medresesi Vakfiyesi**, 255. (pp.249-268)

⁶⁶⁸ El-Haccî, 170-173.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin en önemli belgelerinden biri olan bu vesika 25/4 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Vesikanın önemi Siryakuş'ta Melik Nâsır'ın kurduğu vakfın nasıl yönetileceği ve harcamaların nasıl yapılacağına detaylıca anlatılmasından ileri gelmektedir. Yine ribat ve hankah arasındaki farklar da bu vesikada açıkça anlatılmaktadır. Sultan vakıfları sadece sultan ve çocuklarının ya da torunlarının olmasına rağmen bu vakfın çocuklara geçmeksizin doğrudan halkın yararına işletilecek olduğu da bu vesika tarafından ortaya konmaktadır. Bundan önceki vakfiyelerde⁶⁶⁹ bu kadar detaya rastlamak el-Haccî'nin tabiriyle neredeyse imkânsızdır. Bu vesika adeta vakıf kurumu ile ilgili yeni bir sistem geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Vakıfta iki ribat, bir mescit, bir hankahla ilgili hususların yer alması bunu bir külliye⁶⁷⁰ haline getirmektedir. Bu sistem ekonomik açıdan daha iyidir. Vakfın nasıl tanzim edilip kaç öğün yemek verileceği ve verilecek yemekler açıkça vesikada belirtilmiştir. Melik Nâsır tarafından bu vakfın sürekli kontrol edildiği ve belgenin sonundaki şahitlerden vakfın İslamî usullere uygun olarak tanzim edildiği anlaşılmaktadır. Vakfa verilen arazilerin hem İskenderiye hem Kahire hem de başka yerlerden seçildiği anlaşılmaktadır.⁶⁷¹ Ayrıca bu arazilerin ölçüsü tam olarak belirlenmiş ve koruma altına alınmıştır. Belgenin önemli bir yönü de *vakfın şartlarının hiçbir şekilde değiştirilemeyeceğinin*⁶⁷² vurgulanmış olmasıdır.

Yukarıda sözü edilen bu vesika ayrıca Melik Nâsır'ın İslam'a önem, ilme değer verdiğini, fakir insanları gözetdiğini, zamanındaki önemli âlimlerin adlarını da vererek onlarla yakın ilişkiler kurduğunu ortaya koymaktadır. Muhammed b. Kalavun'un âlimlerle ilişkisi tezde ayrıca bir bölüm olarak işlendiği için bu konuya burada tekrar değinilmeyecektir. Ancak bu belge ayrıca ribattakilere parasal destek sağlamanın yanında yiyecek içecek ve kıyafet verildiğini de kanıtlamaktadır. Yolculuk yapanların buralardan geçerken ribatta konaklayabildiği anlaşılıyor. Burada yolculara çokça ikram edilir, vakfedilen mallardan arta kalan para da Müslüman

⁶⁶⁹ Bir vakfın kuruluş amacı, nasıl işletileceği ve hizmet alanıyla ilgili tüm detayların yer aldığı belgeye vakfiye denir. Memlûklar Dönemi'nden kalan az sayıdaki vakfiye ile ilgili olarak bk: Yüksel, **Vakfiye**, 468.

⁶⁷⁰ Külliye, çoğunlukla bir cami etrafında bütünleşmiş yapılar topluluğu olarak kabul edilir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk: Ahmet Vefa Çobanoğlu, Külliye, **DİA**, Cilt 26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, 542-544.

⁶⁷¹ Kahire ile İskenderiye arası mesafenin ortalama 220 km olduğu düşünülürse Muhammed b. Kalavun'un oldukça geniş bir coğrafi alandan bu vakfa finansal kaynak sağladığı anlaşılır.

⁶⁷² El-Haccî, 174-175.

esirlerin kurtarılması için kullanılırdı.⁶⁷³ Bu hem Melik Nâsır'ın genel politikasını hem de İslamî bir hassasiyeti ortaya koymaktadır. Ayrıca bu vesikalar Memlûkların kendi kendine yetebilen bir devlet olduğunu ortaya koyar. Eğer öyle olmasaydı bu yatırımlar yapılamazdı. Bu vesika aynı zamanda vakfi idare edebilecek kişilerin görevlendirildiğini ve şahitlerin önemli fakihlerden seçildiğini göstermesi yönüyle de çok önemlidir. Vakfın gelirleri arasında çeşitli araziler, evler, dükkânlar, depolar, hanlar, fırınlar, su kanalları, cam atölyeleri, kuyular, hamamlar, boyahaneler, mezbahalar vardı. Bu mekânlardan ve işletmelerden alınan vergiler bu vakfa verilirdi. Şahitlerin farklı tarihlerde yenilenmesi ya da yenilerinin eklenmesi bu vakfın bizzat sultan tarafından yakından izlenip gözetildiğini ortaya koymaktadır. Birinci vakfiyenin sonunda da hankahın görevleriyle ilgili bilgilere yer verilmektedir.⁶⁷⁴

Vesika tercüme edilirken Siryakus vakfi vesikası esas alınmıştır. Siryakus vakfiyesi, Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanında ve onun emriyle yazılmış ve vesikadaki kişilerin hal tercümeleri yapılırken dönemin ana kaynakları kullanılmıştır.⁶⁷⁵ Vesikanın sağ tarafında, Ahmed b. Muhammed el-Mahzumî'nin ağzından: “725 yılının cemaziyelahir ayının 8. günü (22 Mayıs 1325), Melik Nâsır'ın vakfettiği yerlere şahitlik ettim.” İbaresini yer almakta, sol tarafında ise İzzeddin b. Cemâa'nın aynı tarihte şahit olduğu bilgisi bulunmaktadır.⁶⁷⁶

Görüldüğü gibi Muhammed b. Kalavun, kendinden önce teşekkül etmiş vakıfların idamesi için samimi gayret göstermiştir. Bununla da yetinmeyen sultan birçok vakıf kurmuş ve kurduğu bu vakıfları dönemin şartlarına göre oldukça ileri birtakım finansal kaynaklarla desteklemiştir. Bu politika şüphesiz memlûk toplumunun her bakımdan daha müreffeh bir toplum olması, kültürel yönden ilerlemesi ve ilmi hayatın gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Tüm bu gelişmelerin iktisadî kalkınmayla

⁶⁷³ Memlûkların, Eyyûbiler Devri'ndeki vakıfları daha işlevsel hale getirdikleri ve farklı adlarla yeniden organize ettikleri görülmektedir. Öyle ki esirleri kurtarmak için kurulan vakıf türlerine Memlûklar *el-Evkafü'l-Hâkime* demekteydiler. Memlûk vakıfları ile ilgili olarak bk: Kazım Yaşar Koprman, Memlûkler Döneminde Mısır'da Sosyal Hayat, **DGBİT**, Cilt 7, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, 22-26.

⁶⁷⁴ El-Haccî, 176-178.

⁶⁷⁵ El-Haccî, 179.

⁶⁷⁶ El-Haccî, 297-298.

da desteklenmesi sayesinde birçok tarihçinin üzerinde ittifak ettiği gibi Muhammed b. Kalavun dönemi Memlûk tarihinin zirvesi olmuştur.

2.4.2. Cami, Hankah ve Medreselerin Vakıflarla İlişkisi

Memlûklar Döneminde dini, sosyal ya da kültürel kurumlar vakıflarla doğrudan ilişkiliydi. Esasen eski dönemlerde vakıflar ibadethanelere bağlıydı. Bunun en önemli nedeni ibadethanelerin herhangi bir şahsa ait olmayıp toplumun ortak malı olmasıydı. Bu nedenle insanlar varlıklarının bir bölümünü ibadethanelere tahsis ederlerdi. İslami dönemde de buna benzer uygulamalar yapılmıştır. İslam'ın “Camileri imar edin...” emri doğrultusunda ve çeşitli hadislerde vakıfların kurulmasına insanlar yönlendirilmiştir.⁶⁷⁷

Hicri II. asır sonlarında ortaya çıkan tasavvuf hareketi Mısır'da sonraki dönemlerde yayıldı ve Eyyûbî dönemi sonlarında toplumda oldukça etkili bir hareket haline geldi. Özellikle Selahaddin Eyyûbî, Fatimîlerin sûfliği kullanarak kendi akidelerini yaydıklarını görünce Sünni sûfliği ön plana çıkarmaya çalıştı. Selahaddin Eyyûbî, Sünni sûfiler için bir kurum tahsis etti ve bu kurum *el-Hankah-ı Said-i Sueda* adıyla meşhur oldu.⁶⁷⁸

Makrizî'nin kayıtlarına bakıldığında VII. asır sonlarında hankahların, yanına minareler yapılmaya başlanınca ve bu yapılara minberler konunca mescide dönüştükleri anlaşılmaktadır. Hankahları vakfeden kişiler, burada namaz kıldırarak kişilerin de görevlendirilmesini şart koşmaya başladı. Mescide dönüşen ilk hankah ise *Emir Alâeddin Aytekin Bundukdârî Hankahı* olup, bu hankah 1284/ h. 683 yılında mescide dönüşmüştür.⁶⁷⁹ Hankah kelimesinin etimolojik kökeni eski Pers diline dayanmaktadır ve bu dilde “ezberleme ya da nakletme mekânı” anlamına gelmektedir. Bu kavramın İslam öncesi Pers kültürüne dayandığı ve ilk defa Kuzeydoğu İran'da/Horasan bölgesinde görüldüğü tahmin edilmektedir. Hankahlar

⁶⁷⁷ Emin, *el-Evkaf*, 179; (Metinde yer alan ayet Tevbe Suresi'nin 18. ayetidir.)

⁶⁷⁸ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 415; Âşur, *el-Müctemau'l-Mısri*, 163; Emin, *el-Evkaf*, 125-126.

⁶⁷⁹ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 420; Emin, *el-Evkaf*, 206.

Memlûk tarihinde çoğunlukla medrese ya da İslam hukukunun çeşitli tartışmalarının yapıldığı, suffilerin toplandığı yerler olarak işlev görmüştür.⁶⁸⁰

Hankahların mescit haline dönüşmesi sürecinin Muhammed b. Kalavun zamanında da devam ettiği görülmektedir. 1325/ h. 725 yılında *el-Medresetü'l-Mihmandâriyye*, hem medrese hem hankah olarak inşa edilmiştir. Bu yapı da yukarıdaki gibi cami özelliği taşımaktadır. Bazı yapılarda ise hem medrese hem mescit hem de hankah bulunmaktaydı. M. Emin buna örnek olarak Zâhir Berkuk döneminde inşa edilen külliye⁶⁸¹ göstermektedir.

Medreselerin Memlûk döneminde çok artmasında Sünnî akideyi güçlendirme çabası vardı. Ayrıca Memlûklar, esaretten sultanlığa geçtikleri ve Eyyübîleri ortadan kaldırdıkları için halkın teveccühünü kazanmaları gerekiyordu. Memlûklar döneminde medreselerin etkin kullanılması için önemli çalışmalar yapıldı. 1329/ h. 730 yılında Cemaleddin Akkuş⁶⁸² *el-Medresetü's Salihîyye'de* Cemaleddin el-Gazzavî'yi hatip olarak görevlendirdi. Ayrıca ona ve müezzinlere vakıflardan çeşitli ücretler tahsis edildi. Makrizî, kendi döneminde adı geçen medresede halen hutbe okunduğu bilgisini vermektedir.⁶⁸³

Vakfeden kişiler, medreselerde kütüphane oluşturulmasına gayret etmiştir. Özellikle hocalar ve fakir öğrencilerin bilgiye ulaşması için özel çaba harcanmıştır. Bunlar arasında kitapların saklanabilmesi için özel odalar ve gereçler yapıldığına dair vesikalar vardır.⁶⁸⁴

⁶⁸⁰ Emil Homerin, *Saving Muslim Souls: The Khanqah and The Sufy Duty in Mamluk Lands*, **Mamluk Studies Review**, vol III, 1999, 59.

⁶⁸¹ Emin, **el-Evkaf**, 207.

⁶⁸² Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin en önemli müelliflerinden biri olan ve bizim de tezi oluştururken kayıtlarına sıklıkla başvurduğumuz Sâfedî'nin kendi çağdaşlarının biyografisine yer verdiği *A'yânü'l-Asr* adlı eserinde sayabildiğimiz kadarıyla 12 adet Cemaleddin Akkuş yer almaktadır. Burada zikredilen Cemaleddin Akkuş, tezin giriş bölümünde kendisinden bahsedilen el-Efrem ile karıştırılmamalıdır. Detaylı bilgi için bk: Sâfedî, **A'yânü'l-Asr**, Cilt 1, 559-582.

⁶⁸³ Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 373; Emin, **el-Evkaf**, 236-237.

⁶⁸⁴ Emin, **el-Evkaf**, 255; Memlûklar Dönemi'nde yapılan ve içlerinde Muhammed b. Kalavun tarafından 1303/ h. 703 yılında yaptırılan kütüphanenin de olduğu liste için bk: Seyyid Seyyid Neşşar, **Tarihü'l-Mektebat fi Mısır: el-Asrî'l-Memlûkî**, Kahire, Darü'l-Mısriyye li'l-Kitab, 1993, 277-278; Gerek ana kaynaklar gerekse ana kaynaklara dayalı olarak yapılmış olan tetkik çalışmalar Memlûklar Dönemi'nde çok canlı bir kültürel hayatın olduğunu ortaya koymaktadır. Ortaçağ imkânları düşünüldüğünde ortalamanın çok üstünde olduğu görülen Kahire'deki bazı kitapçılar çarşısı mahiyetindeki mekânlar hakkında bk: Mehâsin Muhammed Vakkad, **et-**

Bizans hâkimiyetinden sonra Mısır'da İslami dönemin başlamasıyla Amr b. el-Âs Camii'nde hem ibadet hem eğitim yapılmaya başlanmıştır. Ahmed b. Tolun Cami'si ve Ezher ilmi çalışmaların da yapıldığı önemli kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ezher'de bir süre hutbe okunmasa da Zâhir Baybars döneminde tekrar hutbe okunması sağlanmıştır. Böylece Ezher tekrar önem kazanmıştır. M. Emin'in yetim, fakir ve küçük yaştaki çocuklar için ilk defa mektep yaptırarak bu mektebe vakıflar tahsis eden kişinin Selahaddin Eyyübî olduğu ve Memlûkların da onun yolundan gittiği⁶⁸⁵ yönündeki ifadeleri dönemimiz için de geçerli olup, Muhammed b. Kalavun'un sosyal politikalarına uygun düşmektedir.

2.4.3. Vakıfların Kültürel ve İktisadi Boyutları

Vakıfların uyulması gereken usullere uygun şekilde kullanılırsa topluma büyük faydalar sağlayacağı açıktır. Memlûklar döneminde Kahire başta olmak üzere ülkenin pek çok şehrinde arazi ve dükkânların büyük bölümü vakıflara ait olduğu ve bu vakıflardan vergi alınmadığı görülmektedir. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, Siryâkus Hankahı'nı inşa ettirdiğinde bu kurumun gelirlerinden vergi alınmamasını emrettiğini⁶⁸⁶ bilmekteyiz.

İkta uygulaması konusunda Selçukluları örnek alan Eyyübîler Dönemi'nde Mısır'da bu uygulama tam anlamıyla hayata geçti. Makrizî'nin verdiği bilgilere göre Selahaddin Eyyübî döneminden kendi yaşadığı döneme kadar Mısır'da araziler Sultan, emirler ve askerler arasında paylaşılmaktaydı. Sultan, emirler ve askerlerin paylaştıkları dışında kalan arazi de çeşitli vakıflara tahsis edilmekteydi.⁶⁸⁷

Memlûklar döneminde vakıfların yönetimi başlangıçta nazırın kontrol ve denetiminde iken vakıfların çok artmasıyla nazır tek başına bu kontrolü sağlayamayınca başka görevler ihdas edilmiştir. Çeşitli vakıfların kurulmasında

Tabakatü's-Şa'biyye fi'l-Kahireti'l-Memlûkiyye 648-923/1250-1517, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1999, 64.

⁶⁸⁵ Emin, **el-Evkaf**, 259-261; Memlûk sultanları ile Ezher âlimleri arasında zaman zaman sürtüşmeler olduğu hususu bilinen bir husustur. Sultanlar ile âlimler arasındaki çekişmeler için bk: Sâid İsmail Ali, 50 vd.

⁶⁸⁶ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 413.

⁶⁸⁷ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 97; Emin, **el-Evkaf**, 299.

teknik personelin çizeceği plana, kurulan vakfın güvenliği gibi konulara kadar kalabalık bir kadro bu işi yükledi.⁶⁸⁸

Memlûk döneminde vakıfların sayısının ve hizmet verdikleri alanların çok artması sonucunda doğal bir istismar alanı da kendiliğinden ortaya çıktığı görülmektedir. Bazen sultanların kendi güçlerine güvenerek bazen de âlimlerden istedikleri yönde fetvalar alarak vakıf mallarını istedikleri gibi kullanma yoluna gittikleri⁶⁸⁹ yönündeki kayıtlar, vakıflar konusunda İslami dönemde alışlagelen hassasiyetin zaman zaman kaybolduğunu göstermektedir.

Hankah, ribat ve zaviyeler yoksul insanların konaklaması için yapılmış yapılardır. Nitelikleri düşünüldüğünde bu yapıların birbirine çok yakın işleve sahip kurumlar olduğu söylenebilir. Hankahlar bu türden yapıların en büyükleri olup fakirler, sufiler ve bazen de âlimler buralarda kalırdı. Zamanla buralar mescitler gibi eğitim veren kurumlar haline geldi. Mesela Süyûtî hankahta ders vermiş olan âlimlere örnektir.⁶⁹⁰ Mahmud Rızk Selim'in, Süyûtî gibi önemli bir kişiyi yetiştiren bu kurumların eğitim seviyesine dikkat çekmesi⁶⁹¹ kanaatimizce de yerindedir.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde faaliyet gösteren hankahlardan biri olan Baybars Hankahı⁶⁹² 1309/ h. 709 yılında yapılmıştı. Bu yapı estetik ve mühendislik açısından Kahire'deki Hankahların en güzellerinden biri olup Hankahta gece ayrı gündüz ayrı Kuran okuyan karîler vardı. Yapının ayrıca bir mutfak bölümü olup burada fakir insanlar için çeşitli gıda maddeleri bulunurdu. Baybars tahttan indirilip⁶⁹³ Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun tekrar başa geçince bu hankah

⁶⁸⁸ Emin, **el-Evkaf**, 303.

⁶⁸⁹ Emin, **el-Evkaf**, 322.

⁶⁹⁰ Süyûtî, geride bıraktığı ve bizim de çalışmamız esnasında sıklıkla başvurduğumuz tarihe müteallik önemli eserlerin dışında tefsir alanında da önemli bir isimdir. *Celâleyn Tefsiri* adıyla şöhret bulmuş Kuran tefsirini de tamamlayan kişidir. Bu büyük âlimin biyografisi tezimizin giriş bölümünde kaynakça tanıtımı yapılırken verildiği için burada tekrarlanmayacaktır.

⁶⁹¹ Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlik**, Cilt 3,59.

⁶⁹² Bu Hankah yüzyıllarca hizmet vermiş ve burada ünlü tarihçi İbn Haldun da görev yapmıştır. Konuyla ilgili olarak bk: Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, **Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber**, Abdulkerim ve Hasan ez-Zeyn (neşr.), Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Benanî, 1968, Cilt 7, 1137-1138.

⁶⁹³ Baybars el-Çaşnigîr'in tahtı bırakmak zorunda kalması, Melik Nâsır'ın üçüncü kez tahta çıkışı ve selefini öldürmesi hadisesi ile ilgili olarak bk: Ebü'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, Cilt 2, 395; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 115-116; Baybars el-Mansurî, **et-Tuhte (TTK Yayını)**, 201; Aşur, **el-Eyyubiyûn ve'l-Memâlik**, 122; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 48.

kapatıldıysa da bir süre sonra tekrar faaliyete geçmiş ve eski düzen devam etmiştir.⁶⁹⁴ Eldeki bilgiler değerlendirildiğinde bu hankahın Melik Nâsır döneminde hizmet veren en önemli kurumlardan biri olduğu anlaşılmaktadır.

2.4.4. Sultan ve Emirlere Ait Vakıflar

Bazı sultanların kendi döneminden önce vakıf arazisi haline getirilmiş arazilere ya da vakıf malının kendisine el koydukları görülmektedir. Örneğin Melik Nâsır değinildiği gibi Baybars ve Sellâr'ın vakfettiği bazı arazileri kendi özel hazinesine katmıştır.⁶⁹⁵ Memlûklar döneminde bazen çeşitli vakıfların zamanla kullanılmaz hale gelmesi üzerine vakıfların tekrar ihya edilmesi şartıyla devlet kontrolü ve mülkiyetine geçtiği de olurdu. Ancak devlet hazinesine dâhil olduktan sonra eski vakfın yerine yenisinin yapılmadığına da sıklıkla rastlanmıştır.⁶⁹⁶

Makrizî tarafından verilen kayıtlar, Memlûklar döneminde vakıfların çeşitli bahanelerle gasp edildiğini net olarak ortaya koymaktadır. Mesela sultanın kızıyla evli olan Emir Kusun *-ki Melik Nâsır da Kusun'un kız kardeşiyle evliydi.-* Bâbü'z-Züveyle yakınlarında bir hamam vakfetmişti. Vakfedilen hamama *Kitalü's-Sub'* denmekteydi. Emir Kusun hamamı alabilmek için önce, gizlice hamamın bazı bölümlerini yıktırması ve Hanbelî kadısı *Takiyyüddin Ahmed b. Ömer'den* hamamın yıkılıp yenisinin yapılması gerektiğine dair bir fetva almıştı. Aynı şekilde Emir Kusun 92 şahitle düzenlenmiş bir vakfiyesi olan Emir Beyseri'nin evini de almaya çalışmıştır. Sonuçta Kusun Melik Nâsır'dan da aldığı güçle bu kadar şahit olmasına rağmen eve el koymuştu.⁶⁹⁷ Makrizî'nin verdiği bilgiler değerlendirildiğinde, çeşitli vakıf mülkleri edinebilmek için sahte fetvaların düzenlendiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Meselenin bir diğer boyutu da siyasi nüfuz kullanılarak bunun yapılmış olmasıdır ki, bu durum ümera ile ulema arasında gayr-ı ahlaki bir çıkar beraberliğini gözler önüne sermektedir.

⁶⁹⁴ Süyûtî, *Hüsni'l-Muhadara*, Cilt 2, 160; Selim, *Asru Selâtni'l-Memâlik*, Cilt 3, 61-62.

⁶⁹⁵ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 1, 89; İbn Tagribirdî, *en-Nücüm*, Cilt 9, 53; Emin, *el-Evkaf*, 338.

⁶⁹⁶ Emin, *el-Evkaf*, 341.

⁶⁹⁷ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 69; aynı müellif, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 362; Emin, *el-Evkaf*, 343.

Memlûk kaynakları incelendiğinde bazı sultanların vakıf arazilerine el koyabilmek için farklı yollar denediği, mülk sahiplerine baskıyla vakıf arazisinin sultan ya da devlet yararına vakfedildiğine yönelik belge hazırlatıldığı görülmektedir. Melik Nâsır'ın Nâzirü'l-Has'ı olan Kerimüddin ile yaşadığı olay buna bir örnektir.⁶⁹⁸ Adı geçen emir, bir vakıf oluşturmuştu. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun ise 1323/ h. 723 yılında onu tutuklattığında Kerimüddin'in vakıflarının devlet hazinesine geçirilmesini istiyordu. Kadılar bu teklife olumsuz yaklaşınca Melik Nâsır sinirlendi. Bu durum karşısında kadılar bir toplantı yaptılar ve Kerimüddin'e gelerek onu ikna ettiler. Sonuçta Kerimüddin, vakfettiği her şeyin sultanın malı olduğunu kabul eden bir belgeyi onayladı. Melik Nâsır da vakıfların eski işleyişini aynen devam ettirmiş ve o vakıfları kişisel servetine katmamıştır. Sadece Kerimüddin adı belgelerden çıkarılmış, yeni vakfiye sultan adına tescil edilmiştir.⁶⁹⁹

M. Emin'in Makrizî'ye dayandırarak vermiş olduğu yukarıdaki bilgiler değerlendirildiğinde Türkçedeki bir deyim olan aksi istikamette hayata geçtiği *-zorla güzellik olduğu-* görülmektedir. İlk durumda bir cebir hadisesi yaşandığı, sultanın tüm yaptırım gücünü ortaya koyarak kadıları cârî usulün dışına çıkmaya zorladığı, ikinci durumda da vakıfların işleyişine dokunmayarak söz konusu vakıfları daha da güçlendirdiği ortaya çıkmaktadır.

Memlûklar döneminde vakıflar altın çağını yaşadktan sonra çeşitli nedenlerle bu kurumların inşası ve işlerliği konusunda sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Bunda devleti yürütenler ve kadıların usul dışına çıkan uygulamaları etkili olmuştur. Bazı kadılar zamanla vakıflar konusunda ihmalkâr bir tavır takındılar. *Takiyyüddin Ahmed b. İzzeddin Makdisî*, ihdas ettiği vakıfları kendi oğluna devretti. Takiyyüddin'in oğlu da yanlış işler yaptığı için Muhammed b. Kalavun onu azletti.⁷⁰⁰

Halk her şartta vakıf hizmetlerinin aksamasını olumsuz karşılamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri vakıfların her türünün halk yararına faaliyet göstermesiydi. Üstelik vakıflardan istifade eden âlimler ve kadılar da bu memnuniyetsizliğin bir başka nedeniydi. Vakıfların hizmetlerinin duraksamasına şiddetle karşı çıkan bazı

⁶⁹⁸ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 243.

⁶⁹⁹ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 548; Amlf, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 59; Emin, *el-Evkaf*, 354.

⁷⁰⁰ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 442-443; Emin, *el-Evkaf*, 365.

âlimlerin isimleri kaynaklarda zikredilir. *Takiyyüddin Muhammed b. Dakik el-Iyd*, *Şeyh İzz b. Abdüsselam* bunlardan ikisiydi.⁷⁰¹

Melik Nâsır tarafından vakfedilen Siryakus Hankahı'nda görevlendirilen tabip cerrahi müdahaleler dâhil her türden zor ameliyatı yapabilecek yetkinlikteydi. Makrizî'nin verdiği bilgilere göre, 1324-1325/ h. 725 yılında tamamlanan bu Hankahta hastane ve eczane bölümlerinin bulunmasının yanı sıra vücudun çeşitli bölümleriyle ilgilenebilen uzmanlar istihdam edilmişti. Ayrıca burada bir de berber görevlendirilmişti.⁷⁰²

Vakıfların kök salmasında etkili olan sultanlardan birisi, yukarıdaki örneklerin de ortaya koyduğu gibi kuşkusuz Melik Nâsır'dır. Sultan, 1341/ h. 741 yılında *Emir Altunboğa el-Mardinî*'ye vakfetmesi için bir toprak verdi. Altunboğa'nın kendisine bağışlanan bu arsada yaptırdığı cami günümüzde Bâbü'z-Züveyle yakınlarındadır.⁷⁰³ Muhammed b. Kalavun'un ölümünün de aynı yıl gerçekleştiği göz önüne alındığında, sultanın ölüm döşeginde bile vakıfların artmasıyla ilgilendiğini söylemek mübalağa sayılmamalıdır.

2.5. Muhammed b. Kalavun Dönemi Memlûk Sanat ve Mimarisi

2.5.1. Memlûk Sanatı

1250-1517 tarihleri arasında Mısır ve Suriye bölgesinde hüküm süren Memlûk Devleti'nde sanat ve mimari oldukça gelişmişti. Eldeki bulgular, binalar, mimari eserler, ayakta kalan yapılar, elyazmaları, madenî eşyalar, cam eşyaları, tekstil ve seramikten yapılmış objeler günümüzde Mısır ve Suriye dışında dünyanın birçok müzesinde ve bazı özel koleksiyonlarda muhafaza edilmektedir. İslami sanatın bütün

⁷⁰¹ Emin, *el-Evkaf*, 367; Muhammed Zuhayli tarafından kaleme alınan biyografisinde İzz b. Abdüsselâm'ın öğrencileri arasında İbn Dakik el-Iyd de bulunmaktaydı. Yaşadığı çalkantılı dönemde halkın üzerindeki etkisiyle önemli bir konum kazanan İzz b. Abdüsselam'ın yaşadığı dönemin siyasi, toplumsal ve ilmi durumu ile ilgili olarak bk: Muhammed Zuhayli, Muhammed Rahili, *el-İzz b. Abdüsselam*, Dımaşk: (y.y), 1992, 21-43. Eyyübîlerin son, Memlûkların da ilk dönemini müşahede etmiş büyük bir âlim olan ve daha önce verdiği bir fetvanın isabetli olmadığını anladıktan sonra dellal tutarak hata yaptığını insanlara duyuracak kadar samimi bir kişi olan İzz b. Abdüsselam, ülkemizde de bilimsel çalışmalara konu olmuştur. Buna bir örnek olmak üzere bk: M. Sait Kavşut, *İzz b. Abdüsselâm ve Ahlak Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri (Kelam) Anabilim Dalı, 2006, 37.

⁷⁰² Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 422-423; Emin, *el-Evkaf*, 174.

⁷⁰³ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 518; Emin, *el-Evkaf*, 95.

türlerinde Memlûk sanatı hakkında Avrupalı bazı uzmanlar önemli çalışmalar yaptı. Günümüze kadar bütün İslam sanatları gibi Memlûk özgün sanatı da bu alanda çalışan araştırmacıların yoğun ilgisini çekmiştir. Metal ve cam eşyaları özellikle Avrupalıların koleksiyonlarına girmiştir. Özellikle Louvre müzesinde sergilenen Kıbrıs ve Kudüs kralı Lusignan'a (1324-1359) ait olan eser büyük ilgi uyandırmaktadır.⁷⁰⁴

J. M. Bloom, oldukça gelişmiş Memlûk dönemi sanat dalları arasında mimarinin diğer sanat kollarıyla kıyaslandığında rakipsiz olduğu görüşünü savunmaktadır. Ona göre İran, Orta Asya ya da Anadolu mimarisi ile kıyaslandığında çağdaşlarına göre Memlûk mimarisi temsil bakımından diğerlerinden öndedir. Bizim de inceleme ziyaretimiz sırasında örneklerine tanık olduğumuz bu fikrin en bariz kanıtı Kahire ve diğer büyük Memlûk kentlerinde ayakta kalmış olan onlarca mimari eserdir. Bu yapılar ise dönemin kentsel yaşamı ve şehir karakterini de ortaya koymaktadır. Kahire şehri Memlûk mimarisinin de zirvesi sayılan eserlerle doludur. Kahire Memlûkların başkenti olarak mimari eserler bakımından zengin olmasının yanı sıra diğer büyük Memlûk kentleri de ilgi çekmeye devam etmektedir. Memlûk döneminde yapılmış sayısız mimari eser, günümüz araştırmacılarına paha biçilmez değerde bilgiler sunar. Diğer çağdaş İslam kentleriyle kıyaslandığında Memlûk kentlerinin fiziki kalıntı ve dokümantasyon bakımından çok ilerde olduğu

⁷⁰⁴ Jonathan M. Bloom, Mamluk Art and Architectural History: A review article, **Mamluk Studies Review**, III,1999,32; 2017 yılı ocak ayında Memlûklara ait sanat eserlerini incelemek üzere ziyaret ettiğimiz Paris'teki Louvre Müzesi'nde, bu döneme ait küçük-büyük birçok sanat eserinin sergilenmekte olduğunu müşahede ettik. Memlûkların farklı dönemlerine ait paralardan estetik açıdan üst düzey halılara, çeşitli sultanların taktıkları işlemeli miğferlerden rengârenk bezemeli ahşap kapılara kadar sayısız obje ziyaretçilere dönemin sanat açısından hangi noktada olduğuna yönelik fikir vermektedir. Tezimize konu olan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun için yapılmış ve onun tarafından kullanılmış olan, büyük sanatkârların elinden çıktığı anlaşılan bazı objeler için ekler bölümüne bakılabilir. Bu eserler yalnızca Melik Nâsır Dönemi'nin iktisadi düzeyini göstermemekte aynı zamanda sultanın estetik çalışmalara verdiği değeri de ortaya koymaktadır. Memlûk Tarihi'nin siyasi çehresiyle mahdut bazı çalışmalar Memlûk sultanlarını kan dökmekten hoşlanan kişiler gibi değerlendirmeye yatkın gözükse de aynı dönemin kültürel ve sanatsal tarihinin üzerindeki tozlu kısım aralandığında bu tabloyla tezat bir fotoğraf çıkma olasılığının yüksek olduğu kanısı taşımaktayız. Bilhassa çalışmamıza konu olan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun ilim adamlarına verdiği büyük önemle, bizzat kendisinin denetlediği imar planlarıyla, Kâbe için hazırlattığı harikulade kapıyla, dünyanın pek çok müzesini süsleyen çeşitli sanat eserleriyle beraber değerlendirilmelidir. Aksi takdirde idamına onay verdiği kişi sayısı ile ilgili bir istatistik tutarak devrin siyasi çekişmelerini ve iki defa tahttan feragat etmek zorunda bırakılmasını hesaba katmamak eksik bir değerlendirme olacaktır.

görülür.⁷⁰⁵ İslam mimari tarihi birkaç istisna dışında genellikle dini yapılar bakımından çalışılmıştır. Ancak camiler ve medreseler gibi dini yapılar dışında da ilgi çekici eserler vardır. Tezde işlenmeye çalışılan ve Muhammed b. Kalavun tarafından yaptırılan kaledeki yapılar, köprüler ve su kemerleri bunlar arasında sayılabilir.

İslam dünyasının farklı bölgelerinde olduğu gibi kitap yazma sanatı da Memlûklar döneminde birinci derecede önemliydi. Özellikle Memlûk tarihi boyunca çok sayıda el yazması Kur'an-ı Kerim telif edilmiştir.⁷⁰⁶ Orta Çağ İslam dünyasında olduğu gibi Mısır'da da Memlûklar döneminde temel ekonomik alanlardan biri de tekstildi. Doğal olarak tekstil ürünleri mimari eserlere ya da madeni gereçlere göre daha hassas ve korunabilmesi daha zor olduğu için günümüze bu alanda kalan az sayıda eserdir.

Metal eşyalar Memlûk dekorasyon sanatları içinde en çok rağbet gören ve günümüzde en iyi aydınlatılmış alanlardan biridir. Bu konuyla ilgili çeşitli kataloglar hazırlanmıştır. E.G, Gaston Wiet ve D.S. Rice tarafından hazırlanan kataloglar önemlidir. Kronolojik olarak Memlûk dönemi seramik sanatıyla ilgili günümüze ışık tutabilecek kataloglar oluşturmak mümkün olmadı çünkü seramik eserler Memlûk tarihi ile ilgili daha az bilgi verdiği için geri planda kalmıştır. Memlûk seramiklerinin tersine Memlûk camları harikulade güzellikte ve zenginliktedir. Özellikle Memlûk lambaları⁷⁰⁷ ile ilgili yapılmış çeşitli katalog çalışmaları sonrasında bu alana duyulan ilgide büyük artış oldu.⁷⁰⁸

⁷⁰⁵ Bloom, 36-41; Müellif, Memlûk kentleri ile İslam dünyasının başka kentleri arasındaki mukayesede ilkinin mimari miras bakımından açık ara önde olduğunu söylemekte ancak hangi şehirlerle kıyasladığı konusunda bilgi vermemektedir. Fikrimizde Bloom, tarihsel olarak önemini yitirmiş ve uğradığı işgaller sonunda harabeye dönmüş olan Irak coğrafyası kentlerini kastetmiş olmalıdır. Memlûk coğrafyası eserlerinin günümüze gelmesinde bu yapıların sağlam bir mukavemet tekniği ile yapılmış olması yanında, Osmanlı Devleti döneminde iyi korunduğu hususu da dikkatlerden kaçmamalıdır.

⁷⁰⁶ Bloom, 45.

⁷⁰⁷ Louvre Müzesi İslam Sanatları bölümünde Memlûklar döneminden kalan cam eşyaların bulunduğu kısımda estetik açıdan harika objeler sergilenmektedir. 2017 yılı ocak ayında tarafımızdan çekilen ve Muhammed b. Kalavun adına yapılmış olan cam lambanın fotoğrafı için ekler bölümüne bakınız.

⁷⁰⁸ Bloom, 48-52.

2.5.2. Memlûk Mimarisi ve İmar Faaliyetleri

Muhammed b. Kalavun öncesi Memlûk tarihinde yapılmış olan önemli imar faaliyetleri⁷⁰⁹ arasında ilk dikkat çeken eserlerden biri Zâhir Baybars tarafından 1266/ h. 665 yılında Hüseyniyye bölgesinde yaptırılan camidir.⁷¹⁰ Ayrıca Baybars'ın Hülagu'dan kaçan bir grup asker için de burada konutlar yaptırdığı ve sonra da *Vafidiyye'nin*⁷¹¹ Fustat'ın kuzey tarafına yerleştirdiği görülmektedir. Sonraki dönemde gelen *Oyratlar*⁷¹² da Hüseyniyye bölgesine yerleşmişlerdir. Bu nedenle Hüseyniyye bölgesinde saraylar, funduklar ve hamamlar yapıldı. Kaynaklara göre Hüseyniyye bölgesinde Melik Nâsır zamanında 30 emir kalıyor ve onlar için yaptırılan tablhane sultan için tabl⁷¹³ çalınıyordu. Bundan dolayı Melik Nâsır, Hüseyniyye ile haliç arasında *kantara* adı verilen bağlantı noktaları yaptırdı. Burası Hüseyniyye bölgesinin kuzeyi ve halicin batısına denk düşüyordu. Diğer bir bağlantı ise el-Uz/İvaz olup *Hüseyniyye* ve *Bağl* arasındaydı. Üçüncüsü ise *Bâbu'l-Fûtuh* ile *Tabbale* arasında bulunuyordu. Melik Nâsır döneminde Kahire en parlak dönemini

⁷⁰⁹ Bu alandaki önemli çalışmalardan biri J. E. François tarafından yapılmış olan ve Kahire özelinde yapılan çalışmadır. Eserin bir özelliği imar faaliyetine konu olan yapıların yapım tarihlerini vermesinin yanı sıra tasnif numaraları ve mevkisini de vermesidir. Muhammed b. Kalavun Dönemi yapılarının da dahil olduğu Bahrî Memlûklar Dönemi'nde yapılmış olan eserlerin toplu bir listesi için bk: Edme François Jomard, **Vasfu Medinetü'l-Kahire ve Kal'atü'l-Cebel**, Fuad Seyyid (terc.), Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1988, 389-392.

⁷¹⁰ Eymen Fuad Seyyid tarafından hazırlanan Hitat nüshası, 4 büyük cilt ile bunları tamamlayan iki tanıtıcı ciltten oluşmakta ve burada verilen Baybars Camii'nin fotoğrafına bakıldığında içinin otlarla dolu, caminin bakımsız olduğu görülmektedir. Eserin basım tarihinden üç yıl sonra bizim ziyaretimiz esnasında ise bakım ve onarım yapıldığı için içeri girme fırsatımız olmayıp yalnızca dış cepheyi fotoğraflayabildik. Sultan Zâhir Baybars tarafından yaptırılan bu muhteşem camiye merkeze alarak dönemle ilgili genel bilgi edinebilmek için bk: Makrizî, **Hitat** (Londra nüshası), Cilt 4, 188-204; Suut Kemal Yetkin de Muhammed b. Kalavun'un iç kalede yaptırdığı ve tezimizde ayrıntılarıyla işlenen caminin bu camiden alınan planın tekrarlanmasıyla oluştuğu fikrini ileri sürer. Konuyla ilgili olarak bk: Suut Kemal Yetkin, **İslâm Mimârîsi**, 2. Baskı, Ankara: Doğu Ltd. Şirketi Matbaası, 1959, 270; 2016 yılında yaptığımız Kahire ziyareti sırasında çektiğimiz cami fotoğrafı için ise ekler bölümüne bakınız.

⁷¹¹ Vafidiyye tabirinden Mısır'a iltica etmiş kitleyi anlamak gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 686.

⁷¹² Oyratların gelişi ve Mısır'da yerleşmeleri ile ilgili olarak bk: Makrizî, **Hitat**, Cilt 2, 22; Kanat, **Uyratlar**, 105-120.

⁷¹³ Tablhane; davulhane, mehterhane, nakkarhane, nevbehane gibi anlamlara gelmekte olup günümüzdeki askeri mızıkta birliklerine benzetmek mümkündür. Tabl ise bu birliğin en temel sazı olan davulu ifade eder. Tamamen askeri bir karaktere sahip olan Memlûklarda tablhaneye büyük önem verilir ve tabl çaldırma imtiyazı yalnızca seçkin komutanlara verilirdi. Tablhane tarihsel kökenleri ve farklı Türk devletlerindeki durumu ile ilgili olarak bk: Henry George Farmer-Fikret Işıltan, Tablhane, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 11, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979, 604-610; Nebi Bozkurt, Davul, **DİA**, Cilt 9, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, 53-55; Memlûklarda tablhane başında bulunan Re'sü Nevbe ve görevleri hakkında bilgi edinmek için bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-A'sâ**, Cilt 4, 18; Kalatü'l-Cebel'de günde iki defa tabl çalındığı ve Osmanlılardaki mehter tabirinin de kökenlerinin mihtar-ı tablhane den geldiği yönündeki yorum için bk: Uzunçarşılı, **Medhal**, 316.

yaşadı ve gelişme süreci Nâsır'ın ölümüne kadar devam etti. Öyle ki Fatımî dönemi Kahire'si ile Kalatü'l-Cebel arasındaki yapılaşma neredeyse tamamen Melik Nâsır dönemine aittir. Bununla beraber Fustat'ın kuzeyindeki bölgede çıkan çatışmalar nedeniyle birkaç kilise yıkıldı.⁷¹⁴

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un üçüncü kez Memlûk tahtına oturması Memlûk tarihinde yeni bir dönem olarak kabul edilir. Sultan, üçüncü döneminin başlarından itibaren ilk iki dönemde sakıncalı olarak gördüğü emirleri teker teker elemeye başlamıştır. Öncelikle Baybars ve Sellâr'ı bertaraf eden sultan, onların yerine kendisini kayıtsız şekilde destekleyeceğini düşündüğü kişileri göreve getirmiştir. Göreve getirdiklerinin çoğu⁷¹⁵ Eşref Halil'in memlûkları olup anlaşıldığı kadarıyla Melik Nâsır'ın güvenebileceği yüksek rütbeli emirlerinin sayısı ilk başlarda oldukça sınırlıydı. Yaptığı atamalarla sultan uzun ve istikrarlı bir dönemin temelini atmıştır. Onun göreve getirdiği önemli kişiler arasında Dımaşk nâibi olan Tengiz el-Hüsâmî,⁷¹⁶ Halep nâibi Alâeddin Altunboğa⁷¹⁷ ve sultanın niyâbetini de yürüten Argun ed-Devâdâr⁷¹⁸ gibi kişiler vardır.⁷¹⁹

Memlûk Devleti'nde tam anlamıyla kendi sistemini kuran Melik Nâsır dikkatini halkın refahını artırmaya vererek yollar, sulama sistemleri, köprüler, camiler ve çeşitli dinî kurumlar yaptırdı. Sultanın mimariye olan ilgisi sonucunda israf derecesine varacak kadar büyük paralar harcayarak ortaya çıkan eserler, kendinden sonraki süreçte de örnek alındı. Bu husus Memlûk tarihçilerinin de dikkatini çekmiş olacak ki Makrizî: "*Melik Nâsır mimari tutkunuydu. O üçüncü kez tahta oturmak için Kerek'ten döndükten sonra ölümüne kadar devasa binalar yaptırmıştır. Onun harcamalarının günlük tutarının 80.000 dirheme ulaştığı tahmin edilir. Sultan, sevmediği her yapıyı yıktırmak suretiyle yenisini yaptırırdı. Ondan önce hiçbir*

⁷¹⁴ İbn Devâdârî, bu olayı *el-Hariku'l-Azim* yani *Büyük Yangın* olarak tanımlamakta ve olayın detaylarını vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer**, Cilt 9, 306; Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 216-227; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 63-72

⁷¹⁵ Muhammed b. Kalavun'un, üçüncü kez tahta çıkmasında payı olan Sellâr'a önce saltanat nâibi olarak görev vermesi, sonra da şartlar uygun olunca onu etkisiz hale getirmesi sultanın tam anlamıyla pragmatist davranan bir kişi olduğunu göstermektedir. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin saltanat naipileri ile ilgili olarak bk: Mehmet Fatih Yalçın, **Bahrî Memlûklerde Nâib-i Saltanalık**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, 2011, 22-25.

⁷¹⁶ Sâfedî, **el-Vafi bi'l-Vefeyât**, Cilt 10, 420-435.

⁷¹⁷ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 137.

⁷¹⁸ İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi.**, Cilt 2, 306.

⁷¹⁹ al-Harity, *The Patronage*, 221.

sultanın mimariye bu denli yüksek paralar harcamadığı kesindir.” değerlendirmesini yapmaktadır.⁷²⁰

Melik Nâsır'ın devasa projelerinden biri İskenderiye kanalı idi. Kanal yapım işi tamamlandıktan sonra Nâsırıye ismini taşıyan bir köy⁷²¹ kurulmuştur. Bunun dışında sultan kalenin hemen yanı başında bir meydan⁷²²ve Siryakus'ta bir hankah,⁷²³ Kasrû'l-Eblak,⁷²⁴ kendi adıyla anılan bir cami ve yedi adet toplantı salonu⁷²⁵ yaptırmıştır. Emirleri için yaptırmış olduğu güzel eserler de vardır. 1324/ h. 725 yılında Nâsırıye kanalı bitirildiğinde de bu kanalı geçebilmek için *Bâbü'l-Bahr* denen bir köprü inşa edilmiştir.⁷²⁶

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde emirlerin de sultanın açtığı yoldan giderek büyük eserler yaptırdıkları görülmektedir. Yaptırılan eserler topluca değerlendirildiğinde büyük kanalın üzerine 14, *Halicü'n-Nâsırî'nin* üzerine de 5 adet köprü yapılmış oldu. İbn Tagribirdî'nin verdiği bilgilere göre Melik Nâsır da tüm bu imar faaliyetlerini her bakımdan desteklemiştir.⁷²⁷

Geniş çapta yapılan bu imar faaliyetlerinden sonra Fil adası ile Bulak arasında kesintisiz bir bağlantı sağlanmış oldu. Bu bölgede oluşturulan boş alanlarda da askerler için talim yapılabilecek alanlar, saraylar, çarşılar, camiler ve evler kurulmuştur.⁷²⁸ Melik Nâsır'ın bu faaliyetlerle beraber şehre yeni rotalar çizerek Kahire'nin gelişmesine ve genişlemesine damgasını vurduğunu söylemek mümkündür.

Melik Nâsır'ın tüm imkânlarını kullanarak desteklediği bu yeni tarz, Memlûk mimarisinin üzerinde yükseldiği bir temel olma özelliği taşımaktadır. Kahire'de yüzyıllarca bu tarz yapılar örnek alınarak mimari eserler yapılmıştır. Melik Nâsır

⁷²⁰ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 537; al-Harity, *The Patronage*, 223.

⁷²¹ İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, Cilt 9, 178.

⁷²² Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 228.

⁷²³ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 422.

⁷²⁴ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/I, 129; al-Harity, *The Patronage*, 224; Ayrıca bk: İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semin*, 357.

⁷²⁵ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 212.

⁷²⁶ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 151; al-Harity, *The Patronage*, 225.

⁷²⁷ İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, ilt 9, 185; İbn İyas, *Bedai'üz-Zühûr*, Cilt 1/I, 455.

⁷²⁸ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 539; al-Harity, *The Patronage*, 226.

zamanında otuzdan fazla hipostil⁷²⁹ cami ortaya çıkmıştır. Bunlardan 3 tanesi kendisi tarafından yaptırılan ve yüksek duvarlarla çevrili yapı olma özelliği taşımaktadır. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un yaptırdığı camilerden biri Nil kıyısında Fustat'ın kuzeyinde, ikincisi Seyyide Nefise türbesinin yakınlarında, üçüncüsü de kalede inşa ettirdiği kendi adıyla anılan camidir.⁷³⁰ Bu eserlerden ilkinin günümüze ulaşan herhangi bir kalıntısı olmamakla beraber 1312/ h. 712 yıllarında inşa edildiğini, İbn Dokmak cami planını da vererek belirtmektedir.⁷³¹ Melik Nâsır zamanında 1314/ h. 714 yılında inşa edilen ve onu adıyla bilinen ikinci cami de Seyyide Nefise Türbesi'nin yakınında inşa edilmişti ancak günümüze ulaşmamıştır. İbn Dokmak bu caminin planını verdikten sonra camiyle ilgili kısa açıklamalarda bulunmaktadır.⁷³²

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun döneminde kendi adıyla yapılmış olan üçüncü cami de kalede 1318/ h. 718 yılında yaptırılmıştır. Al-Harity, Makrizî'ye dayanarak verdiği bilgiye göre bu caminin orijinalinde Eyyübî sultanı Melik Kamil zamanında inşa edilmiş küçük bir cami durumunda olduğunu ve zamanla çeşitli hasarlar gören eserin Melik Nâsır zamanında temelden ele alınarak yenilendiğini⁷³³ ifade etmektedir.

Melik Nâsır'ın birçok emiri onu örnek alarak Kahire'de Cuma camileri yaptırmışlardır. Bu hipostil camilerden 5 tanesi günümüze ulaşmıştır. Melik Nâsır'ın damadı olan Emir Kusun⁷³⁴ adına 1329/ h. 730 yılında yaptırılmış olan cami bunlardan biridir. Günümüze bu camiden yalnızca kible duvarı kalmıştır. İkincisi ise Ölmez el-Hâcip⁷³⁵ adına yine aynı yılda yaptırılan camidir. Emir Beştak en-Nâsır⁷³⁶ tarafından 736/1335 yılında yaptırılan cami, hipostil tarzda yaptırılmış olan üçüncü camidir.⁷³⁷ Melik Nâsır'ın bir başka damadı olan Emir Altunboğa el-Mardinî adına yaptırılmış olan ve 1339/ h. 740 yılında tamamlanmış olan cami de bu tarz camilere

⁷²⁹ Hovayda al-Harity tarafından makalede sıklıkla kullanılan hipostil tabiri aslen Yunanca olup, mimaride tavanı sütunlarla taşınan salonları ifade etmektedir. Bk: Doğan Hasol, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, İstanbul, YEM Yayınları, 1998, 208.

⁷³⁰ İbn Dokmak, **el-İntisar**, Cilt 1, 79-93.

⁷³¹ İbn Dokmak, **el-İntisar**, Cilt 1, 76.

⁷³² İbn Dokmak, **el-İntisar**, Cilt 1, 124.

⁷³³ al-Harity, *The Patronage*, 228.

⁷³⁴ Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 307; İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 3, 257.

⁷³⁵ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 477.

⁷³⁶ Biyografisi için bk: İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semin**, 381.

⁷³⁷ Makrizî, **Hıtât**, (Beyrut nüshası), Cilt 2, 262; al-Harity, *The Patronage*, 230.

verilebilecek bir başka örnektir. Bu cami de Bâbü'z-Züveyle yakınlarında bulunmaktadır.⁷³⁸

Muhammed b. Kalavun dönemine ait bazı mimari eserlerle ilgili bilgi veren Yûsufî'ye göre Altunboğa el-Mardinî, ölümünün yaklaştığını anlayınca bir cami yaptırmak istedi. Mardinî, yaptırmayı düşündüğü cami için 300.000 dirhem para harcadı. Ayrıca bu caminin yapılmasına sultan da maddi katkı sağladı. Cami inşaatı tamamlanıp namaz kılınmaya başlandığında orada ilk hutbeyi Şeyh Rükneddin b. Ömer el-Caberî okudu.⁷³⁹ Bu cami Bâbü'z-Züveyle'nin dışında ve bölgeye yakın bir yerde inşa edilmişti. Yûsufî'nin eserini tahkik eden Ahmed Hutayr, günümüzde de bu caminin kullanılabilir durumda olduğunu⁷⁴⁰ ifade etmektedir.

Fırat'ın kuzeydoğusunda yer alan ve Melik Nâsır döneminde Şam niyâbetine bağlı olan Caber kalesine Melik Nâsır'ın büyük bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Gerek stratejik önemi gerekse av partileri için uygunluğu nedeniyle sultan bu kaleyle yakından ilgilendi. Melik Nâsır kalenin tamire ihtiyaç duyduğunu öğrenince derhal Caber kalesinin tamir edilmesini emretti. 1335/ h. 735 yılında tamir gören kalenin bazı tutuklu ve esirlerin kaldığı bir yer haline getirildiği⁷⁴¹ anlaşılmaktadır.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun çok cesur bir kişi olmasının yanı sıra dindar bir sultan olarak dini yapılara büyük önem verirdi. Medreseleri mescitler ve başka birçok eser yaptıran ve imara düşkün olan bir sultandı.⁷⁴² 1318/ h. 718 yılında Kalede yaptırdığı camiyi 1335/ h.735 yılında yıktırarak tekrar genişletmiştir. Cami bittikten sonra en güzel sesli ve en doğru kıraate sahip müezzinleri, imamları çağırarak onlardan en iyi olan 20 kişiyi seçmiştir. Kasrû'l-Eblak'ı yaptıran Melik Nâsır, bu saray için Nil'den kaleye su getirtmiştir. Kalenin hemen altından bir de meydan ve Siryakus'ta bir hankah inşa ettiren sultan, Halicü'n-Nâsırî adıyla bilinen bir haliç

⁷³⁸ İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 3, 67-70;(al-Harity, oldukça yararlandığımız makalesinde Altunboğa el-Mardinî ile ilgili dipnot verirken İbn Tagribirdî'nin 4. cildini kaynak göstermiştir. Burada bir basım hatası ya da bilgi eksikliği olmalıdır. Çünkü İbn Tagribirdî, Altunboğa el-Mardinî'nin hal tercümesini eserinin 3. cildinde 539 kayıt numarasıyla vermektedir.) al-Harity, *The Patronage*, 232; Söz konusu caminin kapılarından birine ait bazı bölümler günümüzde Louvre müzesinde sergilenmektedir. 2017 yılı ocak ayında Louvre müzesine tarafımızdan yapılan araştırma gezisi sırasında çekilmiş olan fotoğraf için ekler bölümüne bakınız.

⁷³⁹ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 723.

⁷⁴⁰ Yûsufî, **Nüzhetü'n-Nâzır**, 267.

⁷⁴¹ Yûsufî, **Nüzhetü'n-Nâzır**, 268.

⁷⁴² Takkûş, **Tarihü'l-Memâlik**, 293.

kazdırmıştır. Nil kıyısında da bir cami yaptırmıştır. Yollara büyük önem veren Melik Nâsır, yolların bakım ve onarımını sürekli kontrol ettirmiştir. Nil taşkınlarına karşı yaptırdığı setlerle toplumun sel felaketinden zarar görmesine engel olmuştur.⁷⁴³

Beyne'l-Kasreyn bölgesinde harikulade bir medrese inşa ettirerek o medresede dört mezhebin ders yapabileceği bir ortam oluşmasını sağlayan Muhammed b. Kalavun, babasının yaptırmış olduğu bîmâristanın bakımını da yaptırmıştır. Melik Nâsır, yaptığını eserleri kendi bütçesinden karşıladı. Memlûk kayıtları, onun imar faaliyetlerine dikkat çekerek, Memlûk sultanları arasında onun kadar imara düşkün bir sultan olmadığını ifade etmektedir.⁷⁴⁴

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun 1340/ h. 741 yılında Bereketü'l-Habeş'te bir haliç yaptırdıktan sonra orada on kuyu açtırdı. Açılan bu kuyulardan her biri 40 zira derinliğindeydi.⁷⁴⁵ Bu başarılı projenin bir bölümü de kaleye su taşınması için yapılmıştı. Proje bittiğinde kaledeki herkes o projeden faydalandı.⁷⁴⁶ Melik Nâsır Gize bölgesine çok önem verdiği için oraya da pek çok bentler yaptırdı, kuyular açtırdı. Onlardan birinin adı *Cisr-i Ümmü Diner* olup iki ayda bitirildi. Bütün Gize halkı bundan faydalandı. Bu yatırımların etkisiyle sonraki dönemlerde buranın tarımsal değeri çok artınca bazı emirler bu bölgelerde çok toprak aldı. Emirler buraları imar ettikten sonra burayı vakfettiler.⁷⁴⁷ Melik Nâsır da birkaç su kemeri yaptırdı ve ekilemeyen arazilerde ekim yapılmaya başlandı. O kemerlerden bazılarının adları ve yapım tarihleri şöyledir: *Kantaratü's-Siba* (1334/ h. 735), *Kantaratü'l-Aksungur*, *Kantaratü'l-Öz*, *Kantaratü'l-Cedide* (1325/ h. 725), *Kantaratü benî Vâil* 1325/ h. 725, *Kantarat'ü Bâbü'l-Bahr* 1325/ 725 ve *Kantaratü'l-Hâcib* 1325/ h. 725. Memlûk kaynakları *Şarkıyyedeki* bu bölgelerin önceleri harap dururundayken Melik Nâsır döneminde tarıma açıldığı⁷⁴⁸ yönünde bilgiler vermektedir.

⁷⁴³ Takkûş, *Tarihü'l-Memâlik*, 294.

⁷⁴⁴ Takkûş, *Tarihü'l-Memâlik*, 295.

⁷⁴⁵ 40 zira günümüzde kullanılan metrik sisteme göre 200 metreden daha derin bir değere tekabül etmektedir.

⁷⁴⁶ İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, Cilt 9, 160-161; İbn Dokmak, *en-Nüfhatü'l-Miskiyye*, 136; el-Haccî, 42.

⁷⁴⁷ İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, Cilt 9, 190-191.

⁷⁴⁸ İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, Cilt 9, 91; el-Haccî, 43.

Melik Nâsır, özetle söylemek gerekirse Mısır'ın tüm bölgelerini çeşitli eserlerle donattı. Kaynaklar onun bizzat gezerek neler yapılması gerektiğini tespit ettiğini ve ihtiyaç olarak gördüğü her şeyi derhal yaptırdığını ifade etmektedir.⁷⁴⁹

Memlûk Tarihi'nde Melik Nâsır döneminin her bakımdan daha ihtişamlı olduğunu belirtmeliyiz. Onun döneminde vakıflar da canlı bir şekilde yayıldı. Cami sayısı ile ilgili Memlûk döneminde farklı sayılar verilir. Makrizî cuma namazı kılınan cami sayısının 130 olduğunu söylerken Kalkaşandî bu konuda sayı verilemeyeceğini ifade etmektedir.⁷⁵⁰

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanında 1318/ h. 718'de sadece Dımaşk'ta üç cami yapıldığı dikkate alınırsa mimari hayatın ne denli, canlı olduğu konusunda bir fikir yürütmek kolaylaşır. el-Haccî, İbn Tagribirdî'ye dayandırarak, söz konusu camilerin Tengiz Camii, Camii Kerimüddin ve Camii Şemseddin⁷⁵¹ olduğunu kaydetmektedir. Memlûklardan önce de elbette Mısır ve Suriye'de camiler vardı. Ancak kaynaklar incelendiğinde, Memlûkların tamir ya da inşa ettirdiği camilerle, önceki dönemin sayı ve nitelik bakımından mukayese edilemeyeceği sonucuna ulaşmak mümkündür. Bilhassa çalışmamıza konu olan Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un uzun saltanat döneminin bu değişime olan katkısının büyük olduğu yönündeki kanaatimiz, birçok sosyal bilimci tarafından da paylaşılmaktadır.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun ile çağdaş olan İbn Devâdârî'nin kayıtlarından, Kahire'nin o dönemde üç şehirden oluştuğu ve bu şehirlerin Fustat, Kahire ve Kalatü'l-Cebel olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde yapılmış ya da faaliyet gösteren camilerin doyurucu bir listesini de veren müellif Melik Nâsır zamanında kalede inşa edilen önemli eserler arasında; kendi adıyla anılan cami, Kasrû'l-Eblak ile eyvanı, yedi adet toplantı salonu, kalenin alt tarafındaki tablhane ve kaleye su getiren kemerleri⁷⁵² saymaktadır.

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun, halicin batısında 725/ h. 1325 Halicü'n-Nâsırî'yi kazdırdı. Haliç Nil nehrinden suyunu alıp Ravza adasının kuzeyine doğru giderdi. Eski haliçle paralel uzanmakta olan Halicü'n-Nâsırî, Baybars Camii'nin kuzeyinde

⁷⁴⁹ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 192; el-Haccî, 44.

⁷⁵⁰ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 245; Kalkaşandî, **Subhu'l-A'şâ**, Cilt 3, 365.

⁷⁵¹ el-Haccî, 94.

⁷⁵² İbn Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer**, Cilt 9, 388-391.

eski haliyle birleşirdi.⁷⁵³ Oradaki haliçler arasında bulunan toprak sadece emirler tarafından alınabilen yerler oldu. Halk bu bölgeden toprak alamazdı. Emirlerde bu bölgede güzel evler yaptırdı.⁷⁵⁴ Emirlerin inşa ettirdiği bu evlerin bölgede yeni bir inşaat sektörü ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. Makrizî'nin kayıtlarına göre Melik Nâsır zamanındaki Kahire Fatımîler döneminden kalan bir bölgeyi ifade etmekte olup Fatımîlerin yaptırdığı surlardan Hüseyiniyye'ye kadar olan bölgeyi kapsamaktaydı. Sonradan Seyyide Zeynep Camii de⁷⁵⁵ bu bölgeye dâhil oldu. Bundan başka Bâbü'z-Züveyle⁷⁵⁶, Kusun bölgesi, halicin batısındaki topraklar, Minyetü's-Seyr'e kadar olan bölge de Kahire'ye dâhil oldu. Makrizî'nin dediğine göre Mısır ile Kahire birleşip Melik Nâsır zamanında tek şehir halini aldı ve Nil kıyısından Mukattam dağına kadar bu bölge genişledi.⁷⁵⁷ Melik Nâsır zamanında oluşan yeni Kahire bu denli büyümesine rağmen Fatımî dönemindeki çarşılar ve buradaki zanaat erbâbının eski Kahire'de kalmaya devam ettiği, özellikle Muiz-Lidinillâh⁷⁵⁸ Caddesi olarak bilinen *eş-Şariu'l-Azam'ın* önemini koruduğu görülmektedir.

Memlûklar döneminde Bâbü'z-Züveyle'nin güneyinde genel ticari ve sosyal hayatı yönlendirecek imar çalışmaları yapıldı. Tolunoğlu Ahmed Camii'nin⁷⁵⁹ bulunduğu

⁷⁵³ Raid Velid Muhammed Ceradât, *el-Ehemmiyetü'l-İstirateciyye li'l-Bahri'l-Ahmar*, Doha: Darü's-Sekafe, 1986, 155.

⁷⁵⁴ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 131.

⁷⁵⁵ Manevi bakımdan büyük değer gören cami, aynı zamanda turistik açıdan da önemlidir. Kahire ziyaretimiz esnasında adeta izdiham derecesinde ziyaretçi akımına uğradığını gördüğümüz cami ile ilgili görsel için ekler bölümüne bakınız.

⁷⁵⁶ Makrizî'nin *Ebvabü'l-Kahire* ismiyle açtığı fasılda ilk bahsettiği ve Kahire'nin belki de en meşhur kapısı Babü'z-Züveyle'dir. Şöhretini bu bölgede ticari hayatın canlı olmasından aldığı kadar idam edilen bazı zevatın burada teşhir edilmesine de borçlu olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü gerek çalışmamıza konu olan Melik Nâsır Dönemi'nde gerekse öncesi ve sonrasında burada sayısız idam edilmiş insan halka teşhir edilmiştir. Babü'z-Züveyle ile ilgili detaylı bilgi için bk: Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 1, 380-381; Babü'z-Züveyle'nin 2016 yılı temmuz ayında çekilmiş fotoğrafı için ekler bölümüne bakınız.

⁷⁵⁷ Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 1, 365.

⁷⁵⁸ Babası el-Mansur'un vefatı ile başa geçen ve oldukça başarılı bir siyaset takip eden Fatımî halifesi Muiz Lidinillah Dönemi'nde (953-975) Kahire fethedilmiş ve kendisi de 973 yılında buraya gelmiştir. Onun adını alan caddenin Memlûklar döneminde de sosyal, kültürel ve ticari yönlerden önemini koruduğu bilinmektedir. Dönemin siyasi tarihi ile ilgili olarak bk: Asri Çubukçu, Muiz-Lidînillâh, *DİA*, Cilt 31, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, 96-98; Dönemin sosyal tarihi ile ilgili olarak bk: Gökhan, *Fatımîler*, 57-62.

⁷⁵⁹ Tolunoğlu Ahmed Camii, Mısır'daki Türk ve İslam eserleri içinde en önemli ve yapılardan biridir. 1000 yıldan uzun bir süre her türlü tabii ve beşeri sarsıntıya mukavemet etmiş bu güzel yapı hakkında teknik bilgi için bk: Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011, 94-95; Yapının zengin tarihçesi için bk: Makrizî, *Hıtat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 265-269; Aynı eserin Eymen Fuad Seyyid tarafından tahkik edilmiş nüshasının 4. Cildinde (ss. 59-79) caminin evveliyatına, mimari özelliklerine, tarihçesine ve günümüzdeki durumuna ait doyurucu

bölge de çok canlandı. Bu bölgede Memlûklar özellikle dini mimariye önem verdiler. Kahire 1340/ h. 741 yılında son derece büyümüş, bir metropol halini almıştır. O dönemle ilgili araştırmacıların verdiği bilgiye göre Kahire nüfusu 500 ya da 600 bin civarındadır.⁷⁶⁰

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un da büyük önem verdiği Kahire'deki harikulade yapılar zamanla harap oldu. Tarihçiler, özellikle Timur'un Kahire kapılarına dayanmasını müteakip süreçte yıkımın hızlandığı tespitini yapmaktadır. IX. yüzyıl Kahire'si Melik Nâsır dönemine göre oldukça değişmiştir. Veba ve kıtlıkların da bu çöküşü tetiklediği muhakkaktır. İbn Tagribirdî'ye göre veba ve pahalılık Kahire nüfusunun yarısını tahrip etti. Dönemin kaynaklarına yansıyan bilgilere göre Melik Nâsır'dan altmış yıl kadar sonra Kahire nüfusunun üçte ikisinin ortadan kalktığı⁷⁶¹sonucuna varmak mümkündür.

Memlûklarla ilgili olarak yapılan çalışmalar Memlûk mimarisinin yalnızca harici bölümleriyle ilgili bilgiler vermez. Memlûk mutfağı üzerine çalışan Amalia Levanoni, Muhammed b. Kalavun tarafından yaptırılan mutfaktan da bahsetmektedir. Adı geçen müellife göre Memlûk mutfağı doğal olarak sosyal tabakalardan etkilenmiştir. Halkın büyük çoğunluğu evlerinde yanan bir ateş tutmanın sakıncalı olduğunu düşündüğü için sadece özel tasarlanmış evlere sahip elitlerin özel mutfakları vardı. Zaman zaman çıkan yangınlardan dolayı evlerde ateş yakılması yasaklanmış ve Sultan Nâsır Muhammed b. Kalavun kalede özel taşlardan bir mutfak yaptırmıştır.⁷⁶²

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde çehresinin oldukça değiştiğini anladığımız yapılardan biri de Kalatü'l-Cebel'dir. Memlûk tarihi boyunca yönetim merkezi olarak kullanılan, günümüzde de gerek turistlerin gerekse çeşitli alanlarda araştırma

fotoğraflara yer verilmektedir; Ayrıca bk: Elçibey, 156-158; Yapının 2016 yılı temmuz ayında tarafımızdan çekilmiş fotoğrafı için de ekler bölümüne bakınız.

⁷⁶⁰ İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 225-230; Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 339 vd; aynı müellif, **es-Sülûk**, Cilt 2/III, 759-770; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 10, 195.

⁷⁶¹ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 13, 152.

⁷⁶² Amalia Levanoni, Food and Cooking during the Mamluk Era: Social and Political Implications, **Mamluk Studies Review**, IX- 2, 2005, 204; A. A. Bayhan da Kalatü'l-Cebel'in bölümlerini incelemeye hasrettiği çalışmasında aynı mutfak hakkında bilgiler vermektedir. Mutfağın yangın riskine karşı tamamen taştan yapıldığı ve sultana burada günlük 5 çeşit yemek pişirildiği bilinmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Ahmet Ali Bayhan, Kahire Kalesi, **Erzurum Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10, 2003, 26.

yapan araştırmacıların ilgi odağı olan ve Selahaddin Eyyûbî tarafından yaptırılan kale, *Kalatü'l-Cebel*⁷⁶³ adıyla bilinir. Kalenin ve Melik Nâsır döneminde burada yaptırılan eserlerin detaylarına girmeden önce bu kalenin neden yapıldığını ortaya koymak yararlı olacaktır. Çünkü Selahaddin Eyyûbî'nin kalenin inşası için seçtiği stratejik yer, bu bölgenin yüzyıllarca yönetim merkezi olarak kalmasını sağlamıştır.

Selahaddin Eyyûbî, Tıkrit'te 1137/ h. 532'de doğdu. Babası Tıkrit valisiydi ve Tıkrit'ten Musul'a, oradan da Şam'a/Baalbek'e gitti. Gençliğinde Nureddin Mahmut Zengi'nin⁷⁶⁴ hizmetinde çalıştı. Amcası Esedü'd-Din Şirkuh⁷⁶⁵ ile Mısır'a 1162'de geldi. Bir sonraki gelişinde ise Selahaddin Eyyûbî Babeyn Savaşı diye adlandırılan savaşa katıldı. 1168 yılında üçüncü kez Mısır'a gelmesinin nedeni Şaver'i⁷⁶⁶ tutuklamaktı. Çünkü Şaver, göndermesi gereken malları göndermemiştir. Selahaddin, Şaver'i tutuklayıp öldürtünce Şirkuh bölge yönetimini ele aldı. Bölgedeki otorite boşluğundan yararlanan Selahaddin, Nureddin Mahmut Zengi'ye de sadakatle bağlı kaldı. Ancak gerçekte Mısır'ın sultanı olmuştur.⁷⁶⁷

Yukarıda da değinildiği gibi Selahaddin Eyyûbî tarafından yaptırılan Kalatü'l-Cebel, Kahire'nin doğusunda Mukattam dağı yakınındaki bir tepenin üzerine inşa edilmiştir. Bu kale Fatimî Kahire'sinden yüksekte inşa edilmiştir. Selahaddin Eyyûbî bu kaleyi Fatimîlerin kaldığı mekânlardan uzakta olmak istemesi ve Fatimîlere yakın kişilerin birkaç darbe girişiminde bulunması nedeniyle suikast ihtimalini düşünerek inşa

⁷⁶³ Hakkında yeterince bilgi vermeye çalıştığımız kaleyle ilgili olarak ünlü seyyah İbn Cübeyr'in izlenimleri ile ilgili olarak bk: **İbn Cübeyr Seyahatnamesi**, 25; Söz konusu kale, Selahaddin Kalesi olarak da bilinir. Günümüzde Mısır Devleti Kültür Bakanlığının bastırmış olduğu biletlerde de bu ibare yer almaktadır. 2016 yılı temmuz ayında kale ziyareti sırasında alınmış olan bilet için ekler bölümüne bakınız.

⁷⁶⁴ Zengiler, Doğu Anadolu, el-Cezire ve Suriye'de hüküm süren bir Türk-İslam hanedanıdır (1127-1233). İmadüddin Zengi'nin ilk defa Musul'a atanması ve atabeyliğin temellerinin atılması ile ilgili olarak bk: Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset Teşkilat ve Kültür**, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2014, 298-299; Bu devletin hizmetinde yer alan ve Mısır'da idareyi ele alan Selahaddin Eyyûbî Türk hâkimiyetinin Mısır'da tam anlamıyla yerleşmesine imkân sağlamıştır. Zengilerle ilgili olarak bk: Coşkun Alptekin, Musul Atabeyliği (Zengiler), **DGBİT**, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, 533-578

⁷⁶⁵ İmadüddin Zengi'nin ölümünden sonra Halep'te yönetimi ele geçiren Nureddin Mahmud Zengi'nin, kendi otoritesini tesis etme sürecinde adeta onun sağ kolu gibi gayret gösteren ve aynı zamanda Selahaddin Eyyûbî'nin amcası olan Şirkuh hakkında bk: Mustafa Kılıç, Şirkuh el-Mansûr, **DİA**, Cilt 39, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, 203-204.

⁷⁶⁶ Son Fatimî halifesi Adîd Lidinillah'ın veziri olan Şaver'in faaliyetleri ile ilgili olarak bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 338-339; Dönemin siyasi olaylarının toplumsal ve iktisadi etkilerini de kapsayan bir çalışma için bk: Gökhan, **Fatimîler**, 125.

⁷⁶⁷ Nüveysır, **el-İmaratü'l-İslâmiyye**, 3.

ettirmiştir. Ayrıca, Kahire'yi her yönden görebilmek⁷⁶⁸ ve kontrol edebilmek, Haçlılara karşı da korunaklı bir yer bulabilmek gibi amaçlar da gözetilmiş olmalıdır. Selahaddin Eyyûbî, Dımaşk bölgesindeki tecrübelerden yararlanmışır. Çünkü Dımaşk bölgesinde hemen her kenti koruyan kaleler vardı ve Selahaddin stratejiyi çok iyi bilen bir komutandı.⁷⁶⁹

Kaletü'l-Cebel Mukattam dağı taşlarından ve piramitler bölgesinden getirilen taşlardan yapıldı.⁷⁷⁰ Doğudan batıya 650, kuzeyden güneye 317 metre olan kalenin batı kapısı Kahire'ye bakar ve *Bâbü'l-Kebir* diye adlandırılır. İkinci kapı doğuda olup *Bâbü'l-Karrafe*, üçüncü kapı güneyde olup *Bâbü'l-Matar* diye adlandırılır. Bununla beraber küçük kapılar da bulunmakta ve bu kapılara *Bâbu's-Sır* denmektedir.⁷⁷¹ Kalede Memlûk döneminde defalarca tamirat yapıldı ve yeni binalar eklendi. Nüveysır'a göre Mehmet Ali Paşa kalenin güney surlarının hepsini yıktırdı ancak Nâsır Muhammed'in yaptırmış olduğu ve çalışmamızın ilerleyen sayfalarında ayrıntılı olarak yer verilecek olan eserlere dokunmadı.⁷⁷²

Memlûklar döneminde şüphesiz imaret İslami dönemin altın çağını yaşamıştır. Camiler, medreseler, mezarlıklar ve çeşitli modern görünümlü yapıların sayısı çok artmıştır. Mesela mermerden yapılmış minareler, imaretler, kubbeler, çeşitli süslemeler buna örnektir. Somut örneklerden biri olan Baybars Camii⁷⁷³ ve Kalatü'l-Cebel'de bulunan Melik Nâsır Muhammed Camii⁷⁷⁴ estetik açıdan çok güzeldir.

⁷⁶⁸ Mukattam dağı eteklerine kurulu ve tüm şehri kuşbakışı görmeye imkân sağlayan kalenin stratejik önemini gösterdiğini düşündüğümüz ve 2016 yılı temmuz ayında çektiğimiz fotoğraf için ekler bölümüne bakınız.

⁷⁶⁹ Nüveysır, *el-İmaratü'l-İslâmiyye*, 5-6.

⁷⁷⁰ Öyle anlaşılıyor ki Mısır'da antik dönem yapılarının taşları Memlûklar döneminde de çeşitli imar faaliyetlerinde temel malzeme olarak kullanıldı. Kalede bulunan ve İslami dönem Mısır mimarisinin en önemli öğeleri arasında gösterilen Mehmet Ali Paşa Camii'nde de benzer bir durum söz konusudur. Melik Nâsır tarafından kalede yaptırılan caminin batısına Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından yaptırılan ve piramitlerden getirilen taşların da kullanıldığı caminin fotoğrafı için ekler bölümüne bakınız. İskenderiye Feneri'nin yıkılmış parçaları kullanılarak yapılan bir başka eser olan Kayıtbay Kalesi için de ekler bölümüne bakılabilir. Ayrıca İskenderiye Feneri için bk: İbn İyas, *Nüzhetü'l-Ümem*, 172-175.

⁷⁷¹ Nüveysır, *el-İmaratü'l-İslâmiyye*, 7-8.

⁷⁷² Nüveysır, *el-İmaratü'l-İslâmiyye*, 25.

⁷⁷³ XIII. Yüzyıl Memlûk mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan Baybars Camii'nin 2016 yılı temmuz ayında tarafımızdan çekilmiş ana kapısının fotoğrafı için ekler bölümüne bakınız. Söz konusu camide Mısır Devleti Kültür Bakanlığının yenileme çalışmaları devam ettiği için iç detaylarının fotoğraflanma imkânı olmamıştır.

⁷⁷⁴ Kalatü'l-Cebel'deki Melik Nâsır Camii'nin detaylı açıklaması ayrı bir bölüm olarak tezde işlenmiştir. Ancak şu kadarı söylenebilir ki Mehmet Ali Paşa, kaledeki birçok eseri yıktırmasına

Orada dört eyvanla beraber mihrap önündekiler büyük kubbeyi dört direk taşımaktadır ve bu direkler kırmızı granitten yapılmıştır.⁷⁷⁵

Kahire'nin bütün bölgelerinde Melik Nâsır Dönemi'nde imar faaliyetleri oldu. Nil sularının çekilmesiyle bazı yerler de imara açıldı ve burası günümüzde *Bulak* adıyla adlandırılan kesimdir. Cezîretü'l-Fil'de de halk bostanlar yapmaya başladı. Cezîretü'l-Fil'de Melik Nâsır'ın ölümüne kadar 150 bostan oluşturuldu. Melik Nâsır çok büyük bir çarşı da inşa ettirdi. Karrafe'de, Bereketü'l-Habeş'te mimari gelişti. Emirler arasında da çok katlı yapılaşma bakımından bir rekabet oldu. Medrese ve mescitlerin sayısı da arttı. Makrizî'nin bahsettiği mimari eserlerin ekseriyetinin Melik Nâsır zamanında ya kendisi ya da emirleri tarafından yapıldığı söylenebilir. Sultanın bizzat kendi mal varlığını kullanarak yaptırdığı önemli imar faaliyetleri arasında halicin batısındaki Meydanü'l-Kebir en-Nâsırî ve Kasrû'l-Eblak gibi yapılar vardır.⁷⁷⁶

Melik Nâsır döneminde Kalatü'l-Cebel ile ilgili olarak kaynaklara yansıyan bilgilere göre 1312/ h. 712 yılında sultan emirlerin develerini alarak onlarla kaleye toprak ve çamur taşıttı. Kalenin altında bulunan meydanı bu toprak ve çamurlarla tesviye ve tamir ettirerek meydana kuyular açtırdı. Oraya hurma ve diğer ağaçlardan diktirerek etrafını da taş duvarlarla çevirtti. Tüm işler bitip meydan hizmete açılınca kendisinin de katıldığı oyunlar tertip edildi. Bu meydan Kasrû'l-Eblak'a yakındır. Burada vahşi hayvanların kalabileceği yerler de yaptırdı. Melik Nâsır ayrıca büyük ağıl ve ahırlar yaptırarak buraya Said bölgesinden binlerce koyun, keçi ve inek getirtti. Ayzab, Kus ve başka bölgelerden de hayvanlar almak için uzmanlar görevlendirdi. Hatta Nûbe ve Yemen'den bile hayvan getirtti. Sultan öldüğünde, 80.000 baş hayvanın kendi kurduğu devasa çiftlikte bulunduğu⁷⁷⁷ yönündeki kayıtlar Melik Nâsır döneminde hayvancılığın gelmiş olduğu noktayı gözler önüne sermesi açısından kıymet taşımaktadır.

Muhammed b. Kalavun, Nil'den su getirme işine de ayrıca büyük önem veriyordu. Kalede de çok büyük bir bostan inşa ettiren sultan buraya Hindistan Cevizi bile

rağmen, bu camiye dokunmamıştır. Bu uygulamada, caminin estetik değerinin de etkili olduğu kanısı taşımaktayız. Melik Nâsır Camii'nin fotoğrafı için ekler bölümüne bakınız.

⁷⁷⁵ Zekî Muhammed Hasan, *Fünunü'l-İslâm*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Tarihsiz, 71.

⁷⁷⁶ Mübarek, *el-Hıtatü't-Tevfikiyye*, Cilt 1, 94-95

⁷⁷⁷ Mübarek, *el-Hıtatü't-Tevfikiyye*, Cilt 1, 96.

getirterek ektirmişti. 1328/ h. 728 yılında da Hilvan bölgesinden⁷⁷⁸ kaleye kadar bir halîç yaptırmak istedi. Çağırıldığı mühendisler bu işin 20 yıl süreceğini ve 80 bin dinar masraf olacağını söyleyince Melik Nâsır bundan vazgeçti. 1340-1341/ h. 741 yılında kaleyi tekrar elden geçirmeye karar vererek mühendisleri çağırdı. Yeniden bir kuyu kazılmasını emretti. Sonra da Bereketü'l-Habeş'te küçük bir halîç yaptırdı.⁷⁷⁹

Muhammed b. Kalavun'un, yalnızca kalede birtakım imar faaliyetleri yaptırmakla kalmadığı, aynı zamanda Kahire ve kale arasındaki binaların çoğunu da onun inşa ettirdiği anlaşılmaktadır. Ali Mübarek'e göre adeta onun döneminde Kahire ile kale birleşmiştir. Onun verdiği bilgilere göre Mescid-i Tebr'den vezirlerin bostanlarına kadar her yerde yapılaşma oldu. Kahire güney-kuzey istikametinde bir şehir haline geldi. Nil kıyılarından Mukattam dağına kadar olan yerler de birleşmiş oldu. Nil kıyısındaki *Mevrid el-Hulefa* bölgesindeki taşlar mescit için kullanıldı. Mekke'de *Ayn-Bâzan* adıyla anılan bir göze açtırdı. O, Deyrû't-Tîn denilen yerdeki bir camiye ve Seyyide Nefise türbesini de imar ettirdi. Bunların dışında da birçok imar faaliyeti yaptı⁷⁸⁰ ki bazıları hakkında aşağıda bilgi verilmektedir.

2.5.2.1. el-Kasrû'l-Eblak (Muhammed b. Kalavun Kasrı)

Günümüzde, polis müzesi önünde ve Mehmet Ali Paşa Camii'nin arkasında yer alan kasrın kalıntıları 549 tescil numarasına sahip olup, kasır 1313-1314 tarihleri arasında yapılmıştır. Günümüze kalan kısmı bile harikulade süslemeleriyle mimari ve sanatsal açıdan Melik Nâsır döneminin ne kadar gelişmiş olduğunu ortaya koyar. Eldeki bilgilere göre, yapımına 1313/ h. 713 yılı Şaban ayında başlanan eser on aylık bir çalışma sonucunda bitirilmiştir. Eserin yapım maliyetinin 500 bin dirheme⁷⁸¹ mal olduğu bilinmektedir. Yapıya *Kasrû'l-Eblak* adının verilmesinin nedeni Zâhir

⁷⁷⁸ Bu bölgenin coğrafi konumu ve özellikleri ile ilgili bilgi edinebilmek için bk: İbn İyas, *Nüzhâtü'l-Ümem*, 202.

⁷⁷⁹ Mübarek, *el-Hıtatü't-Tevfikîyye*, Cilt 1, 96.

⁷⁸⁰ Mübarek, *el-Hıtatü't-Tevfikîyye*, Cilt 1, 97.

⁷⁸¹ Günümüzde dirhemi resmi devlet parası olarak kullanan iki ülke vardır: Birleşik Arap Emirlikleri ve Fas. Ancak her iki ülkenin de paralarının değeri üzerinden bir mukayese yapmak suretiyle fikir vermek oldukça zor gözükmektedir. Bu nedenle yanlış bir fikir vermemek için hesaplama yapılmamıştır. Dileyenler kaynakça bölümünde künyesini verdiğimiz W.Hinz'ın eserindeki oranlardan yararlanarak ve altının tezin okunduğu günkü oranından da yola çıkarak yaklaşık bir maliyet çıkarabilirler. Rızık, 500.000 dinar tutarında bir meblağdan bahsederken, çalışmada yararlanılan bir başka kaynak olan Ali Paşa Mübarek ise yapının 1.500.000 dirheme mal olduğunu söylemektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Mübarek, *el-Hıtatü't-Tevfikîyye*, Cilt 1, 139.

Baybars'ın Dımaşk'ta yaptırdığı kasra benzemesi ya da siyah ve beyaz tonların ağırlıklı kullanılmasıdır. Bu kasır Osmanlılar döneminde Kâbe kisvesinin yapıldığı yer olması yönüyle de çok önemlidir.⁷⁸²

Kasırdan günümüze kalan kısım kuzeybatı yönündeki cephe olup devasa taşlardan yapılmıştır. Yapının üstü de burçlara benzer motiflerle süslenmiştir. Kasrın kuzeybatı kısmında Melik Nâsır için yapılmış özel bir giriş kapısı vardır. Bu kapı iki kanatlı ve ahşap malzeme kullanılarak yapılmıştır. Kapının sol tarafında güvenlik amacıyla sultanın gireceği zamanlarda onu koruyacak muhafızın çıkabilmesi için inşa edilmiş bir taş merdiven vardır. İçeri girildiğinde görülen dikdörtgen yapı tamamen taş zeminden oluşmaktadır. Güneybatı kısmında da bir kapısı bulunan yapının bu bölümü de oldukça süslüdür. Günümüze kalan bu yazı okunamaz durumdadır. Yazının üstünde yeşil, kırmızı ve mavi mermerden yapılmış harika bir şerit bulunmaktadır. Güneybatı girişinin hemen sağında bir koridor bulunmaktaysa da bu koridor günümüzde kapalıdır. Koridorun sağ tarafından merdivenle kasrın üst katına çıkılır. Kuzeydoğuda da bir kapı olup bu kapının üstünde ahşap bir bölüm vardır. Kapının direkleri de süslüdür. Kasrın içinde su depolayabilmek ya da suyu soğuk tutabilmek için bir depo yapılmıştır. Kasır dört eyvanlıdır. İlki güneydoğuda olup bu eyvandan günümüze herhangi bir şey kalmamıştır.⁷⁸³

Kuzeydoğudaki eyvan da günümüzde atıl durumdadır. Eyvanın duvarları özel mermerlerle süslenmiştir. Kasrın yüksekliği 40 metredir. Bu kasır 1946 yılına kadar İngilizler tarafından hapisane olarak kullanılmıştır.⁷⁸⁴ Kasır, kalenin meydanında bulunmaktaydı. Melik Nâsır, etrafına hurma ve başka ağaçlar diktirerek buraya yukarıda zikrettiğimiz sâkiyeden su getirtti. Ayrıca bu kasrı yapacak ustaların bazıları özel olarak Dımaşk'tan getirilmiştir. Kasır dönemine göre harikulade bir yapıydı ve ana eyvan sultan için yapıлып içine taht konmuştu. Bu taht kasırdan bir

⁷⁸² Rızk, **Atlasü'l-İmâreti'l-İslâmiyye**, Cilt 5,428; Kaynaklarda; Kisve, Pûşide, Sitare, Kisve-i Şerife, Kisve-i Saadet, Pûşide-i Mübarek gibi kelime ve terkiplerle ifade edilen Kâbe örtüsünün Osmanlı Devleti'nde I. Ahmed Dönemi'ne kadar (ö. 1617) Mısır'da dokunduğu ve I. Ahmed Dönemi'nden itibaren (1603-1617) İstanbul'da dokutulmaya başlandığı bilinmektedir. Münir Atalar'ın, Naima Tarihi'ne dayanarak verdiği bilgiye göre bunun nedeni, Mahmil yola çıktığında Mısır'da dokunan kuşakta III. Mehmed'in adının yazıyor olmasıydı. Ancak tam da bu sırada III. Mehmed ölüp yerine I. Ahmed geçmiş ve bu haber Mısır'a geç ulaşmıştı. Bu durumda Mısır kadısı Karaçelebi Zâde Mehmed Efendi duruma el koyarak gizlice Mehmed ismini sildirip Ahmed ismini zerdüz ve simkeşlere işletmişti. Detaylar için bk: Atalar,120.

⁷⁸³ Rızk, **Atlasü'l-İmâreti'l-İslâmiyye**, Cilt 5, 429.

⁷⁸⁴ Hapishane fotoğrafları için ekler bölümüne bakınız.

daha kırılmadan çıkarılmayacak şekilde yapıldı. Söz konusu taht ve eyvan süsleme açısından Mısır'da en güzel Memlûk yapıları arasında gösterilmektedir. Kasrın ana eyvanı sultanın babası olan sultan Seyfeddin Kalavun tarafından yaptırılmış ve Melik Nâsır da bu eyvanın yanına başka yapılar yaptırarak bütünlük arz eden büyük bir kasır haline getirmiştir.⁷⁸⁵

Memlûk sultanlarının kasır ya da saray yaptırmada ve yaptırdıkları sarayları süsleme konusunda adeta yarıştıkları görülmektedir. Melik Nâsır'ın yaptırdığı bu ünlü kasrın içi siyah dışı sarı renkteki taşlardan yapılmıştı. Tavanları kubbeli olan bu kasırda kullanılan süslü camlar Ali Paşa Mübarek'in kaynak göstermeden verdiği bilgilere göre Kıbrıs'tan getirtilmişti. Ayrıca kasırda birçok farklı yerden getirtilen mermerler kullanılmıştı. Burada bostanlar da yaptıran sultan, vahşi hayvanları beslemek için özel mekânlar inşa ettirmişti. Bu sarayların su ihtiyacını karşılamak için Nil'den su getirtti. Kasrû'l-Eblak'ın inşaatı bitirildiğinde sultan, emirlerin katılımıyla büyük bir kutlama düzenledi.⁷⁸⁶

2.5.2.2. Muhammed b. Kalavun Dönemi Çeşmeleri

Muhammed b. Kalavun tarafından 1312/ h. 712 yılında yaptırıldığı bilinen ve 369 tescil numarasına sahip olan bu sakiye, Kara meydanın başlangıç noktasındadır. Bu eser Melik Nâsır tarafından üçüncü dönemin başlarında kaleye içme suyu getirmek için yaptırıldı. Eserden günümüze kalan şey sadece bir kuyu olup günümüzde faal durumda değildir. Kuyu da topraklarla dolmuş durumdadır. Bu sâkiyenin kuzeyinde *Kasrû'l-Adl* vardır. Makrizî'nin verdiği bilgilere göre bu sakiye yapılmadan önce bunun yerinde büyük bir kuyu vardı. Melik Nâsır da o kuyuyu işler haline getirerek üstüne bir sakiye yaptırmıştır.⁷⁸⁷

Sultan Kalavun Külliyesi'nin sol tarafında,⁷⁸⁸ *Beyne'l-Kasreyn* bölgesinde ve Muiz Lidinillâh caddesinde olan yapı 561 numarasıyla tescil edilmiştir. Eserin 726/1326

⁷⁸⁵ Rızık, *Atlasü'l-İmaretü'l-İslâmiyye*, Cilt 5, 430.

⁷⁸⁶ Mübarek, *el-Hıtatü't-Tevfikiyye*, Cilt 1,139.

⁷⁸⁷ Rızık, *Atlasü'l-İmaretü'l-İslâmiyye*, Cilt 5,406.

⁷⁸⁸ Oktay Aslanapa, medresenin kuzey köşesine eklenen bu sebilin Mısır Türk mimarisinde ilk sebil örneği olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiayı kanıtlayabilmek ya da çürütemek için konunun uzmanı olmak gerektiği kanısı taşımaktayız. Ancak söz konusu iddia, tezimizi doğrudan ilgilendiren önemli bir iddia olduğu için buraya almayı uygun gördük. Konuyla ilgili olarak bk: Aslanapa, 100.

tarihinde tamamlandığı bilinmektedir. Bu eser de yukarıdakiler gibi, Mısır Memlûkları Devleti'nin dokuzuncu sultanı olan, 57 yıl 11 ay 5 gün yaşayan ve 43 yıl 8 ay 9 gün hüküm süren Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun tarafından yaptırılmıştır. İmara büyük önem veren bir hükümdar olarak, kalede kendi adıyla anılacak olan bir cami ve yukarıda özelliklerini vermeye çalıştığımız Kasrû'l-Eblak'tan başka meydanlar, toplantı salonları ve halicin ağzından kaleye kadar uzanan su kemerleri yaptırdı. Ayrıca Hz. Hüseyin Camii'nin⁷⁸⁹ bazı kısımlarını ve İmam Şâfi'nin türbesini⁷⁹⁰ de tamir ettiren Melik Nâsır, Mekke'de yeni su kuyuları açtırarak çalışmayan bazı kuyuları da tekrar işler hale getirdi.⁷⁹¹

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun bu sebili babası Sultan Seyfeddin Kalavun için sadaka-i cariyeye olarak yaptırmıştır. Sebil iki cepheli olup ilki Muiz Lidinillâh caddesinin güneydoğusundadır. Sebilin ikinci cephesi de kuzeydoğu cephesi olup *el-Medresetü'l Mansûriyye'nin* yakınına denk düşer. Yapılan sebilin altında bir su deposu ve tesisatı vardır. Kullanılan suyun izleyeceği güzergâh planlanmış olup ana caddede bulunmaktadır. Kullanılan suyun toplandığı yer ağaç kökleriyle kapatılmıştır. Sebil'in kitabesi de mevcut olup orada: "*Bismillahirrahmanirrahim. Bu Sebil Sultan Nâsır Muhammed tarafından yaptırılmıştır.*" ifadesi yer alır.⁷⁹²

2.5.2.3. Muhammed b. Kalavun Dönemi Camileri

Muhammed b. Kalavun adına yapılmış camilerden biri Mehmet Ali Paşa Camii'nin önünde olup, Nâsır Muhammed'in imara verdiği büyük önemi net olarak ortaya koymaktadır. Teknik detaylarını veren kaynaklara göre dikdörtgen planlı ve 18 penceresi olan yapının ön ve arka cephelerinden yani güney ve batı kısımlarından

⁷⁸⁹ Maddî unsurlarıyla olduğu kadar bu caminin Hz. Hüseyin'in Kerbela'da kesilen başının burada muhafaza edildiğine inanılması nedeniyle manevi yönden de Kahire'deki en önemli camilerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Biz de Kahire ziyaretimizde bu camiyi, Şii-Sünni ayrımı olmaksızın Kerbela faciasının acısını samimiyetle içinde taşıyan tüm Müslümanların ziyaret ettiğini gözlemledik. Hz. Hüseyin Camii ile ilgili fotoğraflar için ekler bölümüne bakınız; İbn Cübeyr de Kahire'yi ziyaretinde görmüş olduğu bu camiden ve *el-Meşhedü'l Azim* tabiriyle, hakkında bilgi verdiği bu camideki Hz. Hüseyin'in kesik başından tafsilatıyla bahsetmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: **İbn Cübeyr Seyahatnamesi**, 19.

⁷⁹⁰ Genel kabule göre dört büyük Sünni mezhebin kurucusundan biri olan İmam Şafi'nin türbesi de Kahire'de olup, üzülecek belirtmek gerekir ki günümüzde oldukça bakımsız durumdadır. İslam tarihinde bu denli önemli bir yere sahip olan ve milyonlarca müntesibi bulunan bir dinî şahsiyetin türbesinin içi bakımsız ve kirli, dışı ise dilencilerin mesken tuttuğu bir yer görünümü vermektedir. İmam Şafi'nin türbesiyle ilgili fotoğraflar için ekler bölümüne bakınız.

⁷⁹¹ Rızık, **Atlasü'l-İmâretü'l-İslâmiyye**, Cilt 5, 554

⁷⁹² Rızık, **Atlasü'l-İmâretü'l-İslâmiyye**, Cilt 5, 555.

içeri girmek mümkündür.⁷⁹³ Yapının giriş kısımlarından biri kuzey yönündeki giriş olup kuzey cephesinde bulunan pencereler batı cephesindeki pencerelerden bir adet daha azdır. Güney cephesindeki kapıdan Melik Nâsır'ın giriş yaptığı tahmin edilmektedir. Doğu cephesinde mihrap⁷⁹⁴ bulunduğu için giriş mevcut değildir. Mescidin ana girişi batı cephesindedir. Ana giriş kapısı yapıyla aynı seviyede olmayıp dışa doğru 1 metre 35 cm çıkıntıya sahiptir. Bu kapı taştan yapılmış olup üzerinde *Hatt-ı Memlûkî* denen özel bir yazı ile şöyle yazılmıştır: "*Bismillahirrahmanirrahim. Bu mübarek cami Mevlana sultan tarafından 718 yılında inşa edildi.*" Mescidin dört eyvanı mevcut olup eyvanların en büyüğü kible tarafındadır. Bu eyvanın içinde dört adet kolon bulunmakta olup, kolon başları mermerlerle süslenmiştir. Havalandırma için küçük ve düzenli pencereler vardır. Bu küçük pencereler Şam Emeviye Camii'ni andırmaktadır.⁷⁹⁵

Açık eyvanlı yapısı, mescidin aydınlatılmasında da büyük avantaj sağlar. Mihrap önünde kare bir kubbe vardır. Bu kubbenin altında ahşap malzemeler kullanılmıştır. Bu ahşap malzemenin iki tarafında birbirini tamamlayan ayetler vardır. Ahşap malzemenin alt tarafında da: "*Bu mescidin inşa edilmesini emreden kişi sultan Seyfeddin Kalavun'un oğlu Nâsirüddin Muhammed'dir.*" ibaresi yazılıdır. Kible tarafındaki duvar, mihrabın bulunduğu duvar olup harikulade bir güzelliğe sahiptir. Bu duvar mücevvef⁷⁹⁶ mihrap planıyla yapılmıştır. Bu eyvanın duvarı beş metre kadar renkli mermerlerle bezenmiştir. Kuzey, güney ve batı eyvanlarının içinde dörder kolon vardır. Mescit için birisi batıda ana giriş kısmında, diğeri de güneydoğuda olmak üzere iki minare yaptırılmıştır.⁷⁹⁷

⁷⁹³ Temmuz 2016'da yaptığımız Kahire araştırma gezisi sırasında güney girişinin kapalı olduğu görülmüştür.

⁷⁹⁴ Muhammed b. Kalavun'un Kaletü'l-Cebel'de yaptırmış olduğu caminin olağanüstü güzellikteki mihrabının Temmuz 2016'da tarafımızdan çekilmiş olan fotoğrafları için ekler bölümüne bakınız; Mihrabın hemen sağındaki minberin Mısır Eski Eserler Kurumu tarafından yapılan onarım sırasında konduğu yönündeki iddia için bk: Ahmet Ali Bayhan, Mısır'daki Türk Kültür Varlığından Örnekler: Kahire/Nasır Muhammet B. Kalavun Camii, **Erzurum Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Sayı 7, Erzurum 2001, 26.

⁷⁹⁵ Rızık, **Atlasü'l-İmareti'l-İslâmiyye**, Cilt 5, 255; Memlûk Devleti'nin adeta ikinci merkezi konumunda olduğu anlaşılan Şam şehrini görmek, buradaki Memlûk izlerini takip ve tahlil etmek ne yazık ki burada sürmekte olan çatışma halinden dolayı mümkün olmamıştır.

⁷⁹⁶ Müveccef: م و ف kökünden türemiş bir sözcük olup mihrap kısmındaki oyuk yapı elemanını ifade etmektedir. Arapçada da ortası boş kabul edilerek okunmayan fiillere de Ecvef Fiil denir. Kelimenin kök anlamı ve ilgili örnekler için bk: Mu'cemü'l-Vasit, 148.

⁷⁹⁷ Rızık, **Atlasü'l-İmareti'l-İslâmiyye**, Cilt 5,256.

Minarelerden birine mescit içinden bir merdiven kullanmak şartıyla çıkılabilir. Aksi takdirde çıkmak mümkün değildir. İkinci minare üç şerefeli olup kible eyvanında yapılmış küçük kapı sayesinde bu minareye çıkılabilir. Rızk tarafından verilen bilgiye göre 1471/ h. 875 yılında Sultan Kayıtbay bu mescidi tamir ettirip buraya mermerden bir minber koydurmuştur.⁷⁹⁸

Kubbe işçiliği harikulade olan bu caminin inşaatı bittiğinde, sultan Kahire'deki bütün müezzinleri hatipleri ve karîleri çağırdı. Hepsini teste tabi tutarak en güzel hatip ve en güzel sesli müezzini seçmeye çalıştı. Hatip olarak Cemaleddin b. Muhammed el-Kastalanî seçildi. Aynı zamanda sultan tarafından camiye 20 müezzin⁷⁹⁹ seçilerek bunların kalede kalması emri verildi. Sultanın buraya çokça vakıf geliri tahsis etmesinin⁸⁰⁰ camiye Kahire'nin en önemli camilerinden biri haline getirdiği görülmektedir.

Detaylarını vermeye çalıştığımız bu cami harika bir mühendislik eseri olup, Memlûkların mimari açıdan ne denli gelişmiş olduklarını da yansıtmaktadır. En güzel sesli müezzinler, en usta hatipler ve karîler burada görevlendirildi. Sultan, bu camiye o denli önem verirdi ki 1318/ h. 718 yılında inşa ettirmesine rağmen 1335/ h. 735 yılında yıktırarak daha güzel bir şekilde yeniden inşa ettirdi. Bu inşa faaliyeti bittiğinde de ilkindeki gibi en güzel sesli müezzinler ve hatipler seçildi.⁸⁰¹ Sultan 1335/ h. 735 yılında tekrar inşa edilen camiye yeniden başka vakıflar tahsis etti. Cami yüksekçe inşa edilmiş ve zemini özel malzemelerle kaplamıştır. Ayrıca etrafındaki küçük kubbeler ve tavanı altın sarısı kaplanarak ana kubbesi yükseltilmiştir.⁸⁰² Makrizî'nin verdiği bilgiler değerlendirildiğinde Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Camii'nin sadece mühendislik açısından değil,

⁷⁹⁸ Rızk, **Atlasü'l-İmâretü'l-İslâmiyye**, Cilt 5, 257.

⁷⁹⁹ Bir camiye onlarca din görevlisinin görevlendirilmesi ilk etapta garip gözükse de Kozaklı İlçe Müftülüğü görevini yürütmekte olan Rahmi Yiğit tarafından Selâtin camilerinde birden çok, hatta onlarca din görevlisi bulunmasının doğal olduğu ifade edilmiştir. Bu durumun nedeni kendisine sorulduğunda Müftü Bey: *“Din hizmeti yalnızca namaz kaldırmak değildir. İmamlar namaz kaldırmanın dışında gezici bazı din hizmetleri sunar, taziyelerde bulunur, cenaze hizmetleri yürütür. Bir örnek olmak üzere, üst düzey bir devlet adamının bir taziyeye giderken kendisine bir imamın eşlik etmesi daha uygundur. Bu esnada cami görevinin aksamaması için bazı camilerde çok sayıda din görevlisi istihdam edilir.”* İfadelerini kullanmıştır.

⁸⁰⁰ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 325.

⁸⁰¹ el-Haccî, 95.

⁸⁰² Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 212.

kurumsallaşma, işleyiş ve başka açılardan da harikulade bir düzene sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Makrizî'ye göre Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Şemseddin Aksungur, kendisi tarafından yaptırılan ve kendi adıyla anılacak caminin inşaatında işçilerle beraber çalışmıştı. Mezkûr emir, caminin yanında yetimler için bir de medrese inşa ettirdi. Orada ünlü fakihler ders vermekteydi. Şeyh Şemseddin Muhammed b. Lebban orada hatip olarak görevlendirildi. Caminin neye ihtiyacı olsa derhal giderilirdi.⁸⁰³ Bu camilere büyük vakıflar bağlanırdı. Emir İzzeddin Aydemir el-Hatîrî⁸⁰⁴ Camii de Bulak'ta inşa edilmiş olup çok abartılı şekilde tezyin edildi. Kaynaklara göre camiye özel bir minber yapıldı ve kullanılan mermer çok pahalı türdendi. Estetik açıdan çok güzel örgülü demirlerin kullanıldığı bu camiye ayrıca değerli bir kitaplık yaptırılmış ve önemli vakıflar bağlanmıştı. 1337/ h. 737'de yapımı tamamlanan bu caminin 400.000 dirheme mal olduğu⁸⁰⁵ kaynaklar tarafından ifade edilmektedir.

Melik Nâsır döneminde inşa edilen camiler⁸⁰⁶ ile ilgili bazı yorumlar yapabilir. Öncelikle bu camilerin vakıflar aracılığıyla ayakta kalabileceğini ifade etmek gerekir. Kurumların tüm giderleri vakıflar tarafından karşılanacağı için her camiye birkaç arazi vakfedildi. Bunun dışında da başka gelirler sağlanırdı. Bu camileri ayakta tutan vakıfları, vakfeden kişinin çocukları yönetirdi. Vakfeden kişinin nesli kesilirse bu camileri görevlendirilen kadınlardan biri yönetirdi. Mimari açıdan bu

⁸⁰³ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 309; el-Haccî, 96.

⁸⁰⁴ Melik Nâsır Dönemi'nin kudretli emirlerinden biri olan İzzeddin Aydemir ile ilgili olarak İbn Devâdârî ve Makrizî önemli bilgiler vermektedir. İbn Devâdârî Şemseddin Karasungur ve Cemaleddin Akkuş el-Efram'ın İlhanlılara iltica sürecini anlatırken, onların üzerine gönderilen ordunun komuta kademesinde Hatîrî'nin de olduğu bilgisini vermektedir. Bk: İbn Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer**, Cilt 9, 218; Makrizî ise, imara çok düşkün olan Muhammed b. Kalavun'un bir anlamda *fizibilite çalışması* yapmaları için 1314/ h. 714 yılında bazı emirleri ülkenin dört bir tarafına gönderdiği bilgisi vermekte ve görevlendirilen emirler arasında İzzeddin Aydemir el-Hatîrî'yi de saymaktadır. Bu çalışma planı ve çalışmaların seyri ile ilgili olarak bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 137-138.

⁸⁰⁵ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 312.

⁸⁰⁶ Creswell tarafından yazılan ve 1919 yılında ilk basımı Kahire'de yapılan önemli bir çalışma Memlûk mimarisi ile ilgili konularda günümüzde de temel başvuru kaynağı olma özelliğini korumaktadır. Aynı çalışma Fuat Sezgin tarafından derlenen bir koleksiyonda da yer almıştır. Muhammed b. Kalavun'un saltanat süresine dâhil ettiğimiz 1293-1341 yılları arasında sultanın dahliyle yapılan yahut varlıklı emirlerin kendiliğinden yaptığı 33 cami ile ilgili kısaca bilgi edinebilmek için koleksiyondaki ilgili bölüme bk: Keppel Archibald Cameron Creswell, A Brief Chronology of the Muhammadan Monuments of Egypt to A.D. 1517, **The Mosques of Cairo Texts and studies I-V**, Fuat Sezgin ve diğerleri(haz.), Frankfurt: Johann Wolfgang University, 2009, Cilt 1, 114-131. (pp.69-213).

camiler yüksek bir sanatsal değere sahipti. Bu yapılarda mermerlerin en güzelleri kullanılmakta olup bu malzemeler dünyanın birçok farklı yerinden getiriliyordu. En güzel ahşapların kullanıldığı bu camilerin minber ve kubbeleri de harikuladeydi.⁸⁰⁷ Bazı camilerin yanında Hankah yapılmasının nedeni Hankahlarda sufilerin kalmasıydı.

İslam Tarihinde camilerin kurumsallaşmaya başladığı dönemlerden itibaren olduğu gibi Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde de camilerde Kuran öğretildiği, fakihlerin ve muhaddislerin buralarda dersler verdiği görülmektedir. Camiler sınıf ayrımı ve maddi ayırım olmaksızın herkesin bulunduğu yerlerdi. Özellikle hadis dersleri geniş kitleler tarafından takip edilirdi. Kalkaşendî'nin verdiği bilgilere göre büyük âlimler bu kurumlarda hadis dersleri verirdi. Buna örnek olarak müellif, İzzeddin b. Cemâ'nın 1330/ h. 730 yılında, babası Bedreddin'in yerine geçtiği bilgisini vermektedir. Zaten babası Bedreddin de, onu tavsiye etmişti.⁸⁰⁸ Her cami inşa edildiğinde derhal kendi cemaati oluşur ve yanında evler yapılarak burası mamur hale gelirdi. Böylece mahalleler oluşurdu.⁸⁰⁹ Bazı camiler özellikle sufiler için yapıldığı gibi bazı fakirler de dilenmek zorunda kalmamak için camilerde kalırlardı. Çünkü orada ücretsiz yemek dağıtılırdı.⁸¹⁰

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Mısır'ın dini ve kültürel hayat açısından ne denli ileri düzeyde olduğu yukarıdaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Bunun nedeni de camilerin sosyal boyutunun gelişmiş olmasıydı. Camileri destekleyen ve vakıfları yöneten kişiler nazırlar olup, bazen nazırlar vakfeden kişi adına vekâlet ederdi. Melik Nâsır'ın Kalatü'l-Cebel'de yaptırmış olduğu camiye bakmakla görevlendirilen kişi Kadı el-Kazvinî⁸¹¹ idi. el-Kazvinî aynı zamanda bu camiye vakfedilen araziden de sorumlu kişi olup, vakfın adaletle ve dine uygun yönetilmesi emrini verir ve uhdesine

⁸⁰⁷ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 298-300; el-Haccî, 97.

⁸⁰⁸ Kalkaşandî, **Subhu'l-A'sa**, Cilt 3, 227-229; el-Haccî, 98.

⁸⁰⁹ Makrizî, İzzeddin Aydemir el-Hatırî Camii hakkında son derece önemli bilgiler verirken aynı zamanda herhangi bir İslam beldesinin oluşum ve gelişim sürecine de ışık tutmaktadır. Bir anlamda caminin tarihçesinin yanında Nil nehrinin yatağındaki değişimler, mahallelerin oluşması gibi çok farklı alanlarda istifade edilebilecek konulara da ışık tutmaktadır. Detaylar için bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 312.

⁸¹⁰ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 298; el-Haccî, 99.

⁸¹¹ Muhammed b. Kalavun Dönemi'ne damgasını vuran büyük âlimlerden biri olduğu anlaşılan Celaleddin el-Kazvinî 1324/ h. 724 yılında bizzat sultan tarafından davet edilerek Dımaşk Kâdilkudâtlığına tayin edilmiştir. Hayatı ve faaliyetleri ile ilgili olarak bk: Sâfedî, **A'yânü'l-Asr**, Cilt 4, 492-499.

verilen malların kendisine emanet edildiğini hatırlatırdı. Gerek caminin gerekse camiye bağışlanan/ vakfedilen emlakın bakım ve takibini de nazırların yapmaları gerekiyordu. Vakfın başına getirilecek kişilerin vakıf tecrübesine sahip olmasına dikkat edilirdi. Cami hizmete açılacağı zaman büyük bir tören yapılır ve Sultanlar da bu törene katılırdı. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, kendi adıyla anılan caminin inşaatı bitirdiğinde Bedreddin b Cemâa'yı hatip olarak orada görevlendirmişti. Bu camide kılınan ilk namaz 8 Safer Perşembe öğle namazı (11 Nisan 1318 Salı gününe denk düşmektedir) ve namazı kıldıran Taceddin Ebü'l Abdullah idi. Ertesi gün cuma hutbesini Kâdıkkudât Bedreddin b. Cemâa okudu.⁸¹²

2.5.2.4. Muhammed b. Kalavun Dönemi Medreseleri

Memlûklar Mısır'a hâkim olduktan sonra Kahire daha da büyümeye başladı. Bağdat eski önemini kaybettikten sonra da Abbasi hanedanı Mısır'a geldi. Bu tarihlerden sonra İslam dünyasının kalbinin Memlûk coğrafyasında atmaya başladığı izlenimi de Kahire nüfusunun hızla artması sonucunu doğurdu. Hatta Moğollardan kaçanlar bile Mısır'a sığınarak Bereketü'l Fil ve Haliç bölgeleriyle Kahire'nin kuzey tarafı olan Hüseyniyye bölgesine⁸¹³ yerleştiler.

Görüldüğü gibi yalnız İslam dünyasından gelen Müslümanlar değil, aynı zamanda henüz Müslüman olmayan çeşitli gruplar da Memlûkların Mısır'ına gelmekteydi. Bu durum bizi, en azından komşu coğrafyalara göre Mısır'da güven ve istikrar ortamının daha iyi olduğu sonucuna götürmektedir. Bu istikrar ortamının bayındırlık hizmetlerine, vakıfların artmasına, dini, sosyal ve kültürel içerikli yapıların zemin bulmasına hizmet ettiğini söylemek mümkündür.

Dini, sosyal ve kültürel alanda hizmet veren önemli kurumların başında medreseler gelmektedir. Kaynaklardaki bilgiler değerlendirildiğinde herhangi bir medresenin inşaatı bittiğinde kutlama yapılarak medreseyi yapanlarla burada ders verecek âlimlere hilat giydirildiği görülmektedir. Bazı medreselerin vakıfları sonradan sultanlar tarafından kendi emlakı arasına katılır ya da kendi adıyla vakfedilirdi. Melik Nâsır dönemi de bu bakımlardan Memlûk mimarisinin altın çağı olarak kabul

⁸¹² Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 304; el-Haccî, 101.

⁸¹³ Kahire'nin Fatımî döneminden itibaren geçirdiği aşamalar hakkında ana hatlarıyla bilgi edinmek için bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 361-365; Oyratların gelişi ile ilgili olarak, aynı müellif ve aynı eser: Cilt 2, 22.

edilir. Çünkü bu dönem devasa harcama ve hayır işinin çokça yapıldığı bir dönemdi.⁸¹⁴

Selahaddin Eyyûbî Mısır'da hâkim olunca Şâfiîler ve Hanefiler için ayrı medreseler inşa ettirdi. Bundan sonara eğitim kurumları yavaş artmaya başladı. Memlûklar döneminde medreselerin de altın çağını yaşadığı söylenebilir. Makrizî'nin verdiği bilgilere göre 640'lı yıllarda (1240-1250) Mağrib-i Aksâ'dan⁸¹⁵ hacca giden bir kabile Malikîler için de bir medrese yapılması için kadı Alemüddin b. Reşit'e para vermiş ve memleketlerine döndükten sonra tekrar para göndermişlerdir.⁸¹⁶ Fas bölgesi Müslümanları da, Mısır ve Şam'ın ulaştığı medeni seviyeyi örnek aldığı için o bölgede de medreselerin inşa edilmeye başlandığı görülmektedir.

Bazı Memlûk sultanlarının medreselerle yakın irtibatta olduğunu görülmektedir. Zâhir Baybars'ın, Mansur Kalavun'un ve çalışmamıza konu olan Melik Nâsır'ın önemli medreseler yaptırdığını söylenebilir.⁸¹⁷ Sultan ve büyük emirlerin dışında da bazı hayırseverler de medreseler yaptırırdı. Bu dönem Mısır medreselerini tanımlamak için kullanılan *altın çağ*⁸¹⁸ kavramı yerinde bir tanımlamadır. Medreseler, din hizmetleri ve ilmi geliştirmek için inşa edilirdi. Memlûklar zamanında Mısır'da çok âlim olduğundan dolayı medreseye destek de büyük oldu. Sultanlar ve âlimler arasında medreseler güzel bir ortak buluşma noktası oldu. Vakıflar sayesinde Mısır'da birçok medrese faaliyet yürütmüştür. Medreselerde ders verecek kişiler çok titiz bir şekilde bizzat sultan tarafından seçilirdi.⁸¹⁹

Muhammed b. Kalavun Medresesi, Muiz Lidinillâh caddesinde *Beyne'l-Kasreyn* bulunmakta olup 1295-1303/ h. 695-703 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu medrese inşa edilmeden önce burada bulunan ev Melik Nâsır'ın babası olan Seyfeddin

⁸¹⁴ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin önemli eserlerinin İbn Haldun tarafından kayda geçirilmiş bir listesi için bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 508; Dönemin mimarisi hakkında önemli tarihçilerin yorum ve değerlendirmeleri için bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2, 535-542; İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 9, 264, 319; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 176-180; el-Haccî, 125.

⁸¹⁵ Mağrib, İslam coğrafyacıları tarafından üç bölüm olarak kabul edilmiştir: el-Mağribü'l-Edna (Yakın Mağrib: Libya), el-Mağribü'l-Evsat (Orta Mağrib: Tunus ve Cezayir) ve el-Mağribü'l-Aksâ (Uzak Mağrib: Fas ve Moritanya). Mağrib'in fethinin detayları için bk: Mehmet Özdemir, **Endülüs**, İstanbul: İSAM Yayınları, 2014, 15-40.

⁸¹⁶ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 363; el-Haccî, 105.

⁸¹⁷ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 951-952.

⁸¹⁸ Metnin orijinalinde tam olarak "*el-Asru'z Zeheb*" ifadesi kullanılmaktadır.

⁸¹⁹ el Haccî, 106- 107.

Kalavun'un kubbesinin yanındaki Seyfeddin Bilbay er-Reşid'in evi olarak bilinirdi. Bu ev Ketboğa sultan olduğunda onun tarafından satın alındı ve inşaat 1295/ h. 695 yılında Ketboğa adına başladı. Ketboğa medrese yapılan binaya takılmak üzere özel bir kapı tedarik etti. Bu kapı mermerden mamul olup Sencer eş-Şücaî tarafından Akkâ'nın fethinden sonra orada bulunan kiliselerin birinden sökülüp 1291/ h. 690 yılında Eşref Halil Dönemi'nde Kahire'ye getirilmişti.⁸²⁰ Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun sultan olduktan sonra bu medresenin yapım işini üstlendi. Medresenin içine yapılan türbeye de Melik Nâsır'ın annesi ve 1340 yılında 18 yaşındayken vefat eden oğlu Anuk defnedilmiştir. Ancak Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun kendi inşa ettiği medreseye değil babasının yanına defnedilmiştir.⁸²¹

Medresenin tek bir girişi olmasına rağmen yapıya girdikten sonra sağ tarafa açılan iki kapı ve sol tarafa açılan bir kapı vardır. İçeri girildiğinde yazının neredeyse tamamı silinmiş ancak '*İzzetli sultanımız, iyiliğin babası, Nâsirü'd-dünya ve'd-din*' ifadeleri okunabilen bir kitabe vardır. Medresenin kolonlarında harikulade süslemeler vardır. Medreseyi Melik Nâsır'ın yaptırdığı bilgisi güzel bir hat yazısı ile kubbenin kenarına kesintisiz olarak yazılmıştır. Medresenin içindeki mermerler de çeşitli yazılarla süslenmiştir. Mermerin orta kısımlarında cam objeler kullanılmış olup medresenin zemini taşlarla döşendikten sonra üzerine parke uygulaması yapılmıştır.⁸²²

Medresenin içerideki kabir ahşap süslemelerle bezenmiş ve yapının bu bölümü dört eyvanlı olacak şekilde planlanmıştır. Eyvana açılan kapılardan biri sûfiler için tahsis edilmiş mekâna çıkar ki buranın da kapısı ahşaptır. Eyvanü'l-Kible, medresenin güneydoğusunda kalır. Zemin taştan, duvar ahşap kaplamadır. Bu kaplama sanatında Endülüs mimarisi örnek alınmıştır.⁸²³ Medresenin içinde rengârenk camlar kullanılmış olup yapıda büyük pencerelerin dışında sadece havalandırma amacıyla açılmış iki küçük pencere mevcuttur. İkinci eyvan olan kuzeybatı kısmının duvarları ahşaptan olup üzerinde herhangi bir süsleme ya da yazı mevcut değildir. Bu ikisinin dışında kalan eyvanlar da birbirine benzer. Her eyvanda birer mihrap bulunmaktadır. Kabristanın bulunduğu yer yapının sağına düşmekte olup kare planlıdır. Bu bölümün

⁸²⁰ Eşref Halil Dönemi ve Akkâ'nın fethi ile ilgili olarak bk: Kılıç, **Eşref Halil**, 145-151.

⁸²¹ Anuk'un vefatı ile ilgili olarak bk: İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1/I, 477; Yapının teknik özellikleri ile ilgili olarak bk: Asım Muhammed Rızk, **Atlasü'l-İmareti'l-İslâmiyye**, Cilt 5, 234.

⁸²² Rızk, **Atlasü'l-İmareti'l-İslâmiyye**, Cilt 5,235.

⁸²³ Kaledeki camide de aynı izler mevcut olup her sütunun süslemesi birbirinden farklıdır. Mukayese için ekler bölümüne bakınız.

tavanı ağaç köklerinin birbirine geçirilmesiyle yapılmıştır Mihrap bölümü de Muiz Lidinillâh caddesine bitişik şekilde inşa edilmiştir. Bu kubbenin kuzeybatısında kalan kısmına ahşap bir kapı yapılmıştır.⁸²⁴

Kabristanın üstünde dikdörtgen bir ahşap uygulama vardır. Medresede ezan okunduğu zaman sesin iyi duyulabilmesi için açılmış küçük pencereler de vardır. Minarede çeşitli süslemeler ve '*Allah'im, Nâsır Muhammed'in saltanatını daim eyle.*' duasının yer aldığı bir dua metni vardır. Eyvanlar farklı mezhepler için tahsis edilmiştir.⁸²⁵

Eserle ilgili olarak müellif tarafından gösterilen kaynaklar arasında olan 25/6 Darü'l-Vesâiku'l-Kavmiyye vesikası, 16 Cemaziyevvel 717 (22 Temmuz 1317) tarihinde Muhammed b. Kalavun adına yazılmıştır. Bir diğer vesika ise 27/5 vesika numarasına sahip olan ve aynı yerde saklanan vesika olup 13 Muharrem 721 (12 Şubat 1321 Perşembe) tarihinde Melik Nâsır adına yazılmıştır. Vesikalardan üçüncüsü ise 30/8 numaralı 8 cemaziyelahir 725 (22 Mayıs 1325 Çarşamba) tarihli olmaktadır.

Melik Nâsır Dönemi'nde hizmet veren diğer önemli medreselerden biri olan el-Medresetü'l-Mihmandariyye'yi Emir Şehabeddin Akkuş el-Azizî el-Mihmandar Nakibü'l-Cüyûş 1325/ h. 725 yılında inşa ettirdi.⁸²⁶ Bu dönemin diğer önemli medreselerinden biri de Cemâliyye Medresesi olup Alâeddin Moğoltay el-Cemalî tarafından Hanefîler için 1330/ h. 730 yılında inşa ettirildi.⁸²⁷ Medreseler içinde ya da yanında fakir çocukların okuma-yazma öğrenmesi için mektepler de yapılırdı. Bu mekteplerin medrese bünyesinde yapılmasının da bazı nedenleri vardı. Özellikle mektepler daha sade yapılar olduğu için kapatılması mümkün olabilirdi. Ancak medreseler çok yönlü olduğu ve büyük emirler tarafından desteklendiği için kolay kapatılamazdı. Bu nedenle mektepler genellikle medrese bünyesinde açılırdı.⁸²⁸ Bazen de medrese yakınında mektepler inşa edilirdi. Ancak bu türden mektepler azdı. Medreseye bağlı olmayan mektep çok nadir olurdu. İbn Hacer tarafından bu konuda verilen bir kayıt oldukça ilgi çekicidir. Buna göre Muhammed b. Sahib (ö.

⁸²⁴ Rızk, **Atlasü'l-İmareti'l-İslâmiyye**, Cilt 5, 236.

⁸²⁵ Rızk, **Atlasü'l-İmareti'l-İslâmiyye**, Cilt 5, 237.

⁸²⁶ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 399.

⁸²⁷ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 392; el-Haccî, 118.

⁸²⁸ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 382; el-Haccî, 118.

1307/ h. 707) medrese yaptırmaya gücü yetmediği için bir mektep yaptırarak yazı tahtasının silinmesi için kullanılan suyun, öldüğü zaman mezarına dökülmesini istedi.⁸²⁹

Memlûk eserleri hakkında yazılan kaynaklar incelendiğinde Memlûklar döneminde sadece birtakım fiziki mekânların imar edilmediği, aynı zamanda bu mekânların içinin en güzel şekilde doldurulduğu görülmektedir. Çeşitli hankah, ribat, cami ve medreselerde yalnızca bu eserleri vakfeden kişilerin değil, çoğunlukla vakfeden kişilerin çocuklarının da aynı yerlere defnedilmesi fikrimizce medrese imarına yüklenen manevi anlamı da ortaya koymaktadır.

Memlûklar zamanında yapılmış olan bazı medreselerde yüzbinlerce kitap bulunduğu görülmektedir. Makrizî'ye göre, Medresetü'l-Mahmudiyye diye bilinen medresenin Mısır ve Şam'da eşi benzeri olmayan bir kütüphanesi vardı. Kitaplardan faydalanmanın ön şartı burada eğitim görüyor olmaktı ve kütüphaneden ödünç kitap verilmezdi.⁸³⁰ Kütüphanelerde görevlendirilen ve kitaplarla ilgilenen kişiler olup, bu görevlilere 30 dirheme kadar maaş verilirdi. İbn Hacer'e göre bazı medreseler çeşitli kitaplar toplayarak onları vakfederlerdi.⁸³¹ Memlûklar döneminde kitaplara meraklı olan bazı kişiler kitap bağışlarken mescitlerden bu kitapların çıkarılmamasını şart koşarak kitaplardan daha çok insanın yararlanmasını sağlamaya çalışırdı. Memlûklar döneminde vakıflar o kadar önemliydi ki bazı âlimler vakıfların nasıl kurulup yönetilmesi gerektiği ile ilgili kitaplar yazdılar.⁸³²

⁸²⁹ Tez çalışmasının ana kaynaklarını tercüme aşamasında büyük desteğini gördüğümüz Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim dalında master eğitimi alan ve aslen Moritanya'da el-Hâfız Ahmed el-Kurî, Moritanya'da carî olan ilginç bir adetten bahsetmektedir. Buna göre; Moritanya'nın bazı bölgelerinde öğrenciler, yazı tahtasını sildikleri keçeyi suya batırıp yazıyı temizlemekte ve ilk okumaya geçtikleri zaman da keçeyi ıslatan sudan bir yudum içmektedirler. el-Kurî, bu eylemin ilimle uğraştıkları için sevap kazanmaya vesile olacağı ve öğrenilenlerin bir daha unutulmayacağına olan inançtan kaynaklandığını aktarmaktadır. Moritanya'daki adet ile Muhammed b. Sahib'in benzer beklentiler içinde oldukları kanaati taşımaktayız. Muhammed b. Sahib'in vasiyeti ile ilgili olarak bk: İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 4, 323;

⁸³⁰ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 395; el-Haccî, 121.

⁸³¹ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 2, 155; XIV. Yüzyıl şartları düşünüldüğünde kitaba ulaşmanın zorluğu derhal kendini gösterir. Yalnızca maddi değil aynı zamanda teknik yetersizliklerin kitaba ulaşmayı zorlaştırdığı ve bazı hayır sahiplerini bu alanda çalışmaya sevk ettiği fikrini taşımaktayız.

⁸³² Mesela "*el-İntida fi'l-Vakfi ve'l ibtida*" adlı Muhammed b. Davud el-Askalanî (ö.745/ m. 1344) tarafından yazılan eser ve "*el-Furce bi Kaineti'l Kamiliyyeti elleti Leyse fiha li'l Muarid-i Hucce*" adlı Sehavî tarafından yazılan eser buna örnektir. Bu eserlerden özellikle ilki, tezimize

Melik Nâsır Dönemi'nde Haremeyn'e her yönden büyük önem verildiği, kıtlık zamanlarında bölgeye ücretsiz erzak gönderildiği, mahmulin teçhiz edilmesi hususunda çok titiz davranıldığına çalışmamızın farklı başlıklarında temas edilmeye çalışılmıştı. Eğitim konusunda da Haremeyn ile ilgili olarak aynı hassasiyetin varlığından söz etmek mümkündür. Ulaşabildiğimiz kaynaklara göre Mekke'de inşa edilen ilk medrese Zencilî Medresesi olup, medrese adını bu binayı 1183/ h. 579 yılında inşa ettiren Dımaşk'ın *Zencil* köyünden Fahreddin Osman b. Ali ez-Zencilî'den alır. Bu medrese Memlûklar dönemindeki önemli medreselerden biriydi. Bunun dışında ün yapmış bazı medreselerin isimleri ise şöyledir: Medresetü'l-Habeşiyeye (1184/ h. 580), Medresetü'l-Ersuffî (1194/ h. 591), Medresetü'n-Nihavendî (1233/ h. 630), Medresetü Ali b. Ebû Zekeriya (1237/ h. 635), Medresetü'l-Haddâd (1240/ h. 638), Medresetü's-Şarabî (1243/ h. 641), Medresetü'l-Mansuriyye (1243/ h. 641), Medresetü'd-Dâru'l-Acele (1320/h. 720)⁸³³ ve Medresetü'l-Mücahidiyye (1338/ 739).⁸³⁴ Görüldüğü gibi Mekke⁸³⁵ Memlûklar açısından son derece önemli bir yerdi. Çünkü dünya Müslümanlarının oraya gelmesi Mekke'yi dinî, siyasi ve iktisadi açılardan önemli bir merkez haline getiriyordu.⁸³⁶ Bu nedenle Melik Nâsır'ın da gerek kendi saltanat döneminden önce burada imar edilmiş medreseleri koruyucu birtakım tedbirlerle yaşatmaya çalıştığı gerekse Mekke'ye yeni medreseler yapılmasını teşvik ettiği görülmektedir.

konu olan dönemle ilgili olarak önem taşımaktadır. Eserlerin muhteviyatı ile ilgili olarak bkz: İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 4, 324.

⁸³³ Bu yapı Argun en-Nâsırî'nin 1320 yılında hac farızasını yerine getirmek için Mekke'ye geldiği sırada verdiği emir üzerine medrese haline dönüştürülmüştür. Medrese, Mescid-i Haram'ın kuzey tarafına denk düşen ve Daru'l Acele denilen yerde olup Hanefilere tahsis edilmiştir. Zaman zaman bazı vakıflarına el konduysa da Sultan Berkuk zamanında da işlek olduğu düşünüldüğünde uzun süre hizmet verdiği sonucuna varılabilir.

⁸³⁴ Yemen Resulîlerinden Ali b. Davud tarafından inşa ettirilmiştir. Onun Mücahid lakabına nispetle Mücahidiyye medresesi adıyla meşhur olmuştur.

⁸³⁵ Gerek coğrafi gerekse siyasi önemi için bk: Ebû'l-Fida, **Takvimü'l-Büldân**, 164

⁸³⁶ Abdülmecid, 501-510.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED b. KALAVUN DÖNEMİ'NDE

MEMLÛKLARDA İKTİSADİ HAYAT

Bütün tarih devirleri için geçerli olduğu gibi Muhammed b. Kalavun Döneminin de sosyal, kültürel ve iktisadi boyutlarının ortaya konabilmesi için öncelikle bu konuda yapılmış çalışmalara ihtiyaç vardır. Çünkü tarihsel bir dönemle ilgili hükme varabilmek için o devrin öncesi ve sonrasını ortaya koyarak⁸³⁷ mukayese yapmak zarureti vardır.

Muhammed b. Kalavun'un ülkenin iktisadi sistemine büyük önem verdiği görülmektedir. Onun saltanatında Mısır ve Suriye'de kuraklık, sel, deprem ve buna benzer afetler sonucunda iktisadi buhranlar⁸³⁸ olmasına rağmen sultan gerektiği zaman derhal piyasaya müdahale ederek halkın refahını temin etmeye çalışmıştır. Muhammed b. Kalavun, paranın değerindeki değişimler ve kalpazanlık hadisesiyle etkili mücadele etti. Ziraata önem veren Sultan 1315/ h. 715 yılında yaptığı ve detaylarını ilerleyen sayfalarda vermeye çalışacağımız ravk –kadastro- çalışmasından sonra birçok vergiyi kaldırmıştır. Her insan gibi Melik Nâsir'ın da bazı olumsuz yönleri olduğu kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Mesela, onun şüphelendiği

⁸³⁷ Memlûklarla ilgili bir tarihsel kesitin iktisadi açıdan incelendiği bir örnek için bk: Kazım Yaşar Koprıman, al-Malik al-Mu'ayyad Şayh al-Mahmûdî Devrinde (1412-1421) Mısır'ın Mâlî ve İktisadî Durumuna Umûmî Bir Bakış, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı10-11,153. (pp.153-176).

⁸³⁸ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin iktisadi durumunu derinlemesine işlemeye çalıştığımız bu bölümde örnek aldığımız üç çalışmanın ilki Kazım Yaşar Koprıman'a ait olan yukarıdaki çalışma olmuştur. Diğer ikisi ise İlyas Gökhan'a ait olan ve künyeleri aşağıda gösterilen çalışmalardır. Bunlar: İlyas Gökhan, el-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadi Buhranlar, Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt XXIII, Sayı 1, 2008, (pp.91-136); Amlf: Sultan Ferec Zamanında Memlûk Devleti'nin (H.803/815-M1399/1412) İktisadî Durumuna Genel Bir Bakış, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, Yıl XI, Sayı 22,2013, 133. (pp.133-169).

emirleri derhal tutuklatıp öldürtmesinin nedenini, kendisinin iki defa yönetimden uzaklaştırılmış olmasına bağlayan⁸³⁹ yazarlar çok haksız görünmemektedir. Her ne olursa olsun onu ölümüyle Memlûk tarihinin iktisadi açıdan da en parlak dönemlerinden biri kapanmıştır.

Çalışmanın bu bölümünde Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin iktisadi yapısının daha net ortaya konabilmesi için bazı temel noktalar aydınlatılmaya çalışılacaktır. Memlûk Devleti'nin iktisadi hayatını etkileyen iç ve dış faktörler, Memlûk coğrafyası ve hinterlandının özellikleri, para ve piyasa politikaları, tarım ve hayvancılık, siyasi, sosyal ya da doğal nedenlere bağlı olarak gelişen iktisadi olaylar, çeşitli sanayi kolları, Muhammed b. Kalavun tarafından yaptırılan ravk çalışması ve benzeri konular burada işlenecek konulardan bazılarıdır.

3.1. İktisadi Açıdan Memlûk Coğrafyasının Taksimi

Mısır birçok bakımdan olduğu gibi iktisadi bakımdan da dünyanın en önemli coğrafyalarından biri olup yedi ana bölgeye ayrılır. Kaynaklardaki isimleriyle söylemek gerekirse bölgeye dâhil olan şehirlerle beraber bunlar: *Cihet-i Şam*, *el Havf*, *er-Rif*, *İskenderiye*, *Makduniyye*, *Said* ve *Vahat* bölgeleridir.

Cihet-i Şam

Ferma, Bakkare ve Ariş.

Havf Bölgesi

Bilbis, Meştul, Gayfe ve Kulzum.⁸⁴⁰

Rif

Abbasiye, Demenhu, Demira, Suğra.

İskenderiye

Reşid, Meryut, Zatü'l Hümam.

⁸³⁹ Takkûş, *Tarihü'l Memâlik*, 297.

⁸⁴⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-Tekasim fî Ma'rifeti'l-Ekalim*, Brill (ed.), Leiden: 1967, 193.

Makduniye

Fustat, Aziziye, Gize, Aynü'ş-Şems.

Said

Asvan, Hulvan, Kus, İhmim, Feyyum, Behensa ve Tennis vardır. Mısır coğrafyası incelendiğinde, Mısır'ın kuzeyinde Refah, el-Ariş, Dimyat, Reşid, İskenderiye ve Berka gibi Akdeniz sahil şeridi bulunduğu görülür.⁸⁴¹

Nûbe bölgesinden Kızıldeniz'e kadar olan bölge Mısır'ın güneyini oluştururken ülkenin doğusunda Kızıldeniz'den Asvan ve Ayzab'a kadar olan bölge yer alır ve Sina yarımadasına kadar bu bölge devam eder. Mısır, merkezi bir bölge olup şehirler birbirine bağımlı hissi uyandırır. Kaynaklar İskenderiye'den Asvan'a kadar olan bölgenin birbiriyle yakın ilişkiler kurduğunu ortaya koyar. Süyûtî tarafından aktarılan bir rivayete göre Halife Memûn Mısır'a geldiğinde, Firavun'un Mısır'ın zenginliğinden dolayı gururlanıp tanrılık iddiasında bulunduğunu duyunca: "*Burası için değer miydi, Firavun Irak'ı görseydi acaba ne derdi?*" ifadelerini kullandığı,⁸⁴² Memûn'un yanındaki âlimlerden Said b. Afir'in, Mısır'ın Firavunlar dönemindeki güzelliğini hatırlattığı zikredilmektedir.

Memûn dönemi Bağdat'ı ile Fustat arasında yapılacak bir mukayesede Memûn'un haklılığı kabul edilebilir. Ancak Moğol işgali sonucunda yıkıma uğrayan ve neredeyse tüm siyasi, dini, iktisadi, bilimsel zenginliğini kaybeden Bağdat ile tezimize konu olan Melik Nâsır dönemi Kahire'si arasındaki farkın kıyas kabul etmeyeceği de açıktır.

Memlûkların Mısır'ı için iktisadi açıdan büyük önem taşıyan bazı yollar vardı. Bunlardan biri Fırat ve Dicle üzerinden Basra körfezi istikametine giden yol, ikincisi de Akdeniz'den Mısır'a ulaştıktan sonra Nil vasıtasıyla çölden geçerek Süveyş üzerinden Seylan'a kadar uzanan bir başka yoldu.⁸⁴³

⁸⁴¹ Makdisî, **Ahsenü't-Tekasim**, 194; Himyeri Dimyat için "Zimyat" imlasını tercih etmektedir. Yazım farkı ve Dimyat'ın tarihçesi ile ilgili detaylı bilgi için ayrıca bk: Himyeri, **er-Ravdu'l-Mi'târ**, 257.

⁸⁴² Süyûtî, **Hüsnu'l-Muhadara**, Cilt 1, 9.

⁸⁴³ İbrâhim Hasan Saïd, **el-Bahriyye fi Asr-ı Selâtin el-Memâlik**, Dârü'l-Ma'ârif, Kahire, 1983, 19.

Orta Çağ'da, adı geçen bu yollar özellikle baharat ticareti yapıldığı için büyük önem taşırdı. Doğudan gelen ticari emtianın batıya ulaşmasında da en güvenli yol deniz yolu idi. Bunun nedeni karayollarında sıklıkla soygun ve baskınların olmasıydı. Orta Asya'dan Mısır'a karayolu ile getirilen mallar sıklıkla yağmalanırdı. Bilhassa yükte hafif pahada ağır malların deniz yoluyla taşınmasına önem verilirdi. Kaynaklardaki bilgiler doğrultusunda Memlûklar dönemini de içine alan ve Orta Çağ'da kullanılan ana güzergâhları şöyle sıralamak mümkündür: 1- Buhara ve Hazar üzerinden gelerek Tebriz ve Anadolu'dan geçen yolun bir kolu sahil şeridini takip ederek İstanbul'a kadar ulaşırdı. 2- Buhara-İran güzergâhından Akdeniz sahillerine ulaşan diğer bir yol da çok mühimdi. 3- Hazar Denizi ve Volga nehrini müteakip Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa'ya uzanan bir başka yol vardı. Bu yollar sayesinde ticaret yapılır, bölgeler arasında kültür ve medeniyet aktarımı olurdu. Öyle ki Çin ve Hindistan dış dünyayla bu yollar vasıtasıyla iletişim kurardı.⁸⁴⁴ Eldeki bilgiler Memlûk hinterlandının sahip olduğu bu öneminden dolayı her zaman dünyanın farklı bölgelerindeki tüccar devletlerin dikkatini çektiğini göstermektedir. Bilhassa Memlûklar kurulmadan önce bölgede ticari ayrıcalıklar kazanan⁸⁴⁵ bazı İtalyan şehir devletlerinin bu dönemde de ayrıcalıklarını korumak için çaba sarf ettiklerini ortaya koymaktadır.

3.2. Mısır'ın İç Ticareti ve Bazı Önemli Bölgeler

Mısır ve Şam coğrafyası tarım açısından gelişmiş merkezler olduğu için doğal olarak sanayi ve ticaret gelişme göstermiştir. Makdisî'ye göre Fustat⁸⁴⁶ Bağdat'ın bir kopyası sayılır ve onun döneminde İslam coğrafyasında Fustat'tan daha azametli bir

⁸⁴⁴ İbrâhim Hasan Said, 20; Memlûkların bu denli geniş bir hinterlanda sahip olması ve Muhammed b. Kalavun Devri'nde bu hinterlandı etkin şekilde kullanmasından olacak ki I.M. Lapidus, *Memlûk İmparatorluğu* tabirini kullanmakta ve Memlûk iktisadi hayatının hangi temeller üzerine kurulduğunu açıklamaya çalışmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Ira Marvin Lapidus, **Müdüni İslamiyye fi Ahdi'l-Memâlîk**, Ali Mazi (terc.), Beyrut: el-Ehliyye, 1987, 163-177.

⁸⁴⁵ Venedik, Ceneviz ve Piza'nın kazandıkları ayrıcalıkları koruma çabaları, bu devletlerle yapılan anlaşmalar, Kahire'deki konsoloslarının çalışmaları ve bunlar gibi ticari meselelerle ilgili bir değerlendirme için bk: Atan, 141; Piza-Memlûk ticari ilişkileri hakkında bk: Bahattin Keleş, *Memlûklerde Ticaret, Türkler*, Cilt 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 437.

⁸⁴⁶ Mahalle ve sokak isimlerine kadar Fustat ile ilgili olarak detaylı bilgi veren İbn Dokmak'ın kayıtları ile ilgili olarak bk: İbn Dokmak, **el-İntisar**, Cilt 1, 2-29; Barthold, Fustat'ın Yunanca-Latince bir kelime olup "Hendek ile çevrilmiş" anlamına geldiğini ve Arap fütuhâtı zamanında inşa edilen bir karargâh kent olduğunu iddia etmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: W. Barthold-F. Köprülü, 23.

yer yoktur.⁸⁴⁷ Fustat'tan sonra İskenderiye, Ayzab, Tennis ve Dimyat önemli kentlerdir. Fustat'ın önemi bu kentin Nil kıyısında olması ve merkezî bir konumda bulunmasından kaynaklanır. Güney tarafı Nil nehri ile bağlantılı olan Fustat ile Kahire arasında boş yer olmayıp bu iki kent arasında da doğrudan bağlantı vardır.⁸⁴⁸ Mısır ticaretinin önemli bir noktası ve gemilerin yüklerini boşalttığı bir yer olması nedeniyle Fustat büyük iktisadî avantajlar sağladı.⁸⁴⁹ Makdisî de Fustat'a gelen, orada yüklerini boşaltan ya da oradan yük alan gemilerin çokluğunu görünce ne kadar şaşırıldığını belirtmekte ve dünyanın neresinde bir meyve olgunlaşsa Fustat'a geldiğini ifade etmektedir.⁸⁵⁰

Memlûklar Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde ihracat ve ithalat bakımından sıkıntı yaşamadı. Çünkü sultan, tezde değinilmeye çalışıldığı gibi güvenliği sağlama konusunda titiz davrandı. Üstelik Nil nehrinin imkânları Memlûklara yardımcı oluyordu. Mısır bu nedenle kapalı bir ülke değildi. Nil sayesinde Asvan ile İskenderiye hattı çok faaldi. Nûbe tüccarları⁸⁵¹ Nil yardımıyla geniş bir ticaret ağına ulaşıyor, develeri kullanılarak Asvan'a, oradan da Nûbe'ye gidiyordu. Doğuda üretilen Çin, Hint ve Yemen malları Mısır'a Kızıldeniz yoluyla gelirdi. Bu mallar Mısır'a Aden halicinden Ayzab'a⁸⁵² kadar ulaşır, burada yük boşaltılırdı. Sonra deve sırtında çölde Kus'a⁸⁵³ kadar taşınır, Kus'tan Nil yoluyla Kahire'ye getirilen emtia kuzeybatıya Nil sayesinde Reşid'e⁸⁵⁴ ulaştırılırdı. Bu mallar Nâsirüddin Muhammed

⁸⁴⁷ Makdisî, **Ahsenü't-Tekasim**, 197; Ahmed Muhtâr Abbadî-Seyyid Abdulaziz Salîm, **Tarihü'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye fi Mısır ve's-Şam**, Beyrut: Darü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1981, 162.

⁸⁴⁸ Abbadî-Seyyid Abdulaziz Salim, 162.

⁸⁴⁹ Makrizî, **Hıttat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 185.

⁸⁵⁰ Makdisî, **Ahsenü't-Tekasim**, 198; Abbadî-Seyyid Abdulaziz Salim, 163.

⁸⁵¹ Nûbe coğrafyası, Asvan'dan Beyaz ve Mavi Nil'in birleştiği yere kadar olan geniş coğrafyayı ifade eder. Detaylar için bk: İbn İyas, **Nüzhetü'l-Ümem**, 188; Baz, **Memalikü'n-Nûbe**, 7; Rushdi Said, **The River Nile**, Pergamon Press: 1993, 28-31.

⁸⁵² Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde oldukça faal kullanılan bölgenin coğrafi ve iktisadi önemi hakkında bilgi edinebilmek için bk: Ebü'l-Fida, **Takvimü'l-Büldân**, 120-121; 1426 yılında Mekke'ye giden malların talan edildiği gerekçesiyle tahrip edilen Ayzab limanı ve Ayzab'ın kısa tarihçesi hakkında bilgi edinebilmek için bk: Nihal Şahin Utku, Kızıldeniz'in Kaybolan Liman Şehirleri - Şuaybe- Car- Kulzüm-Ayzab, **Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 19, Sayı 2, 2014, 121-136.

⁸⁵³ Kos/Kus ile ilgili olarak bk: Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, Cilt 4, 413; Ebü'l-Fida, **Takvimü'l-Büldân**, 110-111; İbn İyas, **Nüzhetü'l-Ümem**, 199; İbn Dokmak, **el-İntisar**, Cilt 2, 28-34.;

⁸⁵⁴ Reşid bölgesi hakkında bilgi edinebilmek için bk: Ebü'l-Fida, **Takvimü'l-Büldân**, 116-117; Bölgenin iktisadi önemi üzerine çalışan W. Heyd, Hindistan'dan Reşid'e ve oradan da batılı tüccarlara ulaşan emtia için aslında Mısır'da yüksek vergiler ödendiğini belirtir. Ancak müellif son derece zahmetli ve tehlikeli olan kara yolculuğu yerine (yani Suriye güzergâhı) Nil üzerinden işleyen yolun tercih edildiği tespitinde bulunur. Konuyla ilgili olarak bk: W. Heyd,

b. Kalavun'un kazdırdığı kanaldan İskenderiye'ye ulaşırdı. Bu kanal, detaylarını sultanın imar faaliyetlerini işlediğimiz bölümde verdiğimiz gibi 1310/ h. 710 yılında kazdırıldı.⁸⁵⁵

3.2.1. Fustat ve Dimyat

Ayzab çok önemli bir durak olup IX. yüzyılda Afrika, Arap ülkeleri ve Çin arasında ortak bir merkez gibi önemini korudu. Bu tarihten sonra ise Aden önem kazandı ve ticaret zamanla Kızıldeniz'den Süveyş'e kaydı. Bu bölge Kızıldeniz ve Akdeniz ticaretinin ortasında bir merkez olup, Çin ürünleri, Hint, Yemen ve Avrupa malları burada satılırdı. Fustat, Nil'e yakınlığı dolayısıyla Kahire'ye göre daha avantajlı bir yer oldu. Çünkü orada mallar birinci elden alınıyordu. Avrupa'nın ticari emtiası Dimyat ve İskenderiye yoluyla Mısır'a gelirdi.⁸⁵⁶ Dimyat'a gelen ürünler de Nil yoluyla iç bölgelere taşınırdı.

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Fustat'ta daha çok olmak üzere her iki kentte askerlerin ve emirlerin kullanabileceği gereçler satan çok sayıda dükkân vardı. Kahire'de yiyecek maddesi satan önemli çarşılar şunlardı: Beyne'l-Kasreyn Çarşısı, Bâbü'l-Fütuh Çarşısı, Harda Çarşısı ve Kasaplar Çarşısı. Kasaplar çarşısında koyun, keçi ve yeşillik satılırdı.⁸⁵⁷ Harda çarşısında koyun ve inek etleri, Bundukdarî çarşısında ekmek, meyve ve çeşitli kebab türleri satılırdı. Beyne'l-Kasreyn çarşısı da ürün çeşidi bol olduğu için dönemin önemli çarşılarından biriydi.⁸⁵⁸

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memâlik-i Sultaniye'nin çarşıları denetlediği ve alım satım işlerinin muhtesib tarafından sıkı bir şekilde kontrol edildiği görülmektedir. Hisbe teşkilatı tarafından vezinler ve mikyal⁸⁵⁹ kontrol edilir, aldatanlara ceza verilirdi. Zararlı yiyecekler de kontrol edilirdi. Melik Nâsır döneminde hareketli çarşılara sahip kentler arasında sayılabilecek olan Dimyat, pamuğun çokça yetiştirildiği bir yer olduğu için mensucatın da geliştiği yerlerden

Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, Enver Ziya Karal (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, 429.

⁸⁵⁵ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 334.

⁸⁵⁶ Ebü'l-Fida, **Takvimü'l-Büldân**, 113-117.

⁸⁵⁷ Temmuz 2016'da çektiğimiz ve Fatimî Dönemi Kahire'sinin mirası olan Babu'l-Fütûh'un fotoğrafi için ekler bölümüne bakınız.

⁸⁵⁸ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 323.

⁸⁵⁹ Mikyal, keyl adı verilen ve hem bir ağırlık hem de uzunluk ölçüsü olarak kullanılan bir ölçü birimidir. Keylin bölgelere göre değişen değerleriyle ilgili olarak bk: Hinz, 49.

biriydi. Makrizî'nin verdiği bilgiye göre Dimyat bünyesi içinde sayabileceğimiz Debik ve Şata'da dikilen *Debikiyye* ve *Şatviyye* adlarıyla şöhret bulmuş kumaşlar Kâbe kisvesi için kullanılırdı.⁸⁶⁰ Aynı müellif, *Şatviyye* kumaşlarından Kâbe kisvesinin dikilmesinin yanı sıra *Debikiyye* kumaşlarıyla üretilen altın yaldızlı başlıkların 5000 dinara kadar alıcısı olduğu bilgisini vermektedir.⁸⁶¹

3.2.2. İskenderiye

İskenderiye, tarihin en eski dönemlerinden itibaren önemli merkezlerden biri olmuştur. Doğudan ve batıdan gelen gemiler yüklerini burada boşaltırlardı. Üstelik Mısır içinde yetişen ürünler ya da üretilen mallar buradan başka bölgelere dağıtılırdı. İskenderiye, şap, mensucat, *Debikiyye*, *Tenisiyye* ve başka türden ticari emtianın toplanıp dağıtıldığı merkezlerden biriydi.⁸⁶²

Memlûklar döneminde İskenderiye ticari alanda çok önemli bir şehirdi. Oradan Ortadoğu'ya bakla, zencefil, baharat ve parfüm çeşitleri gelirdi. Bunun dışında Avrupalılar buraya çömlek malzemeleri için gelirlerdi. Avrupalılar İskenderiye'de çok önemli merkezler kurmuşlardı ve buraya Avrupa'dan hatta Hindistan'dan kumaş almaya gelenler vardı. İskenderiye'de sadece kumaş için sultanlara ait özel mahzenler olup, sultan ihtiyaç duyduğunda faaliyete geçerdi. Ayrıca İskenderiye'deki mahzenlerde ahşap mallar, sabun, demir ve mermiler saklanırdı. Memlûklar doğuda bulunan şehirlerle ticareti kolaylaştırmak için yollar açtılar. Yemen, Hindistan ve Habeşistan yolları onların çok değer verdiği güzergâhlardandı. M.C. Surûr, özellikle Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun döneminde bu yollara büyük önem verildiğini ifade etmektedir.⁸⁶³ Komşu ülke ve bölge hükümdarları Hicaza giderken Mısır'da kaldıkları ve Melik Nâsır'ın çeşitli misafirler ağırladığı bilinmektedir. Bundan dolayı ticarî ilişkilerin daha da geliştiğini ileri sürmek mümkündür.

⁸⁶⁰ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 397; Abbadî-Seyyid Abdulaziz Salim, 166.

⁸⁶¹ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 398; Abbadî-Seyyid Abdulaziz Salim, 166.

⁸⁶² Abbadî-Seyyid Abdulaziz Salim, 164; İskenderiye'nin önemi için ayrıca bk: İbn İyas, **Nüzhetü'l-Ümem**, 170-183; İbn Dokmak, **el-İntisar**, Cilt 2, 116-137; Ceradât, 166.

⁸⁶³ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 336-337.

3.2.3. Tennis ve Kus

Kaynaklar incelendiğinde Tennis ve Kus'ta değişik sanayi kollarının geliştiği ve bunun doğal sonucu olarak buralarda çarşıların ün kazandığı göze çarpmaktadır. Örneğin ipek ve kumaş sanayisi (mensucat) Tennis'te gelişmişti. Tennis kumaşları değerli kumaşlar arasında dünyanın en meşhur mensucatu arasındaydı. Burada üretilen kumaşlardan yapılmış elbiselerin değeri bazen 1000 dirheme ulaşırdı.⁸⁶⁴ Makrizî'nin kayıtlarını kullanan bazı kaynaklar Tennis'in çok zengin bir bölge olduğu ve Fatımî halifelerinin altın işlemeli elbiselerinin burada imal edildiği bilgisini vermektedir.⁸⁶⁵İbn Cübeyr'in de benzer ifadelerle bölgenin önemini vurguladığı görülmektedir. Ona göre Ayzab ve Nil arasındaki kabilelerin yanı sıra Yemen, Hindistan ve Habeşistan'dan gelen hacılar ve tüccarlar Kus'ta buluşurlardı.⁸⁶⁶Kısaca söylemek gerekirse burası sözü edilen yerlerin kavşak noktası konumunda bulunuyordu.

Gerek ana kaynaklardaki bilgiler gerekse araştırma-inceleme eserlerine yansıyan yorumlar dikkate alındığında Haremeyn politikasına büyük önem veren Muhammed b. Kalavun'un konuya salt dini ve siyasi açıdan bakmadığı, aynı zamanda iktisadi getirileri de düşündüğü anlaşılmaktadır. Bu nedenle Melik Nâsır'ın hacılar ve tüccarlar için her türlü altyapıyı hazırlayarak onları Kus'ta buluşturmasının çok yönlü bir politika olduğu söylenebilir.

3.2.4. Kulzum

Kızıldeniz'in stratejik önemi ve tarihçesi üzerine bir çalışma yapmış olan Ceradât'a göre burası -tıpkı Akdeniz'in Anadolu'ya komşu olmasından dolayı *Bahr-i Rum* adıyla anılması gibi- Mısır'ın doğusundaki bölgede bulunan Kulzum şehriden dolayı *Bahrü'l-Kulzum* adı ile anılır.⁸⁶⁷ Kızıldeniz bir yönü ile Süveyş'e diğer yönü ile Yemen'e kadar uzanır ve doğu-batı arasındaki ticari güzergâh üzerindedir.

Kızıldeniz İslami dönemden önce de çok önemli bir yerdi. Mısır'a hâkim olan devletler, tarih boyunca Kızıldeniz'e çok önem vermiştir. Çünkü Mısır'ın doğu kısmı

⁸⁶⁴ İdrisi, *Nüzhëtü'l-Müştâk*, 156; Abbadî-Seyyid Abdulaziz Salim, 165.

⁸⁶⁵ Abbadî-Seyyid Abdulaziz Salim, 165.

⁸⁶⁶ **İbn Cübeyr Seyahatnamesi**, 65.

⁸⁶⁷ Ceradât, 161.

Kızıldeniz sahilindedir ve sahil boyu uzun bir mesafe tutar. Mısır, Doğu Afrika ve Arap yarımadası ile tarihin çok eski dönemlerinden beri sıkı ilişkiler içindeydi. Öyle ki firavunlar döneminden önceleri bile ilişkiler vardı. Perslerin Mısır'a hâkim olduğu dönemlerde bile bu böyleydi. Doğunun ürünleri Kızıldeniz yoluyla Mısır üzerinden batıya nakledilirdi. Mısır ve Sudan arasında Nil üzerinden veya karayoluyla ulaşım mümkündü. Buna rağmen Mısır'lular genellikle Kızıldeniz güzergâhını tercih etti. Bunun iki nedeni vardır; birincisi, karayoluna göre Kızıldeniz yolu üzerinden yapılabilecek ticaret hacmi daha yüksek olabilirdi, ikinci sebep ise Nil ve karayolu güzergâhı daha zahmetliydi. Nil vadisi yerleşimcileri Arap yarımadasından ticari mal satın alıyorlardı. Bu pazar Doğu ticaretine açılırdı. Bunun tersi de geçerliydi. Bu durum Nil vadisi sakinleri için hem yararlı hem zararlıydı. Çünkü bu ticaretten asıl kazançlı çıkanlar Arap yarımadası tüccarlarıydı.⁸⁶⁸

Kulzum Mısır ve Şam bölgesi için vazgeçilmez bir öneme sahip olup olup, Hicaz'a gidecek emtianın da taşındığı bir yer durumundaydı. İbn Hurdazbih burada onlarca farklı dil konuşan tüccarların, köle ticareti dâhil olmak üzere çeşitli ticari bağlantılar kurduğunu yazmaktadır. Kulzum'dan Cidde'ye ve oradan da Hindistan'a uzanan işlek bir ticaret yolu vardı. Ancak Ayzab'ın gelişmeye başlamasından sonra burası ikinci plana düştü.⁸⁶⁹

3.2.5. Suriye Bölgesi

Mısır coğrafyası antik dönemlerden beri⁸⁷⁰ Suriye ve Anadolu ile yakın siyasi, iktisadi ve sosyal münasebetler geliştirmiştir. Orta Çağ coğrafyacıları da kendi dönemlerinde bu münasebetlerin hangi kanallarla sağlandığı konusunda açık bilgiler vermektedir. İbn Hurdazbih, Fırat nehrinin üzerindeki Habur, Rahbe ve diğer yerlerin bu bağlantının sağlanmasına önemli katkılar yaptığını tespit etmektedir.⁸⁷¹ Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Devri'nde birbirine sıkı bağlarla bağlanan Mısır-Suriye hattında bulunan şehirler ve ara duraklar hakkında bilgi vermek, dönemin

⁸⁶⁸ Ceradât, 40.

⁸⁶⁹ İbn Hurdazbih, 153; İbn İyas, **Nüzhetu'l-Ümem**, 204; Abbadî-Seyyid Abdulaziz Salim, 166.

⁸⁷⁰ Mısır tarihinin en erken dönemlerinden beri bu bölgenin iktisadi değeri bilinmekte ve bu nedenle bu bölge için çeşitli mücadeleler yapılmaktadır. Suriye bölgesi için yapılan bilinen tarihin en eski mücadeleleri ve Kadeş Savaşı ile ilgili olarak bk: Yusuf Ziya Özer, **Mısır Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1939, 175.

⁸⁷¹ İbn Hurdazbih, 74.

iktisadi hayatının üzerine oturduğu temelleri anlamak açısından yerinde olacaktır. İbn Hurdazbih, Memlûk coğrafyasının tarihsel geçmişini ve bu bölgenin önemini çeşitli ayetlere dayandırarak tasvir etmektedir. O, zenginliği ile dillere destan İrem şehrinin Dımaşk olduğunu⁸⁷² ve bu şehrin, Hz. Nuh'un şehri olduğunu yazmaktadır.⁸⁷³ Melik Nâsır döneminde adeta ikinci bir merkez olan Şam bölgesinin önemli kentleri arasında; Baalbek, Lübnan, Trablus, Beyrut, Sayda, Havran, Berka, Cibal, Busra, Amman ve Câbiyye kentleri vardır.⁸⁷⁴

Suriye bölgesi ile ilgili siyasi tarih konularında olduğu gibi iktisadi ve sosyal konularda yazılmış eserlerde de bolca malumat bulmak mümkündür. Gerek ana kaynaklar gerekse bu kaynaklardaki bilgilerden yararlanılarak telif edilen inceleme eserleri ve makaleler bu bölgenin farklı yönlerini aydınlatma açısından önemli bilgiler sunar. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Suriye bölgesinin mali yönetimi üzerine çalışan S.Tsugitaka'nın Nüveyrî ve Ömerî'nin bölge deneyimlerini örnek göstererek verdiği bilgiler önemlidir. Nitekim bakıldığında, Nüveyrî'nin Suriye'de - Trablus'ta- Nâzirü'l-Ceyş görevini 1311-1313 yılları arasında yürüttüğü için bölgenin tarımsal vergi sistemini oldukça iyi bildiği görülmektedir. Bu nedenle Nüveyrî Kahire'ye döndükten sonra yazdığı meşhur eserinde⁸⁷⁵ bölgenin vergi sistemiyle ilgili olarak değerli bilgiler vermiştir. el-Ömerî de Suriye'de mevsimsel yağışların durumuna göre değişim gösteren çeşitli ürünler yetiştirildiğini ifade ettikten başka, akarsuların da sınırlı miktarda tarımsal üretim için kullanıldığı bilgisini vermektedir. Tarımsal ürünlerin miktarı da özellikle nisan ayında düşen yağmur miktarıyla doğru orantılıydı. Tarımsal alanların nadas uygulamasından dolayı yarısının kullanılamaması tarım sektörünü olumsuz etkileyen bir durumdu.⁸⁷⁶

Kaynaklardaki bilgiler değerlendirildiğinde Suriye bölgesi çiftçilerinin bazen ürünlerin yarısını vergi olarak verdikleri ancak bu durumun olağanüstü dönemler için

⁸⁷² İbn Hurdazbih'in eserinde adı vermediği ayetin Fecr suresi 8. Ayeti olduğu kanaatindeyiz. İlgili ayette İrem Şehri'nden "Beldeler içinde benzeri yaratılmamış bir belde" şeklinde bahsedilmektedir. Bkz: Kuran-ı Kerim, 89/8.

⁸⁷³ İbn Hurdazbih, 76

⁸⁷⁴ İbn Hurdazbih, 77.

⁸⁷⁵ Nüveyrî'nin *Nihaytü'l Ereb fi Fûnunu'l Edeb* adlı eseri Memlûk tarihi araştırmaları için, özellikle de Melik Nâsır dönemi için ilk elden kaynak niteliği taşımaktadır. Tez çalışmasındaki dipnotlarda gösterildiği gibi Nüveyrî'nin bu eserden sıklıkla yararlanmıştı.

⁸⁷⁶ Sato Tsugitaka, *Fiscal Administration in Syria during the Reign of Sultan al-Nâsir Muhammad*, **Mamluk Studies Review**, XI,-1- 2007, 20.

geçerli olduğu söylenebilir. Zira genellikle çiftçiden öşür alınır. Vergi amilleri toplam geliri kayda geçirir ve bu gelir üzerinden nakdî ya da aynî olarak bu vergiler toplanır.⁸⁷⁷

Suriye’de geçerli olacak vergi oranını belirlemek için tarih boyunca defalarca yapıldığı gibi Memlûk sultanları da çeşitli tarihlerde kadastro çalışmaları yaptılar. Bu çalışmanın detayları ayrı bir bölüm olarak tezde işlendiği için burada tekrar edilmeyecek ancak konuyla ilgili kısmına kısaca değinilecektir. Muhammed b. Kalavun, 1313 yılında Suriye’de, 1315 yılında Mısır’da, 1317 yılında Trablus’ta ve 1325 yılında Halep’te kadastro çalışması yaptırmıştır. Suriye Bölgesi’ndeki çalışma, Dımaşk, Humus, Baalbek, Gazze, Safed ve Sayda’da yapılmıştır.⁸⁷⁸

Yapılan çalışmanın etkilerini ve sonuçlarını tam olarak ortaya koymak eldeki bilgilere göre oldukça zor olsa da Memlûk tarihçileri bu çalışmayla ilgili bilgiler vermiştir Makrizî’nin verdiği bilgilere göre 1313 yılı Hac dönüşünde Melik Nâsır Dımaşk’a kadastro çalışmalarını da yerinde görmek için uğradı. Kadastro çalışmalarını yönetmek için Alemüddin Sencer el-Cavelî’yi görevlendirdi.⁸⁷⁹

Mısır’da yapılan ravk çalışmasından sonra 1317 yılında Trablus’ta da bir çalışma yapıldı. Burada yapılan çalışmanın detaylarını veren Tsugitak’ya göre çalışmayı yürütmek için görevlendirilen kişi Kadı Şerefüddin Yakup idi. Kadı Şerefüddin Trablus’a giderek tüm bölgeyi detaylı olarak gezerek raporlar hazırlamıştır. Kadastro yapıldıktan sonra kadı, elindeki raporlarla Kahire’ye gitmiştir. Söz konusu rapor, ikta dağılımına⁸⁸⁰ temel olmuştur. Bu rapora göre bölge iktaları kırk emirden altısı arasında paylaştırılmıştır. 1317/ h. 717 yılı ramazan ayında tamamlanan bu çalışma sonucunda toplamda 110.000 dirhem tutarında bir vergi miktarı yürürlükten kaldırılmıştır.⁸⁸¹

⁸⁷⁷ Nüveyrî, *Nihaytü'l-Ereb*, Cilt 8, 252; Tsugitaka, *Fiscal Administration*, 25.

⁸⁷⁸ Tsugitaka, *Fiscal Administration*, 27.

⁸⁷⁹ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/I, 227; Sencer el-Câveli hakkında bk: İbn Dokmak, *el-Cevherü's-Semin*, 358.

⁸⁸⁰ Kalkaşandi tarafından detayları verilen ikta gelir tablosuna göre Mısır’da görev yapan Emir-i Mie rütbesindeki bir görevli yıllık 80.000 ile 200.000 dinar arasında ikta gelirine sahipken Şam bölgesi emirleri bu oranın üçte ikisini istihkak ederdi. Detaylı bilgi için bk: Kalkaşandî, *Subhü'l-Â'şâ*, Cilt 4, 50-52.

⁸⁸¹ Tsugitaka, *Fiscal Administration*, 30.

Yürürlükten kaldırılan vergiler arasında; 70.000 dirhem tutarında kutlama vergisi, 10.000 dirhem tutarında hapisane vergisi, 5.000 dirhem tutarında şeker yetiştirilen alanlardan alınan vergi bulunuyordu. Ayrıca 10.000 dirhem tutarında çeşitli emlak vergisi kaldırılmıştır. Bazı bölgelerden feddan başına alınan arazi vergileri, 4.000 dirhem tutarında hasat vergisi, 6.000 dirhem tutarında mera ve tuz vergisi yürürlükten kaldırılmıştı.⁸⁸²Kaldırılan vergiler arasında Müslüman halktan alınan bazı vergiler yanında Hıristiyanlardan alınan vergiler de bulunmaktaydı. Bu düzenlemeler Memlûk toplumuna hutbelerden okunarak ilan edildi. Yukarıda adı geçen muafiyet maddeleri toplamda yıllık yaklaşık 110. 000 dirhem tutarındaydı.

Halep'te 1325/ h. 725 yılında yapılan ravk çalışmasının Emir Cemaleddin Moğoltay yönetiminde bir ekip tarafından sonuçlandırıldığı görülür. Bu çalışmanın 80 gün sürdüğü⁸⁸³ ve çalışma sonunda iktaların dağıtımında bazı yeni düzenlemelerin hayata geçtiği söylenebilir.

3.2.6. Ürdün Bölgesi

Memlûk hâkimiyet alanında bulunan günümüz Ürdün topraklarının özellikle teze konu olan Melik Nâsır için önemi büyüktür. Zira Kerek'te zorunlu ikamete mecbur olmuş ve buradan döndükten sonra üçüncü defa tahta çıkarak Memlûk Devleti'ni en uzun süre yöneten hükümdar olmuştur. Bu bölgede; Taberiye, Samiriyye, Beysan⁸⁸⁴ ve Remle yoluyla Filistin'e kadar uzanan kentler vardır. Filistin bölgesinde ise Remle ve İlya⁸⁸⁵ kentleri olup, burası Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın yönetim merkeziydi. Hz. İbrahim'in kabri de bu kentin yakınındadır. Yafa, Kayseriyye, Nablus, Askalan ve Gazze⁸⁸⁶ kentleri bölgenin diğer yerleşim yerlerindedir.⁸⁸⁷

⁸⁸² Tsugitaka, **Fiscal Administration**, 32; İbn Tagribirdî, Muhammed b. Kalavun'un iptal etmiş olduğu vergilerin isimlerini, nerelerden hangi gerekçelerle ve hangi oranlarda alındığını uzun bir liste halinde vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Tagribirdî, **en-Nüçûm**, Cilt 9, 38-41.

⁸⁸³ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 264; Tsugitaka, **Fiscal Administration**, 33.

⁸⁸⁴ Kaynaklarda Aynicâlût, Ayn-ı Câlût ya da Ayn Câlût adlarıyla geçen ve Memlûklar tarafından Moğolların batıya doğru ilerleyişinin durdurulduğu savaşın gerçekleştiği yer, Filistin'de Beysan'ın yakınlarındaki küçük bir yerleşim yeridir. Konuyla ilgili olarak bk: Abdülkerim Özaydın, Aynicâlût Savaşı, **DİA**, Cilt 4, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 375-376; Savaşın Memlûk Devleti'nin kuruluş ve kurumsallaşması üzerindeki etkileri için bk: Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri**, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1994, 89-92.

⁸⁸⁵ İbn Hurdazbih: "*İlya, Beytü'l Makdis demektir.*" ifadelerine yer vermektedir.

⁸⁸⁶ Askalan, Tevat'ra Aşkelon adıyla geçer ve Yafa'nın 60 km kadar güneybatısında bulunur. Tarih boyunca defalarca farklı güçler arasında el değiştiren Askalan kenti, 1270 yılında Zâhir Baybars

Mısır coğrafyasının önemli kentleri arasında: Menuf, Şarkiyeye, Bûsir, Feyyum, Ahnas, Uşmum, Suyut, Kahka, Behensa, İhmim, Kina, İsna, Asvan, Nûbe, İskenderiye, Kulzum, Eyle, Menuf, Aynü'ş-Şems, Sağıra, Reşid, Buhayra, Said, Tennis, Dimyat şehirleri vardı. Yalnızca Suriye ve Anadolu hattıyla değil, batı bölgeleriyle de yakın ilişkiler geliştiren Memlûkların, Fustat'tan Mağribe giden yol üzerindeki Zati's-Sahil, Rafika, İskenderiye, Mina, Zatü'l-Hûmam, Hâniye, Tahûne, Kenaisü'l-Hadid, Kasrû'ş-Şemmâs⁸⁸⁸ gibi şehirlere de önem verdikleri söylenebilir.

3.3. Memlûk İktisadi Hayatını Etkileyen Dış Faktörler

3.3.1.İspanya Bölgesi

İspanya, günümüzde Avrupa kıtasının güneybatısındaki İber yarımadasında yer alan bir ülkedir. Bu bölge İslam coğrafyacılara tarafından Endülüs şeklinde adlandırılmıştır. 711 yılında Tarık b. Ziyad komutasındaki İslam ordusunun ilk fetihlerinden 1492 yılında Müslümanların kesin olarak egemenliklerinin sona erdiği zaman kadar yaklaşık sekiz asır bu bölgedeki İslam hâkimiyetinden söz etmek mümkündür. İspanya'daki İslam devletlerinin buradaki hâkimiyet dönemleri M. Özdemir tarafından beş dönem halinde incelenmekte⁸⁸⁹ ve Hıristiyan krallıkların zaman içinde kendi hâkimiyet alanlarını genişleterek günümüz İspanyasının temellerini nasıl attıkları anlatılmaktadır.

İspanya'daki krallarla Memlûk sultanları arasındaki ilişkilerin Muhammed b. Kalavun öncesine dayandığı görülmektedir. Öyle ki Kastilya⁸⁹⁰ Kralı Alfonso ve

tarafından haçlı işgali tehlikesine karşı yıkılmıştır. İbn Hurdazbih, kendi döneminde buranın önemli bir yer olduğunu söylese de Askalan, Memlûklar döneminde önemini kaybetmiştir. Günümüzde Yahudi işgali altında olup burada Tel-Aşkelon adıyla yeni Yahudi yerleşimleri kurulmuştur. Detaylı bilgi için bk: Mustafa Fayda, Askalan, **DİA**, Cilt 3, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 487-488; Güneybatı Filistin'deki Gazze şehrinin tarih boyu idari yönden Filistin bölgesine bağlı olduğu görülse de ticari yönden Mısır'la daha sıkı bağlar kurduğu anlaşılmaktadır. Kahire'nin emniyeti açısından adeta ileri bir karakol mesabesinde olan Gazze'ye Memlûk sultanlarının –Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun da uğramıştır- Hac ziyaretleri sırasında mutlaka uğradıkları görülmektedir. Gazze tarihi hakkında bilgi edinmek için bk: Mustafa L. Bilge, Gazze, **DİA**, Cilt 13, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 534-536

⁸⁸⁷ İbn Hurdazbih, 78- 80

⁸⁸⁸ İbn Hurdazbih, 82-83.

⁸⁸⁹ Mehmet Özdemir, Endülüs'ün Yıkılışı Üzerine Mülâhazalar, **Endülüs'ten İspanya'ya**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 25-48.

⁸⁹⁰ Kastilya, İber yarımadasının orta kesimlerindeki birçok kaleden oluşan bölgeyi ifade eder. Kurtuba'ya bağlı bir belde olan Aldor'dan başlamak suretiyle Endülüs'ün mühim kentlerinin

Mansur Kalavun'un 1281 tarihinden itibaren hediyeleştikleri bilinmektedir.⁸⁹¹ Aragon Kralları da Mısır'la iyi ilişkiler kurarak 1290 yılında Kalavun ile bir anlaşma yaptılar. Aragon Kralı Latinlerin Mısır'a saldırması durumunda Memlûklarla işbirliği yamayı kabul etti. Memlûklar kutsal bölgelere hâkim olduğu için Aragon Kralı II. Jaims,⁸⁹² Memlûklar ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Bu siyaseti takip etmesinin tek nedeni, onların yalnızca kutsal yerlere olan ilgisi değil, aynı zamanda önemli bir gelir kaynağı olan Mısır ticaretinden de faydalanmak istemeleriydi. Aragon Krallığı, Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun ile de çeşitli ticari görüşmeler yaptı ve anlaşmalar imzaladı. Melik Nâsır Dönemi'nde taraflar arasında ilk elçi teatisinin 1300 yılında gerçekleştiği görülmektedir. Aragon kralı II. Jaims, İki ülke arasında ticaret yapan kişilerin güvenliğinin sağlanması ve Kudüs'e⁸⁹³ giden Hıristiyan hacıların emin bir şekilde seyahat etmesi hususunda sultandan ricacı oldu. Muhammed b. Kalavun'un 6 Nisan 1300/ 13 Şevval 699 tarihli cevabı, tüccarların güvenliğinin sağlanacağı şeklinde idi.⁸⁹⁴

Sultan mezkûr mektubunda Moğollara karşı kazandığı zaferden de bahsederek artık hacıların bölgede sıkıntı yaşamayacağını ifade ediyordu. Aragon Kralı II. Jaims 1303 yılında hem Memlûk sultanına hem de emirlere kıymetli hediyeler getiren bir elçi yollamıştı. Gelen elçi, bu sefer kapalı olan kiliselerin açılması ve İskenderiye'de tutuklu bulunan Barselonalı tüccarların serbest bırakılması talebini dile getirmişti.⁸⁹⁵

Avrupa ve Mısır arasında ticarete dayalı iyi ilişkilerin esasen Memlûkların Akkâ'yı almasına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bundan sonra Avrupalılar intikam almaya karar verdiler. Papalık, intikamı teşvik etmeye başladı. Üstelik Mısır ile

alfabetik bir şekilde sıralandığı bir çalışma için bk: Ziya Paşa, **Endülüs Tarihi**, Cemil Çiftçi (haz.), İstanbul: Mostar, 421-438.

⁸⁹¹ Kastilya Kralı Alfonso ile Mansur Kalavun 1281 yılında bir ittifak anlaşması yapmışlardı. Anlaşmanın detayları için bkz: Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 262.

⁸⁹² Günümüzde İspanya'nın özerk bir bölgesi olan Aragon'un merkezi Zaragoza'dır. II. Jaims ise, İspanya'nın kuzeydoğusunda varlığını 1035-1833 tarihleri arasında sürdüren Aragon Devleti'nin krallığını yapmıştır. Aragon Krallığı ile ilgili olarak bk: Abdülkerim Özaydın, Aragon, **DİA**, Cilt 3, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 263-265; Jaims II'nin dini ve ticari talepleri ile Memlûk uleması ve halkın tepkisi arasında sıkışan Muhammed b. Kalavun dönemi Aragon Memlûk ilişkileri konusuna odaklanmış bir çalışma için bk: K. S. Parker, Jaimss II of Aragon (1291-1327) :Protector of the İndigenous Christians in the Mamluk Empire? Farnham: **Cáceres** (25-29 June), eds: Luis Garcia-Guijerra and Manuel Rojas , Spain, 2012, 10, (pp.1-17).

⁸⁹³ Kendi içinde önemli bağlantıları olduğu anlaşılan Remle, Nablus ve Kudüs (Beytü'l-Makdis) hakkında genel bilgi edinebilmek için bk: Ebü'l-Fida, **Takvimü'l-Büldân**, 240-241.

⁸⁹⁴ Atiya, **Egypt and Aragon: Embassies**, 18-19.

⁸⁹⁵ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 262-264.

önemli malların ticaretini yasakladı. Ahşap, demir ve Memlûkların savaşta faydalanabileceği malzemeler yasak kapsamındaydı. Papa IV. Nikola, VIII. Boniface ve XI. Benoit bu yönde emirler çıkardılar.⁸⁹⁶

Papa V. Clement⁸⁹⁷ 1308 sonbaharında bir yazı yazarak çeşitli bölgelere gönderdi. Bu yazıda, Mısır'la ticaret yapanların mallarının zapt edilmesinde bir sakınca olmadığı dile getiriliyordu. Ancak Aragon Kralı II. Jaims başta olmak üzere bazı devletler buna uymadı ve Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a elçiler göndererek iyi ilişkiler kurmak istediğini söyledi. Aragon Kralı II. Jaims, Haçlı birliğine katılmayarak Memlûklarla ticarete devam etti. İtalyan şehir devletlerinden biri olan Cenova da Memlûklarla ticarete devam etti. Aynı şekilde Venedik 1302'de -yani Akkâ'nın alınmasından 11 yıl sonra- Melik Nâsır'a bir haber göndererek, Kalavun zamanındaki iyi ilişkilerin tekrar kurulmasını isteyince sultan da bu mektuba olumlu cevap verdi.⁸⁹⁸ Francesco de Candi elçi olarak⁸⁹⁹ İskenderiye'de görevlendirildiyse de sonraki dönemde Venedik'te bazı tartışmalar oldu. Venedikliler papaya 1317'de başvurup ticaret yasağının kaldırılmasını veya yumuşatılmasını istediler. Papalık da bunun üzerine savaş malzemesi satışının yasak olmaya devam ettiğini ancak başka ticari malların satılabileceğini söyledi.⁹⁰⁰

⁸⁹⁶ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 340; VIII. Boniface (1294-1303) ile Philip le Bel (Güzel Filip) arasında başlayan ve Papa aleyhine neticelenen mücadele ve sonrasındaki süreç için bk: Halim Işık, **Aziz Petrus'tan Papa Ratzinger'e Papalık Tarihi**, İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2006, 56-57.

⁸⁹⁷ V. Clement, XI. Benedikt'ten sonraki Papa olup, Muhammed b. Kalavun ile de çağdaştır. 1309-1314 yılları arasında bu görevi yürüten V. Clement'ten sonra da XXII. John Papalık makamına geçmiştir. Papalık tarihinin tam kronolojisi için bk: Ullmann, 372-376.

⁸⁹⁸ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 341; Memlûk-Venedik ilişkileri ile ilgili olarak yapılan çalışmalar taraflar arasındaki anlaşmaların son derece detaylı olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmalar anlaşma metinleri üzerinden değerlendirildiğinde bu metinler, farklı dinden olmalarına rağmen tarafların ortak menfaat söz konusu olduğunda ortak zemin bulabildiklerini de ortaya koymaktadır. Bir örnek olmak üzere 1302 tarihli anlaşmada Memlûklar kendi hâkimiyet alanlarında batan ya da karaya vuran Venedik gemilerinin malların dokunmadan ilgili elçiye teslim etmeyi taahhüt etmişti. Aynı metinler Hıristiyan liderler tarafından yasaklanan silah ve gemi yapımında kullanılan demir ve kerestenin de Memlûklara satıldığını ortaya koymaktadır. Detaylı bilgi için bk: Maria Pia Pedani, Bahrî Memlûklarla Venedikliler Arasındaki Ticari Anlaşmalar, Mahmut Yavaş (çev.), **Türkler**, Cilt 5, Ankara: Yani Türkiye Yayınları, 2002, 425-426.

⁸⁹⁹ Elçilik makamı, ister kişi ya da bir grubu ister devleti temsil etsin tarih boyunca önemli olmuştur. Öyle ki bu nedenle elçilik görevi yürütenlere hem bazı yükümlülükler hem de bazı imtiyazlar sağlanmıştır. Konuyla ilgili olarak bk: Hüseyin Ağâh Bey, **Sefir ve Şehbenderler Hukuk ve Vezâifi**, Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1312, 3-41.

⁹⁰⁰ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 342.

3.3.2. Sudan Bölgesi

Memlûk kaynaklarında *Bilâd-ı Nûbe* şeklinde geçen bölge, günümüzde Mısır ile Sudan arasında kalan toprakları ifade etmektedir. Bölgenin büyük bölümü Sudan sınırları içerisinde yer almaktadır. Memlûklar, önemli iktisadi ve siyasi bağlar kurdukları Nûbe'ye hâkim olunca Orta Nil⁹⁰¹ bölgesine yerleşme imkânı buldular. Üstelik bu bölgede Arap-İslam kültürü de hızla yayılmaya başladı. Bunda Ezher'in birikiminin katkısının büyük olduğu⁹⁰² ve İslamiyet'in o bölgede güçlendikten sonra Arapların Nûbe bölgesinde küçük feodal devletçiklere benzer siyasi yapılar kurmaya başladığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda adı geçen bu coğrafyadaki Arap yerleşimlerinin belli başlı emirlikleri ise şunlardı: *el-Abdulâb*, *el-Func*, *es-Seklî*, *el-Fûr* ve *el-Müsebbeât*. Bu emirliklerin en önemlisi Doğu Sudan'ın kuzeyinde yer alan *el-Abdulâb Emirliği* idi. Bu emirlik oldukça teşkilatlı ve güçlü olup, tüm coğrafyada kendi kültürünü hâkim kıldı. Mısır'daki âlimler Müslümanlığı yaymak gibi önemli bir görevi gönüllü olarak yüklenebilmek için Nûbe coğrafyasına doğru göç ettiler.⁹⁰³ Memlûklar döneminde bölgeye göç eden Araplar bunun kanıtıdır.⁹⁰⁴

Orta Çağ'da Nil vadisi Sudan'ı diye bir kavram olmadığı görülmektedir. Çünkü Nûbe coğrafyası şimdiye göre çok büyüktü. Bu coğrafya Memlûklar döneminde Asvan'dan⁹⁰⁵ Mavi ve Beyaz Nil'in birleştiği yere kadar olan bölgeyi, hatta Mavi Nil'in⁹⁰⁶ bir bölümünü de içermekteydi. Müslüman tarihçilere göre Sudan, Kızıldeniz'den doğuya doğru Atlantik'e kadar uzanmaktaydı. Daha net bir tanımlama yapmak gerekirse Nûbe *Nil Vadisi Sudan'ıdır*.⁹⁰⁷ Muhammed b. Kalavun

⁹⁰¹ Nil nehrinin bölümleri ile ilgili olarak bk: Baz, **Memalikü'n-Nûbe**, 7.

⁹⁰² el-Ezher, yalnızca Mısır'ın değil bir bakıma İslam dünyasının sosyal, kültürel, dini hayatını şekillendirecek etkiler yapmıştır. el-Ezher'in kuruluşu, gelişimi, yapısı, bu kuruma yapılan müdahaleler, Fatimî ve Abbasî hakimiyetindeki tutumu ile Muhammed b. Kalavun Dönemi'ndeki durumu hakkında bilgi edinebilmek için bk: Ali, **Devrü'l-Ezher**, 9-55.

⁹⁰³ Memlûklar döneminde Mısır'dan iç bölgelere yaşanan bu göç hadisesini Osmanlı kuruluş döneminde Balkan coğrafyasına yapılan ve Barkan'ın Kolonizatör nitelikli olarak tavsif ettiği göçlere benzetebiliriz. İslam dinini tanıtmak, yeni yerleşim yerleri kurarak şenlendirme dâhil çok yönlü bu hareketin detayları için bk: Ömer Lütfi Barkan, **Kolonizatör Türk Dervişleri**, İSAM Kütüphanesi, Yavuz Argıt Bölümü, Demirbaş no: 116712, 14-55.

⁹⁰⁴ Baz, **Memalikü'n-Nûbe**, 8.

⁹⁰⁵ Said bölgesinin son şehri olarak İbn İyas tarafından tanımlanan şehrin genel özellikleri ile ilgili olarak bk: İbn İyas, **Nüzhetü'l-Ümem**, 194; Şehrin stratejik önemi için bk: Ceradât, 168;

⁹⁰⁶ Kaynaktan başlamak suretiyle Nil nehrinin Sudan, Nûbe, Etiyopya ve Mısır coğrafyası dahil olmak üzere izlediği tüm güzergâh hakkında bilgi edinebilmek için bk: Said, **The River Nile**, 7-91.

⁹⁰⁷ Baz, **Memalikü'n-Nûbe**, 9.

Dönemi'nde bu bölgeye siyaseten hâkim olmak ve Nûbe kaynaklarından yararlanmak için gösterilen çabaların asıl nedeninin iktisadi çıkar olduğu görülmektedir.

3.3.3. Haremeyn Bölgesi

Mısır coğrafyası hariçte tutulup Memlûk hâkimiyet alanları düşünüldüğünde belki de Memlûk Sultanları'nın en hassas oldukları bölgenin Haremeyn bölgesi olduğunu ileri sürmek mümkündür. Kaynaklar Muhammed b. Kalavun Dönemi ile ilgili olarak da Haremeyn konusunda önemli bilgiler sunmaktadır. Bu önemli olaylardan biri de 1320/ h. 720 yılında olan olaydır. Tüccarlar ve Mekke'ye dışarıdan gelenlerin çeşitli konularda şikâyet ettiği sırada Melik Nâsır hac görevini yerine getirmek için Mekke'de bulunuyordu. Müştekilere sultana Mekke'de asker bırakması teklifinde bulundular. Çünkü Humeyda'nın Mekke'de huzursuzluk çıkarmasından korkuyorlardı. Melik Nâsır da Aksungur'u 100 atıyla beraber Mekke'de bırakmaya karar verdi. Mısır'a döndükten sonra da sultan Seyfeddin Baybars el-Hacib'i 100 atıyla Mekke'ye gitmek üzere görevlendirdi. Zikredilen emir 720 yılı Rebiyülevvel ayının altıncı gününde (16 Nisan 1320) Mekke'ye ulaşınca Mekkelilerin silah taşımalarını yasakladı.⁹⁰⁸ Böylece Mekke'nin güvenliği Memlûklar tarafından sağlanmaya başlandı ve Mekke, Melik Nâsır zamanında tam anlamıyla Mısır'a tabi oldu. Bu tarihten önce Mekke'ye silahlı kuvvet gönderen bir Memlûk sultanı olup olmadığı konusunda⁹⁰⁹ kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanış değil.

Memlûklar döneminde Mekke'nin gelir kaynakları ve harcamalarına bakıldığında gelirlerle ilgili olarak söylenebilecek en temel şey kaynak bakımından Mekke'nin çok zengin olmadığıdır. Tarımsal açıdan zayıf olarak tanımlayabileceğimiz Mekke'nin birtakım ziraî ihtiyaçlarını Mısır ve Yemen'den karşıladığı görülmektedir. Cidde limanı ve bu şehirden Mekke'ye uzanan bağlantı yolu ana güzergâh olup Mekke ekonomisi için önemli bir yol olmasının yanı sıra buraya gelen hacılar da Mekke ekonomisine büyük katkı sağladılar.⁹¹⁰ Mekke Emirleri, ticaret için

⁹⁰⁸ Hayyam İsa, 303.

⁹⁰⁹ Makrizî, 683/1284 yılı olaylarını anlatırken, Ebû Numay'ın Mısır'dan gönderilen Hac Emiri ile tartışması sonucunda savaşın eşiğine geldiğini ancak savaş olmadığı bilgisini vermektedir. Bkz: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 726; Abdülmecid, 165.

⁹¹⁰ Bilindiği gibi hac ücretlerinin içerisinde ulaşım, konaklama ve kamusal alanlara yaptığı masrafin bir bölümü olarak Suudi Arabistan Devleti'ne yapılan ödemeler vardır. Bunların dışında ise

bölgeye gelenlerden vergi alırlardı. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, kendinden bir müddet önce başlatılan *Haremeyn'e vergi muafiyeti* politikasını sürdürmüş ve saltanatı boyunca buradan vergi almamıştır. Ancak kaynaklara bakıldığında sonraki dönemlerde Memlûk ekonomisinin zora girmesiyle⁹¹¹ beraber vergi alınmaya başlandığı görülür.⁹¹²

Mekke'nin kara ve deniz ticareti dışında da Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde çeşitli gelirleri olduğu görülmektedir. Yiyecek maddelerinden ve çarşılardan da vergi alınırdı. Bazı dönemlerde Mekke Emirleri'nin, halkın gönlünü kazanmak için tıpkı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un yaptığı gibi bazı vergileri kaldırdıkları da olurdu. Vergi kaldırma yetkisini bazı tarihçiler Mekke Şerifleri'nin bağımsız yönetimden kaynaklanan bir yetki gibi değerlendirse de⁹¹³ kanaatimizce bu durum bağımsız bir hükümdarın değil, bölgesel bir yöneticinin kişisel tasarrufuyla yaptığı bir uygulama gibi değerlendirilmelidir.

Mekke Emirleri bedevîlerden ve Mekke'nin mücavir alanlarından da vergi almaktaydı. Özellikle Melik Nâsır sonrası dönemlerde Cidde limanı gelirlerinin Mısır'a akmaya başlaması Mekke Emirleri'ni başka çareler aramaya itmiştir. Mısır

personel ve rehber giderleri ile kurban ücreti başta olmak üzere barınma, konaklama, hacı adaylarına verilen malzemelerin ücretleri bulunmaktadır. Tüm planlama adı geçen harcama kalemlerine göre yapıldıktan sonra ücret, Bakanlıklar Arası Hac ve Umre Kurulu tarafından belirlenmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 2018 yılı için bastırılmış olduğu broşüre göre ekonomik paketteki bir hac ziyareti için 15.480 SAR ödemek gerekirken üst kalite bir ziyaret için 44900 SAR ödemek gerekmektedir. (21 Mart 2018 günü saat 15.30 itibarıyla T.C.Merkez Bankası döviz kuruna göre 1 Suudi Arabistan Riyali –SAR 1,0473 TL'ye tekabül etmektedir.) Yukarıdaki ücretlere hacı adaylarının şahsi harcamaları dâhil olmadığı ve yalnızca hacca gideceklerin sayısının 80.000 kişiyi bulduğu düşünülürse, hacıların Suudi Arabistan ekonomisine büyük katkı sağladığını söylemek mümkündür.

⁹¹¹ Bazı tetkik eserler, Memlûkların bir anlamda altın yumurtlayan tavuğu kestiğini ve bunun sonucunda da iktisadi açmazla girdiğini ortaya koymaktadır. Örneğin İtalyan tüccarlar, ticaretini yaptıkları emtia için Memlûklara vergi öderdi. Ancak Memlûkların vergi miktarını çok yükseltmesi nedeniyle ticaret başka bölgelere kaydı ve doğal olarak Memlûk ekonomisi tamiri mümkün olmayan zararlara uğradı. Konuyla ilgili bir değerlendirme için bk: Atan, 140.

⁹¹² Mekke Şerifi'ne 784 yılında gönderilen emirde, karayolu ticareti gelirlerini Mekke Emiri'nin alabileceği ancak bunun dışında kalan vergileri Mısır'a göndermesi istenmekteydi. Konuyla ilgili olarak bk: Abdülmecid, 393.

⁹¹³ Mekke'nin yönetimi ile ilgili bir çalışmada Leyla Emin Abdülmecid, yürürlükteki bir vergiyi kaldırabilme yetkisini bağımsız hareket edebilme yetkisi olarak tanımlamaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Abdülmecid, 394. Ancak Mekke Şeriflerinin genel anlamda tüm Memlûk Tarihi boyunca özelde de Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Devri'nde her açıdan Mısır'a bağlı, oradan maddi yardım ve emir alan kişiler olduğu hatırdta tutulmalıdır. Üstelik Memlûk sultanları tarafından gönderilen Mahmil devesinin ayağını Mekke Emirleri'nin öpmesi gibi sembolik anlamı büyük davranışlar da göz önünde tutulursa bağımsızlıktan söz etmek kanaatimizce pek mümkün gözükmemektedir.

ve Şam bölgesinde kurulan ve Haremeyn'e destek için çalışan birtakım vakıflar da Haremeyn bölgesi için gelir kaynağı durumundaydı.⁹¹⁴

Mekke özelinde konuşmak gerekirse burası için tedarik edilen mallardan ve çeşitli vergilerden elde edilen gelirden başta Mekke Şerifi faydalanırdı. Ayrıca toplanan hâsılat ile orada bulunan güvenlik kuvvetlerinin ihtiyaçları ya da sultanın Mekke'ye gelişi ile ilgili birtakım hazırlıkların masrafları karşılanırdı. Mekke Şerifi'nin orada göreve devam edebilmesi için parasal açıdan mutlaka desteklenmesi gerekirdi. Bu nedenle gerek sultan gerekse büyük emirler Mekke Şerifi'ne oldukça cömert davranırdı. Mekke'nin temel gelirleri ise kara ve deniz ticaretinden alınan vergilerdi.⁹¹⁵

3.4. Muhammed b. Kalavun'un Mali Politikası

Memlûk sultanlarının yalnızca sanayi ve tarıma değil, ticarete de büyük önem verdikleri görülmektedir. Bunun sonucunda Kahire çarşuları kalabalık ve dükkânları hareketli oldu. Öyle ki dükkânlardaki yiyecek-içecek türlerinin saymakla bitirilemeyeceği, ürün ve mal çeşitliliğinden dolayı insanın istediği şeyi bulmakta zorlanacağı Memlûk kaynaklarınca ifade edilmektedir. Melik Nâsır zamanında çarşıdaki her dükkânda yalnızca bir ürün satılmasına izin verildiği, ikinci bir ürün satışına izin verilmediği şeklindeki ifadelerden⁹¹⁶ ticarî mallarla ilgili bir uzmanlaşma veya piyasaya müdahale⁹¹⁷ olduğu sonucuna varmak mümkündür.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde piyasa müdahalesi olarak nitelendirilebilecek iki ilginç konu kaynaklara yansımıştır. Bunlardan ilkinine göre 1337/ h. 737 yılında elbise dikebilmek için ihtiyaç duyulan kumaş sıkıntısı ortaya çıktı. Melik Nâsır'ın, tüccarlarda bulunan kumaşların zorla alınmasını istemesi üzerine tüccarların

⁹¹⁴ Abdülmecid, 394.

⁹¹⁵ Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadi, *el-Kamusü'l-Muhit*, Matbaatü'l-Miriyye, Bulak, 1301, Cilt 2, 252; Abdülmecid, s. 395.

⁹¹⁶ Surûr, *Devletü Benî Kalavun*, 321-322.

⁹¹⁷ Kaynaklardaki bu konuyla ilgili sınırlı bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Muhammed b. Kalavun iktisadi anlamda müdahaleci bir yaklaşım sergilemiştir. Elimizde bu müdahalelerin hangi araçlarla yapılarak hangi sonuçların elde edildiğini gösterir istatistiksel veriler olmasa da en azından sultanın bazı vergileri kaldırdığını, kıtlık durumlarında piyasaya hububat sürdüğünü, hisbe teşkilatının bu amaçla da kullanıldığını ve memlûk Nukûdunun değeri ile oynandığını bilmekteyiz. Osmanlı Devleti için geçerli olduğu gibi Memlûklar için de geçerli olan piyasaya müdahale araçları (Provizyonizm, Gelenekçilik ve Fiskalizm) ile ilgili olarak bk: Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2000, 43-52.

kumaşlarına el konuldu. Bu da büyük memnuniyetsizlik yarattı.⁹¹⁸ Aynı yıl Karimîlerin nâibinden Memlûklar için kullanılmak üzere elbiselik kumaş alındığı⁹¹⁹ yönündeki kayıtlar da Melik Nâsır dönemi ile ilgili olarak dikkat çeken bir diğer örnektir. Yûsufî tarafından kayıtları verilen bu iki durum arasında bir ilişki olduğu, ihtiyacın yerel tüccarlardan alınması yönünde yapılan planın tutmadığı ve yabancı sermayedarlara başvurulduğu anlaşılmaktadır.

Muhammed b. Kalavun'un, ülkeyi idari ve siyasi alandaki kontrol gayretinin yalnızca bu alanlarla sınırlı kalmadığı görülmektedir. Paranın değer kaybettiği ve enflasyonun yükseldiği 1320/ h. 720 yılında Melik Nâsır, Kahire valisi aracılığıyla dükkânını açmayan esnafın hapse atılacağını duyurduysa da⁹²⁰ bu tehdidin istenen sonucu getirmediği anlaşılmaktadır. Kaynaklardaki bilgilere göre insanlar Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'a birçok konuda şikâyette bulunarak zaruri ihtiyaçlarını karşılayamadıklarını söylediler. Sultan bunun üzerine emirleri çağırarak kendilerinde bulunan buğdayı çarşılara dağıtmalarını emretti. Sonra yeni bir fülûs⁹²¹ piyasaya sürüldü. Yeni fülûsun bir tarafında *La İlahe İllallah, Muhammed Resulullah*, diğer tarafında da *Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun* yazıyordu. Bunun dışında ticari hayatta kullanılan dinarın bir tarafında *La İlahe İllallahu Vahdehu La Şerike Leh*, diğer tarafta da sultanın ismi ve tarih yazıyordu.⁹²²

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un son döneminde 740 yılında yeni bir dinar darbedildi. Melik Nâsır'dan sonra gelenler de çeşitli adlarla yeni dinarlar bastırdı. Melik Salih İsmail ve Sultan Nâsır Hasan yeni dinar bastıran sultanlar arasındadır. Kaynaklar Eşref Şaban zamanında 8 defa dinar darbedildiğini, çünkü ayar ve şeklin tutturulmadığını ifade etmektedir.⁹²³

⁹¹⁸ Yûsufî, *Nûzhetü'n-Nâsır*, 350.

⁹¹⁹ Yûsufî, *Nûzhetü'n-Nâsır*, 356.

⁹²⁰ Ekonomik ve sosyal hayatı düzenleme ve şekillendirme açısından devlet otoritesini inceleyen bir çalışmayı, Muhammed b. Kalavun'un müdahaleci politikaları ekseninde okumak için bk: Nur Serter, *Devlet Görevlerindeki Gelişmelerin Sonucu Olarak Sosyal Devlet*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1994, 6-8.

⁹²¹ Fülûs, fels kelimesinin çoğuludur. Fels ise Arapça "para, akçe, mangır" anlamında kullanılmakta olup bütün bakır ve bronz sikkeleri ifade eder. Detaylar için bk: İbrahim Artuk, *Fels, DİA*, Cilt 12, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, 309-311.

⁹²² Surûr, *Devletü Benî Kalavun*, 330-331; Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde darbedilen sikkelerin üzerindeki ibareler hakkında Stanley Lane-Poole tarafından hazırlanan kataloga bakılabilir. Konuyla ilgili olarak bk: Lane-Poole, *Catalogue*, 252-255.

⁹²³ Surûr, *Devletü Benî Kalavun*, 333;

Memlûklarda para sistemine büyük önem verilmiştir. Memlûk Tarihi'ni daha iyi anlayabilmek için Memlûk iktisat tarihini ve paranın piyasada dolaşma şeklini anlamak önemlidir. Memlûk parasının tarihçesi ile ilgili olarak yapılan ve tezde sıklıkla yararlanılan Schultz'un çalışmasına göre Orta Çağ Akdeniz dünyası ve Hint okyanusu havzası birbirini tamamlayan parçalar gibiydi. Memlûk sikkelerinin yayıldığı alanlar incelendiğinde bu bağlantı da kendiliğinden ortaya çıkar. Eldeki kitabeler, armalar, sikkeler ve buna benzer bulgulardan da aynı sonucu çıkarmak mümkündür. Yakın tarih araştırmaları Memlûk paralarının kullanım alanları ile ilgili olarak önemli sonuçlar ortaya koymuştur.⁹²⁴

Memlûkların mali ve parasal tarihi madenî para kullanımı ile ilgilidir. Memlûklar tarafından kullanılan sikkeler 267 yıllık bir süreci kapsar. Kaynaklar incelendiğinde bu paraların büyük çoğunlukla 6 büyük darphanede basıldığı sonucuna ulaşılabilir. Bu darphanelerden Mısır merkezli olanlar Kahire ve İskenderiye idi. Diğerleri günümüz Suriye merkezli bir coğrafya olarak kabul edilebilecek olan Şam, Halep, Hama ve Trablus idi. Bunların dışında Malatya ve Lazkiye'de basılmış ve günümüze ulaşmış ender sikkelere de rastlamak mümkündür. Memlûk tarihinde ilk sikkeler sultan Zâhir Baybars döneminde (1260-1277) kestirilmiştir. Bu dönemde hem Mısır hem Suriye'de kestirilen sikkeler Eyyûbî tecrübesinin devamı niteliğindedir. Değişen tek şey ise hükümdar ismiydi. Memlûk iktisadî hayatının temelinde dinar, dirhem ve fels vardı ve Memlûklar tarafından kullanılan bu paraların tarihçesi üç kısımda incelenebilir. İlk aşama Zâhir Baybars dönemi başlarından Zâhir Berkuk dönemine kadar devam eden dinar sistemi olup bunlar yüksek kalite ve saflıktaydı.⁹²⁵

W. Schultz, ilgili çalışmasında ikinci dönem olarak nitelenebilecek olan Berkuk Dönemi'ndeki paraların genellikle vezinlerinin düzensiz durumda olup birbirini tutmadığını, üçüncü aşama ve son dönem Memlûk tarihinde paranın ölçüsü ve

⁹²⁴ Warren C.Schultz, Mamluk Monetary History: A Review Essay, **Mamluk Studies Review**, III,183.

⁹²⁵ Schultz, 184-186; Makrizî, Muhammed b. Kalavun'un iktisadi sıkıntıların yaşandığı ve kırtas adı verilen bakır paraların kullanıldığı Dımaşk'ta piyasaya müdahale ettiği yönünde bilgiler vermektedir. Sultanın müdahalesi, bu paraları tedavüldeki fülusa kattırarak el-Fülûs el-Hıffaf el-Karatis adıyla tekrar piyasaya sürmek şeklinde olmuştu. Bu son düzenlemeyle 1 dirhem 43 fels ayarında olmak üzere standardizasyonu gerçekleştirilmiş oldu. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 205.

şeklinin tamamen bozulduğunu iddia etmektedir. Eşrefî dinarları⁹²⁶ bu aşamada bir istisna olarak kabul edilebilir. Memlûklar gerek altın gerekse gümüş sikke basımında özellikle elverişli numuneler incelendiğinde saflık ve vezni korumaya çalışmışlarsa da dalgalanmalara tamamen engel olamadılar. Özetle Memlûk sikkeleri dirhemlerde de aynı seyri izlemiştir. Bakır sikkelere gelince bunların gerçek işlevinin ortaya çıkarılabilmesi için daha çok çalışma yapmak gerektiği söylenebilir. Memlûklar felsi daha çok yerel ölçekte kullanmışlardır. Nümizmatik kayıtlarda büyük boşluklar olmasına rağmen Suriye bölgesinin bakır sikkelerinin Mısır bölgesi sikkelerinden farklı olduğu görülür. Zâhir Baybars döneminden Muhammed b. Kalavun'un üçüncü dönemine kadar geçen sürede fels kullanımında da istikrarsızlık sürmüştür.⁹²⁷

Kütüphanelerde bulunan çeşitli kaynakların dışında birçok yerel ve yabancı nitelikteki farklı araştırma Memlûk para sistemi ve bu sistemin işleyişi ile ilgili bize ışık tutmaktadır. Bu dokümanların içinde en iyi bilinenlerin Orta Çağ Kahire'sinde Yahudi toplumu tarafından üretilen *Geniza* materyalleri olduğu kabul edilir. Geniza materyalleri tarihlendirildiğinde bunların çoğunun Fatımî ve Eyyûbî dönemi ile ilgili olduğu görülmesine rağmen Memlûklar dönemiyle ilgili de bazı örnekler bulunduğu görülmektedir.⁹²⁸

Eldeki bilgiler değerlendirildiğinde Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un, Memlûk Devleti'nin başına geçtiğinde piyasada cari olan paraları kullanmaya devam ettiği, yani dinar, dirhem ve fels kullandığı görülmektedir. Dirhem ve dinarın maden karışımı ve değeri ile ilgili İslam tarihi boyunca uyulmuş belirli bir standart yoktur. Memlûk finans araçları içinde en etkili olan bu iki para türünün de değer açısından

⁹²⁶ el-Melik el-Eşref Barsbay tarafından tedavüle çıkarılan dinarlar Eşrefî Dinarı şeklinde tesmiye edilmiştir. Söz konusu paranın 3.45 gram olduğunu ifade eden Popper tarafından verilen teknik bilgiler için bk: Popper, 49; Ridvan Yiğit, **Mısır Memlûkleri Devleti'nde el-Melik el-Eşref Barsbay Dönemi (1422-1438/ H. 825-841)**, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2014, 44-45.

⁹²⁷ Schultz, 187; Makrizî de İslam dünyasında kullanılan Nukûdun tarihçesini anlattığı eserinde felsin Mısır'da 806 yılından sonra itibar kazandığı bilgisini vermektedir. Bundan çıkarılabilecek en net sonuç ise Memlûk ekonomisinin bu tarihlerde oldukça zor bir dönem geçirdiğidir. Konuyla ilgili olarak Makrizî'nin kayıtları için bk: Makrizî, **el-Nukûd**, 389.

⁹²⁸ Schultz, 195. (Eldeki tüm imkânları kullanmamıza rağmen materyallerin aslına ya da doğrudan konuyla ilgili yapılmış bir çalışmaya ulaşamadığımız için Geniza materyalleri ile ilgili olarak Schultz tarafından kullanılan ifadeleri tekrarlamakla yetindik. Doğruluğu ya da yanlışlığı ile ilgili olarak herhangi bir fikrimiz olmamasına rağmen teze bu paragrafın alınmasının nedeni, materyallere ulaşabilecek birisinin tezi okuma ihtimalidir.)

sürekli değiştiği görölmektedir. Fels ise günümüzde *bozukluk* ya da *para üstü* adlarıyla bilinen ve alım gücü son derece düşük para olup bakırdan kesilirdi.

3.4.1. Muhammed b. Kalavun'a Kadar Memlûk Parası ve Darphaneler

Geniş anlamda ele alındığında Nukûd, iktisadi hayatın ve piyasa ekonomisinin işlerliğini sağlamak üzere tedavüle sürülen ve standartları belirlenen her türlü iktisadi araçtır. Memlûk Nukûdü üzerine yaptığı kapsamlı araştırmasında Hammud b. Muhammed b. Ali Necidî, dinar ve dirhemın öneminin çeşitli ürün ve malların fiyatını belirlemesinden ileri geldiğini ifade etmektedir. Ona göre üç tür Nukûd vardır. Bunlar madenî, masrafi ve varakî türdür. *Madenî* olanlar altın, gümüş ve bakırdan oluşur ki yukarıda adları verilmiştir. *Varakî* olanlar kâğıt para ve *masrafi* olanlar da ekonominin gelişmesiyle ortaya çıkan borsa senetleridir.⁹²⁹

Abbasiler yıkılmadan önce Fatımîlerin Mısır'da el-Muizzî (el-Muizzîyye) adıyla bir dinar çeşidi darp edip Abbasi paralarıyla alışveriş yapmayı yasaklaması⁹³⁰ üzerine *Dinar-ı Abbasi'nin* değerinin çabucak düştüğü ve Abbasî ekonomisinin de bu durumdan olumsuz etkilendiği görölmektedir. Bu örnek Mısır'da darbedilen madenî Nukûdün etkilerini derhal Bağdat'ta bile hissettirdiğini göstermektedir. Kaynaklar incelendiğinde Memlûkların Mısır'ında çeşitli darphanelerin olduğu ve bu darphanelerin *Dâru's-Sikke* adıyla adlandırıldığı görölmektedir.

Memlûklar döneminde *Dâru's-Sikke* ya da *Dâru'd-Darb*, para basılan yegâne yer olup bu mekânların dışında para basmaya çalışanlara büyük cezalar verilirdi. Mısır'da Memlûklar döneminde S.A. Mübeyyiz ve M. C. Surûr'a göre üç darphane faaliyet göstermekte olup, bunlardan birincisi Kahire'de, ikincisi İskenderiye'de, üçüncüsü de Kus'ta bulunuyordu. Aynı konuyla ilgili olarak Kus'tan bahsetmeyen Schultz ise 6 adet darphaneden bahsetmektedir. Schultz'a göre Kahire ve İskenderiye dışında; Şam, Halep, Hama, Trablus, Lazkiye ve nadiren de olsa para basan Malatya Darphanesi Memlûklar Dönemi'nde faaliyet göstermiştir.⁹³¹ Bu darphaneleri Kadı'l-

⁹²⁹ Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 19.

⁹³⁰ Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 37.

⁹³¹ Memlûkların 3 darphane kullandığı iddiası için bk: Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 333; Selim Arafat Mübeyyiz, **en-Nukûdü'l-Arabiyyeti'l-Filistiniyye ve Sikketüha'l-Medineti'l-Ecnebiyye**, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, 1989, 203; Memlûkların 6 adet darphane kullandığı iddiası için bk: Schultz, 184.

Kudat ya da onun nâibi kontrol ederdi. Sultan darphanelerden değişen oranlarda hisse alırdı. Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun, 1311/ h. 711 yılında Frenklerden 16.000 dinar tutarında değerli taşlar ve mücevherat alarak Nazirü'l-Has aracılığıyla ödemek istedi. Ancak Nazirü'l-Has, hazinede para olmadığı için Kârimî tüccarlarından borç aldı ve üç gün sonra paralarını ödedi.⁹³² Bu alışveriş sırasında Dâru's-Sikkenin de sağlıklı çalışmadığı görülmektedir.

Dâru's-Sikke, piyasaya yeni para sürüleceği zaman piyasadaki eski paraları toplayıp yenileriyle değiştirirdi. Bu kurumlar ayrıca yeterli parayı bastıktan sonra zor dönemler için altın ve gümüş istiflemekte de yükümlüydü. Burcî Memlûklar döneminde yalnızca Kahire ve İskenderiye'deki darphaneler aktifti.⁹³³ Melik Nâsir Muhammed b. Kalavun zamanında darphanenin yeri değişmiş ve sultan darphaneyi kalede yaptırmış olduğu Kasrû'l-Eblak'ın⁹³⁴ tam ortasına taşıtmıştır. Sonra da darphane Berkuk döneminde 1387 yılında İstabl-ı Sultaniye'ye taşınmıştır.⁹³⁵

Darphane yönetimine tüm Memlûk Tarihi'nde olduğu gibi Melik Nâsir Muhammed b. Kalavun döneminde de büyük önem verildiği görülmektedir. Darphanenin teftişi için Memlûklar döneminde murakıplar görevlendirildi. Kalkaşandî'nin verdiği kayıtlardan darphane yönetiminin başında Kâdilkudâtın bulunduğu ve tüm görevlilerin onun emri altında çalıştığı⁹³⁶ anlaşılmaktadır.

Darphane teftişinin, Kâdî'l-Kûdâtın paranın şer'i yönünü kontrol ederek güvenilirliğini artırması için yapıldığı anlaşılmaktadır. Melik Nâsir Muhammed b. Kalavun'un son dönemleriyle ilgili olarak detayları en-Necidî tarafından verilen Makrizî'ye ait bir kayıt, onun bu konudaki hassasiyetini ortaya koymaktadır. Şöyle ki, 1329-1330/ h. 730 yılında darphanede basılan dinarların ayarında tutarsızlık olmasından dolayı alışverişte halk büyük sıkıntı ve tartışmalar yaşadı. Durum sultana iletilince, Melik Nâsir darphane çalışanlarına 5 bin dirhem ceza verdi.⁹³⁷ Görüldüğü

⁹³² Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 333; Devlet borçlanması hususunda ilgi çekici bir benzerlik olarak Osmanlı Devleti'nde Galata bankerlerine başvurulması ile ilgili olarak bk: Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2007, 141-144.

⁹³³ İbn Mammâtî, **Kavanîn**, 331; Kahire'deki darphane ilgili olarak bk: Makrizî, **Hitat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 445; Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 49-52.

⁹³⁴ Kasrû'l Eblak Muhammed b. Kalavun'un kalede yaptırdığı meşhur sarayın adıdır.

⁹³⁵ Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 58.

⁹³⁶ Kalkaşandî, **Subhü'l-Â'şâ**, Cilt 3, 462.

⁹³⁷ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 32; Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 61.

gibi Memlûklar döneminde darphanenin in iyi şekilde işlemleri için darphaneye ait mevzuat en ince detayına kadar düşünülmüş ve aşağıda açıklanmaya çalışılacağı gibi oldukça profesyonel bir iş bölümü hayata geçirilmeye çalışılmıştır.

İşraf, Memlûklar döneminde darphaneye gelen madenlerin vezinlerini kontrol ettirir ve madenlerin en iyisini seçerek zabt-u rapt altına aldırır. Hangi madenden ne oranda alınıp paranın basılacağına karar veren işraf, tüm işlem bittikten sonra sikkeye basılacak mührü kontrol ederdi. Ayrıca darphane çalışanlarını her bakımdan kontrol ederdi. Son olarak kalpazanlık durumlarına karşı gerekli önlemleri almak da işrafın görevleri arasında yer alırdı.⁹³⁸

İdare heyeti müşrifeye bağlıydı. Kaynaklara göre idare işlerinde müşriften sonraki en yetkili kişi Nâibü'l-Hüküm idi.⁹³⁹ Müşrif olan Kâdı'l-Kudat'ın altındaki Nabibü'l-Hüküm de kadılar arasından seçilirdi. Müşrif ve Nâibü'l-Hüküm'den sonra hiyerarşide mütevellî gelir ve mütevellîye *Nâzır* ya da *Mütehadis* denirdi.⁹⁴⁰ Darphanede çalışan bir diğer görevli de şahit/muaddil olup, bu kişi günlük olarak rapor tutmakla görevliydi. Hazinelelerin saklandığı odanın anahtarı da yine bu muaddilde bulunurdu. Her darphanede iki şahit bulunur ve her ay görev yerleri değişirdi. Bunlar mutlaka *Mersum-u Sultanî* ile görevlendirildi.⁹⁴¹

Darphanede görevli olan mukaddem, basılacak paraya şekil verecek olan zanaatkarların başında olurdu. Ayrıca madenlerin bozulmadan korunmasından da sorumluydu. *Dâru'd-Darb Şeyhi* ise mukaddemden sonra gelir ve nakışların nasıl yapılacağı konusunda eğitim verirdi. Nakkâşlar sadece bu işi yapar ve asla başka bir işte görevlendirilmezdi. Darrâb ise son aşamadaki işi yapan görevlidir. Bir maden Darrâbın elinden geçtikten sonra piyasaya sürülmeye hazır. Sebbâk gümüş ve bakırı getirip darphaneye teslim eden kişidir. Getirilen madende tespit edilen tutarsızlığın bedelini getiren kişi ödemek zorundaydı.⁹⁴²

Memlûk döneminden önce ve Memlûk döneminde Mısır'ın temel altın kaynağının farklı yerlerden karşılandığı görülmektedir. Gerek Fatımîler gerekse Eyyûbîler

⁹³⁸ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 73.

⁹³⁹ İbn Mammatî, *Kavanîn*, 304.

⁹⁴⁰ İbn Mammatî, *Kavanîn*, 98; Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 74.

⁹⁴¹ Kalkaşandî, *Subhü'l-Â'sa*, Cilt 12, 478; Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 76.

⁹⁴² Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 79-82.

döneminde firavunlar döneminde saklanan bazı altın ve gümüş kaynakları bulundu ve o dönemin kaynakları tüketildi. Mısır'da zengin altın kaynakları olduğunu öğrenen haçlılar da gizlice altın aramaya buraya geldiler. Memlûklar döneminde Mali'nin yönetiminde bulunan ve önemli altın kaynaklarına sahip olan Tekrur, Atlas Okyanusu'ndan Çad'a kadar Büyük Sahra'nın güneyinde kalan yer olup bu bölge Memlûk Nukûdünün de temel kaynağı durumundaydı. Ayrıca Gana kıtanın büyük bölümünü yöneten bir ülkeydi. Gana bölününce Mali bölgenin yarısına hâkim oldu.⁹⁴³ Öyle anlaşılıyor ki Memlûklar da bu bölünmeden yararlanarak bölgede nüfuz elde ederek altın madenlerini kullanma politikası izledi.

Memlûklar döneminde gümüş madeninin tek merkezden temin edildiğini söylemek mümkün değildir. Avrupa ülkeleri ve Nûbe bölgelerinden alınan bakırın yanı sıra Sina çölü özellikle bakır madeni bakımından önemli bir kaynak durumundaydı. Burada çok zengin olmasa da gümüş madenleri de bulunurdu.⁹⁴⁴ Kalkaşandî, Avrupalılardan gümüş alındığını söylemekte, ancak hangi ülkelerden alındığı konusunda isim vermemektedir.⁹⁴⁵ Ayrıca İtalyan cumhuriyetlerinden Venedik, Ceneviz, Pisa devletlerinden gümüş alındığı bilinmektedir. İspanya'dan da gümüş alındığı ve Memlûkların ticari bağlantılarının İspanya'ya kadar uzandığı görülmektedir. Ayrıca Hazar bölgesinden de gümüş alınırdı. el-Ömerî, bu bölgenin gümüş bakımından zengin olduğunu belirtmektedir.⁹⁴⁶ Memlûklar döneminde Avrupa'dan gelen büyük miktarlardaki bakıra duyulan ihtiyacın Bahrî Memlûklar döneminden çok Burcî döneminde arttığı⁹⁴⁷ yönündeki bilgilerden, ekonominin kötü yönetildiği sonucuna ulaşılabılır. Ayrıca alım değeri yüksek dinar ve dirhemin piyasadan çekilmesinin de bunda rolü olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Memlûk Tarihi incelendiğinde devletin mali kaynaklarından birinin de müsadere olduğu görülür. Özellikle yeni bir sultan başa geçince müsadere uygulaması yapardı. Sultan, verdiği görevleri hakkıyla yapmadığı gerekçesiyle de bazı emirlerin mallarını müsadere ederdi. Memlûk Nukûdü üzerinde çalışan en-Necidî'ye göre istisnasız tüm

⁹⁴³ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 85-88.

⁹⁴⁴ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 127.

⁹⁴⁵ Kalkaşandî, *Subhü'l-Â'sa*, Cilt 3, 463.

⁹⁴⁶ el-Ömerî, *el-Mesâlik*, Cilt 2, 86.

⁹⁴⁷ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 113.

Memlûk sultanları müsadere yapmıştır.⁹⁴⁸ Eldeki kaynaklar Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanda Emir Seyfettin Tengiz'in mallarının müsadere edildiğini ve sultanın müsadere ettiği malların miktarının yüz binlerce dinarı aştığını ortaya koymaktadır.⁹⁴⁹

Memlûk iktisadi tarihiyle ilgili olarak kaynaklara yansıyan bilgiler değerlendirildiğinde Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Nukûd ile ilgili yeni bir usul ortaya koymadığı görülmektedir. Ancak Memlûkların vezinle ilgili bazı düzenlemeler yaptığı görülmektedir. Necidî, Memlûklar zamanında kullanılan altın, bakır ve gümüşün *en-Nukûdü'l-Madeniyye* sınıfına girdiğini⁹⁵⁰ ifade etmektedir.

Memlûk tarihinde Muhammed b. Kalavun'un da dâhil olduğu ilk dönemlerden Sultan Eşref Barsbay'a kadar kullanılan dinara bu dönemden sonra *el-Eşrefî* denmeye başlandı.⁹⁵¹ Piyasada birkaç farklı dinar olduğu için Sultan Ferec zamanında kullanılan Nâsırî⁹⁵² ve Şeyh Mahmud döneminde kullanılan Müeyyedî dinarlarının piyasada karışıklığa neden olduğunu tahmin etmek güç değildir. Memlûklar döneminde bazen hem dinar hem de dirheme aynı anda miskal denirdi. Bunun nedeni dinar ve dirhem tam ayarında ve ağırlığında olmasıydı. Bu dönemde dinar, 4.25 gram ağırlığı olan miskali geçmemiştir.⁹⁵³

Gümüş nükud yani dirhem, gümüşten mamul birimlerden biridir. Çeşitli dönemlerde tıpkı dinar gibi dirhem de *Dirhem-i Nâsırî*, *Dirhem-i Zâhirî*, *Dirhem-i Müeyyedî* gibi farklı adlarla anılmıştır.⁹⁵⁴

⁹⁴⁸ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 130.

⁹⁴⁹ Mufaddal b. Ebi'l-Fedail, Emir Tengiz ile Muhammed b. Kalavun arasında cereyan eden olaylara geniş yer ayırmıştır. Konuyla ilgili olarak bk: Kortantamer, **Agypten und Syrien zwischen**, 364/92-94; Emir Tengiz ile ilgili olarak bk: İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 2, 55-63; İbn Tagribirdî, **ed-Delilü's-Şâfi**, Cilt 1, 228.

⁹⁵⁰ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 165.

⁹⁵¹ Sultan Barsbay'ın özellikle piyasada çokça bulunan ve Memlûkların kendi paralarını hâkim konuma getirmeleri önünde engel olarak gördüğü Venedik dukalarını Memlûk Eşrefîsi'ne çevirerek tek tip para piyasasını inşa süreci ile ilgili olarak bk: Yiğit, **Barsbay Dönemi**, 44 vd.

⁹⁵² el-Melik en-Nâsır Ferec b. Berkuk Dönemi'nde tedavüldeki paralar ile ilgili olarak bk: Çıplak, 196-197.

⁹⁵³ Makrizî, **İğase**, 49.

⁹⁵⁴ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 171; Muhammed b. Kalavun Dönemine ait bazı dinar, dirhem ve fülûs örnekleri için bk: Mübeyyiz, 236; Yapılan son çalışmalar, Muhammed b. Kalavun adına darbedilmiş çeşitli dirhemlerin oldukça geniş bir alanda itibar gördüğünü ortaya koymaktadır. Günümüz Antalya/Manavgat yakınlarında bulunan ve mevsimlik bir Pazar hüviyeti taşımış olduğu düşünülen Pazarcık muhitinde ortaya çıkarılan iki örnek bize 1296-1326 tarihleri arasında

Memlûklar Dönemi'nde bakır Nukûdün yerine kullanılan fels kelimesinin kökeni *follium* olup, değerli emtiadan kesilen parçaların her birine Roma döneminde *follium* denirdi. Ayrıca feslin Latince olan *follis* kelimesinden geldiğine yönelik görüşlerin yanında bu kelimenin balık pulu anlamına geldiğini söyleyenler de vardır.⁹⁵⁵ Memlûk döneminde iki tür fülûs kullanılmıştır. İlki Dâru'd-Darb mührü taşıyan *Fülûs-u Sultaniye* idi. Bunlara *Fülûs-u Sığar* denirdi. Bu fülûsun 48 tanesi bir gümüş dirheme denkti. 1358/ h. 759 yılına kadar yani Melik Nâsır'ın tüm saltanatı boyunca bu tür fülûs kullanılmış, sonraki dönemde yeni bir fülûs tedavüle çıkmıştır. Yani fülûs daha çok değer kazanarak 24 tanesi bir dirheme eşit oldu ve piyasada geçerli olduğu için Memlûklar yıkılıncaya kadar kullanıldı. İkinci tür ise Dâru'd-Darb mührü taşımayan eski fülûs olup bu fülûs sarıya yakın kırmızı renkte idi. Çok hafif olup değeri düşüktü.⁹⁵⁶

Memlûk iktisadi tarihine müteallik ana kaynaklar ve bu kaynaklara dayanılarak yapılan tetkik eserlerde dikkatimizi çeken bir başka nükd türü de *Dinar-ı Ceyşî*'dir. Görünürde ortada olmayan somut olarak elden ele geçmeyen ancak ikta olarak yüzdeler bir hisseye karşılık gelen Nukûde Memlûklarda *Dinar-ı Ceyşî* denirdi. Bu tür dinarlar askerî sınıfa aittir. Kalkaşendî'nin dediğine göre ikta dağıtımında kullanılan bir kavram olup başka bir yerde geçerliliği yoktur.⁹⁵⁷ Necidî, tıpkı yukarıda açıklamaya çalıştığımız dinar, dirhem ve fels gibi, *Dinar-ı Ceyşî*'nin de değerinin sabit olmadığını ortaya koymuştur. Bu araştırmalar, teze konu olan Muhammed b. Kalavun döneminde 1315/ h. 715 yılında bir Ceyşî Dinarın 7 ile 10

adı geçen sultan adına para basıldığını net olarak ortaya koymaktadır. Konuyla ilgili bilgi edinebilmek için bk: Halil Perk Müzesi Yayınları, **Anadolu Sikkeleri Serisi III**, İstanbul, 2011, 62-63.

⁹⁵⁵ Makrizî, fels ile sadece sebze-meyve ve değeri pek yüksek olmayan emtianın alınabileceğini söylemektedir. Bir bakıma günümüzde çarşıda-pazarda kullanılan *bozuk para* gibi işlem gördüğü anlaşılmaktadır. Bk: Makrizî, **İğase**, 71; Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 176.

⁹⁵⁶ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 317.

⁹⁵⁷ Kalkaşendî, **Subhü'l-Â'sa**, Cilt 3, 438; Tezin geçmiş bölümlerinde Poliak ve Cahen tarafından Memlûklarla ilgili olarak savunulan ikta konusundaki bazı görüşler eleştirilmişti. Söz konusu batı merkezci ve Mısır ikta nizamına uymayan değerlendirmeler ile E. Ashtor'un Memlûk rejiminin ortaya çıkmasında askerî karakterin önemini vurguladığı- bizce Kalkaşendî'nin kayıtlarıyla da uyuşan- çalışma arasındaki farkı görebilmek için bk: Eliyahu Ashtor, **A Social and Economic History of The Near East in The Middle Ages**, London: St. James's Place, 1976, 280-286.; Batının *fiefi* ile doğunun *iktası* arasındaki benzerlikler, farklar ve ortaya çıktıkları iktisadi ve sosyal düzen hakkında bir mukayese için bk: Doğan Avcıoğlu, **Türklerin Tarihi**, Dördüncü Kitap, İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 1981, 1637-1640.

dirhem arasında değişirken bu tarihten 50 yıl kadar sonra 10-13 dirheme ulaştığını gözler önüne sermektedir.⁹⁵⁸

Ömerî'nin kayıtlarında geçen Dirhemü'l-Esved kavramı da dirhemle ilgili en azından isim çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Ancak el-Ömerî, bu paranın Kahire'de olmadığını ve İskenderiye'de bulunabileceğini söylemektedir. Bu tür dirhemden iki tanesinin bir dirheme eşit olduğu bilinmektedir.⁹⁵⁹

3.4.2. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk Parası

Memlûk tarihinin ilk dönemlerinde Nukûdün ayar ve veznine çok önem verildiği görülmektedir. Kaynaklar ilk dönemlerde bazı sıkıntılar olduysa da Sultan Baybars'ın iktidarı ele alınca bu işle bizzat ilgilendiğini belirtmektedir. Melik Nâsır Muhammed b.Kalavun döneminde de Nukûde büyük önem verildiği, ancak ondan sonraki sultanlar döneminde aynı özenin gösterilmediğini söylemek mümkündür. En-Necidî'nin Memlûk Nukûdünü merkeze alan araştırması, Memlûk sultanlarından yalnızca ikisinin- Zâhir Baybars ve Müeyyed Şeyh'in- şeriata uygun vezin ve ayar uygulaması yaptığı, diğerlerinin iktisadî duruma göre uygulamada bulunduğunu⁹⁶⁰ örnekleriyle ortaya koymuştur.

Hangi açıdan bakılırsa bakılsın Memlûk tarihi boyunca geçerli olmuş bir vezin olmadığı görülmektedir. Esasen İslam şeriatına göre dinarın vezni 4.25 gram olup tamamen miskale eşittir. Ancak bazı dinarlar bunun altında darp edilmiştir. Memlûk paralarının vezinleri incelendiğinde şu üç temel sonuca ulaşmak mümkün görünmektedir: Zâhir Baybars'tan önce Mısır'da 3- 3,5- 4 gramlık dinarlar tedavülde idi. Baybars ve çalışmamıza konu olan Melik Nâsır arasında geçen dönemde daha düzenli dinarlar basıldığı için bu dinarlar 4 grama ulaştı. Eldeki bilgiler Melik Nâsır'ın ölümünden, devletin yıkılışına kadar geçen sürede dinar vezninin 4 grama bir daha ulaşamadığını göstermektedir.⁹⁶¹

Gümüş nükud ve altın nükud hemen hemen aynı aşamalardan geçirdi ve İslam şeriatına göre dirhemın ağırlığı da 2.97 gram olmalıydı. Ancak Memlûk döneminde

⁹⁵⁸ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 180-182.

⁹⁵⁹ el-Ömerî, *el-Mesâlik*, Cilt 2, 81.

⁹⁶⁰ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 188.

⁹⁶¹ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 190.

Zâhir Baybars tarafından darp ettirilen dirhem 2.85-2.90 gram arasındaydı. Tez konumuz olan Melik Nâsır zamanında bir istisna olması üzere 2.93 gram ağırlığında dirhem darbedildi.⁹⁶²En-Necidî'ye göre genel Memlûk tarihinde dirhem ağırlığı 2.60-2.70 gram arasında bir seyir izlemiş ve Burcî Memlûklar döneminde dirhem 2, hatta 1,5 grama kadar düştüğü olmuştur.⁹⁶³ Kaynaklardaki bilgiler ışığında Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi ile ilgili olarak yukarıda verilen 2.93 gr. değerinin, Memlûk tarihi boyunca kaydedilmiş en yüksek değer olduğu söylenebilir.

Memlûk Nukûdünün bir diğer unsuru olan fülûsla ilgili şer'i bir vezin yoktur. Genel olarak Memlûk döneminde bakır nukudla ilgili farklı vezinler kullanıldığı görülmektedir. Bakır nukud ile ilgili olarak Makrizî'nin kayıtlarına dayanarak bilgiler veren en-Necidî'nin sunduğu istatistiklere göre fülûs Melik Nâsır dönemi boyunca da 2,5 ile 3 gram arasında değişmiş ve 1357-1358/ h.759 yılından sonra 4 grama kadar çıkan yeni bir fülûs piyasaya sürülmüştür.⁹⁶⁴Melik Nâsır'ın ilk dönemi bir yılı bile doldurmamasına rağmen 1293/ h. 693 yılında bir dinar piyasaya sürüldü. Darbedilen dinarın üstünde sultanın ismi ve lakabı ile babasının ismi yazılmıştı.⁹⁶⁵

Melik Nâsır'ın ikinci döneminde bakır Nukûdün kullanımı yaygınlaştı. Çünkü altın ve gümüş temini konusunda sıkıntılar yaşandı. Bakır nukud özellikle Burcî dönemde yaygınlık kazandı ve altın ile gümüş, bakır Nukûde göre değerlendirildi. Bu dönemde kullanılan bakır Nukûdün de üzerinde Melik Nâsır'ın adı ile babası Seyfeddin Kalavun'un adı vardı. Necidî, bazı kaynaklarda halifenin de adının paraya nakşedildiği yönünde bilgiler vermekte, ancak böyle bir paranın günümüze

⁹⁶² Ashtor, Bahrî Memlûklar Dönemi'ndeki ortalama dirhem ağırlıklarını gösterir çalışmasında dirhem geçirdiği değişimleri şu şekilde özetlemektedir. Aybek Dönemi'nde 2.75 gr.; Zâhir Baybars Dönemi'nde 2. 76. gr.; Mansur Kalavun Dönemi'nde 2.82 gr.; Eşref Halil Dönemi'nde 2.87 gr.; Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde 2.93 gr.; Melik Salih İsmail ve Muzaffer Hacı dönemlerinde 2.63gr. Görüldüğü gibi teze konu olan Muhammed b. Kalavun Dönemi, selef ve halefleri de dikkate alınarak değerlendirildiğinde dirhem değer bakımından en itibarlı dönemini yaşamıştır. Konuyla ilgili olarak bk: Ashtor **A Social and Economic History**, 293.

⁹⁶³ Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 192.

⁹⁶⁴ Kalkaşandî, **Subhü'l-Â'sa**, Cilt 3, 439-440; Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 317; Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 193; Memlûkların Eyyûbilerden devraldıkları altın nukûd oranı oldukça azdı. Bunun nedenini dış etkenlere bağlayan Makrizî'ye göre haçlılarla mücadele etmelerinden dolayı Eyyûbiler altın konusunda zorluklar yaşamıştır. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, **İğase**, 65.

⁹⁶⁵ Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 221.

ulaşmadığını⁹⁶⁶ belirterek somut veri olarak bu bilginin kullanılmasının sakıncalı olduğunu da eklemektedir.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde para basmak için kullanılan darphanelerin Kahire ve Dımaşk'ta olduğu hususuna yukarıda temas edilmişti. Baybars el-Çeşnigir döneminde de⁹⁶⁷ çeşitli Nukûdün Kahire ve Trablus'ta darbedildiği ve Melik Nâsır'ın üçüncü döneminde Memlûk Nukûdü ile ilgili önemli çalışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Kahire, Dımaşk, İskenderiye ve Halep'te Nukûd darbedildi.⁹⁶⁸

Muhammed b. Kalavun dönemi Nukûdünün değerine bakıldığında 1309/ h. 709 yılında dinarın kıymetinin 20 dirhem olduğu, bu durumun 1316 yılına kadar devam ettiği görülmektedir. 1324 yılında ise 1 dinar 25 dirheme ulaşmıştı.⁹⁶⁹ İbn Kesir, meşhur eserinde 1323-1324/ h. 724 yılında gerçekleşen ilginç bir olayın detaylarına yer vermektedir. Şöyle ki, bu yılda Tekrur bölgesi⁹⁷⁰ sultanı Musa'nın hac farizasını yerine getirmek için Hicaz'a giderken Kahire'ye uğraması ve burada bol miktarda altın bırakmasından sonra dinar 20 dirheme düştü. Tekrur sultanı ile beraber kalabalık bir grubun aynı anda Kahire'de bulunması ve alışveriş yapması, altın fiyatlarını düşürmüştür.⁹⁷¹ Bu kafilenin Kahire'den ayrıldıktan kısa zaman sonra dinarın tekrar 25 dirheme ulaştığı görülmektedir.

1330/ h. 730 yılında dinarın değeri ile ilgili büyük sorunlar yaşandığı anlaşılmaktadır. Öyle ki bu yılda bir dinar 5 dirheme kadar düştü. Makrizî'nin

⁹⁶⁶ Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 222.

⁹⁶⁷ Dönemin genel karakteri ile ilgili bir değerlendirme ve önemli olayları ile ilgili bilgi edinmek için bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 500-503; İbn Dokmak, **el-Cevherü's-Semin**, 355-360.

⁹⁶⁸ Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 224.

⁹⁶⁹ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 255; Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 273.

⁹⁷⁰ Fas-Moritanya havalisi kastedilmektedir.

⁹⁷¹ İbn Kesir, bu olayı Hicri 724 yılı olayları bahsinde anlatarak ziyaretin recep ayında gerçekleştiği bilgisini verir. Tekrur sultanının hâkim olduğu ülkenin büyüklüğü konusunda "*Bir ucundan öteki ucuna üç yılda yürüyerek ancak gidilebilirdi.*" İfadelerini kullanmaktadır. Ayrıca kalede yer öpmeyi reddettiği ve Kahire'de 40.000 dinara ulaşan bir harcama yaptığını da eklemektedir. Bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 193; Aynı olayı daha çok siyasi boyutlarıyla değerlendiren İbn Haldun'un görüşleri için bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 514-5154; İbn Dokmak da aynı olayı doğrulamakta ancak detay vermemektedir. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Dokmak, **en-Nüfhatü'l-Miskiyye**, 128; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. İbrahim b. Ebi Bekr Cezerî, **Tarihu Havadisü'z-Zaman ve Enba'ühu ve Vefayatü'l-Ekabir ve'l-A'yân nim Ebnaihi/Tarihu'l Cezerî**, Cilt 3, Ömer Abdusselam Tedmürî (thk.), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1998/ 1418, 63.

verdiği bilgilere göre bu durum karşısında Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun iki tür dinar darbedilmesini istedi. Bunlardan ilkinin değeri 25 dirhem, ikincisinin değeri 21 dirhem olacaktı. Böylece piyasada aynı anda iki tür dinar oldu.⁹⁷² Memlûk tarihinde piyasada devlet tarafından bastırılan iki farklı dinarın bulunduğu ilk dönem bu olmuştur. Süyûtî'nin verdiği bilgilere dayanarak konuyu inceleyen en-Necidî'ye göre 1336 yılında Muhammed b. Kalavun, piyasadaki tüm altını toplamaya karar verdi ve Nâzirü'l-Has bu iş için görevlendirildi. Halk bu duruma büyük tepki gösterdi. Bazı tüccarların altın stoklarına da el konup yerine başka mallar verildi.⁹⁷³ Piyasadaki tüm altın toplandıktan sonra, halka altın satışı yapılacağı ilan edildi. Dinarın değeri de 25 dirhem olarak belirlendi. Ancak dinar bu değerde değildi. Doğal olarak halk çağrıya itibar etmedi.⁹⁷⁴ Devletin ekonomik bakımdan güçlü olmasına rağmen bu uygulamanın neden yapıldığı belli değildir. Ancak o dönemde görev başında olan ve halkın üzerine ağır vergiler yüklediği yönündeki eleştirilerin odağında olan Neşv'in bu işle ilgisi olduğu tahmin edilebilir. Bilindiği gibi adı geçen emir öldüğünde Kahire halkı sokaklara dökülerek sevinç gösterileri yapmıştı.

Muhammed b. Kalavun, Nukûdün düşmemesi ve değerini koruması için büyük çaba harcadı. O'nun döneminde para hem içeride hem dışarıda itibarını korudu. Memlûklar Suriye'de de ilk dönemlerde Bizans paralarını kullanmıştır. Bu paralar *Dinar-ı Rumî* diye adlandırılırdı. Ancak zamanla bu paraların alım gücü düşünce Memlûk Nukûdü geçerli olmaya başladı. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin sonuna kadar Memlûklar yabancı para kullanmamaya çalıştılar. Bu nedenle *Dirhemü'l-Bundûkî'nin* kullanılması Melik Nâsır Dönemi'nin sonrasına rastlar.⁹⁷⁵

Muhammed b. Kalavun'un kalpazanlıkla mücadele ederek Nukûdün veznini korumaya çalıştığı hususu da bahsi kapatmadan zikredilmesi gereken bir başka husustur. Sultanın, yakalanan kalpazanların mallarını müsadere ettirdiğini vurgulayan Makrizî'ye göre Melik Nâsır kalpazanlığı tamamen bitiremediyse de bu mücadelede oldukça başarılı oldu ve cezalandırılan kişilerden toplanan paranın

⁹⁷² Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/I, 32.

⁹⁷³ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 275.

⁹⁷⁴ Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, Cilt 2, 302; Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 277.

⁹⁷⁵ Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 493.

miktarı binlerce dirheme ulaştı.⁹⁷⁶ Görüldüğü gibi Muhammed b. Kalavun gerek Nukûdün itibarını ve veznini korumada gerekse kalpazanlıkla mücadelede kararlı bir politika izlemeye çalışmıştır.

3.5. Ticaretin Önemli Paydaşları: Kârimiyye ve Köle Tacirleri

Sosyal bir varlık olan insan bir cemiyet hayatı kurmak, çeşitli uzmanlık alanları geliştirmek suretiyle iş bölümü yapmak ve bu yolla ihtiyaçlarını gidermek durumundadır. Hal böyle olunca aynı işi kuşaklar boyunca yapan insanlar mesleklerinde uzmanlaşmış ve böylece profesyonel iş hayatında çeşitli sınıflar doğmuştur. Herodot ve Makrizî'nin verdiği bilgiler mukayese edilerek hem Mısır'daki sınıflar hem de ikisi arasındaki dönemde gerçekleşmiş olan değişimlere tezin geçmiş bölümlerinde değinilmişti. Burada işlenecek konu, her iki müellifin dikkat çektiği Mısır toplumu içindeki tüccar sınıfın önemi olacaktır.

Kaynaklara bakıldığında Fatimî dönemi sonlarından itibaren Kârimî tüccarlarının Yemen, Hindistan, Güneydoğu Asya ve Çin ile sıkı ticari ilişkilerin temellerini attıkları görülür. Memlûklar döneminde de Karimî tüccarları içinde seçkin aileler vardı ve bunlar Memlûk ticari hayatında önemli rol oynadılar. Tsugitaka tarafından verilen bilgilere göre Mahallî, Kurabî, İbn Kuvayk ve İbn Müsellem aileleri erken dönem Memlûk iktisadi hayatında ön plana çıkan ailelerden sadece birkaçıydı.⁹⁷⁷

Kârimîyye ticaretinin kahir ekseriyetinin Kızıldeniz ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber Sudan'da ve Orta Afrika'da da ticaret yapan bu sınıf, Mısır'a çok çeşitli mallar getirirdi. Asvan'ı merkeze alarak yaptığı çalışmasında Hüveyrî, Karimî tüccarlarının Memlûklar döneminde ticaretin canlı olduğu her yerde -Mısır, Hicaz, Yemen, Hindistan, Kuzeybatı Afrika- ticaret yaptıklarını ortaya koymaktadır. Çocukları ve köleleri ticarete göndererek bütün Sudan bölgelerinde ürün alabilmek için dolaşan, devekuşu ticareti bile yapan bu grubun esas merkezi Asvan idi.⁹⁷⁸

Memlûk iktisadi hayatında çok önemli bir yere sahip olan Karimî tüccarlarının Hindistan ve Yemen'den gelen baharatı satan ve aslen Sudan'lı olan bir tüccar grubu

⁹⁷⁶ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 320.

⁹⁷⁷ Tsugitaka, *Slave Traders*, 147.

⁹⁷⁸ Mahmûd Muhammed Huveyrî, *Asuan fi'l-Usuri'l-Vüsta*, Ayn li'd-Dirasat ve'l-Buhusu'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, Kahire, 1996, 108.

olduğu söylenebilir. Memlûk kaynaklarının verdiği bilgilere göre bu önemli grup bazen vezir bazen Divan-ı Sultan-ı Has tarafından takip edilirdi. Kârimî tüccarlarının ticaretten büyük paralar kazanarak zenginleştiklerini, Memlûkların saray masraflarını karşılamak için bazen bunlardan borç aldığını ve Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun zamanında da böyle borçlanmalara rastlandığını görmekteyiz. Bir örnek vermek gerekirse, 1288/ h. 687 yılında Dimaşk'tan Kahire'ye gelen bir grup Alemüddin Sencer eş-Şücaî'den borç istedi. Ancak o vermeyince Kârimî tüccarlarına başvurdu. Tüccarlar da Şücaî'nin talebini kabul ederek borç verdi. İlhanlılarla yapılan savaştan sonra 1299/ h. 699 yılında Memlûk ekonomisinin zora girmesi üzerine Kahire valisi Muhammed b. Şeyhî'nin Kârimî tüccarlarından borç istemesi,⁹⁷⁹ Kârimîlerin ekonomik gücünü ortaya koyan bir diğer çarpıcı örnektir.

Mısır Memlûkları'nda Suriye ve Hicaz'da hem köle tüccarları hem de Karimî tüccarları sosyal ve ekonomik hayatta büyük rol oynadı. Bu nedenle Ira M. Lapidus ve D. Ayalon başta olmak üzere birçok araştırmacı bu konunun önemi üzerinde durmuştur. Köle ticareti Memlûk Ordusu'nun oluşumunda ve halkanın bir araya gelmesinde de büyük rol oynamıştır. Ayalon, köle tacirlerinin karakteristik özellikleri ile ilgili araştırmalar yaparak memlûk isimlerinin ve lakaplarının kökenleri ile ilgili önemli bulgular elde etmiştir. O, köle tacirleriyle eski sahipleri arasında önemli bağlar bulunduğunu da⁹⁸⁰ ortaya koymuştur.

Makrizî'ye göre, Sultan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, erkek ve kadın memlûklarının sayısını artırma yönünde bir siyaset izlediğinden dolayı köle tacirlerini davet ederek onlara memlûk temin etmeleri için büyük paralar ödedi. Kaynaklar incelendiğinde tüccarlar Özbek ülkesi, Tebriz, Anadolu ve Bağdat'tan Kahire'ye ellerinde memlûklarla döndüğünde sultanın onlara çok değerli hediyeler verdiği⁹⁸¹ görülecektir.

⁹⁷⁹ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 328-329.

⁹⁸⁰ D. Ayalon köle tacirini memlûkun vatani ile Memlûk Devleti arasındaki bağlantıyı sağlayan zincirin halkası olarak görmekte ve bu konuyla ilgili meşhur çalışmasında köle tacirleriyle ilgili örnekler vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Ayalon, **Kölelik Sistemi**, 213-216.

⁹⁸¹ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 524; Köle ticareti konusunda Memlûkların Altın Orda coğrafyası ile olan sıkı münasebetleri hakkında bk: Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976, 146-147.

Memlûk köle ticareti üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan S. Tsugitaka, İlhanlı hanedanının kuruluşundan Gazan Han Dönemi'nin sonlarına kadar Memlûklarla İlhanlılar arasında siyasi alanda olduğu gibi köle ticareti ve iktisadi alanda da iyi ilişkiler kurulmadığına dikkat çekerek, Ebû Said döneminde el-Mecid es-Selâmî'nin katkılarıyla iyi ilişkiler kurulduğunu vurgulamaktadır. Adı geçen tüccarın defalarca Tebriz'e Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un mektuplarını taşıdığı ve 1322 yılında emirlerden Ayıtmış'ın, taraflar arasında yapılacak barışın tesisi için aracılık ettiği görülmektedir. Yapılan görüşmelerden sonra 10 yıl 10 gün geçerli olacak bir anlaşma yapıldı. Anlaşmada ticaret yollarının açık olması ve taraf ülkelerin tüccarlarına seyahat kolaylığı sağlanması konusunda görüş birliğine varıldı. Ayrıca Haremeyn'e mahmil gönderilmesi ve Hicaz'da her iki ülkenin sancağının taşınması⁹⁸² konusunda da anlaşıldı. Tsugitaka, Memlûk ticarî hayatı ile ilgili çalışmasında İbn Hacer'e dayandırarak Mecdüddin İsa'nın da bu başarılarından sonra Melik Nâsır'ın nezdinde ayrıcalıklı bir konum kazandığı⁹⁸³ yorumunu yapmaktadır.

Melik Nasır Muhammed b. Kalavun döneminde Kârimîlerle kurulan yakınlığın Burcî döneminde devam ettirilemediği anlaşılmaktadır. Necidî'nin savunduğu görüşe göre, sonraki dönemlerde ekonominin bozulma nedenleri arasında sultanların tüm ekonomiyi yönetmek istemesi önemli bir etkidir.⁹⁸⁴ Kârimîler bu ortamda piyasadan çekilmek zorunda kaldı. Altın ticareti Kârimîlerle İtalyanlar arasında⁹⁸⁵ yapılmaya başlandı. Özellikle altının ziynet ve kullanım eşyası olması nedeniyle piyasa bozuldu. Muhammed b. Kalavun sonrası ile ilgili bir örnek vermek gerekirse Sultan Barsbay (ö.1438/ h. 841)⁹⁸⁶ bazı ticari emtiayı kendi tekeline almaya çalışınca

⁹⁸² Kâbe kisvesinin değiştirilmesi ya da Haremeyn'de sancak taşıma meselelerinin Memlûk tarihi boyunca devam ettiği görülmektedir. Tıpkı Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde İlhanlılar ile Memlûklar arasında yaşanan olaya benzer bir olay da Şahrûh Mirza ile Sultan Barsbay arasında yaşanmıştır. Konuyla ilgili olarak bk: Yiğit, **Barsbay Dönemi**, 27-31.

⁹⁸³ Sato Tsugitaka, Slave Traders and Karimî Merchants during the Mamluk Period: A Comparative Study, **Mamluk Studies Review**, X, 1, 2006, 141-147.

⁹⁸⁴ Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 97-99.

⁹⁸⁵ Ashtor, denizci İtalyan devletleri ile Memlûkların Muhammed b. Kalavun Döneminde de ticaret yaptığını belirttiikten sonra bu ticaretin farklı yollarla *-Ashtor'un deyimiyle indirect trade-* yapıldığını örnekleriyle açıklamaktadır. Ashtor'un verdiği bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla İtalyan tüccarlarla 1345 yılına kadar da doğrudan bir temas sağlanmadığı gibi, sonraki bazı sultanların tekeli yaklaşımı da tüccar gruplarını Mısır'dan kaçırmıştır. Ashtorun değerlendirmeleri için bk: Eliyahu Ashtor, **East-West Trade in the Medieval Mediterranean**, London: Variorum Reprints, 1986, 534-583.

⁹⁸⁶ Kârimî tüccarlarının etkinliğini kaybetmesi ve Sultan Barsbay'ın uyguladığı *tekeli yaklaşım* arasında önemli bağlantılar olduğu yönündeki bir değerlendirme için bk: Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, Hakkı Dursun Yıldız (çev.), Anka Yayınları, 2000, 211.

tüccarlar piyasadan çekilmiş ve kendilerine yüklenen ağır vergilerin de etkisiyle ticaret yapabilecekleri başka ortaklar arama yoluna gitmiştir. Bunun da Memlûk iktisadi hayatını tahrip eden en somut sonucu Kızıldeniz ticaretinin başka bölgelere kayması olmuştur.

3.6. Vergi Politikası

Vergi devletlerin halka hizmet edebilmek için ihtiyaç duyduğu temel dayanağı olduğu için zorunlu olarak alması gereken bir kaynaktır. Memlûklar döneminde önemli gelir kaynakları arasında iktalar, emlak, ticaret, çarşı ve atölye çalışanlarından alınan vergiler büyük yekûn tutardı. Memlûklarda bazı sultanların savaşa gideceği zaman vergi toplama işini istismar ettiği gibi bazı sultanların da zengin emirlerin mallarını müsadere ettirdiği görülmektedir. Memlûk tarihinde örneklerine nadir rastlandığı gibi bazı sultanların da birtakım vergileri azalttığı olurdu.

Nâsirüddin Muhammed b. Kalavun bazı vergileri azaltmış, bazılarını da tamamen kaldırmıştır. Öyle ki Melik Nâsir kendi şahsi alacaklarından bile vazgeçmişti Bundan dolayı insanlar onu çok severdi. Selim, Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin bazı vergilerini şöyle sıralamaktadır: *Nısfu's-Samsara* (alım-satım vergisi), *Mukarr el-Bigâl* (katırlardan alınan vergi), *Mukarr es-Sücûn* (hapishaneye girenlerden alınan vergi), *Mukarr el-Fursan* (askerlerden bölge valilerinin aldığı vergi), *Himayetü'l-Merakib* (denizdeki kayıklardan alınan yıllık vergi), *Hukuku'l-Kıynat* (düğünlerde şarkı söyleyenlerden alınan vergi) ve emlak vergisi.⁹⁸⁷

Melik Nâsir'ın yönetim anlayışına bakıldığında onun, halkı iktisadi açıdan rahatlatmak için çok çaba harcadığı hususu derhal göze çarpmaktadır. Bu ifadenin en somut kanıtı ise Muhammed b. Kalavun'un birçok vergiyi kaldırmış olmasıdır. Makrizî'nin kayıtlarına göre, Muhammed b. Kalavun, 1315 yılında alınmakta olan 24 vergi türünü iptal ederek meksi kaldırdı.⁹⁸⁸İbn Tagribirdî ise buğday fiyatlarının

⁹⁸⁷ Selim, *Asru Selâtini'l-Memâlîk*, Cilt 3, 312.

⁹⁸⁸ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/I, 150; Konuyla ilgili ayrıca bk: İbn Dokmak, *en-Nüfhatü'l-Miskiyye*, 124; Aynı müellif, *el-Cevherü's-Semin*, 368;Meks, iç ve dış gümrük resmi olmasının yanı sıra aşırı vergiler için de kullanılan bir kavramdır. DİA'da ilgili maddeyi kaleme alan C. Kallek, Memlûkların bilhassa Haremeyn konusundaki titizliğine 1320 tarihinde Muhammed b. Kalavun'un Mekke'de meksi kaldırmasını örnek vermektedir. Buna rağmen yerel yöneticilerin tekrar meksi tedavüle koyduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Cengiz Kallek, *Meks*, **DİA**, Cilt 28, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, 586; Meks kelimesi ile Nil

düşmesi başta olmak üzere bu vergi iptallerinin halkın ekonomik gücünün artması üzerinde olumlu etkileri olduğunu belirtmektedir.⁹⁸⁹

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un, fakirleri gözetdiği için *Nısfu's-Samsara*'yi⁹⁹⁰ kaldırdığı ve bu nedenle de Mısır halkının Melik Nâsır'ı çok sevdiği⁹⁹¹ yönündeki Memlûk kaynakları olduğu gibi, Eşref Halil'in öldürülmesine karışan emirlere kin beslediği ve ağabeyi öldüğünde halk sokağa çıktığı için halktan alınan bazı vergileri kaldırmaya karar verdiğini belirten kaynaklar da vardır.⁹⁹² Kanaatimizce sultanın bu kararı almasında emirlere değil, halka güvenebileceğini düşünmesi etkili olmuş olabilir. Melik Nâsır ayrıca 1336 yılında ortaya çıkan büyük ekonomik sıkıntı sırasında emirlerin buğday sakladıklarını⁹⁹³ görünce muhtesibi çağırıp, ekmek fiyatlarını takip etmesini istedi. Fiyat artışına engel olmak için denediği bu yöntem sonuç vermeyince Melik Nâsır, Gazze, Kerek, Şevbek⁹⁹⁴ ve Dımaşk'taki depolardan buğday getirilmesini istedi. Sonuçta buğdayın dirhemine kota konuldu ve buğdayı yüksek fiyata satanlara ceza verildi. Bu uygulamaların günlük hayatta bazı pratik yararları olduğu muhakkaktır ancak kaynaklar her şeye rağmen bazı emirlerin gizlice buğday satmaya devam ettiği⁹⁹⁵ yönünde bilgiler vermektedir.

3.7. Dönemin Önemli İktisadî Olayları

3.7.1. Siyasi Nedenlere Bağlı Olarak Gelişen İktisadî Olaylar

Bir ülkenin iktisadi tarihinin siyasi gelişmelerden bağımsız olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu nedenle el-Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun

sahilindeki gümrük iskelesi arasında bir bağlantı kuran Atan, meksin sadece gümrük vergisi olmadığı için altını çizmektedir. Atan, Kahire-Reşid-Dimyat antrepolarından tahsil edilen gelirlerin dışında, tersane, balıkçılık, tercümanlık ve buna benzer onlarca gelir kaleminin de aynı adla anıldığını ve gelir toplamının sadece İskenderiye'de 40.000 dinara ulaştığını yazmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Atan, 143; (Memlûk kaynaklarında meks/mûkus kavramından ne kastedildiği ve sultanın tam olarak hangi vergileri kaldırdığı net olarak anlaşılmamaktadır.)

⁹⁸⁹ İbn Tagribirdî, **en-Nûcum**, Cilt 9, 45.

⁹⁹⁰ Sımsarlar tarafından alım-satım işlemi sırasında ödenmesi gereken % 2'lik verginin % 50 oranındaki (nısf) dellâliye vergisi piyasayı olumsuz etkilediği için Muhammed b. Kalavun tarafından kaldırılmıştır. Konuyla ilgili olarak bk: Becker, **Dellal**, 518.

⁹⁹¹ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 15, 154; İbn Tagribirdî, **en-Nûcum**, Cilt 9, 45, 50; İbn Hacer, **ed-Dûrer**, Cilt 9, 286.

⁹⁹² el-Haccî, Memlûk kaynaklarından yaptığı bir derlemede Melik Nâsır'ın kaldırdığı vergilerin bir dökümünü vermektedir. Detaylar için bk: el-Haccî, 35.

⁹⁹³ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 392.

⁹⁹⁴ Şevbek hakkında bilgi edinebilmek için bk: Ebü'l-Fida, **Takvimü'l-Büldân**, 246-247.

⁹⁹⁵ el-Haccî, 38.

Dönemi'ndeki iktisadî gelişmeler de dönemin siyasi gelişmeleriyle beraber ele alınmaya çalışılacaktır. Memlûk kaynakları Melik Nâsır Dönemi'nde 1299 yılında İlhanlıların Suriye'ye saldırarak Şam'ı tahkim etmesi üzerine kuşatma altında bulunan Şam'da kıtlık ortaya çıktığı yönünde bilgiler vermektedir. Bu durumda kent yapılan görüşmelerden sonra İlhanlılara teslim edilmiştir. Benzer örneklerine sıkça rastlandığı gibi siyasi ve iktisadi zorlukların insanları başka bölgelere göçe zorladığı anlaşılmaktadır. Dönemin çağdaşı olan tarihçilerin kayıtlarından yararlanarak iktisadi krizleri bir doktora çalışması düzeyinde inceleyen İ. Gökhan, göçlerden sonra Kahire nüfusunun bir anda artmasıyla 1 irdeb buğdayın 15 dirhemden 20 dirheme kadar çıktığı⁹⁹⁶ bilgisini vermektedir.

İlhanlıların baskısını doğrudan hisseden ve hâkimiyeti altına giren Şam bölgesinde iktisadi durumun çok daha ağır olduğu görülmektedir. Bu dönemle ilgili olarak, kendisi de Şam'da yaşayan ve olayların canlı tanığı olan İbn Kesir çarpıcı rakamlar vermektedir. Buna göre İlhanlıların 1299 yılında başlattıkları seferin etkisiyle Şam'da bir gırara⁹⁹⁷ buğdayın fiyatı 400 dirheme kadar çıkmıştır. Aynı zamanda 1 rıtl et 10, 1 rıtl ekmek 2,5, 10 rıtl un 40 ve 5 yumurta 1 dirheme çıkmıştır.⁹⁹⁸ Ancak dönemin kaynaklarına yansıyan enflasyon rakamlarının Melik Nâsır dönemi Suriye ve Kahire'sinin kayıplarını tam olarak yansıttığını söylemek mümkün değildir. İbn Kesir ve Nüveyrî gibi müelliflerin kayıtları, yalnızca kayıpların rakamlara yansımış halidir. Kendi coğrafyasını terk ederek mülteci konumuna düşen insanların çalışamaz duruma gelmesi sonucunda oluşacak uzun vadeli kayıplar elbette buna dâhil değildir.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde siyasi nitelikli etkenlere bağlı olarak ortaya çıkan iktisadi sorunlar değerlendirildiğinde dikkat çekici bir tablo karşımıza çıkar. Sultanın ilk defa 9 yaşında başa geçtiği ve devleti yönlendirebilecek güç ve

⁹⁹⁶ Teze konu olan Muhammed b. Kalavun dönemi de dâhil olmak üzere XIII ve XIV. Yüzyıl Memlûk coğrafyasını etkileyen iktisadi krizleri kapsamlı olarak inceleyen bir çalışma için bk: Gökhan, **Kıtlıklar ve Vebalar**.

⁹⁹⁷ Gırara: Kelime anlamı çuval olup, tahıl ölçümünde kullanılan bir alan ölçüsüdür. İslam coğrafyasında kullanılan ölçü birimleri üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan W. Hinz, 1 gıranın yaklaşık olarak 204,5 kg buğday, ya da 206 litreye eşit olduğu bilgisini vermektedir. Detaylar için bk: Hinz, 46.

⁹⁹⁸ İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 51; Gökhan, **Kıtlıklar ve Vebalar**, 190; E. Ashtor'un 1264 yılı yaz aylarından 1350 yılı sonbahar aylarına kadar tüm dönemleri içermese ve periyodik bir tarihlendirme sırası gözetmese de 35 yıla ait buğdayla ilgili fiyat hareketlerini gösteren çalışması önemlidir. Fiyat hareketlerinin bazı nedenlerinin de işlendiği tablo için bk: Ashtor, **A Social and Economic History**, 293-294.

tecrübeden yoksun olduğu dönemde (1293-1294) siyasi nedenlere bağlı olarak iktisadi sorunlar ortaya çıkmıştır. Yine aynı şekilde Melik Nâsır'ın ikinci saltanat döneminde Sellâr ve Baybars el-Çaşnigîr arasında kalarak kendi politikalarını ikame edemediği dönemde de devlet siyasi nedenlere bağlı iktisadi sorunlarla yüz yüze kalmıştır.

Kaynaklar Melik Nâsır'ın son dönemlerinde de yine devletin muktedir emirleri arasında çeşitli çekişmelere sahne olduğu yönünde bilgiler vermektedir. 1340-1341 yıllarında ümera arasındaki çekişmenin sebebiyet verdiği yanlış para politikaları iktisadi sorunlar doğurmuştur. Makrizî'nin verdiği bilgilere göre sultanın hayatını kaybettiği 1341 yılında 15 dirhem olan buğdayın irdebi iki kat artmak suretiyle 30 dirheme kadar çıkmıştır. Reel değeri 20 dirheme mukabil olan ancak 25 dirhem değerinde olduğu ilan edilen dinar ise itibar kaybetmiş ve kimse bu dirhemle alış veriş yapmayınca tedavülden kaldırılmıştır.⁹⁹⁹ Makrizî ayrıca bu ortamda tüccarların emirler arası mücadeleler ve kargaşa ortamından korktukları için stokçuluk yaptıklarını ifade etmektedir.

3.7.2. Sosyal ve Tabii Nedenlere Bağlı Olarak Gelişen İktisadî Olaylar

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde ortaya çıkan iktisadi sıkıntıların temelinde yukarıda örnekleri verilmeye çalışıldığı gibi savaşlar söz konusu olsa da bazen tabii ve sosyal nedenlere bağlı olarak iktisadi buhranlar yaşanmıştır. Mesela 1300 yılı olaylarını anlatan İbn Devâdârî'nin vermiş olduğu canlı tasvirlerle göre insanların güneşi göremediği, aralıksız 40 gün ve gece yağın yağmurdan sonra Şam'da 1 gıraya buğdayın fiyatının 200 dirhemden 300 dirheme çıktığı görülmektedir.¹⁰⁰⁰ Esasen bu pahalılığın yaşanmasında yine İlhanlı tehdidinin bölge halkında meydana getirdiği korkunun da etkileri olduğunu tespit etmek gerekir.

Mısır halkı, bilinen ve aydınlatılabilen tarihi boyunca Nil nehrinin suladığı topraklarda tarımsal faaliyetlerle geçimini sağlamıştır. Modern zamanlarda

⁹⁹⁹ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 522; Süyûtî, *Hüsni'l-Muhadara*, Cilt 2, 180; Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 400; Gökhan, *Kıtlıklar ve Vebalar*, 214.

¹⁰⁰⁰ İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, Cilt 9, 45-46; İbn Kesir de artış oranlarını kuzu fiyatları üzerinden verdiği örneklerle açıklamaktadır. İbn Kesir mezkûr yılda bir kuzunun fiyatının 500 dirheme çıktığı bilgisini vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Cilt 14,6.

teknolojinin gelişmesi ve insan emeğinin yerini makinelerin almasına kadar geçen süreçte Mısır toplumu tarımsal faaliyetlerinde hayvan gücünden faydalanmaktaydı. Çalışmamıza konu olan Melik Nâsır dönemi ile ilgili, tarım ve ona bağlı olarak iktisadi hayatı olumsuz etkileyecek bazı kayıtlara da rastlanmaktadır. Mısır'da 1300 yılında ortaya çıkan bir inek vebasının ülkeyi çok yönlü olarak olumsuz etkilediği görülmektedir. Vebanın doğrudan tanığı olan Nüveyrî'nin kayıtlarından Uşmum¹⁰⁰¹ ve Tanah yöresinde binden fazla ineğe sahip olan bir çiftlik sahibinin yalnızca 18 ineğı vebadan kurtulabildiğı¹⁰⁰², diğerlerinin telef olduğu anlaşılmaktadır.

Dönemin doğrudan tanığı olan diğer tarihçilerin sunmuş olduğu tablo, durumun vahametini daha net olarak ortaya koymaktadır. İnek vebası nedeniyle bir ineğın fiyatının 1000 dirheme kadar çıktığı, insanların tarla sürmek için eşekleri çifte koşmak zorunda kaldığı, ülkede inek neslinin tükenme tehlikesinin ortaya çıkmasıyla da başka bölgelerden inek getirildiğı¹⁰⁰³ yönünde kayıtlar vardır.

Memlûk tarihçiliğinin önemli isimlerinden biri olan el-Aynî, Melik Nâsır'ın çağdaşı Baybars el-Mansurî ve İbn Kesir başta olma üzere dönemin ana kaynaklarından aldığı değerli bilgileri günümüze ulaştırmıştır. Aynî, 1300-1301 yıllarında adeta Mısır coğrafyasını kasıp kavuran inek vebasıyla ilgili oldukça doyurucu bilgiler sunmaktadır. Onun kayıtlarına göre inek vebasının etkileri Kahire ile sınırlı kalmamış, veba Dimyat ve Said bölgesini de etkisi altına almıştır. Öyle ki bu veba ineklerin telef olmasına neden olduğu için hayvancılığa, araziler ekilemediğı için de tarıma büyük darbe vurmuştur. Aynî'nin kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla şeker imalathanelerine taşınacak ham maddenin taşınamaması¹⁰⁰⁴ nedeniyle Melik Nâsır döneminde şeker sanayisi de bu vebadan olumsuz etkilenmiştir.

Melik Nâsır, siyasi istikrarın sağlanmasında iktisadi amillerin büyük rolü olduğunu bilen bir hükümdardı. Bu nedenle büyük çiftlikler kuracak ve çalışmamızda örneklerle açıklamaya çalıştığımız gibi hayvancılığı geliştirecek adımlar atacaktır. Onun bu yönde attığı adımlarda, bu ve benzeri olumsuz tecrübelerden aldığı derslerin rolü olduğu kanaati taşımaktayız.

¹⁰⁰¹ Bölgenin coğrafi ve iktisadi önemi hakkında bk: Ebü'l-Fida, **Takvimü'l-Büldân**, 118.

¹⁰⁰² Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb**, Cilt 31, 416.

¹⁰⁰³ Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe**, 160-161; aynı müellif, **Zübde**, Cilt 9, 335; Nüveyrî, **Nihayetü'l-Ereb**, Cilt 31, 416; Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 914; Gökhan, **Kıtlıklar ve Vebalar**, 192.

¹⁰⁰⁴ Aynî, **İkdü'l-Cümân**, Cilt 4, 137-138.

Memlûk kaynakları, 1301 yılında gerçekleşen ve dönemin tanıklarına göre benzeri o güne kadar görülmeeyen bir çekirge felaketinden söz etmektedir. Özellikle Şam merkezli olarak ortaya çıkan ve başka bölgeleri de etkilediği anlaşılan çekirge sürülerinin ekinlere ve meyve ağaçlarına büyük zarar vermesinden dolayı iktisadi sıkıntılar baş göstermiştir.¹⁰⁰⁵ Suriye'nin Şam ve Halep şehirlerinde 1303 yılında başlayan ve özellikle atları etkisi altına alan bir veba türünün sonucunda 80.000 atın telef olduğu yönünde kaynaklarda bilgiler vardır. Baybars el-Mansûrî'nin verdiği bilgiler değerlendirildiğinde bu vebanın, içinde hastalık taşıyan rüzgârlar sebebiyle yayıldığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Rüzgârın, ekinlerin yanı sıra atlara da sirayet etmesi sonucunda Mısır'da sayısız atın telef olduğu ve bu nedenle de at fiyatlarında astronomik artışların olduğu görülmektedir. Nil nehrinin zamanında taşmaması da¹⁰⁰⁶ kuraklığın ve vebanın yayılmasında etkili olmuştur.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde 1304-1305 yıllarında yaşanan şiddetli kuraklık Hicaz bölgesine kadar uzanmıştır. Hatta hac farızasını yerine getirmek üzere Haremeyn'e gitmek için yola çıkan ve aralarında Rükneddin Baybars el-Çaşniğîr'in de olduğu kabile bu kuraklıktan etkilenmiştir. Bu zor durum karşısında yardım talebinde bulunan kabileye Gazze ve Şevbek'ten yardım eli uzatılmıştır.¹⁰⁰⁷

İktisadi sıkıntılara neden olan başka bir uygulamaya örnek olarak Memlûk kaynakları, Melik Nâsır döneminde 1305 yılında yapılan parasal düzenlemeyi işaret etmektedir. Düzenlemeyle, *Dirhemü'l-fidda'nın* yanında *Dirhemü'n-nühasiyye* adı verilen ve içerisindeki gümüş miktarıyla oynanmış yeni paraların tedavüle konması, kelimenin tam anlamıyla piyasayı alt üst etmiştir. Memlûk iktisat tarihi ile ilgili detaylı bir çalışma yapan Hammad b. Muhammed b. Ali en-Necidî, ana kaynaklara dayandırarak verdiği bilgiler ışığında Memlûk toplumunun yeni düzenlemeyi benimsemediğini¹⁰⁰⁸ ortaya koymuştur.

Melik Nâsır'ın üçüncü saltanat döneminde de kaynaklarda iktisadi hayatı olumsuz etkilemiş olan bazı olaylara yer verilmektedir. 1316 yılında Asvan bölgesinden esen

¹⁰⁰⁵ İbn Kesir bu felaketin şevval ayında olduğu bilgisini vermektedir. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)**, Cilt 14, 64; Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 923, Gökhan, **Kıtlıklar ve Vebalar**, 193.

¹⁰⁰⁶ Baybars el-Mansurî, **et-Tuhfe**, 182-183; Aynî, **Ikdü'l-Cümân**, Cilt 4, 359.

¹⁰⁰⁷ Aynî, **Ikdü'l-Cümân**, Cilt 4, 366-367; Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 12.

¹⁰⁰⁸ Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 352.

ve sonrasında vebanın ortaya çıkmasına neden olan rüzgârların sadece hayvan telef etmekle kalmayıp birçok insanın ölümüne de neden olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yıl Nil nehrinin 17 zira 22 parmak seviyesine ulaşması sonucunda Mısır arazisinin ekilebilir alanlarının çoğu sular altında kalmıştır.¹⁰⁰⁹

Memlûk Devleti'nde Muhammed b. Kalavun döneminde 1320-1321 yıllarında iki farklı etkenin aynı sonuca hizmet ettiği görülmektedir. Bu etkenlerden biri Nil nehrinin yeterince taşmaması, diğeri de devletin izlediği yanlış para politikasıdır. Bu iki durumun ortak sonucu ise büyük bir iktisadi bunalım olmuştur. Nil nehrinin 16 ziraya ulaşmaması halinde Mısır'da kelimenin tam anlamıyla bir sorunlar silsilesi ortaya çıkar. Bunların başında ekilebilir arazilerin boş kalması, kuraklık, salgın hastalıklar ve bu etkenlerin rol oynadığı sosyal ve ekonomik sorunlar gelir. Adı geçen yılda yaşanan birinci durum budur. Buna ilave olarak devletin uyguladığı yanlış para politikası sonucunda paranın itibar kaybı da iktisadi bunalımı derinleştiren bir amil olmuştur.

Eldeki kaynaklar 1321 yılının ikinci yarısında dirhemini tekrar muteber hale getirilmesi için çeşitli çalışmalar yapıldığını ortaya koymaktadır. Sonuçta üç yıl kadar süren belirsizlikten sonra istikrarı yakalamaya çalışan yeni dirhemlerin piyasada benimsendiği görülmektedir. 1324 yılından itibaren tek tip ve standardizasyonu nispeten sağlanmış yeni dirhemler piyasada geçerli olmuştur.¹⁰¹⁰

Haremeyn bölgesinde 1322 yılında yaşanan kuraklık sonrası gelişen olaylar, hem bölgedeki Memlûk otoritesini hem de sultanın kutsal bölgelere olan yakın alakasını göstermesi yönüyle yalnızca iktisadi açıdan değil, siyasi açıdan da dikkat çekicidir. Kaynaklara göre Mekke şerifi Ebû Numay, zikredilen yılda Mekke'de kuraklığa bağlı olarak yaşanan kıtlığın etkilerini hafifletebilmek için Melik Nâsır'a başvurmuştur. Mekke'de 1 irdeb buğdayın 250 dirheme kadar yükselmesi karşısında Mekke şerifi tek çıkar yol olarak sultandan yardım istedi. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun derhal Mekke'ye 1000 irdeb buğday gönderdi. Bunu kısa sürede yapılan

¹⁰⁰⁹ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/I, 162; İbn Tagribirdî, *en-Nücûm*, Cilt 8, 170; Gökhan, *Kıtlıklar ve Vebalar*, 200.

¹⁰¹⁰ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/I, 205; Necidî, *en-Nizamü'n-Nakdî*, 352-353; Gökhan, *Kıtlıklar ve Vebalar*, 202.

başka yardımlar izledi ve sonuçta Mekke’de 1 irdeb buğday 100 dirheme kadar düştü.¹⁰¹¹

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun’un başka devletlerle –özellikle de Avrupalı devletlerle- yaptığı yazışmalarda dikkat çekici bazı ifadeler bulunmaktadır. Mektupların diplomatik diline bakıldığında, kendisinin *Mekke ve Medine’nin koruyucusu ve hizmetkârı* olduğuna yapılan vurgular derhal göze çarpmaktadır. Hem İslam dünyasına hem de Avrupa’ya net mesajlar içeren bu diplomatik ifadelerin içinin sultan tarafından yukarıdaki örnek özelinde doldurulmaya çalışıldığını söylemek mümkündür.

Nil nehrinin 1324 yılında 18 zira ve 19 parmak seviyesine kadar yükselmesi ve Mısır arazisinin üç buçuk ay kadar su altında kalması nedeniyle yine salgın hastalıklar ortaya çıktığı görülmektedir. Dönemin çağdaşı olup Şam bölgesinde yaşayan İbnü’l Verdî ve İbn Kesir, çok uzun süreden beri bu denli bir afetin yaşanmadığı bilgisini verirken, Süyûtî de salgın hastalıklar sonucunda toplu ölümlerin gerçekleştiğini yazmaktadır.¹⁰¹² Aynı yıl, özellikle Suriye’nin doğu kısımlarında baş gösteren kıtlık sonucunda insanlar yine Şam’a doğru göç etmek zorunda kaldı. Kuraklık ve çekirge sürülerinin olumsuz etkilerini ağır şekilde yaşayan bölgede 1 gırara buğdayın 200 dirheme kadar çıktığı görülmektedir. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, halkın ihtiyaç duyduğu hayati öneme sahip gıda maddelerinin ucuzlaması için emirler çıkarmış ve durumu yakından takip etmiştir. Sultanın çabaları sonucunda Mısır’dan Şam’a tüccarların sağladığının dışında olmak üzere 20.000 irdebe ulaşan tahıl akışının gerçekleşmesiyle fiyatların başlangıçta 80, sonraları ise 3,5 dirheme kadar düştüğü görülmektedir.¹⁰¹³

Kaynaklardaki veriler değerlendirildiğinde bazı hususların derhal dikkat çektiği görülmektedir. Bu hususlardan ilki, tabii afetler ve buna bağlı olarak ortaya çıkan iktisadi sarsıntılara karşı Memlûk Devleti’nin yeterince hazırlıklı olmayışıdır. Elbette yağmurun yağması ya da Nil nehrinin su seviyesinin yükselmesini engellemek mümkün değildir. Ancak yağmurun çevreye vereceği zararların azaltılması ya da Nil

¹⁰¹¹ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/I, 235; Gökhan, *Kıtlıklar ve Vebalar*, 203.

¹⁰¹² İbnü’l-Verdî, Cilt 2, 262; Süyûtî, *Hüsnü’l-Muhadara*, Cilt 2, 280; Gökhan, *Kıtlıklar ve Vebalar*, 203.

¹⁰¹³ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/I, 254; Gökhan, *Kıtlıklar ve Vebalar*, 204.

sularının yıkıcı etkilerinin en aza indirilmesi mümkündür. Yukarıda verilen ve dönemin ana kaynaklarından alınan istatistiksel veriler değerlendirildiğinde iki durum arasında (3,5 dirhem ile 200 dirhem arasında) % 5614'lük bir değişim vardır. Aradaki bu devasa farkın iktisadi hayatı alt üst edeceği açıktır. Şunu da eklemek gerekir ki Melik Nâsır, böylesine ani iktisadi darboğazlar ortaya çıktığında derhal müdahale ederek kendi depolarını açtırmak suretiyle piyasaya buğday arzında bulunmuş ve halktan alınması gereken vergileri iptal etme yoluna gitmiştir.

Mısır'da 1326 yılında alışılmışın aksine bolluk yaşandığı ve temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarının aşağı yönlü bir hareket takip ettiği görülürken¹⁰¹⁴, ertesini yıl Nil'in seviyesinin de iyi olmasına rağmen hasat mevsiminde ortaya çıkan kavurucu rüzgârların etkisiyle ürünler tarlada kalınca fiyatlar yükselmiştir. Eldeki veriler değerlendirildiğinde 1326 yılında buğdayın irdebini 5 dirhem seviyesindeyken 1327 yılında 20 dirhem seviyelerine çıktığı¹⁰¹⁵, yani buğdayda yine dört kat artış olduğu görülmektedir. İbnü'l Verdî, 1331 yılında Nil sularının aşırı yükselmesi ve ekilebilir arazileri basarak dört ay gibi uzun bir süre arazi üzerinde kalması sonucunda oluşan zararın aylık 1.000.000 dinara ulaştığı bilgisini vermektedir.¹⁰¹⁶

Melik Nâsır Dönemi'nde 1336 yılında yaşanan ve iktisadi hayatı yine felç eden kıtlığın nedenleri ile ilgili olarak kaynaklarda ayrıntılı bilgiler olmasa da İlyas Gökhan'ın Nil nehrindeki aşırı yükselmeye dikkat çekmesi önemlidir.¹⁰¹⁷ Kaynaklar tarandığında bu yıl Nil nehrinin 18 ziraya yaklaştığı¹⁰¹⁸ görülmektedir. Bir önceki yıl olan 1335'te Nil nehrinin seviyesinin 18 zira 21 parmak olduğu düşünülürse Nil'in üst üste iki yıl 18 zira seviyesinde seyrettiği ortaya çıkmaktadır. Nehir seviyesindeki aşırı artıştan kaynaklandığı anlaşılan kıtlığın doğal sonucu olarak halkın çarşılaraya koştuğu, karaborsacıların da fırsatı ganimet bilerek eldeki zahireyi sakladığı¹⁰¹⁹ görülmektedir. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun kıtlığın oluşmasında hatalı uygulamaları olduğunu düşündüğü muhtesibi çağırarak çeşitli önlemler almaya çalıştı. İlave tedbir olarak sultan, Gazze, Kerek, Şevbek ve Suriye bölgelerinden

¹⁰¹⁴ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 278; Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 398.

¹⁰¹⁵ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 300; Necidî, **en-Nizamü'n-Nakdî**, 398; Gökhan, **Kıtlıklar ve Vebalar**, 206.

¹⁰¹⁶ İbnü'l Verdî, Cilt 2, 290.

¹⁰¹⁷ Gökhan, **Kıtlıklar ve Vebalar**, 207.

¹⁰¹⁸ 1336 ölçümlerine göre Nil 17 zira 16 parmak seviyesindeydi.

¹⁰¹⁹ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 394; Gökhan, **Kıtlıklar ve Vebalar**, 208.

Mısır'a buğday takviyesi yapılması yönünde emirler çıkardı. Üstelik kendi özel depolarından çıkarttığı buğdayın irdebini piyasaya 25 dirhemden sürdü. Melik Nâsır'ın söz konusu kıtlığın ve kıtlık sonucunda oluşan iktisadi buhranın aşılabilmesi için aldığı dördüncü önlem ise muhtesibi değiştirmek olmuştur. Sultanın kararlı tutumu ve yeni muhtesib Ziyaeddin Yusuf b. Ebi Bekr b. Muhammed'in isabetli uygulamaları sonucunda¹⁰²⁰ durumun kontrol altına alındığı görülmektedir. Genel Memlûk tarihi incelendiğinde gerek Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde gerekse sonrasında sıklıkla muhtesib değişikliğine gidildiği¹⁰²¹ göze çarpmaktadır.

Memlûk Devleti'nin iktisadi hayatına yön veren ana unsurlardan birinin Nil nehri olduğu, yukarıda verilen örneklerle ortaya konmaya çalışılmıştır. Emin Sami Paşa tarafından hazırlanan ve Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun dönemini de içeren Nil takvimine bakıldığında, Nil'in yalnızca iki defa normal değer olarak kabul edilen 16 ziranın altında su taşıdığı görülmektedir. Adı geçen dönemde aralıklarla değişen 16 yıllık bir süreçte 16 ziradan fazla su taşıdığı ve 24 yıl ise normal kabul edilen 16 zira seviyesinde bir taşma olduğu görülmektedir. Buradan çıkarılabilecek net sonuç ise Melik Nâsır döneminde Mısır'da Nil kaynaklı iktisadi buhranların nedeni Nil sularının yeterince taşmaması değil bilakis Nil'in fazla taşmasından dolayı ekilebilir tarım arazilerinin ekilememesidir.¹⁰²²

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un hisbe teşkilatı¹⁰²³ ve muhtesiblik kurumunu da iktisadi hayatı yönlendirmede oldukça etkili kullanmaya çalıştığı görülmektedir. Genel kabule göre hisbenin dört erkânı vardır. Bunlardan ilki muhtesib olup, bu kişi işi yapabilecek donanımına sahip olmalıdır. İkinci unsur ise hisbeye tabi olan, yani kâr-zarar ihtimali olarak o an elde bulunan bir malın olmasıdır. Hisbenin üçüncü şartı bir mal sahibinin bulunması ve son olarak kontrol mekanizması sayılabilir. İlk üç

¹⁰²⁰ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 394-396; Gökhan, **Kıtlıklar ve Vebalar**, 209-211.

¹⁰²¹ Sultan Berkuk ve Sultan Ferec dönemlerinde, içlerinde Makrizî ve Aynî gibi halef-selef muhtesiplerin bulunduğu pek çok ismin kısa dönemler için atanıp azledildiğini gösteren bir çalışma için bk: Gökhan, **Sultan Ferec Zamani**, 144-145(pp. 133-169).

¹⁰²² Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi ile ilgili yıllara göre ayrıntılı olarak hazırlanmış Nil'in taşma seviyelerini gösteren tablo için ekler bölümüne bakınız.

¹⁰²³ Hisbe, İslam devletlerinde kamu düzenini ve genel ahlakı korumak ve denetlemekle mükellef olan kurumun adıdır. Kurumun genel işleyişi muhtesib denetimindedir. Makrizî'nin meşhur eserinde "Hisbe ve Darü'l-Iyar" başlığıyla açılmış bir bahis konusu mevcut olup, burada Memlûklar döneminde bu kurumun çalışma esas ve usulleriyle ilgili bilgiler verilmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 463-465; Hisbe teşkilatının tarihçesi ve Memlûklar dönemindeki durumu ile ilgili olarak bk: Cengiz Kallek, **Hisbe, DİA**, Cilt 18, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, 133-143.

unsurun kontrol basamağı olmazsa işe yaramayacağı ortadadır. Hisbe teşkilatının başı olabilmek için gereken şartlara dair İslam tarihinde pek çok madde sıralandığı görülmektedir. Kaynaklardaki bilgiler ışığında bunlardan bazılarına değinmek gerekirse, Muhtesib olacak kişinin önce Müslüman ve mükellef, sonrasında adil olması, ilim sahibi olması, Allah'ın rızasını gözetmesi, sünnete uygun yaşaması ve temiz olması, yumuşak konuşan ve güler yüzlü ve güzel ahlak sahip olması, yanlışlıklara şiddetle karşı koymayıp yavaş ve anlayışlı yaklaşması gerekir.¹⁰²⁴

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde sultanın memlûkları çarşıları kontrol ederler ve muhtesib alım satım işlerini gece gündüz denetlerdi. Muhtesib ise Vezin ve mikyalı¹⁰²⁵ kontrol ederek aldatanlara ceza verirdi. Ayrıca zararlı yiyecekler de kontrol edilirdi.¹⁰²⁶ Bir örnek vermek gerekirse Melik Nâsır, Ziyaeddin b. el-Hatib'i 701yılı 18 cemaziyelevvel'de muhtesib yapmıştı. Ziyaeddin b. el-Hatib öldükten sonra muhtesib olmak isteyen bazı emirler ortaya çıkınca Melik Nâsır: *"Muhtesiblik yapmak için ilim ehlerinden olmak, İslami ilimlere vakıf olmak lazımdır."* diyerek bu emirlerin muhtesib olmasına sıcak bakmamıştır. Yûsufi'ye göre muhtesib olmak isteyen emirler; Kusun, Akboğa ve Beştak'tı.¹⁰²⁷ Melik Nâsır'ın bu tavrı, onun hisbeye verdiği önemi net şekilde ortaya koymaktadır.

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun zamanında 1306/ h. 706 yılında hayat pahallılığı yaşandığı için insanlar temel ihtiyaç maddelerini bile alamaz olmuştu. Öyle ki ekmeğin fiyatı iki dirheme çıktı ve insanlar enflasyondan çok etkilendi. Çarşıda ekmek bulunmaz oldu. Bir irdeb buğday yetmiş dirheme çıkınca sultan, emirlerden hazinelerini açmasını istedi ve kısa süre sonra bir irdeb buğday yetmiş dirhemden otuz dirheme düştü.¹⁰²⁸

Kaynaklar incelendiğinde Memlûk tarihinde buğday fiyatlarının sürekli dalgalı olduğu görülür. Melik Nâsır Dönemi'nin bir süre öncesi ve teze konu olan dönem ile

¹⁰²⁴ Ziyaeddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Uhuvve, **Mealimü'l-Kurbe fî Ahkâmî'l-Hisbe**, Kahire: Sıddik Ahmed İsa Mutî', Muhammed Mahmûd Şa'ban, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb,1976, 4; Hisbe teşkilatının çalışma usul ve esasları ile ilgili derli toplu bir değerlendirme için bk: Ebu'l Hasan Habib el-Maverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniye**, Ali Şafak (çev.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 2017, 448-481.

¹⁰²⁵ Mikyal ya da 1/12 gıraraya eşit olan keyl ile ilgili olarak bk: Hinz, 49.

¹⁰²⁶ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 326.

¹⁰²⁷ Yûsufi, **Nüzhetü'n-Nâsır**, 359.

¹⁰²⁸ Selim, **Asru Selâtîni'l-Memâlîk**, Cilt 2, 323.

ilgili olarak örnek vermek gerekirse bir irdeb buğday, 1283/ h. 682 yılında 35 dirhem idi. En ucuz zamanında ise aynı yıl 15 dirheme kadar düştü. Sonra Mısır'da hayat pahalılığı arttı. Yine Melik Nâsır Dönemi'nde 1336/ h. 736 yılındaysa enflasyon artınca sultan, fiyatları aşırı arttırarak kar elde eden tüccarlara celd cezası¹⁰²⁹ verdi. Ayrıca emirlerine kendi ellerindeki buğdayları piyasaya sürmelerini emretti.¹⁰³⁰ Görüldüğü gibi Muhammed b. Kalavun enflasyonla mücadelede iktisadi araçları etkin bir şekilde kullanmakla yetinmemiş, fiziki yaptırımlar uygulamaktan da çekinmemiştir.

Muhammed b. Kalavun, 736 yılının Şaban ayında (1336 yılı Nisan ayı) Şam'dan Ziyaeddin b. Yusuf b. Ebûbekir b. Muhammed'i getirterek onu muhtesib yaptı. Sultan, muhtesipten kendi emirlerini sıkıca uygulamasını istedi.¹⁰³¹ Kaynaklara göre Ziyaeddin b. Yusuf, emirlerinin buğdaylarını yakından takip etmeye başladığında iki emirin buğdayı belirlenen fiyattan daha pahalıya sattığını gördü. Bu durumda muhtesib emirleri şiddetle takip etti. Aynı zamanda Melik Nâsır da buğdayı yüksek fiyattan satan emir Kusun'u¹⁰³² çağırıp azarladı. Sonra emirlerde buna benzer bir işe cesaret edemedi ve Melik Nâsır, kendi depolarındaki buğdayın irdebini 25 dirheme satarken emirlerin en fazla 30 dirheme satmalarına izin verdi. Bu önlemlerden sonra krizin etkisi ortadan kalkmaya, fiyatlar düşmeye başladı. Özellikle Şam ve Said bölgesinden buğdayın gelmesi fiyatları düşürdü.¹⁰³³

Memlûk iktisadi hayatını doğrudan etkileyen Nil nehrinin taşma zamanları da çeşitli kutlamalar yapılır ve Nil'in taşması nedeniyle yapılacak kutlama törenleri için gereken vergiler halktan toplanırdı. Nil'in seviyesi 1294/ h. 694 yılında 16 zira 17 parmak iken, 1295/ h. 695 yılında Ketboğa zamanında Nil taşmadığı için 12 zirada¹⁰³⁴

¹⁰²⁹ Celd cezasından kasıt kırbaçlama olmalıdır. Çünkü celd mastarının mübalağalı ism-i faili olan *cellâd* ya da dilimizdeki yaygın kullanımıyla *cellât*, "kırbaçlayan, çeşitli eziyetler uygulayan" anlamında kullanılmaktadır. Konuyla ilgili olarak bk: Mehmet İpşirli, *Cellât, DİA*, Cilt 7, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, 270-271.

¹⁰³⁰ Surûr, *Devletü Benî Kalavun*, 327.

¹⁰³¹ İbn Hacer, *ed-Dürer*, Cilt 5, 257-258; el-Haccî, 38.

¹⁰³² Muhammed b. Kalavun'un yakın adamlarından biri olmayı başarmış olan Emir Kusun'un biyografisi için bk: Sâfedî, *A'yânü'l-Asr*, Cilt 4, 136-140.

¹⁰³³ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 396; el-Haccî, 39.

¹⁰³⁴ Zira, 54.04 cm uzunluğunda bir ölçüdür. W. Hinz', zira ile ilgili olan bütün hesaplamaların çıkış noktası olarak Ravza adasındaki makyası işaret ederek ziranın değerinin de Abbasîlerdeki kara arşınına denk geldiğini belirtir. Zira ve türevi olan ölçülerle ilgili olarak bk: Hinz, 67-80; W. Hinz'in zira ile ilgili tüm hesaplamaların kaynağı olduğunu iddia ettiği Ravza adasındaki makyasın Temmuz 2016'da tarafımızdan çekilmiş fotoğrafı için ekler bölümüne bakınız.

kaldı. Sonradan normale döndüyse de bu yıl büyük bir enflasyon oldu. 1309/ h. 709 yılında Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Nil taşmadığı için halk arasında dedikodular yayıldı ve enflasyonla ilgili olumsuz konuşmalar oldu. Ekmek çok pahalı oldu ve insanlar yağmur duasına çıktı. Mısır'da sıklıkla yaşana taşkınlar nedeniyle 724 yılında sultanın emri ile Halicü'n-Nâsırî¹⁰³⁵ kazılmaya başlandı. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun döneminde iki haliç vardı: Bunlardan biri Halicü'n-Nâsırî, diğeri de Halicü'l-Hâkimî idi. Anılan yılda Halicü'n-Nâsırî'nin su tutmaya başladığı söylenir.¹⁰³⁶

3.8. Tarımsal Faaliyetler

Memlûklar Mısır ekonomisini güçlü tuttıkları sürece hâkimiyetlerinin devam edeceğini çok iyi bildikleri için ekonomiyi geliştirmek için büyük çaba harcadılar. Üstelik ülkenin dışa bağımlı olmaması için ekonomik bağımsızlık büyük önem taşıyordu. Mısır ekonomisi tarıma dayalı ve toprakları oldukça verimli olduğu için Memlûklar tarıma büyük önem verdiler. Özellikle Said bölgesinin¹⁰³⁷ ekonomik can damarı tarımdı. Burada üretilen buğday ihtiyaç fazlası olduğu için çoğunlukla Hicaz ve Şam bölgesine gönderilirdi. Bunun en güzel örneği¹⁰³⁸ sık tekrarlayan kuraklık zamanlarında Melik Nâsır'ın bu bölgelere yüklü miktarlarda buğday göndermesidir.

Memlûklar büyük buğday depoları yaptırıp üretim fazlası buğdayı depolamaya büyük önem verirdi. Bu depolar sadece kuraklık zamanında sultan izniyle kullanılabilirdi. Bazen de piyasa hareketlerini dengelemek için bu depoların kullanıldığı olurdu. Örneğin 1283/ h. 682 yılında Sultan Kalavun buğday fiyatlarının çok artması nedeniyle böyle bir yöntemle başvurmuştu.¹⁰³⁹ Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un da aynı şekilde tespit edebildiğimiz kadarıyla küçük müdahalelerin dışında ilki 1306 ikincisi de 1336 yılında olmak üzere piyasaya iki kez büyük müdahalesi olmuştur.

¹⁰³⁵ Halicü'n-Nâsırî ile ilgili olarak bk: İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 185; Muhammed b. Kalavun'un ifrat derecesindeki harcamalarının yalnızca şahsi duygularının tatmini olmadığını, sultanın bu harcamalarıyla devleti Memlûkların en yüksek kültürel seviyeye ulaştırdığı yönündeki yorumlar için bk: Hitti, Cilt 3, 1102.

¹⁰³⁶ Selim, **Asru Selâtinî'l-Memâlik**, Cilt 2, 188-189.

¹⁰³⁷ el-Vechü'l-Kıblî adıyla da adlandırılan Said Bölgesi, Memlûklar için hayati öneme sahip olup adeta ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı olan Mısır'ın can damarlarından biri konumundadır. Bölge ile ilgili olarak bk: Kalkaşandî, **Subhü'l-Â'sa**, Cilt 4, 392 vd.

¹⁰³⁸ Konuyla ilgili olarak bk: İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 217.

¹⁰³⁹ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 281.

Mısır'daki önemli ürünler arasında buğday, pirinç, mısır, mercimek, nohut ve fasulye gelir,¹⁰⁴⁰ Memlûklar döneminde pamuk üretimine ve ihracatına büyük önem verildi. Şeker üretimi de mısır ekonomisinin vazgeçilmez unsurlarından biriydi. Nar, elma, muz, incir, üzüm, dut, iğde, limon, kavun, karpuz gibi ürünlere de talep çoktu. Zeytin ve itriyat yetiştiriciliğinin de ekonomideki payı çok önemliydi.¹⁰⁴¹

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde köy yerleşimleri büyük önem taşımakta olup, bu dönemde Said bölgesinde Nil nehri boyunca ve diğer taraftan *Vechü'l- Bahrî'de*¹⁰⁴² de ziraat yapılırdı. Mısır'da sulama imkânlarının geliştiği yerlerde çiftçilik yapıldığını söylemek mümkündür. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun da sulamanın tarım için ne kadar önemli olduğunu bildiği için sulanabilen arazilerin artırılması amacıyla çeşitli çalışmalar yapmış, detaylarına tezin ilgili bölümlerinde değindiğimiz kanallar kazdırmıştır.¹⁰⁴³ Köylerin nüfusu da doğal olarak ekilebilir arazi ve kullanılabilir suya göre değişirdi. Musa Nâsır'ın belirttiğine göre Nil'in fezeyanı 3 ay devam ettiği için köy yerleşimleri genellikle Nil taşkınlarından dolayı yüksek yerlerde olurdu. Memlûklar döneminde Nil etrafında kurulan köy evleri plansız ve çamurdan yapılmış durumdaydı. Bazen hurma ağaçlarından da ev yapıldığı olurdu. Evler genellikle tek katlı, bazen ailenin büyüklüğüne göre iki katlı olurdu. Çiftçiler evlerinin üstünde yakacaklarını saklardı.¹⁰⁴⁴

Memlûklar Dönemi'nde evlerin etrafı çitlerle çevrili olup avluda ise kullanılacak ziraat aletleri saklanırdı. Çiftçilerin evlerinde sağlığa uygunluk bakımından bazı önemli problemlerin olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden hastalıklar çok olurdu. Evler sade olup çiftçiler sadece zaruri ihtiyaçlarını karşılayabilirlerdi. Hayvanlardan süt sağlamak için özel aletler kullanılırdı. Buğday ekmek için de özel aletler vardı. Her köyde mescit olup mescitler genellikle köy merkezlerindeydi. Hıristiyan köylerinde

¹⁰⁴⁰ Mısır'da yetiştirilen tarım ürünlerinin geniş bir listesi için bk: Musa Nâsır, 179-198; Keleş, **Bahrî Memlûklar'de İktisadî ve Ticarî Hayat**, 48-60.

¹⁰⁴¹ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 282-283.

¹⁰⁴² Mısır'ın Akdeniz tarafında kalan kısmına *el-Vechü'l Bahrî* denmektedir. Bölgeyle ilgili olarak bk: el-Ömerî, **Mesâlik**, Cilt 3, 344.

¹⁰⁴³ İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 217.

¹⁰⁴⁴ Amir Necib Musa Nâsır, **el-Hayatü'l-iktisadiyye fi Mısır fi'l-asri'l-Memluki**, Dârü's-Şürûk, Amman, 2003, 339.

de kilise bulunurdu.¹⁰⁴⁵ Memlûklar döneminde mahallelerin ya da köylerin oluşmasında ibadethanelerin çok önemli bir işlevi olduğu anlaşılmaktadır.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde bostanlar ve bahçecilik sektörünün de oldukça geliştiği görülmekte ve bu konuda yapılmış olan çeşitli araştırmalar incelendiğinde, Kahire ile mücavir alanlarda pek çok bostan olduğu ve sultanın bunlara yenilerini eklemek için büyük çaba harcadığı hususu dikkat çeker. Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin önemli bostanları arasında; *Bostan-ı Sirac*, *Bostan-ı Cemal Muhammed*, *Bostan-ı Furkanî* -ki Melik Nâsır zamanında Rükneddin Baybars el-Hacip'e aitti.- ve *Bostan-ı İbnü's-Sâlib* sayılabilir. Bu bostanların bulunduğu bölgelerde çok çeşitli hurma ağaçları vardı. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun zamanında bunlardan sadece birkaç parça kaldığı için çeşitli çalışmalarla sayıları ve kapsadıkları alanlar artırıldı. Çeşitli yazlıkların olduğu Bereketü'l Habeş bölgesinde de meyve yetiştiriliyordu.¹⁰⁴⁶

Bereketü'l-Habeş'in yanında *Bereketü's-Şâ'b* vardı ve o bölge 54 feddan¹⁰⁴⁷ idi. Bulak bölgesiyle Ravza arasında önemli alanlar vardı ve buralara Melik Nâsır döneminin başlarında kuyular açıldı. Seyfeddin Kalavun ve Melik Nâsır arasında geçen sürede *Ceziretü'l-Fil* bölgesinde 150'ye yakın bostan açıldı. Melik Nâsır bostan yapmaya çok önem verirdi ve her fırsatta bostan yaptırırdı. Sultan Baybars dönemindeki bazı meydanlar da Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun zamanında bostan haline çevrildi.¹⁰⁴⁸ Sultan buraya Dımaşk'tan ağaçlar getirtip diktirdi. Üstelik buraların bakımı için Dımaşk'tan görevliler de getirtti. Sonradan bu bölge Mısır'da ziraatla ilgili bilgi almak isteyenlerin uğrak yeri oldu. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, 1323/ h. 723 yılında Siryakus'ta güzel bağlar yaptırdı. Oralarda emirler için farklı bölümler yaptırarak buraya da Dımaşk bölgesi meyvelerinin ağaçlarından dikildi.¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁵ Musa Nâsır, 340.

¹⁰⁴⁶ Surûr, *Devletü Benî Kalavun* , 284.

¹⁰⁴⁷ Feddan, Mısır'da Memlûklar zamanında da kullanılan bir alan ölçüsü olup W. Hinz'ın yapmış olduğu hesaplama göre 6368 metrekareye tekabül etmektedir. Feddanın tarihsel süreçte değişimler geçirerek kazanmış olduğu yeni değerler için bk: Hinz, 80.

¹⁰⁴⁸ Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde yapılan ya da tamir edilerek kullanılır hale getirilmiş olan meydanlar ile ilgili olarak bk: Ayalon, *The Mamluk Military Society*, 38-42.

¹⁰⁴⁹ Surûr, *Devletü Benî Kalavun* , 285.

Muhammed b. Kalavun tarafından Siryakus'ta yaptırılan bostandaki ürünleri sadece Kalatü'l-Cebel'de kalanların yediği ve burada yetiştirilen ürünlerin dışarı satılmadığı yönündeki bilgiler de dikkat çekicidir. Melik Nâsır, bu bölgeyi mamur hale getirmek istediği için Kalatü'l-Cebel çevresinde kuyular açtırdı. Sultan kanallar yaptırarak kuyularla kale bağlantısını sağladı.¹⁰⁵⁰ Kalatü'l-Cebel'e birçok ağaç dikildi ve Emirler de sultanı taklit edip hâkimiyet alanlarında aynı imar faaliyetlerini yapmaya çalıştılar. 1325/ h. 725 yılında *Halicü'n-Nâsırî* kazıldı. Haliç yanındaki araziler devlet tarafından satın alınarak oraya da ağaç dikildi. Bir süre sonra halicin çevresi verimli meyve ağaçlarıyla donatıldı. Melik Nâsır, ayrıca İskenderiye halici civarına da tekrar işlerlik kazandırmak istedi. Onun yanında da imar faaliyetleri yapıldı. İskenderiye'de 1000 feddana yakın ekime hazır arazi oluşturuldu. Nil'in batısında kalan kent çevresinde hububat ve meyve yetiştiriciliği çok ilerledi.¹⁰⁵¹

Memlûklar Mısır'da tarımın gelişmesi için büyük çaba harcadılar. Köprüler inşa ederek her yere su götürmeye çalıştılar. Emirler su kemerlerinin güvenliğinden sorumlu tutuldu. Su gitmemesi halinde gerekli önlemleri almaları kendilerinden istendi. Bu konudaki hassasiyet derecesi ve toplamda yapılan iş düşünüldüğünde Memlûk sultanları içinde Muhammed b. Kalavun'un bariz bir şekilde öne çıktığını iddia etmek mümkün görünmektedir.

Tarımsal faaliyetleri etkileyen hususlar arasında; toprak türleri, kullanılabilir arazinin ıslahı ile kullanım şekli de şüphesiz ki etkilidir. Muhammed b. Kalavun döneminde yapılan arazi ıslahı, kanal hafriyatı ile meyve ağaçlarının dikilmesinden sonra Melik Nâsır, hayvanlardan alınan bazı vergileri de kaldırdı. Toprak sistemine büyük önem veren sultanın vefatından sonra bazı askerler iktalarını satma yoluna gitti ve 1348 yılında ikta alım satımı tamamen serbest bırakıldı.¹⁰⁵² Sonraki dönemlerde bu uygulamanın kötü sonuçları ortaya çıkınca ikta satışı ve değişimi tekrar yasaklandı.

¹⁰⁵⁰ Saltanatı sırasında yaptırmış olduğu pek çok imar faaliyetinin somut kalıntılarını günümüzde de Kahire'de görebileceğimiz Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un yaptırdığı su kemerleri dikkat çekicidir. Adeta kente Muhammed b. Kalavun'un vurduğu silinmez izler olarak tanımlayabileceğimiz bu kemerler vasıtasıyla kaleye su götürülürdü. Temmuz 2016'da Kahire'ye yapmış olduğumuz araştırma gezisi sırasında çekilen kemerlerin fotoğrafları için ekler bölümüne bakınız.

¹⁰⁵¹ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 286.

¹⁰⁵² Kuruluş ve örgütleniş açısından ikta sistemiyle doğrudan bağlantılı olan Memlûklar açısından bu sistemin önemi ve geçirdiği tarihsel süreç ile ilgili olarak bir değerlendirme için bk: Kopraman, **Sosyal Hayat**, 17-18; Lewis, 209.

Detayları M. C. Surûr tarafından verilen bilgilere göre Muhammed b. Kalavun döneminde tarımsal araziler değerine ve yetiştirilen ürüne göre değişmekteydi. Örneğin *Elbak* adı verilen en pahalı yerlerin kirası feddan başına 40 dirheme kadar çıkmaktaydı.¹⁰⁵³ *Elberaib* denilen ikinci sınıf bölgelerde yıllık kira 1 feddan için 30 dirhemdi. *Barş* adı verilen topraklar boş ve ekilmemiş araziler durumundaydı. *Vesih* ise çiftçilerin çeşitli ürünler yetiştirmek için uğraştığı ama verim alamadığı bölgelerdi. Memlûklar döneminde Mısır topraklarında *Hars*¹⁰⁵⁴ adı verilen, tarımsal araziye uygun olmasa da hayvancılıkta kullanılabilecek topraklar vardı. *Şeraki* şeklinde adlandırılan topraklar su ulaşmayan bölgeler olup Nil'e göre yukarıda kalan yerlerdi. *Müstebher* topraklar ise *şerakinin* tam tersi olup çukurda kaldığı için su birikintisi olan yerlerdi. Bu arazilerin dışında bir de *sibah* adı verilen tuzlu topraklar sadece patlıcan yetiştirilen araziler durumundaydı.¹⁰⁵⁵

Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun Devri'nde Mısır'ın güney bölgelerinde hububattan feddan¹⁰⁵⁶ başına dirhem hesabı üzerinden 2-3 irdeb¹⁰⁵⁷ ürün alınıyordu. Kuzeyde ise genellikle para alınıyordu. Aynı dönemde tarımın yanı sıra hayvancılığa da önem verildiği için küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık Said bölgesinde gelişmişti. Kaynaklara göre Kahire'den Asvan'a kadar gidenler azık almazlardı çünkü her yerde ziyafet çekebilecekleri yerler mevcuttu. Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun hayvancılığa çok önem verdi. Onun yaptırdığı modern çiftliklerde su bulunmasının yanı sıra Kalatü'l-Cebel yakınındaki çiftliğinde binlerce büyük baş hayvan ve Said bölgesinden alınmış olan binlerce koyun vardı. Bizzat sultanın hayvanların yiyeceğini günlük takip ettiği bilinmektedir.¹⁰⁵⁸

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde tarım ve tarımsal faaliyetin doğrudan etkilediği hayvancılık konusu ile ilgili olarak kaynaklara yansıyan bilgiler değerlendirildiğinde

¹⁰⁵³ Surûr, *Devletü Benî Kalavun* , 292.

¹⁰⁵⁴ Hars kelimesini kültür kavramıyla açıklayan Ziya Gökalp'ın düşünceleri için bk: Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet*, Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, 1972, 1-5.

¹⁰⁵⁵ Surûr, *Devletü Benî Kalavun* , 293.

¹⁰⁵⁶ Feddan Mısır'da kullanılan bir alan ölçüsüdür. Hinz, Kalkaşandı'nin verdiği bilgilere dayandırarak bir fedanın 6368 metrekarelik bir alana tekabül ettiği bilgisi vermektedir. Bk: Hinz, 80.

¹⁰⁵⁷ İrdebin Mısır'da tahıl ölçmek için kullanılan bir tahıl ölçüsü olduğunu ve ederini tam olarak tespit etmenin zor olduğunu belirten W. Hinz, el-Ömerî tarafından verilen ve Kalkaşandı tarafından doğrulanan bilgidan yola çıkarak; 1 irdebin 69,6 kg buğday,56 kg arpa veya hacim ölçüsü olarak 90 litreye denk geldiğini belirtmektedir. Detaylı bilgi için bk: Hinz, 47-48.

¹⁰⁵⁸ Surûr, *Devletü Benî Kalavun* , 294.

sultanın meseleyi temelden ele aldığını söylemek mümkündür. Tezin farklı bölümlerinde değinildiği gibi Melik Nâsır, bu konuda da öncelikle altyapı hizmetlerine önem vermiş ve Mısır'ın can damarı olan Nil nehrinin Memlûk coğrafyasına bereket getirmesi için kanallar kazdırmıştır. Kazılan kanalların susuz arazileri suyla buluşturması yanında taşkınlara da çare olarak düşünüldüğü ortadadır. Su meselesinin dönemin teknik ve iktisadi imkânları çerçevesinde çözülmeye çalışıldıktan başka arazi ıslah çalışmaları ve coğrafyaya uyumlu meyve ve sebzenin yetiştirildiği görülmektedir.

İncelenebilen kaynaklardan edinilen bilgiler doğrultusunda tüm bu faaliyetlerin hayvancılığı da geliştirdiği, hayvancılığın önemle ve sultanın bizzat denetiminde müstakil bir planlamayla ele alındığı sonucuna ulaşılmıştır.

3.9. Tahrir Faaliyetleri: er-Ravku'n-Nâsırî

Mısır ve Suriye'de toprak yönetimi ve yapısının belirlenmesi konusunda yapılan çalışmalar büyük önem taşır. Mısır'da 1315/ h. 715 kadastrusu ikta sisteminde büyük değişiklikler getirmiştir. Bu değişiklik kapsamlı bir toprak reformu ve vergilendirme sistemi getirmekteydi. Sako Tsugitaka çağdaş kaynaklardan yararlanarak er-Ravku'n-Nâsırî'nin kapsamı ve sonuçlarıyla ilgili detaylarını aşağıda vermeye çalışacağımız reformlarla ilgili olarak önemli araştırmalar yapmıştır.

Memlûk kaynakları ve bu kaynaklara dayanılarak yapılan çalışmalara göre Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un üçüncü saltanatında 4 adet kapsamlı ravk çalışması yapılmıştır. Bu çalışmaların kronolojisi ve yapıldığı yerleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Merkezî ve Güney Suriye (1313/ h. 713), Mısır (1315/ h. 715), Trablus (1317/ h. 717) ve Halep 1325/ h. 725). Esasen ilk çalışmalar Sultan Laçin döneminde yapılmış olan ve 1296-1299 yılları arasında gerçekleştirilen kadastro çalışmasıydı. Mısır bölgesi için 1299 yılında yapılan bu çalışma er-Ravku'l-Husâmî olarak bilinir. Bu çalışmanın yapılmasını teklif eden kişi Kıptî kökenli ve sonradan İslam dinini seçen Taceddin et-Tavil idi.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁹ Sato Tsugitaka, The Prorosers and Supervisors of al-Rawk al-Nasırî in Mamluk Egypt, **Mamluk Studies Review**, 1998, II, 74.

Muhammed b. Kalavun, üçüncü döneminin hemen başlarında etki ve güçlerinden çekindiği memlûkların etkinliğini kırmak için çareler aramaya başladı. Taceddin et-Tavil'in ölümünden sonra Esad eş-Şakî adıyla bilinen ve merkezi yönetimde Nâzirü'd-Devle olarak hâkim bir konuma getirilen kişi yeni bir kadastro çalışması yapılmasını teklif etti. Kaynaklara göre Esad eş-Şakî, Mısır'da bir kadastro çalışması yapılmasının gereklerini ortaya koyarak Sultan Melik Nâsır'a yeniden ravk yapılmasını teklif etti. O, sultanın Burcî Memlûklar tarafından nasıl rahatsız edildiğini örnekleriyle ortaya koyarak Burcîlerin iktaların büyük çoğunluğunu kontrol ettiğini belirtti. Bu durumda da sultanın harcamaları için gereken mali kaynağın kaybolduğunu söyledi. Sonuçta Melik Nâsır, Esad ile gizlice görüşmeler yaparak kendi gelirlerini artıracak ve büyük emirlerin gerek malî gerekse siyasi etkinliğini azaltacak uygulamanın detaylarını planladı. 1311 yılında Taceddin et-Tavil öldüğünde Melik Nâsır Esad Şakî'yi onun yerine Nazirü'd-Devle olarak atadıktan sonra ülkenin mali işleri tek elden yönetilmeye başlandı. Bunda vezaretin kaldırılmasının da rolü büyük olmuştur.¹⁰⁶⁰ Esad eş-Şakî'nin teklifi ve Melik Nâsır'ın emriyle Mısır coğrafyasında aşağıdaki kişilerin alan çalışmasıyla yeni bir planlamaya gidildiği anlaşılmaktadır.

3.9.1. Aşağı Mısır

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde yapılan kapsamlı kadastro çalışmasına geçmeden önce, Memlûklar Dönemi'nde yapılmış önceki çalışmalar hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır. Bilhassa Sultan Lâçin Dönemi'ndeki tecrübeleri dikkate alarak detaylarını vermeye çalışacağımız Muhammed b. Kalavun Dönemi tahrir çalışmalarını değerlendirmek isabetli olacaktır. Mısır'daki bölgelerin dağıtımında toplam yirmi dört pay olup, sultan, emirler ve askerler arasında bu hisse paylaşıldı. Ancak Melik Mansur Lâçin emirlerin, haklarından daha fazlasını aldığını ve kazançlarından devlete hiç pay vermediklerini düşünüyordu. Bu nedenle emirlerden kesinti yapmaya başladı. İlk olarak saltanat nâibi olan Seyfeddin Mengütemur'dan kesinti yapıldı. Düzenlemeye göre kendisinden her yıl 100.000 irdeb buğday

¹⁰⁶⁰ Tsugitaka, **Rawk**, 76; Memlûklarda vezaretin tarihçesi için bk: Kalkaşendî, **Subhü'l-Â'sa**, Cilt 4, 28-29; Vezirliğin işlevsiz bırakılarak bir anlamda bu makamın ilgası ile ilgili olarak bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 393.

alınacaktı.¹⁰⁶¹Diğer emirde de kendi iktalarından pay vermeye başladılar. Lâçin tarafından yapılan yeni düzenlemeye göre; 11 pay emirler alacak, 9 pay askerler alacak, 1 pay zarar görenler için ihtiyat olarak bırakılacak ve 4 pay da Sultana kalacak şekilde Mısır arazisi 25'e bölündü. Lâçin böylece Mısır arazisini ravk ettirdi. Bu ravk için emir Bedreddin Bilbek el-Farisî, emir Bedreddin Karakuş ez-Zâhirî ve Tacettin Abdurrahman et-Tavil Müstevfi'd-Devle görevlendirildi. Adı geçen emirler toplanarak çalışmalarını 1297/ h. 697'de tamamladı.¹⁰⁶²Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un da Baybars ve Sellâr başta olmak üzere kudretli emirlerin iktaları çok olduğu için onların nüfuzundan çekindiğinden dolayı yeni bir düzenleme yapma gereği duyarak bu sistemi değiştirmeye karar verdiğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Muhammed b. Kalavun, yukarıda zikredilen nedenlerden dolayı 1315/ h. 715 yılında kadı Fahreddin Muhammed b. Fazlullah ile yaptığı görüşmeden sonra Mısır arazisinin yeniden ravk edilmesine karar verdi. Bu tarihlerde sultanın artık tam anlamıyla muktedir bir konuma geldiği, otoritesini tesis ettiği ve muhalif grupları sindirerek devlet sistemine hâkim olduğu hususu da gözden kaçırılmamalıdır. Memlûk kaynaklarına göre söz konusu ravk için sultan detayları aşağıda verileceği üzere her bölgeye birkaç kişi görevlendirdi. Örneğin Bedreddin b. el-Baba batı gölgesinin tanzim edilmesi ile görevlendirilirken, Emir İzzeddin Aydemir el-Hatirî ise aynı görevle doğuya gönderildi. Diğer emirlerden İbn Toruntay Baybars el-Camedâr, Münifiye¹⁰⁶³ ve Bahira'ya gönderildi. Güney bölgelere de başka emirler tayin edildi. Melik Nâsır bizzat Said bölgesine gitti. Bu emirler yetmiş beş gün devam eden çalışmalarını bitirerek Kahire'ye döndüler.¹⁰⁶⁴ Nazirü'l-Ceyş emirlere; kendi bölgelerine isimlerini verip kayda geçmelerini, sonra da sultana ait arazileri belirlemelerini istedi. Melik Nâsır, kendisine fazladan pay alarak bu payın bir kısmın

¹⁰⁶¹ W. Hinz'ın hesaplamalarına göre 1 irdeb yaklaşık 70 kg buğdaya tekabül eder. Bu değer muteber kabul edilirse Emir Mengütemür'den alınacak miktarın 7.000.000 (7 bin ton buğday) olduğu ortaya çıkar. Günümüz ölçülerine göre düşünüldüğünde 7.000 ton buğdayın yüzlerce tırla ancak taşınabilecek bir miktar olduğu anlaşılır. Hesaplama kullanılan değerlerin sıhhat derecesi ile ilgili olarak bk: Hinz, 48.

¹⁰⁶² Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 288-289.

¹⁰⁶³ Menufiyye İbn Hurdazbih tarafından Mısır coğrafyasının önemli kentleri arasında sayılır. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Hurdazbih, 82

¹⁰⁶⁴ Kadastral çalışmanın başlama ve bitiş zamanıyla ilgili olarak bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 90; İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1/I, 446.

Burciyye'nin hizmetlerinde kullanılmak üzer ayırdı. Sultan, Gize¹⁰⁶⁵, Yukarı Said, Minye ve onun dışında birkaç bölge almıştı. Sultan bu tadilatla yetinmeyip tarımsal bölgelere uygulanan vergileri halkın lehine kaldırdı.¹⁰⁶⁶

3.9.2. Garbiyye Bölgesi

Garbiyye bölgesinde yapılan çalışmayı yürüten devlet adamlarından biri Bedreddin Cengelî b. el Baba'dır. Ailesi ile birlikte Moğol istilasını altında bulunan Diyarbakır'dan 1303/ h. 703 yılında Nâsır Muhammed'e hizmet etmek için göç etmiştir. Bedreddin Cengelî b. el Baba zamanla sultanın güvenini kazanmış¹⁰⁶⁷ ve onun kızı, sultanın oğlu Ahmed ile evlenmiştir. Kendisi şiirler yazan ve edebiyata yeteneği olan birisiydi. Melik Nâsır öldüğünde Bedreddin Cengelî b. el Baba 25 emirin başında bulunuyordu.¹⁰⁶⁸

Alâeddin Taybars (ö. 1319) ise adı geçen ravkla ilgili olarak kendisine görev verilen emirlerden biri olmasının yanında kırklar emiri olup Nakibü'l-Ceyş görevini de ölümüne kadar 22 yıl gibi çok uzun bir süre yürütmüştür. Taybarsiyye Medresesi'ni de¹⁰⁶⁹ yaptırarak eğitime katkı sağlamış ve öldüğünde de bu medreseye gömülmüştür.¹⁰⁷⁰

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun 1325 yılında Emir Rükneddin Baybars'a orduyu düzenlemesi için emir verdiği Seyfeddin el-Hâcib (ö. 1338), Emir-i Tablhane olarak görevlendirildi. 1331 yılında Seyfeddin el-Hâcib, Buhayra bölgesine yönetici olarak İskenderiye kanalını tamir etmek amacıyla teftiş yetkisiyle gönderilmiştir.

¹⁰⁶⁵ Giza yahut çeşitli coğrafya kitaplarında geçtiği şekliyle Cize, Nil'in batı kıyısına düşen ve piramitler bölgesini de içeren bölgenin adıdır. Günümüzde Mısır'ın en çok turist çeken yerlerinden biri konumundadır. Bölgenin coğrafi konumu ile ilgili bilgi edinmek için bk: Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, Cilt 2, 200, Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 205,206; İbn İyas, **Nüzhëtü'l-Ümem**, 200-201.

¹⁰⁶⁶ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 290.

¹⁰⁶⁷ Bedreddin Cengelî el-Baba sadece ravk çalışmasında değil, Mısır'da Melik Nâsır tarafından başlatılan imar çalışmalarında da aktif rol üstlen bir emir olduğu anlaşılmaktadır. Sultanın imar faaliyetleri ve bu faaliyetleri yürütecek emirlerin listesi için bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 137-138.

¹⁰⁶⁸ Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 425; Tsugitaka, 80.

¹⁰⁶⁹ İlme düşkün olan ve Makrizî'nin övgüyle bahsettiği Emir Taybars'ın yaptırdığı medrese ile ilgili olarak bk: Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 383; Taybars Hankahı ile ilgili olarak ise bk: Makrizî, **Hıtât** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 426.

¹⁰⁷⁰ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 199.

Kadı Makinüddin İbrahim Karavinah (ö. 1370), Melik Nâsır'a tahrir çalışması sırasında hizmet etmiş önemli devlet adamlarından biridir. Kardeşi olan Mecid b. Karavinah da kaynaklara göre aynı şekilde önemli hizmetlerde bulunmuş ve ravk sonrasında finansal yönetim konusunda çalışmıştır.¹⁰⁷¹

Seyfeddin Kûllî es-Silâhdâr (ö. 1318)¹⁰⁷² büyük emirlerle beraber Suriye'ye gittiğinde yapılan bazı seferlerde ordu komutanı olarak görev almıştır. Ravk sırasında da aktif rol üstlenen Seyfeddin Kullî, 1317 yılında öldüğünde iktası Bedreddin Cengeli'ye devredildi.¹⁰⁷³

3.9.3. Şarkıye Bölgesi

Önceleri farklı kademelerde görev yapan, sonradan Melik Nâsır'ın memlûkları arasına katılan ve bu bölgedeki tahrir işlemlerini yürüten İzzeddin Aydemir el-Hatırî (ö. 1337), sultanın ikinci saltanatında 1298 yılında emirleri arasına katılmıştır.¹⁰⁷⁴ O, sultanın Üstâdarı olarak sultan memlûklarının maaşlarının oran ve dağıtımının belirlenmesinden sorumluydu. Şarkıyedeki ravk çalışmalarını yürüten emirlerden biri olan İzzeddin Aydemir el-Hatırî Melik Nâsır'ın en güvendiği adamlardan biriydi. Öyle ki kaynaklar onun geceleri kalede sultanın yanında kaldığı belirtmektedir.¹⁰⁷⁵

Seyfeddin Aytamış/Ayıtmiş en-Nâsırî de (ö. 1336) Sultan Seyfeddin Kalavun'un memlûklarından olup sonradan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un hizmetine girmiş ve bir süre Kerek'te niyâbet görevini de yürütmüştür.¹⁰⁷⁶ Melik Nâsır'ın hac ziyareti sırasında kalenin kontrolünü elinde bulunduran Aytamış, üç kez hac emareti

¹⁰⁷¹ Tsugitaka, **Rawk**, 81.

¹⁰⁷² Tıpkı Bedreddin Cengeli el-Baba gibi sadece ravk çalışmasında değil, imar çalışmalarında da aktif rol üstlen bir emirdir. Kendisi sultan tarafından Tahâve taraflarına gönderilmiş ve bölgenin imar durumu ile ilgili olarak sultanı bilgilendirmesi emredilmişti. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 137-138.

¹⁰⁷³ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 177.

¹⁰⁷⁴ Emir İzzeddin Aydemir el-Hatırî'nin, Melik Nâsır'ın önemli adamlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Muhammed b. Kalavun, Baybars ve Sellâr'ın tahakkümünden sıkılarak Kerek'e gitmek zorunda kaldığında sâbık sultanın saltanatı bıraktığına dair mektubuna tanık olmak istediği anlaşılmaktadır. Bu düşüncenin bir tezahürü olarak başkadı Zeyneddin Ali b. el-Mahluf mektubu okurken onun da başkadının yanında olduğunu biliyoruz. Detaylar için bk: Baybars el-Mansûrî, **et-Tuhfe**, 192; Muhammed b. Kalavun, tekrara tahta döndüğünde kendisine yakın bazı emirlerin hapishaneye atılmış olduğunu gördü ve derhal onları hapishaneden çıkardı. Hapishaneden ilk çıkardığı emirlerden biri de yine İzzeddin Aydemir el-Hatırî idi. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer**, Cilt 9, 211.

¹⁰⁷⁵ Sâfedî, **el-Vâfi**, Cilt 10, 17-18; Tsugitaka, **Rawk**, 82.

¹⁰⁷⁶ Seyfeddin Aytamış'ın Kerek niyâbeti ile ilgili olarak bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 45; Biyografisi ile ilgili olarak bk: İbn Tagribirdî, **el-Menhelü's-Sâfi**, Cilt 3, 138.

görevini yürütmüştür. Yûsufî'nin belirttiğine göre ravk sırasında aktif rol üstlenen Aytamış, kendisi Moğol kökenli ve iyi eğitilmiş bir asker olduğu için Moğol geleneklerini de çok iyi bilmekteydi.¹⁰⁷⁷

Muhammed b. Kalavun tarafından ravk çalışması sırasında kendisine görev verilen Kıptî kökenli ve sultanın hazinelerinden sorumlu olan Eminüddin Karmut çok zenginleştiği için 1338 yılında malları sultan tarafından müsadere edilmiştir.¹⁰⁷⁸

3.9.4. Münifiyye ve Buhayra Bölgeleri

Eldeki kaynaklara göre, Kahire ile Tanta arasında bulunan Münifiyye bölgesindeki ravk çalışmalarının Balaban el-Muhassin ez-Zarrak (ö. 1336) yönetimi altında yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Kendisine Melik Nâsır'ın ikinci saltanatında onlar emirliği(emir-i aşara) rütbesi verilen ve Memlûk Devlet merkezinde çeşitli kademelerde çalıştıktan sonra Kahire valiliği görevine getirilen Balaban, sonraki dönemlerde de Dimyat niyâbetine tahminen 1335 yılında atanmıştır.¹⁰⁷⁹

Kahire-İskenderiye hattında yer alan ve Mısır'ın kuzeyine düşen Buhayra bölgesindeki tahrir çalışmalarında adı geçen Moğoltay İbn Emir-i Meclis, Moğoltay b. Abdullah el-Cemalî ile karıştırılmamalıdır. Adı geçen Moğoltay, Şam bölgesinde binler emiri olarak 1312 yılında atanmıştır. Bedevîler Ayzab tarafında isyan ettiği için 500 kişilik bir kuvvetle bölgeyi tekrar kontrol etmek için onların üzerine gönderilmiştir. 1318 yılında tekrar Suriye bölgesinde hâkimiyet tesis etmek için gönderilen ve ravk çalışmalarında adı geçen Moğoltay'ın iktaları sonradan Rükneddin Baybars ed-Devâdâr el-Mansûrî'ye verilmiştir.¹⁰⁸⁰

Ana kaynaklarda kendisiyle ilgili kısıtlı bilgiler olmasına rağmen, Nâsırüddin Muhammed b. Hüsameddin Toruntay'ın (ö. 1331)babasının Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde devletin önemli kademelerinde Mukaddemü'l Elf rütbesinde görev aldığına yönelik kayıtlara rastlanmaktadır.¹⁰⁸¹ Burada önemli olan husus,

¹⁰⁷⁷ Yusûfî, **Nüzhetü'n-Nâzir**, 287-288.

¹⁰⁷⁸ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 370; Aynı müellif, **Hıttat**, Cilt 2, 165; Tsugitaka, 83.

¹⁰⁷⁹ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 2, 28; Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 37; Tsugitaka, **Rawk**, 83.

¹⁰⁸⁰ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 185; Sâfedî, **el-Vâfi**, Cilt 10, 352; Tsugitaka, **Rawk**, 84.

¹⁰⁸¹ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 4, 79.

kendisinin Muhammed b. Kalavun tarafından ravk ile ilgili olarak görevlendirilmiş olan devlet adamları listesinde adının bulunuyor olmasıdır.

Kırklar emiri olarak görev yapan Balaban el-Şarkadî (ö. 1330), kaynaklara göre din adamlarıyla ilgili çeşitli sorunları çözmekle görevliydi. 1325 yılında Yemen seferine Emir Baybars el-Hâcîp komutasında katılmış¹⁰⁸² ve adı geçen diğer devlet adamları gibi Balaban'a da sultan tarafından kadastral çalışmalarda yer verilmiştir.

Baybars el-Câmedâr er-Rüknî el-Muzafferî (ö. 1340) 1329 yılında İskenderiye valisi olarak görevlendirildi. Bu şehrin yönetimi Buhayra bölgesi merkez olmak üzere düzenlenmişti. Baybars, 1315 yılında Buhayra'nın yönetimini üstlendi. Görevini 1339 yılına kadar sürdüren Baybars'ın bu tarihte mal varlığına el konulduğu ve kendisinin de burada vefat ettiği¹⁰⁸³ görülmektedir. Baybars el-Câmedâr'a bu bölgede yapılan ravk çalışmasıyla ilgili olarak görev verilmesinin ana nedenini anlamak için görev yaptığı yerlere göz atmanın yeterli olacağı değerlendirilmektedir.

3.9.5. Yukarı Mısır –İtfihiyye Bölgesi

İtfihiyye/Atfihiyye, Said bölgesi kentlerinden biri olup, Kahire'nin güney, Feyyum'un doğu tarafına düşmektedir. Burada yapılan kadastro çalışmasında kendisine görev verilen Seyfeddin Bahadır es-Saidî el-Kerekî (ö. 1348)1310 yılında Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, Baybars el-Çaşnigîr ve Sellâr'ı tutukladığında görev yapan emirlerden biri idi. Melik Nâsır tarafından başışlanan Beybuğa el-Eşrefî ve Taybuğa eş-Şemsî gibi emirler arasında yer almıştır.¹⁰⁸⁴Seyfeddin Bahadır, başlarda Emir-i Aşere rütbesiyle Emir-i Alem olarak görev almış, sonradan da Melik Nâsır'ın hac ziyareti esnasında onunla beraber Hicaz bölgesine de gitmiştir. Ömrünün sonlarında Kırklar Emiri olarak rütbe alan Seyfeddin Bahadır, 1348-1349/h. 749 yılında Trablus'ta vefat etmiştir.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸² İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 2, 27.

¹⁰⁸³ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2, 487.

¹⁰⁸⁴ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 87;Tsugitaka, 84-85.

¹⁰⁸⁵ Tsugitaka, **Rawk**, 85.

3.9.6. Feyyum¹⁰⁸⁶ Bölgesi

Seyfeddin ez-Zâhirî en-Nâsırî (ö. 1344), Sultan Laçin döneminde emirler arasına girmiş ve 1315 yılında yapılan ravk sırasında¹⁰⁸⁷ Kus/Kos valisi olarak görev yapmıştır. Nûbe'ye 1305 ve 1316 yıllarında yapılan seferlere de katılan Seyfeddin ez-Zâhirî Kahire'de 1344 yılında ölmüştür. Kaynaklarda verilen bilgiler değerlendirildiğinde Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un yaptırdığı ravk sırasında yaşının bir hayli ilerlediği görülür.¹⁰⁸⁸

Alemüddin Sencer ed-Demirî (ö. 1331) hakkında kaynaklarda sınırlı bilgiler olsa da Alemüddin Sencer ed-Demirî, Ayzab'da Moğoltay b. Emir-i Meclis ile beraber 716/1316 yılında çeşitli seferlere katılmış¹⁰⁸⁹ ve kendisi ravkla ilgili olarak Feyyum bölgesinde görevlendirilmiştir.

Alâeddin Moğoltay b. Abdullah el-Mardinî'nin de (ö. 1348) kökeni ve hayatının ilk yılları ile ilgili eldeki kaynaklar kısıtlı olsa da Suriye bölgesinde çeşitli niyâbet görevleri yüklendiği bilinmektedir. 1346 yılında tutuklanan Alâeddin Moğoltay, 1348-1349/ h. 749 yılında vebadan ölmüştür.¹⁰⁹⁰

3.9.7. Behensa/Behnesa Bölgesi

Behensa, Kahire'nin güneyinde ve Feyyum ile Minye arasında kalan bir yerleşim yeridir. Şam bölgesi emirlerinden biri olan Alâeddin Aydoğdu eş-Şemsî (ö. 1328), Behensa bölgesinde yürütülen ravk çalışmalarının koordinasyonu ile ilgili olarak

¹⁰⁸⁶ Kahire ve Minye arasında bulunan Feyyum ve önemi ile ilgili olarak bk: Himyerî, **er-Ravdu'l-Mi'târ**, 445.

¹⁰⁸⁷ Abdulaziz Durî, ikta konusunu işlerken Memlûklarda uygulanan arazi ölçüm ve dağıtım işlerine de (ravk) değinmektedir. Ona göre Memlûklar ikta sahiplerini merkeze bağlamak için ravk uygulamasını hayata geçirdiler. Hatta Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde yapılan 1313-1315 tarihli ravk çalışması sırasında ikta sahiplerine toprakları tek bir bölgeden verilmek yerine başka başka yerlerden *İrfak iktası* adıyla verilmek suretiyle merkezi otorite daha da pekiştirilmiş oldu. Konuyla ilgili olarak bk: Abdulaziz Durî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, Sabri Orman (çev.), İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991, 143.

¹⁰⁸⁸ Eldeki kayıtlar bu esnada 90 yaşını geçtiğini belirtmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 128.

¹⁰⁸⁹ Sâfedî, **Ayanü'l-Asr**, Cilt 1, 407.

¹⁰⁹⁰ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 5, 125; İbn Tagribirdî, **ed-Delilü's-Şaffi**, Cilt 1, 738; Tsugitaka, **Rawk**, 85

çeşitli görevler ifa etmiş ve Şam'da tüm görevleri elinden alınmış bir şekilde ölmüştür.¹⁰⁹¹

Cemaleddin Kadir İbn Nukiye en-Nâsırî (ö. 1357) Moğol kökenli olup, kendisine Melik Nâsır tarafından 1310 yılında emirlik tevcih edilmiştir. İbn Hacer'e göre Behensa bölgesinde yapılan tahrir çalışmasında rol alan İbn Nukiye'nin kız kardeşi Urdukin Eşref Halil ile evlenmişti. Eşref Halil'in ölümünden sonra Urdukin Melik Nâsır ile evlenmiştir. Melik Nâsır'ın Urdukin'den doğan bir çocuğu olmuş ve Urdukin öldüğünde de kardeşi Cemaleddin Kadir, onun mirasçısı olmuştur.¹⁰⁹²

Çeşitli devlet kademelerinde görev alan Seyfeddin Bahadır el-İbrahimî, adı geçen bölgede yürütülen ravk çalışması dışında Nakibü'l-Memâlik görevini de uhdesine almıştır. Mekke'de çıkan karışıklıklar sırasında Mekke Emiri Humeyda b. Ebû Numay'ı itaat altına almak için görevlendirilmiş, ancak başarılı olamamıştır. Kahire'ye döndüğünde tutuklanarak İskenderiye'ye sürgüne gönderilmiş ve Melik Nâsır öldüğünde tekrar serbest bırakılmıştır.¹⁰⁹³

3.9.8. Uşmuneyn ve İhmimiye Bölgeleri

Adı geçen iki bölge ile ilgili olarak kaynaklardaki sınırlı bilgilerden çıkarabildiğimiz üç isim vardır. Bunlardan biri Taybuğa eş-Şemsî olup Uşmuneyn bölgesinde yapılan ravk çalışmasında görevli olan emirdir. Diğer ikisi ise Asyut ile Kus arasında yer alan ve Said bölgesi kentlerinden biri olan İhmimiye bölgesi emirleri olup adları Seyfeddin b. Abdullah en-Nâsırî es-Silahdâr (ö. 1330) ve Şemseddin Sungur es-Sâdi (ö. 1328)' dir. Taybuğa eş-Şemsî, Bahadır el-Kerekî ile beraber emirliğe atanmış ve Sellâr'ın tutuklanma sürecinde kendisine görev verilmiştir. Seyfeddin b. Abdullah en-Nâsırî es-Silahdâr (ö. 1330) Melik Nâsır'ın memlûklarından biri ve kırklar emiri olan Seyfeddin b. Abdullah, Emir-i Silah olarak görev yapmıştır. Çok iyi bir muvakkit ve bilim adamı olduğu yönünde kaynaklarda çeşitli bilgiler de mevcuttur.¹⁰⁹⁴ Şemseddin Sungur es-Sâdi (ö. 1328) Kendisi memlûk olmayan ve

¹⁰⁹¹ İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 454.

¹⁰⁹² İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 1, 370.

¹⁰⁹³ Makrizî, **Hitat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 305; Tsugitaka, **Rawk**, 86.

¹⁰⁹⁴ Sâfedî, **A'yânü'l-Asr**, Cilt 2, 350.

Ecnadü'l-Halkaya mensup bir kişiydi. Melik Nâsır'ın hacca gitme bahanesi ile Kerek'e gitmek üzere yola çıktığında Aydemir el-Hatırî gibi ona eşlik etmiştir.¹⁰⁹⁵

Mısır'ın sulama işleriyle ilgili olarak Melik Nâsır tarafından atanan görevliler de aşağıda isimleri verilen kişilerdi. Aşağı Mısır'da; Emir Seyfeddin el-Hâcip, İzzeddin Aydemir el-Hatırî, Alâeddin et-Talîlî, Bedreddin Cengelî el-Baba görevlendirilmiştir. Yukarı Mısır'da ise; Bedreddin Bektut eş-Şemsî, Alâeddin Aydemir eş-Şukayr, Seyfeddin Kullî, Şerafeddin Hüseyin b. Haydar Emir-i Candâr, Seyfeddin Bahadır el-Muizzî ve Bahaeddin Aslan görevlendirilmiştir.¹⁰⁹⁶

Yukarıda detayları verilen bu düzenlemeler Melik Nâsır'ın yüksek liderlik özelliklerini ortaya koymakta ve kaynaklardaki bilgiler değerlendirildiğinde Melik Nâsır'ın Memlûk Devleti'ni istikrara kavuşturmak için kadastro işlemlerini bizzat yönettiğini göstermektedir.

3.10. Muhammed b. Kalavun Dönemi Memlûk Sanayisi

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun zamanında Memlûk Devleti'nde halkın ihtiyaçları doğrultusunda bir siyaset izlendiği için Mısır sanayisinin de parlak bir dönem geçirdiği söylenebilir. Bilhassa dokuma sanayisinin günümüze gelen örnekleri incelendiğinde üst düzey bir teknik ve estetikle üretilen dokuma malları olduğu görülür. Melik Nâsır'ın bazı ağır vergileri kaldırması ve üretimi teşvik etmesi ile ilgili yukarıda değinilen hususların, üretimin artması yönünde olumlu etki yapması kaçınılmazdır.

Halkın dışa bağımlı olmasını engelleme yolunda atılan adımlar Mısır'daki gelişmiş uzmanlık dalları ile birleşince de pek çok alanda gelişme sağlandı. Kumaş üretiminde Mısır, dünyaca ünlü bir yer oldu. Çünkü kumaşın pek çok türü üretiliyordu. Kaynaklar, kumaş üretimi konusunda birkaç şehrin şöhret olduğunu göstermektedir. Bu şehirler ve ürünlerden bazıları şunlardır: Dimyata yakın Şat'a köyünde Şatiyye denen kıyafetler üretilirdi. Yine aynı şekilde Debik adı verilen Dimyata yakın bir

¹⁰⁹⁵ Muhammed b. Kalavun'un zorunlu bir istikamet olarak tanımlayabileceğimiz bu Kerek yolculuğu ve oradaki ikameti ile ilgili kısa bir değerlendirme için bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmîyye nüshası, Cilt. 5, 500-501.

¹⁰⁹⁶ Tsugitaka, **Rawk** , 87.

köyde üretilen elbiseler çok rağbet gördüğü için 100 dinara satılıyordu.¹⁰⁹⁷ Bu güzel elbisenin üstüne Tennis'te üretilen bir entari giyilirdi. Burası ayrıca sarıkları ile de meşhur olup Dimyat'taki bir kumaş türü gündüz güneşte farklı gece ise farklı bir renk almasıyla ünlüydü.¹⁰⁹⁸

Mısır'da ipekten üretilen mensucat başka ülkelerde bile meşhur olmuştu. Bu nedenle Mısırda ipek tüccarlarının sayısı oldukça fazlaydı. Bazı ipekler bazı şehirlere nispet ediliyordu. Örneğin Fistan Fustat ile, bir başka tür olan ve *Debikî* denen işlemeli ipekler de Debik köyü ile özdeşleşmişti. Bu örnekler, dokuma konusunda Mısır'ın oldukça ileri bir düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır. Mısır'daki müzelere gidilince bunun örneklerini görmek mümkündür.¹⁰⁹⁹ Camdan yapılmış eşyaların üstüne çeşitli hayvan figürleri işlenirdi. Üstelik işlemeli kumaşlardan birinin üzerinde: “*Bu, Muhammed b. Kalavun'a ait olup, onu seven köylüler tarafından ona yapıldı.*” ifadesi yazmaktadır. Nane yeşili bir renk taşıyan işlemeli bir başka kumaşta da Melik Nâsır için yapıldığı ifadesi okunabilmektedir. Müzedeki başka kumaşlardan birine de 2 Zilkade 733'te (15 Temmuz 1333) yapılan bir evlilik akdi işlenmiştir. İskenderiye tarafında üretilen ve adına *Şirb* denilen bir kumaş türü vardı ve çok pahalıydı. Kaynakların belirttiğine göre bu kumaş türü o kadar pahalıydı ki Dirhem ağırlığıyla satılıyordu.¹¹⁰⁰

Mısır'da dokuma ve deri sanayi çok gelişmiş olup koyunyününden yapılan özel kıyafetlerin yapıldığı *el-Kays* bölgesi önemliydi. Suriye'den pamuk alındığı yönündeki bilgiler değerlendirildiğinde Mısır'da pamuk işletmelerinin çok ileri seviyede olduğunu söylemek güçtür. Buna karşılık keten üretimi oldukça ileri seviyede idi. Öyle ki ketenin Mısır'la özdeşleştiğini söyleyenler vardır. Pamuk ise yukarıda söylediğimiz gibi Suriye kentleri ve İran'ın doğusunda işlenirdi. Özellikle Merv, Nişabur ve Kirman'ın doğusunda bulunan şehirler pamuk imalatında ünlüydü.

¹⁰⁹⁷ Debikî kumaşlarının çok kıymetli olduğu ve bu kumaşlardan mamul örtünün Kâbe kisvesi olarak kullanıldığı yönündeki kayıtlar için bk: Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 1, 397.

¹⁰⁹⁸ Dimyat, Şata ve Debik bölgeleriyle ilgili bilgi edinebilmek için bk: İbn İyas, **Nüzhetü'l-Ümem**, 205-217; Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 294-295.

¹⁰⁹⁹ M.C. Surûr'un Memlûklarla ilgili eserinde vermiş olduğu örnekte hangi müzenin bu konuda araştırmacılara veri sağlayacağı belirtilmemiştir. Temmuz 2016'da ziyaret etmiş olduğumuz Kahire müzesinde ekseriyetle turistlerin de rağbet ettiği Mısır'ın antik dönemiyle ilgili eserlerin sergilendiğini müşahade ettik. Kısa sayılabilecek araştırma gezimizde arkeoloji müzesinin yanı sıra etnografya müzelerinin tamamını gezme imkânımız olmadığı için Surûr'un kayıtlarını aynen aktarmakla yetiniyoruz.

¹¹⁰⁰ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 296-297.

Bu bölgelerde imal edilen pamuklu ürünler Horasan, İran ve Mısır'a ihraç edilirdi. Memlûk sultanlarına özel bazı atölyeler olup burada sadece devlet büyüklerine hilat üretilirdi. Ayrıca hilatlerin üzerine sultan adları ve lakapları da yine burada işlenirdi. Mısır mefruşatı da ileri bir düzeyde olup özellikle hayvan figürlü halılar *Debik'te* üretilirdi. Dimyat halkının bu konuda ayrı bir yetenek kazandığı söylenebilir.¹¹⁰¹

Behensa'da¹¹⁰² yapılan halıların 30 zira¹¹⁰³ geldiği ve siparişlerin üzerine sipariş sahibinin de adının yazıldığı bilinmektedir. Kaynaklara göre Mısır, Kalavun hanedanı döneminde oldukça ileri seviyeydi. Eşrefiye sarayı inşa edildikten sonra Nâsır Muhammed ve Musa b. Salih'in sünnet töreni yapılırken bedeli 3100 dinar tutarında tıraz satın alınmıştı. Ayrıca emirler de sultanlar gibi büyük harcamalar yapıyor, güzel elbiseler giyiyorlardı.¹¹⁰⁴

Mısırlılar çadır ve fistanlarını da *Debikî* kumaşlarından yaparlardı. Ayrıca *Hüsrevanî* adı verilen kumaşlar da çok ünlüydü. Bu kumaşlarda çeşitli kuşlar ve aslan figürleri işliydi. Bazı işlemler altın, gümüş veya ipektendi. Ayrıca işlemler sadece çadır üstüne değil, sobalar üzerine de yapılıyordu. Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun'un çağdaşı ve ünlü bir müellif olan İbn Fazlullah el-Ömerî'nin ismi ve lakabı olan bir eser Mısır müzesindedir. Ayrıca müzede bulunan bir sandalyede şu ifadeler vardır: “Nâsırüddin Muhammed b. Kalavun, el-Âlim, el-Amil, el-Mücahid, el-Mansur, el-Müeyyed, el-Katilü'l-Kefere'l-Müşrikîn, el-Muhyi'l-Adl fi'l-Alemîn, Nâsırü'd-Dünya ve'd-Din.” Kürsünün ayakları üstünde de sandalyeyi yapan sanatkârların ismi ve ne zaman yaptığı yazılıdır. Buna göre yapan kişi üstat Muhammed b. Sungur el-Bağdadî olup, taht 1328 yılında yapılmıştır.¹¹⁰⁵

¹¹⁰¹ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 298.

¹¹⁰² Behensa, Mısır'ın Said bölgesinde (el-Vechü'l Kıblî) bulunan önemli bir kenttir. Bk: Makdisî, **Ahsenü't-Tekasim**, 194.

¹¹⁰³ 1 zira W. Hınz'a göre 54.04 cm olduğuna göre (bk: Hınz, 67) 30 zira gelen bir halı, 1621,2 ölçüsüne ulaşmaktaydı ki o günün koşulları göz önüne alındığında bu ölçünün oldukça büyük bir ölçü olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Günümüz standartlarında ortalama bir oturma odası halısının 9, 12 ya da büyük salon halılarının 15 metrekare olduğu düşünülürse Behensa halılarının günümüz büyük salon halısı standartlarının da çok üzerinde bir ebada sahip olduğu söylenebilir.

¹¹⁰⁴ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 299; Eşrefiye Sarayı'nda yapılan Muhammed b. Kalavun'un sünnet merasiminin detayları ile ilgili olarak bk: İbn Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer**, Cilt 8, 343; Eşrefiye Sarayı hakkında bilgi edinebilmek için bk: Makrizî, **Hıttat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 211

¹¹⁰⁵ Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 303-305.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde gelişen sanayi kollarından biri de şeker sanayisidir. Memlûklar döneminde bazı şehirlerde özel taşlarla şeker kamışının¹¹⁰⁶ ezilmesi suretiyle şıra yapıldığı yönünde kayıtlar vardır. M. C. Surûr'un Makrizî'ye dayandırarak verdiği bilgilere göre Melik Nâsır döneminde bu sektör çok ileri seviyede olup inşa edilen depolara her yıl ramazan ayında 1000 kantar şeker konulurdu. 1345/ h. 745'te bu miktar daha da artarak 3000 kantara ulaştı. Şekerin kantarı Kalavun hanedanı döneminde 170 dirhem kadardı. Şaban aylarında ramazana hazırlık için Kahire çarşılarında çokça şeker alınırdu.¹¹⁰⁷

Memlûk şeker endüstrisi üzerine çalışan Tsugitaka'nın Ebü'l-Fida'ya dayandırarak verdiği bilgilere göre Yukarı Mısır'daki Kus bölgesinde şeker kamışının yetiştirildiği geniş bostanlar vardı. Bölgede 40 adet şeker imalathanesi ve 6 adet şeker kamışı rafinerisi dışında ayrıca 17 adet taş değirmen şeker kamışı işlemek için faaliyet göstermekteydi.¹¹⁰⁸

Memlûklar döneminde şeker birçok farklı kullanım alanına sahipti. Malaga'da doğan ve Eyyübîler döneminde Kahire'de yaşayan İbn Baytar'ın¹¹⁰⁹ yazdığı el-Câmi' li-Müfredat adlı eserde şekerin ilaç olarak kullanıldığına yönelik net ifadeler geçmektedir.¹¹¹⁰ Makrizî de 1309/ h. 709 yılı olaylarını anlatırken bu yılda görülen salgın hastalıklar sırasında doktor ve ilaç sıkıntısı çekildiğini ve bir tedavi aracı olarak kullanılmasından dolayı şekerin rıtlının¹¹¹¹ 5 dirheme çıktığını ifade etmektedir. Aynı tarihlerde bir tavuğun da 5 dirheme satıldığı bilgisini veren müellif, aktarların bu dönemde günde 200-300 dirhem kazandığını yazmaktadır.¹¹¹²

¹¹⁰⁶ Mısır halkı şeker ve şekerden mamul gıdalara oldukça düşkündür. Bunun önemli nedenlerinden biri aşırı sıcaklarda gerçekleşen enerji kaybını telafi etme ihtiyacıdır. Kahire halkının *Kassab* adını verdikleri ve şeker kamışının sıkılmasıyla elde edilen soğuk şerbet halkın rağbet gösterdiği içecekler arasındadır. Konuyla ilgili fotoğraflar için ekler bölümüne bakınız.

¹¹⁰⁷ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 319-320.

¹¹⁰⁸ Ebü'l-Fidâ, **Takvimü'l-Buldan**, 103-104; Sato Tsugitaka, *Sugar in Mamluk Egypt*, **Mamluk Studies Review**, VIII,-2- 2004, 91.

¹¹⁰⁹ Lakabını babasının mesleğinden alan ve büyük bir botanik âlimi olan İbn Baytar, metinde adı verilen eserinde 2353 maddeye yer vermektedir. Bu büyük botanikçi ve hekim hakkında detaylı bilgi edinebilmek için bk: Mahmut Kaya, *İbnü'l-Baytâr*, **DİA**, Cilt 20, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, 526-527.

¹¹¹⁰ Tsugitaka, **Sugar in Mamluk Egypt**, 100.

¹¹¹¹ Tezde açıklamaya çalıştığımız diğer ölçü birimlerinde olduğu gibi rıtlı da tam bir istikrar ve standardizasyon yoktur. Zamana ve bölgeye göre rıtlın değiştiğini ifade etmek gerekir. W.Hinz'ın verdiği bilgilerden şeker için kullanılan rıtlın 437,5 ile 450 gram arasında değiştiğini söylemek mümkündür. Detaylı bilgi için bk: Hinz, 36.

¹¹¹² Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 55; Tsugitaka, **Sugar in Mamluk Egypt**, 91.

Kalkaşandî ve Makrizî, 1313/ h. 713 ve 1325/ h. 725 yılında Melik Nâsır'ın kadastro çalışması sırasında kendisine iyi cins at getiren kişilere çeşitli dokumalar dışında şeker ve başka değerli mallar bağışladığı bilgisini vermektedir.¹¹¹³ Makrizî'nin verdiği bilgilere göre Melik Nâsır, emirleri ve Memâlik-i Sultaniye'ye ramazan ayında 1000 kantar¹¹¹⁴ şeker vermekteydi.¹¹¹⁵ Bu bilgiler Memlûk toplumunda şekerin ne denli vazgeçilmez bir gıda ve aynı zamanda endüstriyel meta olduğunu da ortaya koymaktadır.

Memlûklar döneminde cam işçiliğinin de çok geliştiğini söyleyebiliriz. Ancak cam sanatının ne zaman ve nerede başladığı ile ilgili uzmanlar arasında ittifak yoktur. Bir grup uzman Şam'da, diğer grup ise Mısır'da başladığı yönünde fikir belirtir. İlk gruptakiler Halep, Dimaşk ve Antakya'nın cam işçiliği konusunda meşhur olduğunu savunur ve köken olarak bu bölgeyi gösterir. İkinci görüştekiler de Nil vadisi havzasının tarihsel sürecini ve gelişmişlik düzeyini kanıt gösterip, Memlûk cami süslemeleri düşünüldüğünde bu sanatın milli olduğunu savunmaktadır.¹¹¹⁶

Cam sanayisinin kökeni nereye dayanırsa dayansın, eldeki bulgular bu sanayi kolunun Melik Nâsır döneminde oldukça geliştiğini ortaya koymaktadır. Bilhassa Louvre müzesinin İslam sanatları bölümündeki vitrinlerini süsleyen camdan mamul eserler hem estetik hem kalite bakımından gelişmiş bir Memlûk cam sanayisi olduğunu somut kanıtlarıyla ortaya koymaktadır.¹¹¹⁷

Memlûk donanma sanayisi ile ilgili bilgi veren kaynaklar sınırlı olsa da, bazıları Memlûkların haçlılarla savaştıkları için çok sayıda gemi yaptıkları bilgisini vermektedir. Bu kaynaklardaki bilgiler dikkate alınırsa özellikle Sultan Baybars'ın bu işe çok önem verdiği ve sonraki dönemde -Eşref b. Halil zamanında- inşa edilen

¹¹¹³ Kalkaşandî, **Subhü'l-A'sâ**, Cilt 4, 14; Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/II, 526; Tsugitaka, **Sugar in Mamluk Egypt**, 104.

¹¹¹⁴ İslam dünyasında kullanılan ölçülerle ilgili eserinde W.Hinz, Kantarın 5 farklı isimle adlandırıldığını ifade eder. Özetle söylemek gerekirse Kıntar-ı Fülfulî'nin ağırlığı 44.928 gramdır. Bu değer düz hesap 45 kg kabul edilirse 1000 kantar şeker, 45000 kg yani 45 tona karşılık gelecektir. Demek ki Memlâlik-i Sultaniye'nin ramazan ayında günlük ortalama şeker tüketimi 1,5 ton civarındaydı. Kantar ile ilgili detaylı bilgi için bk: Hinz, 30-33.

¹¹¹⁵ Makrizî, **Hıtat** (Beyrut nüshası), Cilt 2, 231; Tsugitaka, **Sugar in Mamluk Egypt**, 105.

¹¹¹⁶ Hasan, **Fünunü'l-İslam**, 607.

¹¹¹⁷ Ocak 2017'de Paris-Louvre müzesine Memlûk sanat eserlerini görmek amacıyla gerçekleştirdiğimiz gezi sırasında fotoğraflarını çektiğimiz Muhammed b. Kalavun'a ait cam lambanın fotoğrafı için ekler bölümüne bakınız. Louvre müzesinde sergilenmekte olan başka Memlûk sultanlarına ait camdan mamul eserler Çerkes Memlûkları döneminde de aynı estetik zevk ve teknik gelişmişlik seviyesinin korunduğu yönünde fikir vermektedir.

kayıkların sayısının atmışı bulduğu görülür. Bu gemilerde savaş teçhizatı da vardı. Eşref Halil, yapımı tamamlanan 60 kayığı görmek için Ravza adasına gitti ve büyük bir gövde gösterisi ile kutlama yapıldı. Çeşitli savaş gemilerinin de sergilendiği kutlamayı görmek için çok kişi toplandı. *Şevanî*, *Hararik*¹¹¹⁸ ve *Taraid* türü kayıkların sergilendiği kutlama sabahdan öğlen namazına kadar sürdü. Kaynaklar Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un da onun gibi donanmaya önem verdiği yönünde bilgiler sunmaktadır. Bir örnek olmak üzere 1302/ h. 702'de Şevanî türü kayıklardan oluşan bir donanmanın tam teçhizatlı olarak Suriye sahilinde Haçlılara karşı kullanıldığı¹¹¹⁹ yönündeki kayıtlar sultanın bu konuya verdiği ehemmiyeti gözler önüne sermektedir.

Detayları Makrizî ve Süyûtî tarafından verilen bilgilere göre 702 yılı Muharrem ayında (1302 Ağustos-Eylül) Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, Şevanî gemileri savaşa hazır hale getirildiği için Cemaleddin Akkuş ile beraber kutlamayı görebilmek amacıyla Ravza Adası'na gitti. Askerler sultan için görkemli bir karşılama töreni yaptı ve büyük bir kalabalık toplandı. Öyle ki töreni görmek için kiralanan ve on kişi taşıyabilecek kapasiteye sahip kayıkların kirası yüz dirheme çıktı. Gemiler denizde geçit töreni yapmaya başladı. İlk üç gemi geçtikten sonra dördüncüsü aniden çıkan bir rüzgârla battı. Büyük bir panik yaşandı ve eğlence ortamı yerini tedirginliğe bıraktı. Boğulan on kişi hariç, gemidekiler kurtarıldı. Bu olaydan sonra sultan kaleye döndü.¹¹²⁰

Her ne kadar bazı Mısır'lı tarihçiler yukarıda değinmeye çalıştığımız gibi Memlûkların donanmaya büyük önem verdiğini iddia etse de bu fikre katılmayan tarihçiler de vardır. Bir örnek vermek gerekirse M.C. Surûr tarafından savunulan bu

¹¹¹⁸ Hararik gemileri gerek Akdeniz'de gerekse Nil nehrinde Haçlılar ile mücadelede kullanılmasının yanı sıra resmi törenlerde de tercih edilen bir gemi modeliydi. Detaylı bilgi için bk: Burak Gani Erol, Memlûklar Zamanında Kullanılan Gemiler, **Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt 3, Sayı 6, Aralık 2012, 184-185. (pp. 175-195).

¹¹¹⁹ Surûr, **Devletü Benî Kalavun**, 314-315; Wittek, Memlûklarla çağdaş olan Menteşe Beyliği ile ilgili olarak telif ettiği eserde kullanım alanını zikretmeksizin Menteşe Beyliği'nin Mısır'a kereste sattığı bilgisini vermektedir. Memlûklar tarafından satın alınan kerestenin gemi yapımı için kullanılmış olabileceğini ihtimal dâhilinde görmekteyiz. Konuyla ilgili olarak bk: Paul Wittek, **Menteşe Beyliği: 13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik**, Orhan Şaik Gökyay (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, 165.

¹¹²⁰ Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 1/III, 928; Amlf, **Hıtat**, Cilt 2, 195; Süyûtî, **Kevkebü'r-Ravza**, 96.

görüş, D.Ayalon tarafından savunulan görüşle¹¹²¹ taban tabana zıttır. Tez çalışması, Muhammed b. Kalavun Dönemi Memlûk donanmasının yapısı ve işleyişini ortaya koyma amacı taşımamakta, sadece askerî ve endüstriyel varlığı ile ilgili olarak eldeki bilgileri mukayeseli olarak vermeye çalışmaktadır. Ancak yine de Makrizî'nin kayıtlarından yola çıkarak Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde; onlarca kişiyi taşıyabilen, farklı türlerde inşa edilen ve törenlere sahne olacak ölçüde gurur duyulan gemiler yapıldığını söylemek mümkündür.

3.11. Muhammed b. Kalavun'un Ölümü ve Kişiliği

Memlûk tarihçiliği genel İslam Tarihi içerisinde mümtaz bir yere sahiptir. Tezin kaynak tanıtımı bölümünde bu alanla ilgili olarak zengin malumat verildiği kanısı taşımaktayız. Gerek dipnotlar bölümünde yapılan açıklamalara gerekse kaynakçada gösterilen eserlere bakıldığında biyografik türdeki eserlerin büyük yekûn tuttuğu görülür. Siyasi tarihe müteallik kısımların yanında biyografik malzemenin daha doyurucu olduğu yapılan tetkikte derhal dikkat çeker. Teze konu olan Muhammed b. Kalavun'un kişiliği ile ilgili olarak son söz mahiyetinde ele alınacak bu kısımdaki bilgiler hem fiziki özellikler hem de mizaca dair nitelikler şeklinde dönemin kaynaklarına yansıyan bilgiler ışığında ele alınmaya çalışılacaktır.

İbn Tagribirdî'ye göre Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun çok cömert ve zeki biriydi. Çünkü halka ağır gelen birçok vergiyi kaldırarak kendini halka sevdirdi. Yaptığı birçok işi mecbur olmamasına rağmen içtenlikle yaptı. Beldeleri tamir etmeyi ve halkına ikramı çok severdi. Ondan sonra gelenler tam tersi bir tutum takındı. Müellife göre Melik Nâsır ve sonraki gelenler arasındaki fark '*âlim ve cahil arasındaki fark*' gibidir.¹¹²²

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, kısa boylu ve beyaz tenliydi. Gözlerinde şaşılık, tek ayağında da aksaklık olduğu için bir asa yardımıyla yürürdü. Kerek'te iken

¹¹²¹ D. Ayalon, Memlûk tarihinde donanmaya önem verilmediğini ifade ederek, biyografik eserler bakımından çok zengin olan Memlûk tarihçiliğinde bir tane bile büyük denizcinin hayatını konu edinen biyografiye rastlanmadığına dikkat çekmektedir. O, *denizci tabirinin, at sırtında ustaca savaşılan süvari karşısında* bir hakaret ifadesi sayıldığını ifade eder. Konuyla ilgili olarak Ayalon'un değerlendirmeleri için bk: David Ayalon, Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri, Salih Özbaran (ter.), İstanbul: **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Konferans Metni**, 1970, 39-50.

¹¹²² Surûr, **Devletü Benî Kalavun** , 292.

ayağına büyük bir kıymık batmış ve yara iyileştirilemediği için Melik Nâsır'ın ayağında kalıcı aksama oluşmuştu. Atları çok seven sultan avlanmaya da aşırı derecede düşküdü. Çok şatafatlı giyinmez, sade giyinmeyi severdi.¹¹²³

Melik Nâsır çok otoriterdi ve bu sert tedbirler Mısır'ı her bakımdan ileri götürdü. Her açıdan onun dönemi Memlûkların zirvesi oldu. Sultan, ilk iki dönem tecrübe kazandı ve üçüncü dönem bu tecrübeleri kullandığı dönem oldu. Bu dönemde vakıflar ihya edildi ve eğitime önem verildi. Memlûk kaynakları Melik Nâsır'ın dindar ve şeriat usullerini muhafaza eden bir kişi olduğu yönünde bilgiler vermekte ve onun kimseyi incitici bir dil kullanmadığını belirtmektedir.¹¹²⁴ Sultanın fuhşiyattan nefret ettiği, içki içenlere çeşitli cezalar verdiği ve bu cezaların bir hayli ağır olduğu bilgisini vermektedir.¹¹²⁵ Melik Nâsır dönemi Memlûkların her bakımdan zirvesi olarak kabul edilir ve o, kızdığı zaman en sert tedbirlere başvurmaktan çekinmeyen, tahminlerinde genellikle doğru istikameti tutturabilen bir hükümdar¹¹²⁶ olarak tanıtılmaktadır.

Melik Nâsır'ın saltanat süresi oldukça uzundur. Onun kendi memlûkları ve babasının memlûklarından olan büyük emirler tam anlamıyla ülkede muktedir oldu. Melik Nâsır adına birçok bölgenin minberinde hutbeler okunmuştur.¹¹²⁷ O, fesat çıkaran Arap kabilelerini de avucunun içine almayı bildi. Ayrıca Melik Nâsır, onlardan çok kişiyi öldürttü ve bedevileri de çeşitli imar işlerinde çalıştırdı.¹¹²⁸ Sultan, kendi döneminde halkın belini büken bazı uygulamalara son vererek yürürlükteki birçok

¹¹²³ Abbadi, *Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, 232; Mübarek, *el-Hıttatü't-Tevfikiyye*, Cilt 1, 99.

¹¹²⁴ el-Haccî, 30-31.

¹¹²⁵ Makrizî, *es-Sülûk*, Cilt 2/II, 387; el-Haccî, 31.

¹¹²⁶ Makrizî, *Hıttat* (Beyrut nüshası), Cilt 2, 305.

¹¹²⁷ Memlûk tarihinin en kudretli hükümdarlarından biri olarak kabul edilen Muhammed b. Kalavun adına günümüz Tunus'undan Haremeyn bölgesine, Anadolu içlerinden günümüz Sudan'ına kadar çok geniş bir coğrafyada hutbe okunduğuna yönelik elde kayıtlar vardır. Ancak bu geniş coğrafyanın onun döneminde tamamen Memlûklara tabi olduğunu söylemek ise oldukça zordur. Çünkü Mekke'de bile Ebû Said ile Muhammed b. Kalavun adına aynı anda hutbe okunduğu (1328 / h. 728 yılı) göz önüne alınırsa bu hutbelerin bazen tâbi-metbu ilişkisi türünden değil, saygı ve iyi ilişkileri geliştirmeye yönelik adımlar gibi değerlendirilmesi daha doğru olur.

¹¹²⁸ Muhammed b. Kalavun'un Bedeviler ile ilişkisine bakıldığında; onun bazen şiddet kullanmayı tercih ettiği bazen de çeşitli hediyeler vermek suretiyle Bedevileri kendi yanına çekmeye çalıştığı görülmektedir. İlkine örnek olarak bk: Baybars el-Mansûrî, *Zübde*, 363; İkincisine örnek olarak bk: Yûsufî, *Nûzhetü'n-Nâzir*, 198-200; Muhammed b. Kalavun'un, ihtiyacı olan atları Libya ya da Aşağı Mısır'dan tedarik etmekle beraber iyi cins atlar için bir anlamda bedevilere muhtaç olduğu yönündeki iddialar için bk: Robert Irwin, *The Middle East in the Middle Ages*, Southern Illionis University Press, 1986:115.

vergiyi kaldırdı.¹¹²⁹Bu düzenlemeleri yazılı hale getiren sultan, düzenlemelerin halka ulaştırılabilmesi için hutbelerden halka ilan edilmesini emretti. Melik Nâsır üç defa hacca gitti ve hacca gittiğinde bol bol sadaka dağıttı.¹¹³⁰Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun, Kudüs'ü ve Hz. İbrahim'in kabrini üç defa ziyaret etti. Melik Nâsır, ağır ceza vermekten çekinmeyen ve ileri görüşlü bir sultandı. Tüm işleriyle birebir kendisi yakından ilgilenir ve yakınında bulunan insanlara karşı cömertçe ihsanlarda bulunurdu. Emirleri onun yanındayken fısıltı halinde bile olsa ondan çekindikleri için kendi aralarında konuşmazlardı. Emirlerin özel hayatlarında birbiriyle görüştüğünü öğrenirse görüşen emirleri derhal görevden alırdı. Bunda Muhammed b. Kalavun'un saltanatının fasılalarla devam etmesinin ve sürekli bir darbe yaşama korkusunun rolü olduğu söylenebilir.

Muhammed b. Kalavun saltanatı boyunca birçok büyük emiri ortadan kaldırdı. Öyle ki sultanın öldürttüğü emirlerin sayısı Ali Paşa Mübarek'in verdiği sayı muteber kabul edilirse 200'ü geçmiştir.¹¹³¹Çok şüpheli bir kişiliğe sahip olan sultanın kendi çocuklarından bile şüphe duysa onları ortadan kaldırmaktan çekinmediği görülmektedir. Fasılalarla da olsa 9 yaşından ölene kadar saltanat koltuğunda oturan Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun 741 yılında hayatını kaybetti. Öldüğünde 58 yaşındaydı ve Beyne'l-Kasreyn'de babasının yanına defnedildi. Vefat ettiğinde geride bazı tarihçilere göre 12, bazılarına göre de 13 erkek çocuk bıraktı ve onlardan 8 tanesi sultan oldu.¹¹³²

¹¹²⁹ Muhammed b. Kalavun'un kaldırdığı vergilerle ilgili olarak bk: Makrizî, **es-Sülûk**, Cilt 2/I, 150; Kaldırılan vergileri içeren bir çalışma için bk: Selim, **Asru Selâfîni'l-Memâlik**, Cilt 3, 312; Melik Nâsır'ın ayrıca Mekke'den alınan vergileri kaldırması ile ilgili olarak bk: İbn Hacer, **ed-Dürer**, Cilt 2, 220.

¹¹³⁰ Muhammed b. Kalavun'un hac ziyaretleri konusunda bk: Makrizî, **ez-Zehbü'l-Mesbuk**, 104-109; İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 508.

¹¹³¹ Mübarek, **el-Hıtatü't-Tevfikiyye**, Cilt 1, 99.

¹¹³² Muhammed b. Kalavun'un ölümü ve geride bıraktığı tablo ile ilgili olarak bk: Yusûfî, **Nüzhëtü'n-Nâsır**, 99-101; Şucâî, 106-110; Kortantamer, **Agypten und Syrien zwischen**, 106-107; İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 526; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 123-126; İbn İyas, **Bedai'üz-Zühûr**, Cilt 1/I, 482; İbn Dokmak, **en-Nüfhâtü'l-Miskiyye**, 138-139; Aynı müellif Muhammed b. Kalavun'un geride 13 evlat bıraktığı bilgisini vermektedir. Onun verdiği liste için bk: **el-Cevherü's-Semin**, 383; Zehebî, **Züyulu'l-İber**, Cilt 4, 124-125; Salahuddin Muhammed b. Şakir b. Ahmed ed-Darrânî el-Kütübî, **Fevatü'l-Vefeyât**, Cilt 2, Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (thk.), Kahire: Mektebetü'n-Nehdatü'l-Mısıriyye, 1951, 521-522; İbn Habib, **Tezkiretü'n-Nebîh**, Cilt 2, 325-326; Lane-Poole, **A History of Egypt**, 288.

Öldüğünde bile arkada veliaht bırakmadan vefat eden Muhammed b. Kalavun'un saltanat döneminin devlet yönetiminde kıskançlığa varacak derecede bir dikkatle geçtiğini söylemek mümkündür. Çocuklarından Ahmed'i devleti yönetebilecek özelliklere sahip olmadığı ve kötü bir kişiliğe sahip olduğunu düşündüğü için Kerek'e gönderdi. Diğer oğlu Anuk da¹¹³³ Melik Nâsır'dan önce öldü. Bundan dolayı diğer oğlu olan Seyfettin Ebûbekir Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun'un ölümünden iki gün önce veliaht ilan edildi. Melik Nâsır'ın ölümü Memlûk Devleti'nde büyük bir boşluk meydana getirdi. Ondan sonra gelen çocukları ve torunları onun boşluğunu dolduramadı.¹¹³⁴ Ancak yine de Sultanlar Kalavun ailesinden¹¹³⁵ çıkmaya devam etti.

Muhammed b. Kalavun'dan sonraki dönemde sultanın sekiz oğlu, iki torunu ve iki torunun oğlu devleti yönetti. Bu süre de toplamda 42 yıl kadardı. Abbadî'ye göre bu kişiler sadece ismen sultan olup gerçek iktidar büyük emirlerin ellerindeydi. Bazıları birkaç yıl bazıları da birkaç ay hüküm sürdü. Nâsır Hasan iki dönem halinde (1347-51 ve 1354-61) olmak üzere toplamda 11 yıl hüküm sürdü ve büyük emirlerden Yelboğa el-Haseki tarafından öldürüldü. Eşref Şaban da Nâsır Hasan gibi dönemin şartlarına göre uzun süren bir saltanat dönemi (1363-76 arasında 13 yıl) geçirdi. Bu dönemde hükümdarlar zayıf olmasına rağmen Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde kazanılan saygınlık bir süre daha devam etmiştir.¹¹³⁶

¹¹³³ Melik Nasır'ın oğlu Anuk'u kendisinden sonraki dönemde sultan yapmak istediği kaynaklardaki bilgilerden net olarak anlaşılmaktadır. Zira İbn Tagribirdî'nin kayıtlarında detaylarıyla geçtiği gibi Muhammed b. Kalavun, 23 Safer 732 (25 Kasım 1331) tarihinde halife, ümera ve kadıları toplayarak bir törenle bu kararını açıklamıştı. Ancak Anuk'un ömrü buna vefa etmeyince durumun değiştiği görülmektedir. Konuyla ilgili olarak bk: İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 78; Ölümü ile ilgili olarak bk: İbn Haldun, **el-İber**, Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye nüshası, Cilt. 5, 525; İbn Tagribirdî, **en-Nücûm**, Cilt 9, 123.

¹¹³⁴ Türkiye'de Memlûk Tarihi araştırmaları incelendiğinde bu dönemin genellikle *Melik Nâsır'ın Çocukları ve Torunları Dönemi* şeklinde ele alındığı görülür.

¹¹³⁵ E. Muhammed Zagrut tarafından yapılan ve günümüz Mısır'ında soyu devam etmekte olan aileler hakkında bilgi veren oldukça detaylı çalışmaya göre Kalavun ahfadı da Mısır'da yaşamaya devam etmektedir. Müellife göre Mısır'ın çeşitli yerlerinde yaşamakta olan ailenin mensupları *el-Elfi ve Kallavûn* şeklinde iki farklı soyisim kullanmaktadır. Kalavun Hanedanı'nın kısa bir tarihçesi, Muhammed b. Kalavun'un başarıları ve ailenin saltanata mazhar olmuş üyelerinin listesinin yanında günümüzdeki durumu ile ilgili olarak bk: Eymen Muhammed Zagrut, **Mu'cemu Kabaili Mısır fi Matlai'l-Karni'l-Hamis el Hicri ve'l-Elfi's-Salisse el-Milâdî**, Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 2010, 75-76.

¹¹³⁶ Abbadî, **Fi Tarihi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik**, 233-234.

SONUÇ

Muhammed b. Kalavun Dönemine odaklanan ana kaynak ya da tetkik eserlerin ortak müşahedesi göstermektedir ki bu dönem yalnızca Memlûk tarihinin en uzun süreli hükümdarlık dönemi değil, aynı zamanda birçok farklı alanda da en parlak devirlerinden biridir. Tez çalışması boyunca incelenen ve dönemin çağdaşı olma özelliğine sahip onlarca kaynağın bu yönde değerlendirmeler içerdiği görülmüştür.

Tarih incelemelerinde dikkat edilmesi gereken hususlardan biri kuşkusuz tarihi olayın üzerinden belli bir süre geçmesi ve değerlendirmeye etkisi olabilecek kişilerin etki alanının zayıflaması sonucunda olayları daha sağlıklı değerlendirme imkânının oluşmasıdır. Muhammed b. Kalavun Dönemi hakkında çeşitli bilgiler veren ve dönemin ne denli parlak geçtiğini ortaya koyan bazı tarihçilerin -*İbn Devadârî, Ebü'l-Fida veya Baybars el-Mansûrî gibi*- çeşitli devlet hizmetlerini ifa etmeleri ve onların telif ettiği eserlerin tarafsızlıktan uzak yargılar taşıdığı iddia olunabilir. Ancak araştırmalarda aynı dönemde yaşamış olan ve devletten hiçbir makam beklentisi olmayan bazı önemli tarihçilerin de -*İbn Kesir, Şücâi, Yûsufî gibi*- Muhammed b. Kalavun Dönemi'ndeki siyasi başarılar yanında ulaşılan iktisadi seviye hakkında canlı tablolar sundukları görülmüştür.

Tez çalışmasında Muhammed b. Kalavun Dönemi sonuna kadar Memlûk Devleti'nin siyasi bakımdan geçirmiş olduğu safahat giriş bölümünde oldukça kısa bir şekilde özetlenerek dönemin iktisadi, sosyal ve kültürel tarihinin ortaya konması için gerekli olduğu görülen bölümlerin tasnifi yapıldı. Giriş bölümünün içeriği olabilecek, siyasi tarih bakımından kıymet taşıyan malzemenin değerlendirmesi yapıldığında şu sonuçlara ulaşıldığını söylemek mümkündür.

Memlûkların kuruluşundan (1250) Muhammed b. Kalavun'a kadar geçen süreçte devlet başkanı olma usulü bir bakıma eski Roma İmparatorluğu'nda uygulanan *primus inter pares* (eşitler arası birinci) usulüne uygundu. Ancak iki defa saltanat makamını terk etmek zorunda kalan ve bu kötü deneyimlerden önemli dersler çıkardığı anlaşılan Muhammed b. Kalavun'dan sonra saltanat tacı Burcî (Çerkes) Memlûkların iktidara geldiği 1382 yılına kadar onun çocukları ile torunları arasında el değiştirmiştir. Bahrî Memlûklar Dönemi hükümdarlarının yarından fazlasının

Kalavun hanedanına mensup olduğu düşünülürse Muhammed b. Kalavun'un Memlûk tarihine vurmuş olduğu damga daha net görülebilir.

Memlûk toplumu ile ilgili olarak Makrizî tarafından detayları verilen yedili tasnif sistemi bir kenara bırakılırsa Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde Memlûk toplumunun iki temel sosyal sınıf oluşturduğu ve bu sınıflardan ilki olan memlûkların devlete hükmettiği anlaşılmaktadır. Kaynaklar tarandığında bu sınıfın, oluşum ve devamı bakımlarından halktan kopuk ve bir anlamda kapalı devre çalışan bir yapıya sahip olmasının yanı sıra yönetim ve askerlik işlerini yaptığı görülmektedir. İncelenen dönemde, yönetilen konumundaki halkın, ödediği vergiye karşılık devletten; bayındırlık hizmetleri, sulama imkânlarının artırılması, adaletin tesisi, eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılması, güvenliğin sağlanması gibi iktisadi, sosyal ve kültürel alanlarda çeşitli hizmetler beklediği ortaya çıkmaktadır.

Selefleri içinde halka Muhammed b. Kalavun kadar değer veren bir başka Memlûk Sultanı olmadığı yönündeki memlûk kaynaklarındaki vurgular dikkat çekmektedir. Sultanın onlarca vergiyi kaldırarak halkın sırtındaki vergi yükünü hafifletmesi bunun somut bir göstergesi olarak görülmüştür. Tezde çeşitli vesilelerle işlendiği gibi bilhassa Kahire halkının ona düşkünlüğü ve sultanın bir anlamda bu desteğe de güvenerek defalarca saltanata dönme yönünde girişimlerde bulunduğu bilinmektedir.

Memlûk sisteminden kaynaklanan yapı gereği aslında Memlûklarda iktidar mücadelesinin tarafları askerî elit yani üst yönetim mensupları ve onların harekete geçirebileceği silahlı kuvvetler olmalıydı. Ancak Muhammed b. Kalavun'un saltanat mücadelelerinde de askerî unsur belirleyici olmakla beraber Memlûk tarihinde ilk defa Kalatü'l-Cebel'de toplanan halkın sultan lehine tezahüratı, onu Memlûk sultanları arasında istisnai bir yere taşımaktadır. Bu durum, sultanın toplumla olan iyi ilişkilerini bir anlamda *vergi affi üzerinden ahde vefa* şeklinde değerlendirmemize de imkân tanımaktadır.

Memlûk toplumuna karşı oldukça müşfik yaklaşan Muhammed b. Kalavun'un Memlûk elitleri ile olan ilişkilerinde tavizsiz bir tutum takındığı görülmüştür. Araştırmamızda, onun halka angarya yükleyen emirleri derhal görevden aldığı, kıtlık zamanlarında halkın temel ihtiyaçlarını karşılamak için emirlerin depolarını zorla

açtırarak halka buğday sağladığı hatta iktidarı söz konusu olduğunda halifeyi bile azarlamaktan geri durmadığı yönünde çarpıcı bilgilere ulaşılmıştır.

Memlûk tarihi boyunca bedevilerin merkezî yönetimle olan ilişkilerinde önemli problemler olduğu ve Muhammed b. Kalavun'un bedevilerle ilişkilerinde hem ödül hem ceza yöntemini ustalıkla kullandığı görülmüştür. Ordusunu teçhiz edebilmek için ata sürekli ihtiyaç duyan sultan, bir yandan bazı bedevi ailelerine büyük iktalar vermek suretiyle at ihtiyacını gidermeye çalışırken diğer yandan taşrada yol emniyetini ortadan kaldıran bedeviler üzerine de kuvvet göndermekten geri durmamıştır.

Melik Nâsır Muhammed b. Kalavun bilhassa üçüncü defa tahta döndükten sonra tüm siyasal rakiplerini farklı yöntemlerle etkisiz kıldığı görülmüştür. Bunun doğal sonucu olarak ortaya çıkan siyasi istikrar iktisadi kalkınmayı, iktisadi kalkınma da refahı ve farklı alanlardaki harcamaları artırmıştır. Bazı Memlûk kaynakları Muhammed b. Kalavun Dönemi'ni *israfa varacak derecede büyük harcamaların yapıldığı bir dönem* olarak tasvir etmektedir. Elbette bir hac ziyareti, düğün ya da sünnet merasiminde yapılan harcamadan yola çıkılarak sonuca varılırsa israf kelimesini kullanmak mümkün olur. Ancak Muhammed b. Kalavun'un çoğunu bizzat denetlemek suretiyle yaptırmış olduğu sulama kanalları, meydanlar, medreseler, camiler ve su kemerleri yüzyıllarca halka hizmet sunmaya devam etmiştir. Üstelik onun döneminde tamir gören devasa yapılar ve onun çizdiği plan üzerinden çocukları ve torunlarının devam ettirdiği imar faaliyetlerine harcanan paralar düşünüldüğünde, günümüz Kahire'sinde onun yaptırdığı eserler görüldüğünde tablonun israf kelimesiyle açıklanamayacağı ve durumun daha sağlıklı değerlendirilebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde zimmîlerle olan ilişkileri incelemek amacıyla yapılan okumalar sırasında meselenin biri iç diğeri dış olmak üzere iki farklı cephesi olduğu görülmüş ve bilhassa Hıristiyanlarla ilgili olan kısımda dış müdahalelerin iç politikaya olan önemli etkisi değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bizans Devleti, Papalık, Aragon Krallığı, Fransa ve Habeşistan Bölgesi Hıristiyanlarının zaman zaman Muhammed b. Kalavun'a mektuplar gönderdiği görülmüştür

Muhammed b. Kalavun'a gönderilen mektuplar değerlendirildiğinde, kullanılan üslubun mektubu gönderen devletin yaptırım gücüyle mütenasip ifadeler taşıdığı söylenebilir. Muhammed b. Kalavun'un cevabi mektuplarında ise Memlûkların İslam dünyasındaki yerini vurgulayıcı, kendisinin dünyadaki tüm Müslümanlar adına hareket etmeye muktedir olduğu hususunu öne çıkaran bir üslup tercih ettiği görülmektedir. Avrupa'dan yola çıkan ve Kudüs'e giden hacı adaylarının yol güzergâhı üzerinde emniyetlerinin sağlanması ya da kiliselerde ibadet hürriyetinin garanti edilmesi gibi temel insani isteklere sultanın anlayışla yaklaştığı hususu dikkat çekicidir.

Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde vakıf kurumunun işleyişi ile ilgili olarak yapılan çalışmalar incelendiğinde, vakıfların kurumsallaşma açısından olgunlaşma dönemini tamamladığı görülmüştür. İslam dininin hayır işlerini teşvik etmesinden yola çıkarak kalıcı eserlerle hayır sahiplerinin ülkeyi donattığını ve sultanın da bu işte örnek olduğunu söylemek mümkündür. Divan-ı Ahbas'ın uhdesine verilen vakıflarla arazinin binlerce feddana ulaşmasını, bu kurumların sosyal yönü yanında Muhammed b. Kalavun Dönemi'ndeki iktisadi gücünü de ortaya koyduğu şeklinde yorumlamak mümkün görünmektedir.

Muhammed b. Kalavun'un vakıflarla ilgili dikkat çeken uygulamalarından birinin denetim konusundaki katı tutumu olduğu görülmüştür. Vakıf arazilerinin tahsisi, hizmetlerin vakfiyelere uygun yürütülüp yürütülmediği gibi konularda sultanın sıkı takibinin bazen kadıların tenkidine bile uğradığı hususu tezde işlenmiş ve bu konudaki Bedreddin b. Cemâa örneğinin detaylarına yer verilmiştir. Vakıf vesikalarıyla ilgili ana kaynak mahiyetindeki İbn Habib'in *Tezkiretü'n-Nebîh* adlı eserindeki Muhammed b. Kalavun'a ait 4 adet vakfiyenin çözümlemesinden ve Hayat Nâsır el-Haccî'nin çalışmalarından çıkarılan en kapsamlı yargı şudur ki vakfiyelerin yazılış üslubundan içeriğindeki sosyal vurgulara kadar Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde vakıf kurumu çok gelişmiş durumdaydı.

Muhammed b. Kalavun'u diğer Memlûk sultanlarından ayırdığı düşünülen hususlardan biri de kaynakların vurguladığı gibi onun imara düşkünlüğüdür. Sultan,

kendi döneminde harabe haline gelen pek çok eser tamir ettirdiği gibi özellikle Kahire'yi yeni eserlerle donatmıştır. Onun yaptırdığı eserlerin çok geniş bir yelpazede halkın ihtiyaçlarını karşılamaya dönük eserler olduğu görülmektedir. Sultanın tarımı geliştirmeye yönelik sulama kanallarından ulaşım sorununa çare olması düşüncesiyle yapılan köprülere, ilmî faaliyetleri yürütebilecek medreselerden muhtaç insanların temel ihtiyaçlarını karşılama gayesiyle inşa edilen hankahlara kadar sosyal hayatın tüm ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte eserler yaptırdığı görülmektedir. Bu, hem kaynakların ittifakla söylediği bir husus hem de 2016 yılında Mısır'a yaptığımız ziyaretteki gözlemlerimizin ortak sonucudur.

Tezde yalnızca Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin iktisadi tarihine odaklanılmamış olsa da hem sultanın bu alanda atmış olduğu adımlar ortaya konmaya hem de bu adımların devleti hangi seviyeye getirdiği gösterilmeye çalışılmıştır. Memlûk Devleti'nin askerî iktisadi sistemi üzerine kurulduğu düşünülürse Muhammed b. Kalavun tarafından yapılan ve *er-Ravku'n-Nâsırî* adı verilen tahrir çalışmasının, devleti birçok bakımdan dönüştürdüğü görülmüştür.

Yapılan okumalar, Muhammed b. Kalavun Dönemi'nin iktisadî hayatını etkileyen olayların siyasi, sosyal ve tabii nedenlerden kaynaklandığı için bu olayları farklı başlıklar altında ele almayı zorunlu kılmıştır. Bir örnek vermek gerekirse İlhanlı saldırılarına maruz kalan Şam bölgesindeki fiyat artışlarının genellikle siyasi krizlerden kaynaklandığı görülürken dışarıdan gelecek saldırılara karşı daha güvenli bir yer olduğunu söyleyebileceğimiz Kahire'deki fiyat artışlarının temelinde Nil nehrinin rejim düzensizlikleri olduğu görülmüştür.

Muhammed b. Kalavun'un piyasa politikaları incelendiğinde onun farklı dönemlerde farklı adımlar atan pragmatist bir hükümdar olduğu hususu dikkatimizi çekmiştir. Bir örnek olarak, halkın lehine onlarca farklı vergi türünü kaldıran sultan 1336/ h. 736 yılında piyasadaki tüm altını toplamak için dinarın ayarını halkın aleyhine olacak şekilde değiştirmekte bir sakınca görmemiştir. Muhammed b. Kalavun Dönemi'ndeki finansal yapının ve iktisadi hayatı şekillendiren tüm etkenlerin tez çalışmasında tam olarak ortaya konduğunu söylemek mümkün değildir. Yalnızca bu konuya odaklanacak çalışmaların Muhammed b. Kalavun Dönemi iktisadî tarihini gün ışığına çıkaracağı düşünülmektedir.

Araştırma sürecinde Muhammed b. Kalavun Dönemi iktisadi tarihi ile ilgili olarak ulaşılan en somut yargı iktisadi durumun sıklıkla değiştiğidir. Kârimî tüccarlarından borç para alındığı dönemler olduğu gibi Memlûk tarihinin devasa projelerine finansman ayrıldığı dönemler de olmuştur. İlk durumun sultanın işleri henüz tam olarak ele alamadığı, ikinci durumun ise tam anlamıyla muktedir olduğu üçüncü saltanat döneminde gerçekleştiği düşünülürse Muhammed b. Kalavun'un Memlûk iktisadî hayatını iyi yönettiği sonucuna ulaşmak mümkün görünmektedir.

Sonuç olarak denebilir ki el-Melik en-Nâsır Muhammed b. Kalavun, Memlûk tarihinde birçok bakımdan müstesna bir mevki işgal etmektedir. Hükümdarlık dönemlerini, *çıraklık-kalfalık-ustalık dönemleri* şeklinde tanımladığımız bu üç dönemde bir bakıma üç farklı Memlûk hükümdarı tipini de kendi şahsında toplamıştır. Onun, çıraklık yani ilk döneminde tamamen kudretli emirlerin yönettiği bir devlet modelinde *ismen hükümdar* olan Memlûk sultanları örneğini temsil ettiği söylenebilir. Kalfalık dönemi olarak gördüğümüz ikinci dönemde sultan, yaşı itibarıyla devlet sistemi hakkında genel bilgilere sahip, ancak tecrübeden yoksun ve emirler arası mücadelelerde alması gereken pozisyonu isabetle tayin edemediği için *pasif hükümdar* tipini yansıtmıştır. Son söz olarak; Muhammed b. Kalavun'un *ustalık dönemine* benzettiğimiz üçüncü döneminin tüm kontrol mekanizmasına sahip olan *dirayetli hükümdar* tipini temsil ettiği, hatta çalışma boyunca örneklerle işlendiği gibi bu tipin Memlûk tarihindeki en iyi örneği olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abbadî A. M (1995) *Fî Tarihi'l-Eyyubiyîn ve'l-Memâlik* (Daru'n Nahdati'l Arabiyye, Beyrut).
- Abbadî A. M-Seyyid Abdülaziz Salîm (1981) *Tarihü'l-Bahriyyeti'l-İslamiyye fi Mısır ve'ş-Şam* (Darü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut).
- Abdürrâzık A (1999) *el-Mer'e fi Asri'l-Memlûkiyye* (el-Hey'etü'l Mısriyyeti'l-Amme li'l Kitâb, Kahire).
- Abdülmeccid L. E (2010) *et-Tanzîmâtü'l-İdâriyye ve'l-Mâliyye fi Mekketi'l-Mükerrreme fi'l-Asri'l-Memlûki* (Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, Riyad).
- Adam B (2010) *Yaşayan Dünya Dinleri -Yahudilik Bölümü-* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara).
- Adıbelli R (2013) Doğu Hıristiyanlarının Bugünkü Durumuna Genel Bir Bakış, *Milel ve Nihal*, Cilt 10, Sayı 2: 133-172.
- Adıvar A. A (1999) *İbn Haldun, MEB İslam Ansiklopedisi, Cilt 5/2* (MEB Basımevi, İstanbul).
- Ağır A. M (2009) Memlûklarda Asabiyye, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (İLKE), Sayı 21*: 1-15.
- (2011) Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2) : 637-651.
- (2015) Memlûklarda Ticaret (Çizgi Kitabevi, Konya).
- Ahmed Cevdet Paşa (Tarihsiz) *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ, Cilt 2*, (Merve Yayın Dağıtım, İstanbul).
- Akın M (2014) Memlûkların İdaresi Altında Hilafet Kurumu. Yüksek Lisans Tezi, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Batman.
- Aktan A (1990) Memlûklerde Saltanat Değişikliği Usulü, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 9*: 270-279.

- (1991) Sultan Kutuz ve Aynu Calut Zaferi, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, Sayı 11*: 181-201.
- (1991) Mısır'da Abbâsi Halifeleri, *Belleten*, Cilt LV, Sayı 214:613-652
- (1996) Bahrî Memlûklerden Sultan Kalâvûn ve Hanedanı *Belleten*, Cilt LIX/226: 605-620.
- Akyüz V (2002) *Müslüman Türk Devletlerinde Divan-ı Mezâlim Kurumu, Türkler, Cilt 5* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).
- Alganer Y- M. Ö Çetin (2007) Avrupa'da Birlik ve Bütünleşme Hareketleri-I, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 23(2): 285-306.
- Altındal A. (2002) Vatikan ve Tapınak Şövalyeleri (Yeni Avrasya Yayınları, Ankara).
- Ali Necidî H.M (1993/1414) *en-Nizamü'n-Nakdiyyi'l-Memlûkî 648-922 h/1250-1517 m: Dirase, Tarihiyye, Hadariyye* (Mektebetü'l Ubeykan, Riyad).
- Alptekin C (1992) *Musul Atabeyliği (Zengiler), Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (Çağ Yayınları, İstanbul).
- Apak A (2011) *Anahatlarıyla İslam Tarihi, Cilt 2*, 6. Basım, (Ensâr Neşriyat, İstanbul).
- Arsal S. M (1947) *Türk Hukuk Tarihi*, (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul).
- Arslantaş N (2015) *Mısır'da Türkler, Araplar ve Yahudiler*, (İz Yayıncılık, İstanbul).
- Artuk İ (1995) *Fels, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 12*, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara)
- Aslanapa O (2011) *Türk Sanatı* (Remzi Kitabevi, İstanbul).
- Ashtor E (1976) *A Social and Economic History of The Near East in The Middle Ages*, (St. James's Place, London).
- (1986) *East-West Trade in the Mediveal Mediterranean*, (Variorum Reprints, London).

- Aşur F. H. M (1976) *el Alakatü's-Siyasiyye Beyne'l-Memâlik ve'l-Mogul fi Devleti'l-Memlûkiyye'l-Ûla*, (Darü'l-Maarif, Kahire).
- Âşur S.A (1976) *el-Asru'l-Memâlikî fi Mısr ve's Şam*, 2. Basım (Dâru'n Nehdati'l Arabiyye, Kahire).
- (1992) *el-Eyyûbiyyûn ve'l-Memâlik fi Mısr ve's-Şam* (Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire).
- (1992) *el-Müctemau'l-Mısrî fi Asr-i Selatini'l-Memâlik* (Dârü'n-Nehdati'l Arabiyye, Kahire).
- Atalar M (1999) *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hûmayûn ve Surre Alayları* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara).
- Atan T (1990) *Türk Gümrük Tarihi* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- Atiya A. S (1965) *The Crusades in The Later Middle Ages*, (Kraus Reprint Corporation, New York).
- (1966) *Egypt and Aragon: Embassies and diplomatic correspondence between 1300 and 1330 A.D.* (yy).
- (1975) *The Crusade in the Fourteenth Century, The Crusades*, Harry W. Hazard (adıt.), Wisconsin: The University of Wisconsin Press, Volume III: 3-27.
- (2005) *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz. (Doz Yayınları, İstanbul).
- Avcı C (2004) *Mısır (Bizans Dönemi)*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara)
- Avcıoğlu D (1981) *Türklerin Tarihi*, Dördüncü Kitap (Yaylacık Matbaası, İstanbul).
- Ayalon D (1970) *Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri*, Salih Özbaran (ter.), (*İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Konferans Metni*, İstanbul)
- (1979) *The Mamluk Military Society* (Variorum Reprints, London).
- (1989) *Memlûk Devleti'nde Kölelik Sistemi*, çev. Samira Kortantamer. İzmir, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi* (IV): 211-247.

- (2015) *Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, çev. Abdullah Mesut Ağır (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Ayaz F. Y (2005) Memlûkler Dönemi Vezirlerinden İbnü's Selus (ö.693/1294), *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Adana: Cilt V/I: 91-122.*
- (2007) Türk Memlûkler Döneminde Mısır Halkının Siyasi Olaylara Karşı Tutumu, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 7/1: 45-94.*
- (2007) Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 15: 1-32.*
- (2008) *Türk Memlûkler Dönemi'nde Saray Ağalığı: Üstâdârlık (1250-1382)* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul).
- (2009) *Memlûkler Dönemi'nde Vezirlik:1250-1517*, (İsam Yayınları, İstanbul).
- (2012) *Üstâdüddâr, DİA, Cilt 42* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Aydın F (2012) *Ortadoğu Ülkelerinin Dinsel Yapısı, Ortadoğu Yıllığı* (Açılım Kitap İstanbul).
- el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud (1982) *İkdü'l-Cûman fi Tarihi Ehli'z-Zaman: Asr Selâtin el-Memâlik*, Cilt 4, neşr. Muhammed Muhammed Emin.(el-Heyetü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, Kahire).
- Azimli M (2002) *Abbasîler Dönemi'nde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu, Türkler*, Cilt 4 (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).
- Barkan Ö. L (Tarihsiz) *Kolonizatör Türk Dervişleri*, İSAM Kütüphanesi, Yavuz Argıt Bölümü, Demirbaş no: 116712.
- Barthold W -M.Fuad K(1973) *İslam Medeniyeti Tarihi* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara).
- Baş Ö. M (1989),*el-Edeb fi Bilâdi's-Şam: Usurü'z-Zengiyyin ve'l-Eyyubiyyin ve'l-Memalik*, (Darü'l Fikri'l-Muasır, Beyrut).
- Bayhan A. A (2001)Mısır'daki Türk Kültür Varlığından Örnekler: Kahire/Nasır Muhammed B. Kalavun Camii(*Erzurum Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 7: 23-36.*

- (2003) *Kahire Kalesi, (Erzurum Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, Sayı 10: 7-41.*
- Baz K. S (2006) *Memalikü'n-Nûbe fi'l-Asri'l-Memlûki: İzmihlaluha ve Sukûtuha ve Eseru fi İntişari'l-İslam fi Sudan-i Vadi'n-Nil min 648-923 h. / 1250-1517* (Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, Kahire).
- Becker C. H (1997) *Dellal, MEB İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, (MEB Yayınları, İstanbul).*
- (1997) *Mısır, MEB İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, (MEB Yayınları, İstanbul).*
- Bekin A. R (1981) *İpek Yolu, (AÜDTCF Yayınları, Ankara).*
- Beydilli K (1991) *Avrupa -Tarih Kısmı- , TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 4 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).*
- Beyyûmî İ (1998) *en-Nazmü'l-Maliyyefi Mısır ve 'ş-Şam, (el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, Kahire).*
- Bilge M. L (1996) *Gazze, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 13 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).*
- (1998) *Hayfa, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 17 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).*
- (2002) *Kerek, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 25 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).*
- Bilge M. L- Mustafa Sabri Küçükaşçı (2013) *Yenbu', TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 4 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).*
- Birzalî, Ebû Muhammed Alemüddin Kasım b. Muhammed b. Yusuf (2005/1426) *el-Vefayât li'l-Birzalî, Cilt 3, Ebû Yahya Abdullah el-Kündûrî (thk.), (Gıras li'n-Neşr, Kuveyt).*
- Bloom J. M (1999) *Mamluk Art and Architectural History: A review article, Mamluk Studies Review, III: 31-58.*
- Bozkurt N (1994) *Davul, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 9 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).*

- (2007) *Nûbe*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Brandes J. D (1996) *Die Mameluken. Aufstieg und Fall einer Sklavendynastie*, (y.y.,Weisbaden).
- Bril S (1984) *el-Müerrihun fi'l-Usuri'l-Vusta*, Kâsım Abduh Kâsım (terc.) (Dârü'l-Maârif, Kahire).
- Brockelmann C (1999) *el-Makrizî*, MEB *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7 (MEB Basımevi İstanbul).
- Burbank J.- Frederick Cooper (2011) *İmparatorluklar Tarihi*, Ahmet Aybars Çağlayan (çev.), (İnkılâp Kitabevi, İstanbul).
- Ceradât R. V. M (1986) *el-Ehemmiyetü'l-İstirateciyye li'l-Bahri'l-Ahmar* (Darü's-Sekafe, Doha).
- Cezerî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed (1998/1418), *Tarihu Havadisü'z-Zaman ve Enba'ühu ve Vefeyatü'l-Ekâbir ve'l-A'yân nim Ebnaihi/Tarihu'l-Cezerî*, Cilt 3, Ömer Abdüsselam Tedmürî (thk.), (el-Mektebetü'l Asriyye, Beyrut).
- Clot A (2005) *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı (1250-1517)*, Turhan Ilgaz (çev.), (Epsilon Yayınları, İstanbul).
- Creswell A. K. C (2009) *A Brief Chronology of the Muhammadan Monuments of Egypt to A.D. 1517, The Mosques of Cairo Texts and studies*, Fuat Sezgin ve diğerleri(haz.) (Johann Wolfgang University, Frankfurt). Cilt 1: 69-213.
- Çelebi İ (2006) *Mu'tezile*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Çıplak E (2005) *El-Melik En-Nâsır Ferec b. Berkuk Devri Memlûk Sultanlığı (791-815/ 1389-1412)*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Çobanoğlu A. V. (2002) *Külliye*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 26 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

- Çubukçu A (1994) *Devatdâr, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 9* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (2006) *Muiz-Lidînillâh, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 31* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Demirci K (1995) *Engizisyon, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 11* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Demirci M (2009) *Samerra, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 36* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Demirkent I (1996) *Haçlılar, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 14* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (2005) *Bizans Tarihi Yazıları*, (Dünya Kitapları, İstanbul).
- Derinkök T (2005) *Templiye Şövalyeleri* (Alfa Yayınları, İstanbul).
- Devries K (2012) *Akka, Dünya Savaş Tarihi Haçlı Seferleri (1097-1444), Cilt 5*, Emir Yener (çev.), (Timaş, İstanbul)
- ed-Durî A (1991) *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Sabri Orman (çev.), Endülüs Yayınları, İstanbul).
- (2006) İslam Toplularında İktanın Ortaya Çıkışı, çev. Kazım Yaşar Koprman ve diğerleri, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 25, Sayı 39: 221-238.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l Müeyyed İmadüddin İsmail(1997/1417) *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, thk. Mahmud Deyyub (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut).
- (Tarihsiz) *Takvimü'l-Büldân*, M. Reinaurd (Neşr.), (Darü's-Sâdır, Beyrut).
- Ehrig Eggert C. -Eckhard Neubauer, (2009), *The Mosques of Cairo, Islamic Architecture*, Vol: 12, Fuat Zengin (collected and reprinted), (İnstitute for the History of Arabic-İslamic Science, Frankfurt).
- Elçibey E (1997) *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, haz. Fazil Gezenferoğlu. (Ötüken Neşriyat, İstanbul).
- Emecen F (1989) *Akkâ, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 2* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

- Emin M. M (1972) *el-Evkaf ve'l-Hayatü'l-İctimaiyye fi Mısır: 1250-1517/648-923* (Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire).
- Erdem M. (1998), Monofizit Kiliselerinde Din Anlayışı (Kıptî Kilisesi Örneği), *Dinler Tarihi Araştırmaları II*, Konya, Türkiye, 20-21 Kasım 1998: 89-97.
- Ergün M (2014) *Suriye, Mısır ve Anadolu Medreseleri (15. Yüzyıl ortalarına kadar)*, (Pegem Akademi, Ankara)
- Erol B. G (2012) Memlûkler Zamanında Kullanılan Gemiler, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Aralık 2012, Cilt 3, Sayı 6: 175-195.
- Ertuğrul A (2015) *Niğdeli Kadı Ahmed'in el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik'ı*, (TTK Yayınları, Ankara).
- Esen S (2015) Dominiken Tarikatı ve Katolik Kilisesindeki Yeri. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Felsefe ve Din Bilimleri (Dinler Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (1938) X. Cilt, (Kültür Bakanlığı, İstanbul).
- Farmer H.G-İşıltan F (1979) *Tablhane, İslam Ansiklopedisi, Cilt 11* (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul).
- Fayda M (1991) *Askalan, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 3* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (1992) *Bedevi, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 5* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (2010) *eş-Şürütü'l-Ömeriyye, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 39* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Finucale R (2004) *Huzursuzluk Dönemi, Hıristiyanlık Tarihi*, Sibel Sel-Levent Kınran (çev) (Us Yayıncılık İstanbul).
- Firuzabadî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed (1301) *el-Kamusü'l-Muhit*, Cilt 1-2, (Matbaatü'l-Miriyye, Bulak).
- Fuess A (2009) *Zulm by Mazalim? The Political Implications of the Use of Mazalim Jurisdiction by the Mamluk Sultans*, *Mamluk Studies Review*, XIII: 121-147.

- Garsüddin Halil b. Şahin ez-Zâhirî (1988) *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik ve Beyani't-Turuk ve'l-Mesâlik* (Daru'l-Arabi'l-Bustanî, Kahire).
- Genç M (2000) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul).
- Gökalp Z (1972) *Hars ve Medeniyet*, (Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, Ankara).
- Gökhan İ (1998) XIII ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtılıklar ve Vebalar. Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ.
- (2008) *Fatimîler Devleti Toplumsal Karışıklıklar, İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar (969-1171)* (Gün Yayınları, Ankara).
- (2008) el-Eşref Barsbay Döneminde Memlûk Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve İktisadi Buhranlar, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXIII, Sayı 1: 91-136.
- (2010) Memlûkler Zamanında Antakya (1268-1516), *Hatay Araştırmaları I*, (Antakya Belediyesi Yayınları, Antakya). 2010: 1-27.
- (2013) Sultan Ferec Zamanında Memlûk Devleti'nin (H.803/815-M. 1399/1412) İktisadî Durumuna Genel Bir Bakış, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Yıl XI, Sayı 22: 133-169.
- (2014) İbn Haldun'un Memlûk Sultanları ile İlişkisi, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Nevşehir 2014, Vol 3: 35-43.
- Gregory Âbû'l-Farac (Bar Hebraeus) (1950) *Âbû'l-Farac Tarihi*, Cilt 2, Ömer Rıza Doğrul (çev.), (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- Güler (Özkara) H. (2009) Memlûk Sultanlarının Alayları (1250-1517). Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Günaltay Ş (1991) İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler, Yüksel Kanar (haz.), (Endülüs Yayınları, İstanbul).
- Güneş K (2011) Arapça-Türkçe Sözlük, (Mektep Yayınları, İstanbul).

- Güngörmez Z (2014) XI-XIII. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz’de Ticaret. Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kahramanmaraş.
- Gürkan S. L (2010) *Talmud*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 39 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- el-Haccî H. N. (1983) *es-Sultanü’n-Nâsır Muhammed b. Kalavun ve Nizamü’l-Vakf*, (Mektebetü’l-Felah, Kuveyt).
- Halıcı F (1998) *Çevgan*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 8, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Halil Perk Müzesi Yayınları (2011) *Anadolu Sikkeleri Serisi III*, İstanbul.
- Hallak H- Abbas Sabbağ (1999)*el-Mu’cemü’l-Cami’fi’l-Mustalahat: el-Eyyubiyye ve’l-Memlukiyye ve’l-Osmaniyye Zati’l Usuli’l-Arabiyye ve’l-Farisiyye ve’t-Türkiyye*, (Darü’l-İlm li’l-Melayin, Beyrut).
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihabüddin Yakut (1979/1399) *Mu’cemü’l-Büldân*, Cilt 5 (Darü İhyai’t Tüрасil-Arabî, Beyrut).
- Hamidullah M (1980) *İslam Müesseselerine Giriş, İslam Müesseseleri Tarihi Ders Notları*, terc. İhsan Süreyya Sırma, (y.y.,Erzurum).
- Hammâde M. M (1398/1978) *el-Vesâiku’s-Siyâsiyyeti ve’l-İdâriyyeti li’l-Asri’l Memlûkî*, (y.y.,Dımaşk).
- al-Harity H (2000) The Patronage, of al-Nasir Muhammad İbn Qalavun 1310-1341, Mamluk Studies Review, IV: 219-244.
- Hasol D (1998) Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü (YEM Yayınları, İstanbul).
- Hasan Z. M (Tarihsiz) *Fünunü’l-İslâm* (Dârü’l-Fikri’l-Arabî, Kahire).
- Haykıran K. R (2009) Anadolu’da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328), *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (İLKE), Güz, Sayı 23: 161-177.
- Herodotos (2014) *Histories*, X. Basım, çev. Müntekim Ökmen. Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul).

- Heyd W (2000) *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Enver Ziya Karal (çev.) (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Hill G (2010) *A History of Cyprus, Vol 2 (1192-1432)*, (Cambridge University Press, Cambridge).
- Hinz W (1990) *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, (Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul).
- el-Himyeri, Muhammed b. Abdü'l-Münim (1984) *er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktar*, 2. Baskı, İhsan Abbas (thk.) (Mektebetü Lübnan, Beyrut).
- Hitti P. K (1980) *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Cilt 3, çev. Salih Tuğ (Boğaziçi Yayınları, İstanbul).
- Hodgson M. G. S (1993) *İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı*, Cilt 2, terc. İzzet Akyol, (İz Yayıncılık, İstanbul).
- Holt P. M (1986) *The Age of the Crusades: The Near East from the eleventh century to 1517* (Longman, New York).
- Homerin E (1999) Saving Muslim Souls: The Khanqah and The Sufy Duty in Mamluk Lands, *Mamluk Studies Review*, vol III: 59-83.
- <http://www.gib.gov.tr/node/85468>
- Huveyrî M. M (1996) *Asuan fi'l-Usuri'l-Vüsta*, (Ayn li'd-Dirasat ve'l-Buhusü'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, Kahire).
- Hüseyin Ağâh Bey (1312) *Sefir ve Şehbenderler Hukuk ve Vezâifi* (Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet).
- Hüseyin A. S (Tarihsiz) *İbn Dakikü'l-Iyd: Hayatuhu ve Divanuhu* (Darü'l-Mearif, Kahire).
- Irwin R. (1986) *The Middle East in the Middle Ages*, (Southern Illinois University Press, Illinois).
- (2003) Mamluk Literature, *Mamluk Studies Review*, VII: 1-29.
- Işık H (2006) Aziz Petrus'tan Papa Ratzinger'e Papalık Tarihi, (Ozan Yayıncılık, İstanbul).

İbn Abdüzzâhir (1976) *er-Ravzü'z-Zâhir fî Sireti'l Meliki'z-Zâhir*, neşr. Abdülaziz el-Huveytır (y.y.,Riyad).

İbn Battûta Tancî (2015) *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut. (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul).

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed (1964) *Rihletü İbn Cübeyr*, (Daru Sadır, Beyrut).

İbn Cülcül, Ebû Davud Süleyman b. Hasan el-Endülüsî (1985) *Tabakatü'l-Etubba ve'l-Hükema*, thk. Fuad Seyyid, (Müessesetü'r-Risâle, Beyrut).

İbn Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek (1960) *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürü'l-Fâhir fî Sireti'l-Meliki'n-Nâsir*, Cilt 9, Hans Robert Roemer (thk.) (y.y.,Kahire).

----- (1971) *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer: ed-Dürretü'z-Zekiyye fî Ahbâri Devleti (Mülûki)'t -Türkiyye*, Ulrich Haarman (thk), Cilt 8, (y.y., Kahire).

İbn Dokmak, Sarimüddin İbrahim (Tarihsiz), *el-İntisar li Vasıtati Akdi'l-Emsar fî Tarih-i Mısır ve Cuğrafiyye*, Cilt I-II, (Dârü'l-Afâki'l-Cedide, Beyrut).

----- (1985/1405) *el-Cevherü's-Semin fî Siyeri'l-Hulefa ve'l-Mülûk ve's-Selâtin*, Cilt 1-2, thk. Muhammed Kemaleddin İzzed Ali (Alemü'l-Kütub, Beyrut); Aynı eser, (1999) *en-Nüfhatü'l-Miskiyye fî'd-Devleti't-Türkiyye: min Kitabi'l-Cevheri's-Semin fî Siyeri'l-Hulefa ve'l-Mülûk ve's-Selatîn (min sene 637 hatta sene 805)*, Ömer Abdüsselam Tedmürî (thk.), Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye.

İbn Habib el-Halebî, Ebû Muhammed Bedreddin Hasan b. Ömer (1986) *Tezkiretü'n-Nebîh fî Eyyami'l-Mansur ve Benîh*, neşr. Muhammed Muhammed Emin (el-Hey'etü'l Mısriyyeti'l-Amme li'l Kitâb Kahire).

----- (2014) *Dürretü'l-Eslak fî Devleti'l-Etrâk*, Muhammed Muhammed Emin (thk.) (Darü'l Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, Kahire).

el-Hâfız el-Kûrî, 1992 doğumlu, Master mezunu, 2018.

İbn Hacer, Ebü'l Fazl Şihabüddin Ahmed (1991) *Bezlü'l-Maûn fî Fazli't-Taûn*, Ahmed İsa Abdülkadir el-Kâtib (thk.), (Darü'l-Âsime, Riyad).

------(1414/1993) *ed-Dürerü'l-Kâmine fi Â'yani'l-Mieti's-Sâmine*, Cilt I-IV, (Darü'l-Cil, Beyrut).

İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (1968) *Tarihu İbn Haldun: Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber*, Cilt 5- 7, Abdülkerim ve Hasan ez-Zeyn(neşr.), (Dârü'l-Kitabi'l Benanî, Beyrut); Aynı eser (1413) *Kitâbü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Asarahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber* (Dârü'l-Kütübü'l İlmîyye, Beyrut).

------(2014) *Mukaddime*, Cilt 1-2. haz. Süleyman Uludağ 1. Baskı (Dergâh Yayınları, İstanbul).

İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah (1967) *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. Michael Jan de Goeje. (y.y.,Leiden).

İbn İyas, Ebü'l-Berekat Zeynüddin Muhammed (1431/ M. 2010) *Bedaiü'z-Zuhur fi Vekaii'd-Duhur*, Muhammed Mustafa (thk.),Cilt 1-5 (Müessesetü'r-Reyyan el-Ma'hedü'l-Almani li'l Ebhasi'ş-Şarkıyye, Beyrut).

----- (1995) *Nüzhetü'l-Ümem fi'l-Acâib ve'l-Hikem*, Muhammed Zeynuhum Muhammed Azeb (thk.) (Mektebetü Medbuli, Kahire).

İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail (1995) *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Mehmet Keskin (çev.), (Çağrı Yayınları, İstanbul).

İbn Mammatî, Ebü'l-Mekarim Es'ad b. Müzehheb b. Mina b. Es'ad (1991) *Kavaninü'd-Devavin*, der. Aziz Suryal Atıya, yay. Ömer Tusun, (Mektebetü Medbulî, Kahire).

İbn Şakir ed-Darrânî el-Kütübî, Salahuddin Muhammed (1951) *Fevatü'l-Vefeyât*, Cilt 2, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (thk.), (Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire).

İbn Şeddad (1941) *Baypars Tarihi (Al-Melik-Al-Zâhir (Baypars)Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi)*, çev. Şerefüddin Yaltkaya. (Maarif Matbaası, İstanbul).

İbn Tagribirdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf (1980) *ed-Delilü'ş-Şâfi ale'l-Menheli's-Safi*, Cilt 1, thk. Fehim Muhammed Şeltut. (Camiatü Ümmi'l-Kura, Mekke).

- (1984) *el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi Ba'de'l-Vâfi*, thk. Muhammed Muhammed Emin-Said Abdülfettah Aşûr, Cilt 1-7, (y.y., Kahire).
- (1413/1992) *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûkü Mısr ve'l-Kahire*, Cilt 8-9, Muhammed Hüseyin Şemsuddîn (thk.), (Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut).
- İbnü'l-Esir (Tarihsiz) *el-Kâmil fi't-Tarih- İslam Tarihi Tercümesi*, Cilt 2, Beşir Eryarsoy (terc.), (Bahar Yayınları, İstanbul).
- İbnü'l-Uhuvve Z. M (1976) *Mealimü'l-Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe*, thk. Sıddik Ahmed İsa Muti', Muhammed Mahmûd Şa'ban, (el-Hey'etü'l-Mısrıyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire).
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafis Zeynüddin Ömer (1996) *Tetimmetü'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer (Târihu İbni'l Verdî)*, Cilt I-II, (Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut).
- İbnü's-Sukaî, Fazlullah b. Fahr Muvaffak (1974) *Tali Kitab Vefayati'l-A'yân*, ed. Jacqueline Sublet, (el-Ma'hedü'l-Fransi li'd-Diraseti'l-Arabiyye, Dımaşk).
- İdrisî, Ebû Abdullah Muhammed (1989) *Nüzhetü'l-Müşâk fi İhtiraki'l-Âfâk* (Âlemü'l-Kütüb, Beyrut); Kahire nüshası: (1994/ 1414) *Kitabu Nüzheti'l Müştâk fi İhtiraki'l-Afak* (Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, Kahire).
- İnan M. A (1969) *Müerrihu Mısrı'l-İslâmiyye ve Mesadirü't-Tarihi'l-Mısrı* (Matbaatü'l-Cenne, Kahire).
- İncil (2008) 6. Basım (Zirve Yayıncılık, İstanbul).
- İpşirli M (1993) *Cellât, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 7* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (1995) *Elçi, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 11* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- İsa H (2012) *el-Hac ile'l-Hicaz fi'l-Asri'l- Memlûkiyye (648H/1250M-923H/ 1517M)*, (y.y., Beyrut).
- İzgi C (2000) *İbnü'd-Devâdârî, DİA, Cilt 21* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Jomard E. F (1988) *Vasfu Medinetü'l Kahire ve Kal'atü'l-Cebel*, Fuad Seyyid (terc.), (Mektebetü'l-Hanci, Kahire).

- Kaçar Y (2006) *Bahrî Memlûk Devleti'nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)*. Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tokat.
- Kafalı M (1976) *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul).
- (2007) *Özbek Han, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 34* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Kafesoğlu İ (1977) *Kalkaşandî, İslam Ansiklopedisi, Cilt 6*, (Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul).
- Kalkaşandî, Ebü'l Abbas Şihabüddin Ahmed (Tarihsiz) *Meâsirü'l-Înâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe*, Cilt I-III, thk. Abdüsettar Ahmed Ferrac (A'lemü'l-Kütüb, Beyrut).
- (1987) *Subhü'l-Â'sa fi Sınâati'l-Înşa*, Cilt I-XIV, Muhammed Hüseyin Şemseddin (thk.) (yy, Beyrut).
- Kallek C (1998) *Hisbe, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 18*, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (2003) *Meks, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 28*, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Kanat C (2000) *Gazan Han Zamanında Memlûk Devleti'ne İltica Eden Uyratlar, Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı 15: 105-120*.
- (2000) *Memlûk Devleti'nde Askerî Bir Oyun: Kabak Oyunu, CIEPO, XIV. Sempozyum Bildirileri, Çeşme, 18-22 Eylül 2000: 371-379*.
- (2007) *Memlûk Devleti'nde Eğlence Kültürü, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt/Vol: XXII, Sayı 1, 2007: (pp. 53-62)*
- Kâsım A. K (1983) *Dirâsât fi Tarihi'l-Mısri'l-İctimaî* (Dâru'l-Maarif, Kahire).
- (1987) *el-Yehud fi Mısır*, (Dârü'l-Fikr li'd-Dirasat, Kahire).
- (2005) *Muhammed b. Kalavun, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 30* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

Kavşut M. S (2006) İzz b. Abdüsselâm ve Ahlak Anlayışı. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara.

Kaya M (1999) *İbnü'l-Baytâr*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 20 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

Kazıcı Z (1985) *İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar*, (Marifet Yayınları, İstanbul).

Keleş B (1998) Bahrî Memlûkler'de İktisadî ve Ticarî Hayat (1250-1382).

Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

----- (2002) *Memlûkler Döneminde Sosyal Yapı, Türkler, Cilt 5* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).

----- (2002) *Memlûklerde Ticaret, Türkler, Cilt 5* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).

----- (2002) *Memlûkler Döneminde İdari Yapı, Türkler, Cilt 5* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî (2000) *Müsameretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).

Kılıç M (2010) Memluk Sultanı Eşref Halil ve Siyasi Faaliyetleri, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1: 133-171.

----- (2010) *Şirküh el-Mansûr*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 39 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

Kırpık G (2008) Ortaçağın Son Yüzyılında Mühim Tarihçiler ve Eserleri (1353-1453), *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı 36: 133-146.

Kızıltoprak S (2002) *Memlûk Sistemi, Türkler, Cilt 5* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).

----- (2004) *Memlûk*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 29 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

Koca F (1999) *İbn Teymiyye*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 20, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

Kopruman K. Y (1972) *el-Aynî'nin İkdü'l Cüman'ında XV. Yüzyıla Ait Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara.

------(1989) *Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri 1412-1421* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara).

----- al-Malik al-Mu'ayyad Şayh al-Mahmûdî Devrinde (1412-1421) Mısır'ın Mâlî ve İktisadî Durumuna Umûmî Bir Bakış, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10-11: 153-176.

------(1991) *Bahriyye, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 4* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

------(1992) *Mısır Memlûkleri, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt 6* (Çağ Yayınları, İstanbul).

------(1992) *Memlûkler Döneminde Mısır'da Sosyal Hayat, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Cilt 7* (Çağ Yayınları, İstanbul).

------(1992) *Baybars I, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 5* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

------(1994) *Divan-Memlûklar Bölümü- TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 9* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

Korobeinikov D. A. (2016) XIV. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu ve Memlûk Sultanlığı Arasındaki Diplomatik Yazışmalar, çev. Murat Keçiş-Uğur Dede, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/1: 305-330.

Kortantamer S (1973) *Agypten und Syrien zwischen 1317 und 1341 in der Chronik des Mufaddal b. Abi'i-Fadail*, (Klaus Schwarz Werla, Fereiburg).

------(1993) *Bahrî Memlûklar'da Üst Yönetim Mensupları ve Aralarındaki İlişkiler* (Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir).

------(2002) *Memlûk Toplumunda Kadın, Türkler, Cilt 5* (Yeni Türkiye Yayınları, Ankara).

- Köprülü M. F (1979) *Baybars I, MEB İslam Ansiklopedisi, Cilt 2* (MEB Yayınları, İstanbul).
- (1983) *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (Ötüken, İstanbul)
- Kucur S. S (2006) *Nâib-i Saltanat, DİA, Cilt 32* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Kur'an-ı Kerim (Tarihsiz) Elmalılı Hamdi Yazır (meâl ve terc.) (Temel Neşriyat, İstanbul).
- Kut T (1992) *Bulak, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 6* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Labib S (2009) *Ortaçağ Boyunca Mısır'ın Ticaret Politikası, çev. Seyhun Şahin, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, Cilt VI, Sayı 1: 185-203.*
- Lane-Poole S. (1901) *A History of Egypt in the Middle Ages* (Methuen co. Ltd., London).
- (1984) *Catalogue of the Collection of Arabic Coins Preserved in the Khedivial Library in Cairo* (Al-Arab Bookshop, Cairo).
- Lapidus I. M (1987) *Müdüni İslamiyye fi Ahdi'l Memalik*, terc. Ali Mazi, (el-Ehliyye, Beyrut).
- Levanoni A (1995) *A Turning Point in Mamluk History the Third Reign of Nâşir Muhammad İbn Qalâwün 1310-1341* (E.J.Brill, Leiden).
- (2005) The al-Nashw Episode: A case Study of 'Moral Economy', *Mamluk Studies Review*, IX,/I:207-220.
- (2005) Food and Cooking during the Mamluk Era: Social and Political Implications, *Mamluk Studies Review*, IX- II: 201-222.
- Lewis B. (2000) *Tarihte Araplar*, Hakkı Dursun Yıldız (çev.), (Anka Yayınları, İstanbul).

- Donald P. Little (1970) *An Introduction to Mamluk Historiography: An analysis of Arabic Annalistic and Biographical Sources for the reign of al-Malik an-Nasir Muhammad İbn Qala'ün*(y.y.,Wiesbaden).
- (1983) Religion Under the Mamluks, *The Muslim World*,Vol: LXXIII, Issue, 3-4: 165-181.
- (1986) *History and Historiography of the Mamlûks* (Variorum reprints, London).
- Maalouf A. (2000) *Ölümcül Kimlikler*, Aysel Bora (çev.) (Yapı Kredi Yayınları, İstanbul).
- Mahmud Şakir, *Tarihu'l İslam*, Süleymaniye Kütüphanesi Sami Benli Koleksiyonu, Demirbaş no: 1338
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed (1967) *Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, ed. Brill. (yy.,Leiden).
- Makdisî G. (2012), *Ortaçağda Yükseköğretim -İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, ter. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, (Klasik yayınları, İstanbul).
- el-Makrizî, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed(1939) *Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, neşr. Muhammed Mustafa Ziyade, Cilt I-III, (Matbaatü'l-Cenne, Kahire).
- (1953) el-Nukûd el-Kadime ve'l-İslamiyye, İbrahim Artuk (terc.), *Belleten*, Cilt 17, Sayı 67: 367-392.
- (1955) *ez-Zehbü'l-Mesbuk fi Zikri men Hacce Mine'l-Hulefâ ve'l-Mülûk*, Cemaleddin Şibal (thk.), (Mektebetü'l Hanci, Kahire).
- (2002) *İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Gumme*, Muhammed Mustafa Ziyade ve Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyal (neşr.) (Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, Kahire).
- (2013) *el-Hutatü'l-Makriziyye el-Mevaiz ve'l-İtibar fi Zikri'l-Hitat ve'l-Asar*, Cilt I-III, thk. Eymen Fuad Seyyid (Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmî, London); Aynı eser, (Tarihsiz), Cilt I-II, (Darü's-Sadr, Tab'atü Cedidetü Bil-Ufset, Beyrut).

- Marsot A. L. S (2010) *Mısır Tarihi (Arapların Fethinden Günümüze)*, çev. Gül Çağalı Güven, (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul).
- el-Maverdî (2017) *el-Ahkâmü's-Sultaniye*, çev. Ali Şafak, (Bedir Yayınevi, İstanbul).
- Mayer L. A (1952) *Mamluk Costume*, (Albert Kundig, Geneve).
- (1972) *el-Melabisü'l-Memlûkiyye*, terc. Salih Şitti. (el-Heyetü'l Mısriyyeti'l Âmme li'l-Kitâb, Kahire).
- Meyer D. C (2008) *France, An outline of History, School of Modern Languages and Cultures* (The University of Hong Kong Press, Hong Kong).
- Mourre M ve Diğerleri (1967) *Les Coups D'Etat- İhtilaller ve Darbeler Tarihi*, çev. Sabiha Bozbağlı. (Cem Yayınevi, İstanbul).
- Muir W (2012) *The Mameluke; Or Slave Dynasty of Egypt 1260-1517, D.* (Originally Published 1896-Forgotten Books, London).
- Musa Nâsır A.N (2003) *el-Hayatü'l-İktisadiyye fî Mısır fî'l-Asri'l-Memlûkî* (Dâru's-Şürûk, Amman).
- Muslu C. Y (2016) *Osmanlılar ve Memluklar -İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, çev. Zeynep Rona. (Kitap Yayınevi, İstanbul).
- Mübarek A. P (1980) *el-Hitatü't-Tevfikiyetü'l-Cedide li Mısri'l Kahire*, Cilt 1, 2. Basım (el-Hey'etül Mısriyyeti'l Âmme li'l Kitâb, Kahire).
- Mübeyyiz S. A (1989) *en-Nukûdü'l-Arabiyyeti'l-Filistiniyye ve Sikketüha'l-Medineti'l-Ecnebiyye*, (el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, Kahire).
- Nebahin A. S (1981) *Nizamü't-Terbiyyeti'l- İslamiyye fî Asri Devleti'l-Memalik fî Mısır*, (Darü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire).
- Neşşâr M. M (1997) *Alâkatü Memleketi Kaştâle ve Arcûne bi-Saltanati'l-Memâlik (658-741/1260-1341)*, (Ayn li'd-Dirasat ve'l-Buhusü'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye, Kahire).
- Neşşar S. S (1993) *Tarihü'l-Mektebat fî Mısır: el-Asrû'l-Memlûkî*, (Darü'l-Mısriyye li'l-Kitab, Kahire).
- Nizamü'l-Mülk (2013) *Siyasetname*, haz. Mehmet Altay Köymen, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).

- Nüveyrî, Ebü'l Abbas Şihabüddin Ahmed (1412/1992) *Nihaytü'l-Ereb fi Fünuni'l-Edeb*, Cilt 4- 7- 8- 29- 31- 32, thk. el-Baz el-Arinî, (el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitab, Kahire).
- Nüveysır H. M (Tarihsiz) *el-İmaratü'l-İslâmiyye fi Mısır: Asru'l-Eyyubiyîn ve'l-Memâlik*, (Mektebetu Zehrai's-Şark, Kahire).
- Ostrogorsky G (1995) *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan. (Yayınevi, Ankara).
- el-Ömerî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed (2004) *Mesalikü'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar: Münzü'l-Halife ve Hatta Sene 158 H*, Cilt 25. thk. Muhammed Abdülkadir Harîsât, İsam Mustafa Akle, Yusuf Ahmed Beni Yasin (Merkezu Zayed li't-Türas ve't-Tarih).
- (1988/h. 1408) *et-Tarif bi'l-Mustalahi's-Şerif*, Muhammed Hasen Şemsüddin (thk.) (Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut).
- Özaydın A (1991) *Aynicâlût Savaşı*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (1991) *Aragon*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (1994) *Ebü'l-Fida*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (1999) *İbn Kesir*, *Ebü'l-Fida*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 20 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Özbek S (2013) Memlûklerde Meşruiyet Arayışları ve Saltanat İnşasına Yönelik Çabalar “Sultanı Öldüren Sultan Olur.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 32, Sayı 53: 155-172.
- Özcan A. (2006), Memlûk Devleti'nde Merkez Teşkilâtı. Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tokat.
- Özer Y. Z (1939) *Mısır Tarihi* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Özdemir M (1996) Endülüs'ün Yıkılışı Üzerine Mülâhazalar, *Endülüs'ten İspanya'ya* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara): 25-48.

- (2014) *Endülüs* (İSAM Yayınları, İstanbul)
- Özgüdenli O. G (2007) *Olcaytu Han, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 33* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Özkan A (2005) *Mısır Vakıfları*, (İSAR, İstanbul)
- Özkuyumcu N (2012) *Tolunoğulları, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 41* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Öztürk L (1995) *Etiyopya-Tarih Kısmı*-,*TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 11* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Öztürk N (1995) *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara)
- Paçacı İ (2010) *Memlûk, Dini Kavramlar Sözlüğü* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara).
- Pahlitzshc J (2005) Mediators Between East and West: Christians Under Mamluk Rule, *Mamluk Studies Review*, IX-2: 31-47.
- Pamuk Ş (2007) *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (İş Bankası Yayınları, İstanbul).
- Parker K. S (2012) Jaimss II of Aragon (1291-1327) :Protector of the İndigenous Christians in the Mamluk Empire? Farnham: **Cáceres**, eds: Luis Garcia-Guijerro and Manuel Rojas , Spain, (25-29 June): 1-17.
- Pedani M. P. (2002) *Bahrî Memlûklerle Venedikliler Arasındaki Ticari Antlaşmalar, Mahmut Yavaşı (çev.), Türkler*, Cilt 5 (Yani Türkiye Yayınları, Ankara).
- Poliak A. N (1939) *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon: (1250-1900)*, (The Royal Asiatic Society, London).
- Popper W. (1957)*Egypt and Syria Under the Circassian Sultans (1382-1468)*, (University of California Press, Berkeley and Los Angeles).
- Rahmi Yiğit, 1965 doğumlu, Lisans mezunu, 2018.
- Rapoport Y (2007)Women and Gender in Mamluk Society: An Overview. *Mamluk Studies Review*, XI, 2: 1-47.
- Rasonyı L (1993) *Tarihte Türklük* (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara).

- Reşidüddin Fazlullah (2013) *Câmiu't-Tevarih*, çev. İsmail Aka -Mehmet Ersan Ahmad Hesamipour. (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- Rızk A. M (2003) *Atlasü'l-İmareti'l-İslâmiyye ve'l-Kıbtıyye bi'l-Kahire*, Cilt 5 (Mektebetu Medbuli, Beyrut).
- Runciman S (1987) *Haçlı Seferleri Tarihi*, Cilt 3, Fikret Işıltan (çev.) (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- Rükneddin Baybars el-Mansurî ed-Devâdar (1987) *et-Tuhfetü'l-Mülûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye*, Cilt 1, Abdülhamid Salih Hamdân (thk.), (ed-Dârü'l-Mısriyyetü'l-Lübânîyye, Kahire); Aynı eser (2016), Hüseyin Polat (çev.) (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara).
- (1998/1419) *Zübdetü'l-Fikre fi Tarihi'l-Hicre*, thk. D. S. Richards. (Das Arabische Buch, Beyrut).
- Sâid İsmail Ali (1986) *Devrü'l-Ezher fi Siyaseti'l-Mısriyye*, (Dârü'l-Hilâl, Kuveyt).
- Saîd İ. H (1983) *el-Bahriyye fi Asr-ı Selâtin el-Memalik* (Dârü'l-Maarif, Kahire).
- Sağır A (2014) İbn Tağriberdî'nin "el-Menhelü's-Sâfi" Adlı Eserine Göre Kahire'de İlmî ve Sosyo-Kültürel Hayat. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul.
- Sağlam A (2015) Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Siyasi Faaliyetleri (684-741/1285-1341). Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Manisa.
- (2015) Moğol-İlhanlı Tahakkümünden Bağımsızlığa Giden Süreçte Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Anadolu Beylikleri ile Münasebetleri. *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 14:29-50.
- (2015) Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4: 107-126.
- (2017) Mısır-Kahire Nâsriyye Medresesi Vakfıyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15(1): 249-268.

- Said R (1933) *The River Nile* (Pergamon Press, yy.)
- Sahillioğlu H (1994) *Dinar*, *TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 9* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (1994) *Dirhem*, *TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 9* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Sakallı T (1995) *Bedruddin Aynî (Hayat, Eserleri ve İlmi Şahsiyeti)*, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Schultz W. C (1999) *Mamluk Monetary History: A Review Essay. Mamluk Studies Review III: 183-205.*
- es-Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddin Halil b. İzzeddin Aybek (1418/1998) *A'yânü'l-Asr ve A'vanü'n-Nasr*, Cilt 1-2-4, Dr. Ali Ebû Zeyd ve diğerleri (thk.), (Darü'l-Fikr, Dımaşk).
- (Tarihsiz) *el-Vâfi bi'l-Vefâyat*, Cilt 4 ve 10, (Neşriyatü'l-İslamiyye, Wiesbaden).
- es-Safedî, Hasan b. Ebû Muhammed Abdullah (2007) *Nüzhetü'l-Mâlik ve'l-Memlûk fi Muhtasari Sire min Veliyyi Mısr mine'l-Mülûk*, Seyyid Muhammed Seyyid Abdülvehhab (thk.) (Darü'l-Hadis, Kahire).
- es-Sehâvî, Ebü'l Hayr Şemseddin Muhammed (Tarihsiz) *ed-Dav'ul-Lâmî: li ehli'l Karni't-Tasi'*, Cilt 12 (Dar-u Mektebeti'l Hayat, Beyrut).
- Selîm M. R (1962) *Asru Selâtini'l-Memâlik ve Nitâcühü'l-İlmî ve'l-Edebî*, Cilt 3, Mektebetü'l Adab el-Cemami', Kahire).
- (1965) *en-Nil fi Asri'l-Memâlik* (Vizaretü's-Sekafiyye ve'l-İrşadi'l-Kavmi, Kahire).
- Serter N (1994) *Devlet Görevlerindeki Gelişmelerin Sonucu Olarak Sosyal Devlet*, (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul).
- Sevim A- Merçil E (2014) *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset Teşkilat ve Kültür* (Türk Tarih Kurumu Ankara).
- Seyyid E. F (1995) *Fâtımîler (Siyasi Tarih Kısmı)*, *TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 12*, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

- es-Seyyid S. M (1997) *Hasekiyye*, , TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 16 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Sinanoğlu M (2004) *Melkâiyye*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Steenbergen J. V(2005) Mamluk Elite on the Eve of al-Nasir Muhammad's Death (1341): A look Behind the Scenes of Mamluk Politics. *Mamluk Studies Review* IX-2: 173-199.
- Surûr M. C (1947) *Devletü Benî Kalavun fi Mısr*, (y.y.,Kahire).
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman (1986) *Tarihü'l-Hulefa*, thk. Şeyh Kasım eş-Şemâî er-Rufâî, (Darü'l-Kalem, Beyrut).
- (1997) *Hüsni'l-Muhadara fi Ahbâri Mısr ve'l-Kahire*, Cilt I-II, (yy, Beyrut).
- (2002) *Kevkebü'r-Ravza fi Tarihi'n-Nil ve Cezireti'r-Ravza*, thk. Muhammed Şeştavi (Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire).
- (2013) *Celaleyn Tefsiri Metin ve Tercümesi*, Cilt 1-2, trc. Okan Kadir Yılmaz-Erhan Ençakar, (Yasin Yayınevi, İstanbul).
- Şakiroğlu M. H (2012) *Vatikan*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Şeker M (2010) *Bahrî Memlûklerde (1250-1382) Divanü'l-Mezâlim*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Bilim Dalı, Ankara.
- Şemseddin eş-Şücaî (1977) *Tarihü'l-Melik an-Nâsır Muhammed b. Kalavun es-Salihî ve Evlâdihi*, ed. B. Schafer, (y.y.,Wiesbaden).
- Şeriatî A (2015) *İnsanın Dört Zindanı*, 10. Basım, çev. Hüseyin Hatemî. (İşaret Yayınları, İstanbul).
- Şeşen R (1994) *Dâviyye ve İsbitariyye*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (1995) *Eyyübîler (Siyasi Tarih Kısmı)*, TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

- (1998) *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı: Başlangıçtan XIX. Yüzyılın sonuna kadar*, (İSAR, İstanbul).
- (2000) *İdrisî-Şerif-, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 21* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (2009) *Sultan Baybars ve Devri (1260-1277)* (İSAR, İstanbul).
- Şimşek A. A (2010) Ortadoğu'da Kimlik Sorunu ve Kıptiler. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Takkuş M. S (1999) *Tarihü'l-Memâlik fi Mısır ve Bilâdi's-Şam 648-923 H/1250-1517 M.* (Darü'n-Nefâis, Beyrut).
- Tarakçı M (2009) *Fransiskan ve Dominiken Tarikatları, Felsefe Ansiklopedisi, Cilt 6* (Ebabel, Ankara).
- Tekin M (2006) İbn Teymiyye'de İçtihat Özellikleri. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Konya.
- Tekindağ M. C. Ş (1960) XIV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, XI: 85-94
- (1961) Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, VIII: 206-236.
- Terzioğlu A (1992) *Bîmârîstan, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 6* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Togan Z V (1985) *Tarihte Usûl*, 4. Baskı, (Enderun Kitabevi, İstanbul).
- Tok Ö (2002) XVII. Yüzyılda Mısır Eyaleti. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kayseri.
- Tomar C (2009) *Sayda, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 36* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (2011) *Şam, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 38* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).

- Topuz H. K (2011), Abbasî Başşehri Sâmerâ ve Abbasî Tarihinde Sâmerâ Dönemi, *İstem*, Sayı 18: 83-112.
- Tsugitaka S (1998) The Prorosers and Supervisors of al-Rawk al-Nasrî in Mamluk Egypt. *Mamluk Studies Review* II: 73-92.
- (2004) Sugar in Mamluk Egypt. *Mamluk Studies Review*, VIII(2):87-107.
- (2006) Slave Traders and Karimî Merchants during the Mamluk Period: A Comparative Study, *Mamluk Studies Review*, X (I): 141-156.
- (2007) Fiscal Administration in Syria during the Reign of Sultan al-Nâsir Muhammad, *Mamluk Studies Review*, XI(I): 19-37.
- Tucker W (1999) Environmental Hazards, Natural Disasters, Economic Loss, and Mortality in Mamluk Syria, *Mamluk Studies Review*, III: 109-128.
- Ullmann W. (1972) *A Short History of the Papacy in the Middle Ages* (Methuen Co Ltd, London).
- Utku N. Ş (2014) Kızıldeniz'in Kaybolan Liman Şehirleri - Şuaybe- Car- Kulzüm- Ayzab, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2: 121-136.
- Uzunçarşılı İ.H (1984) *Mekke-i Mükerrreme Emirleri* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- (1988) *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- Vakkad M. M (1999), *et-Tabakatü 'ş-Şa'biyye fi'l-Kahireti'l-Memlûkiyye 648-923/1250-1517*, (el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Amme li'l-Kitab, Kahire).
- Witteck P (1986) *Menteşe Beyliği: 13-15. Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*, çev. Orhan Şaik Gökyay, (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara).
- Yalçın M. F (2011) Bahrî Memlûklerde Nâib-i Saltanalık. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.

- Yeprem S (2008) *Kelam, İslam'a Giriş-Evrensel Mesajlar-* (Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara).
- Yetkin S. K (1959) *İslâm Mimârîsi*, 2. Baskı, Doğu Ltd. Şirketi Matbaası, Ankara.
- Yıldız H. D (1989) *Ahmed b. Tolun, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 2* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (2011) *İslamiyet ve Türkler, 4. Baskı* (İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul).
- Yılmaz H. (2000) *Tarih Boyunca İhtilaller ve Darbeler*, (Timaş İstanbul).
- Yiğit F. A (2011) *Memlûkler Dönemi'nde Çukurova*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- (2014) *Emir ve Devlet: Dimaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı, Gazi Türkiyat*, 2014/14: 127-144.
- (2015) *Memlûklerde Evlilik Hazırlıkları, Türkiyat Mecmuası, Cilt 25*, Bahar 2015: 331-351.
- (2016) *İktidar ve İzdivaç: Memlûk- Altın Orda- İlhanlı Üçgeninde Siyasi Evlilikler, Karadeniz Araştırmaları*, Bahar, Sayı 49: 103-120.
- (2016) *Memlûk Sarayında Tek Eşlilik ve Çok Eşlilik Üzerine Bir İnceleme, Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 43, Nisan 2016: 556-564.
- Yiğit İ (1993-1994) *Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmi Hareketine Bir Bakış, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 11-12: 27-45.
- (2001) *Kalavun, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 24* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (2002) *Memlûkler Dönemi (1250-1517) İlmi Hareketine Genel Bir Bakış, Türkler, Cilt 5*, (Yani Türkiye Yayınları, Ankara).
- (2002) *Kutuz, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 26* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- (2008) *Memlûkler* (Kayıhan Yayınları, İstanbul).

- Yiğit R. (2014) Mısır Memlûkleri Devleti'nde el-Melik el-Eşref Barsbay Dönemi (1422-1438/ H. 825-841). Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Nevşehir.
- Yuvalı A (1994) *İlhanlılar Tarihi -I- Kuruluş Devri* (Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri).
- (1996) *Gâzân Han, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 13* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara)
- Yûsufî, Musa b. Muhammed Yahya (1986) *Nüzhetü'n-Nâzır fi Sireti'l-Meliki'n-Nâsır*, thk. Ahmed Hutayr (Alemü'l-Kütüb, Beyrut).
- Yüksel H (2012) *Vakfiye -Türk ve Osmanlı Tarihi bölümü-, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 42* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara).
- Zaferü'l-İslam Han, *Yahudilikte Talmud'un Mevkii ve Prensipleri*, çev. Mehmet Aydın (İhya Yayınları, İstanbul).
- Zagrut E. M (2010) *Mu'cemu Kabaili Mısır fi Matlai'l-Karni'l-Hamis el-Hicri ve'l-Elfi's-Salise el-Milâdi*, (Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire).
- ez-Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdillâh Muhammed (Tarihsiz) *Züyulu'l-İber fi Haberi men Gaber*, Cilt 4, Ebû Hacer Muhammed es-Said b. Besyunî (haz.) (Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut).
- Zuhaylî M.- Muhammed Rahili (1992) *el-İzz b. Abdüsselam* (y.y, Dimaşk).
- Zeydan C (1966) *İslam Medeniyeti Tarihi*, Cilt 1-5. (Üçdal Neşriyat, İstanbul).
- Ziya Paşa (2013) *Endülüs Tarihi*, haz. Cemil Çiftçi, (Mostar, İstanbul).

EKLER

EK-1: Kalatü'l-Cebel (1870'ler)

KAYNAK: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi.

(Arşiv Numarası: 90777-29)

EK-2: Memlûklar Dönemi'nde yönetim merkezi olan Kaletü'l-Cebel'in, eteklerine kurulmuş olduğu Mukattam Dağı'nın cepheden görünüşü(1870'ler) (Buraya Mısır Kültür Bakanlığı *Selahaddin Kalesi* demektedir. İkinci fotoğraf, Temmuz 2016'da kaleyi gezmek için almış olduğumuz biletin fotoğrafıdır.)

KAYNAK: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi.

(Arşiv Numarası: 90777-18)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-3: Kaletü'l-Cebel'den Kahire'nin panoramik görünümü (1870'ler)

KAYNAK: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi.

(Arşiv Numarası: 90777-23)

EK-4: Kaletü'l-Cebel'den Sultan Hasan Camii ve Kahire'nin panoramik görünümü (2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-5: Bâbü'n-Nâsır (1870'ler)

KAYNAK: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi.

(Arşiv Numarası: 90777-26)

EK-6: Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde yaptırılmış olan ve Kaletü'l Cebel'e su götüren kemerler.

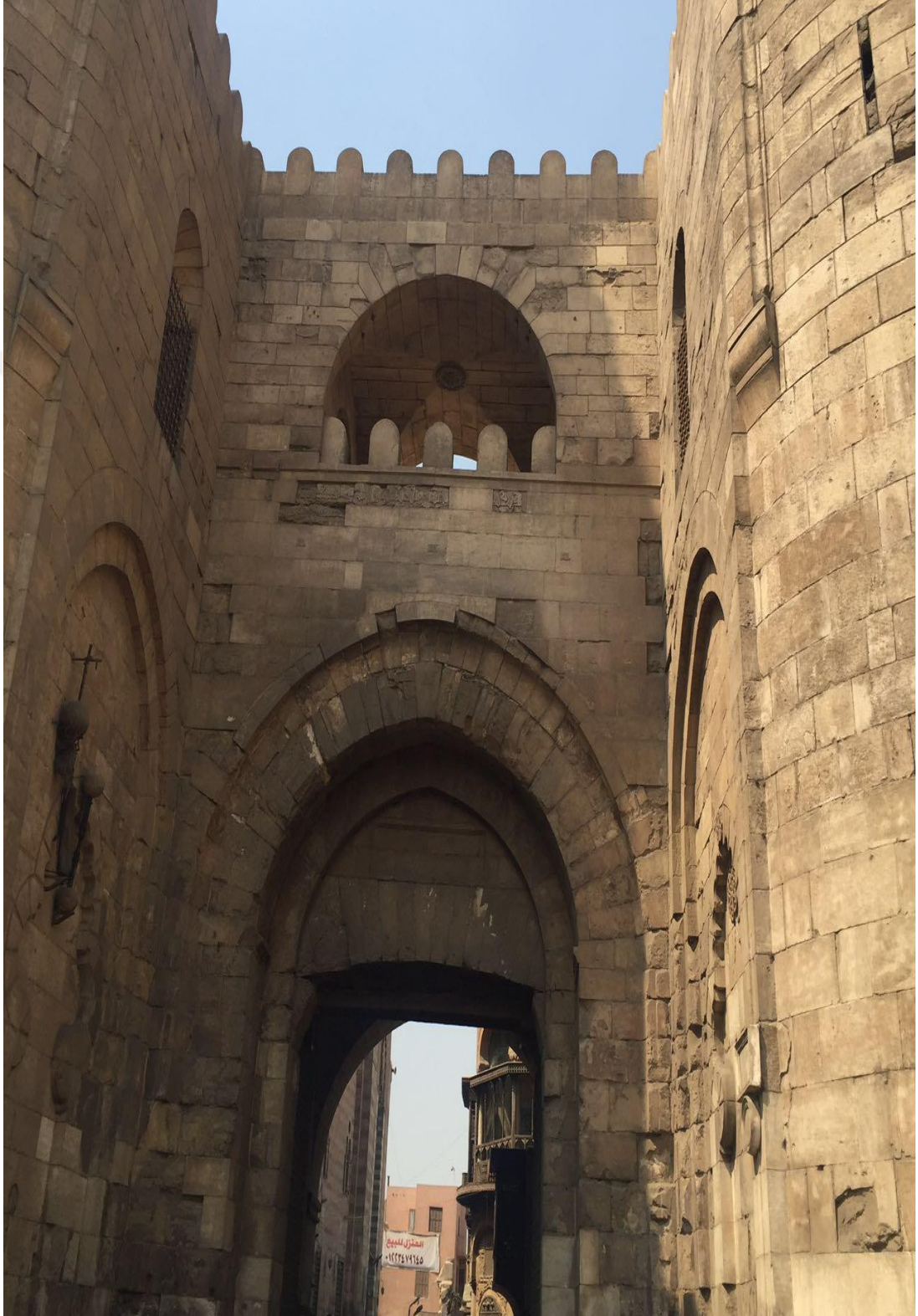
KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-7: Amr b. el-Âs Camii (Temmuz 2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel arşivi

EK-8: Bâbü'z-Züveyle (Temmuz 2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-9:Zâhir Baybars Camii (Temmuz 2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-10: Tolunoğlu Camii'nin 1870'lerde giriş b6l6m6

KAYNAK: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi.

(Arşiv Numarası: 90777-10)

EK-11: Tolunoğlu Ahmed Camii (Temmuz 2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT 6zel fotoğraf arşivi.

EK-12: Ezher Camii ve üniversite kabul bürosu (Temmuz 2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-13: Mikyas /Nilometre (Temmuz 2016)

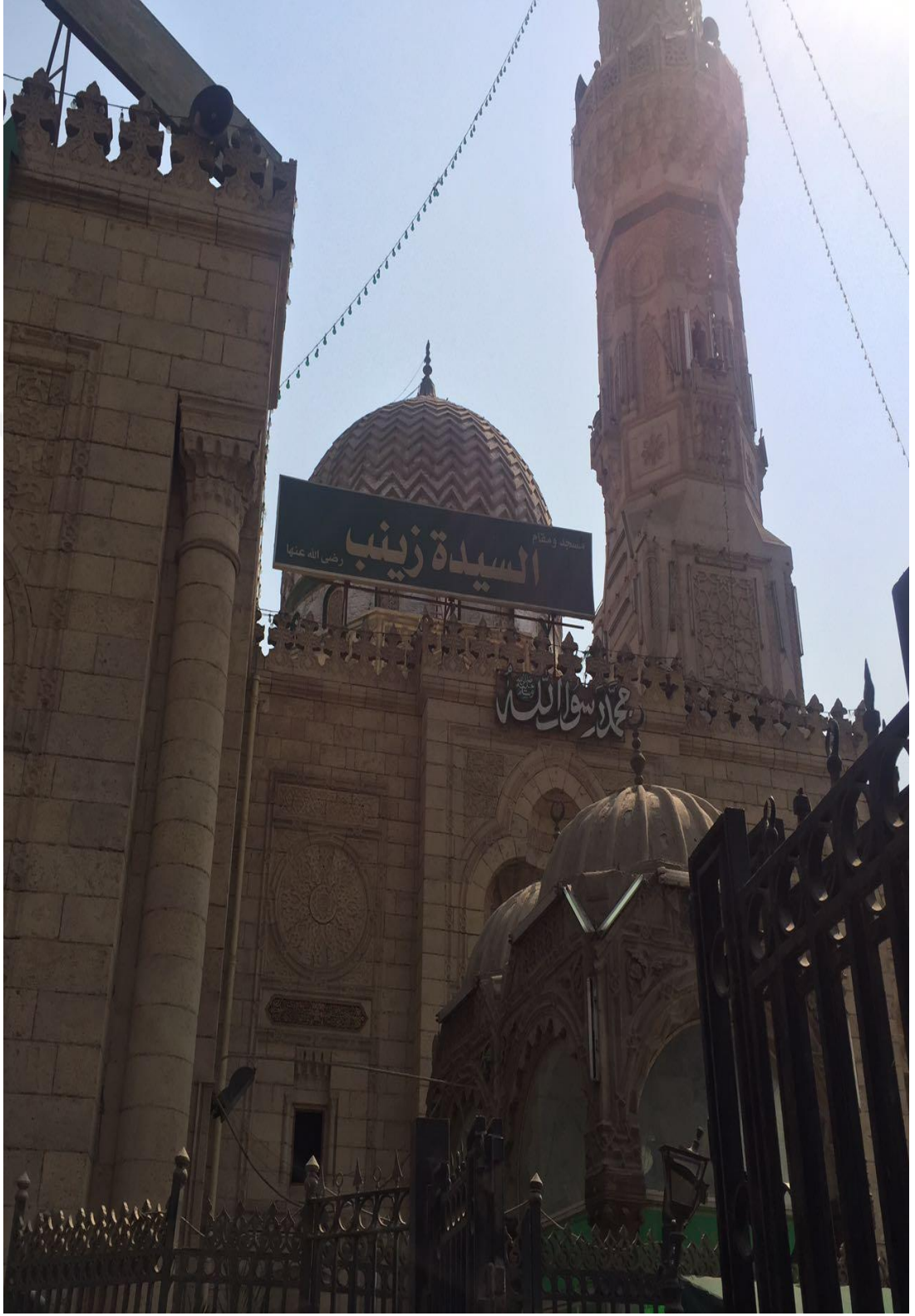
KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-14: İskenderiye'deki Sultan Kayıtbay Kalesi (Temmuz 2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-15: Seyyide Zeyneb Camii (Temmuz 2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-16: Muhammed b. Kalavun Camii (Kaletü'l-Cebel'de, Temmuz 2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

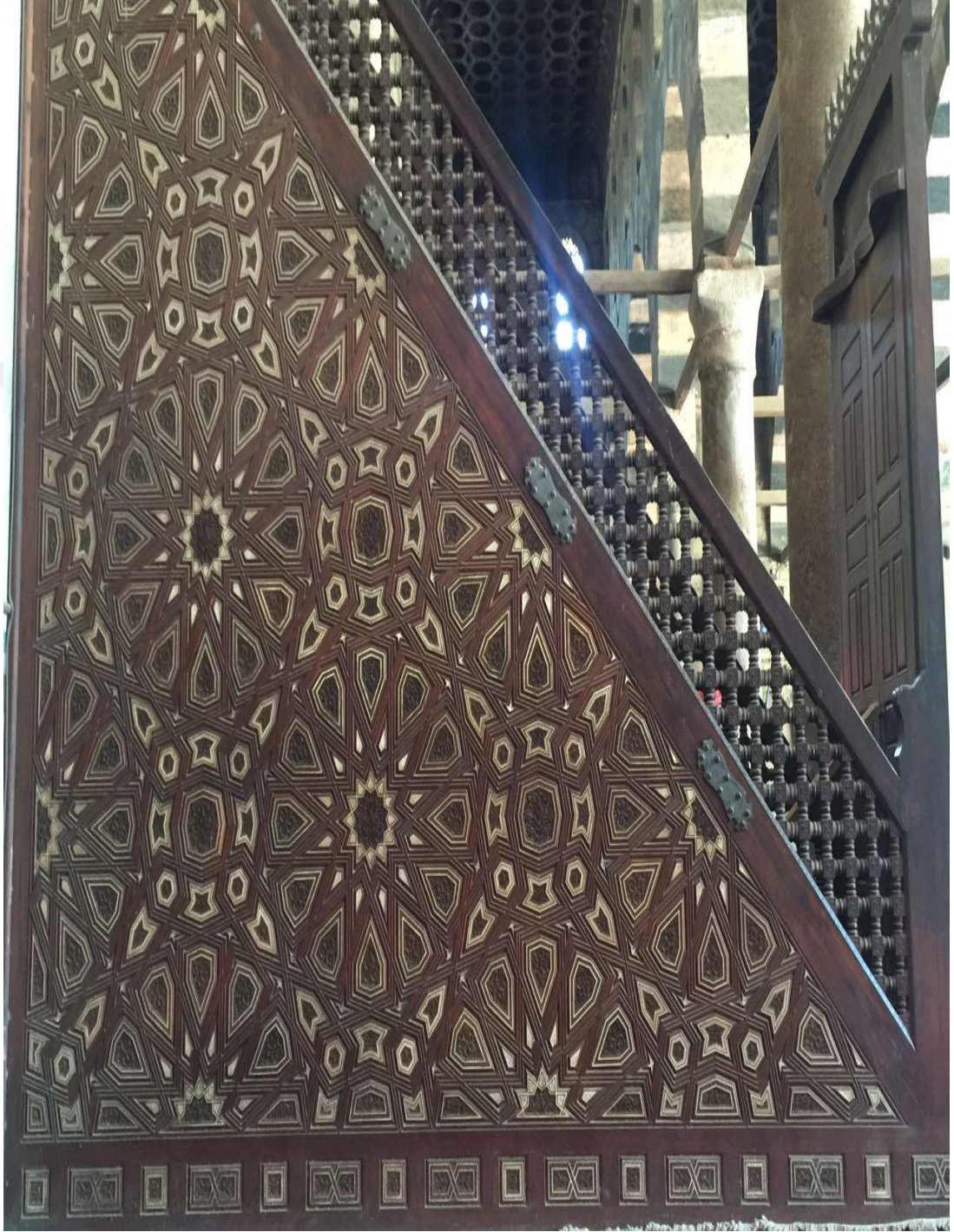
EK-17: Muhammed b. Kalavun Camii'nin mihrabı (Temmuz 2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-18: Muhammed b. Kalavun Camii'nin değişik taşlarla müzeyyen minberi

(Temmuz 2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-19: Mehmet Ali Paşa Camii ve günümüzde askerî müze olarak kullanılan Kaletü'l Cebel'in iki burcu. (1870'ler)

KAYNAK: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi.

(Arşiv Numarası: 90777-28)

EK-20: Mehmet Ali Paşa Camii (sağ üstte) ve Muhammed b. Kalavun Camii (Temmuz 2016)

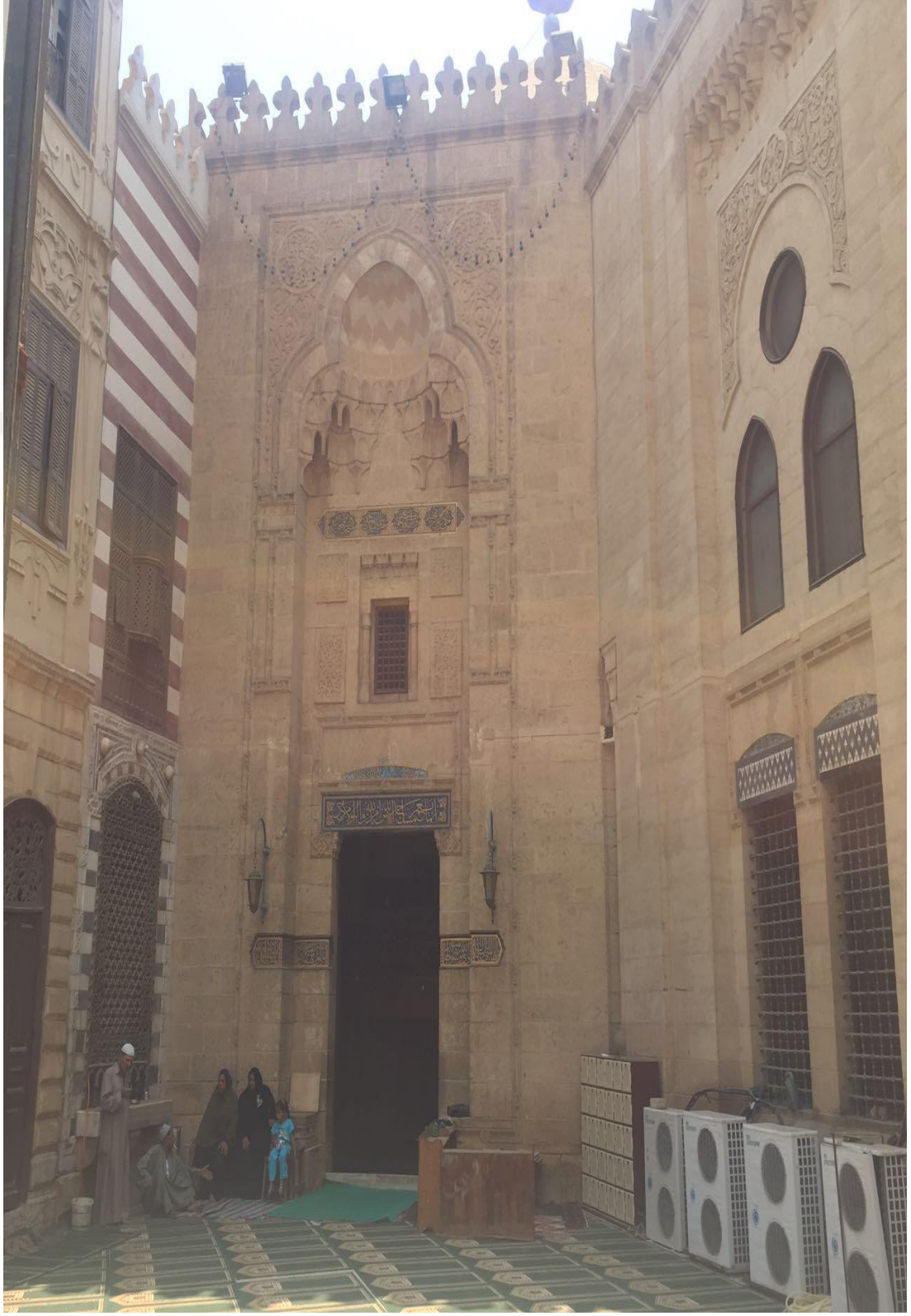
KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-21: Kaletü'l-Cebel'de bulunan hücreler

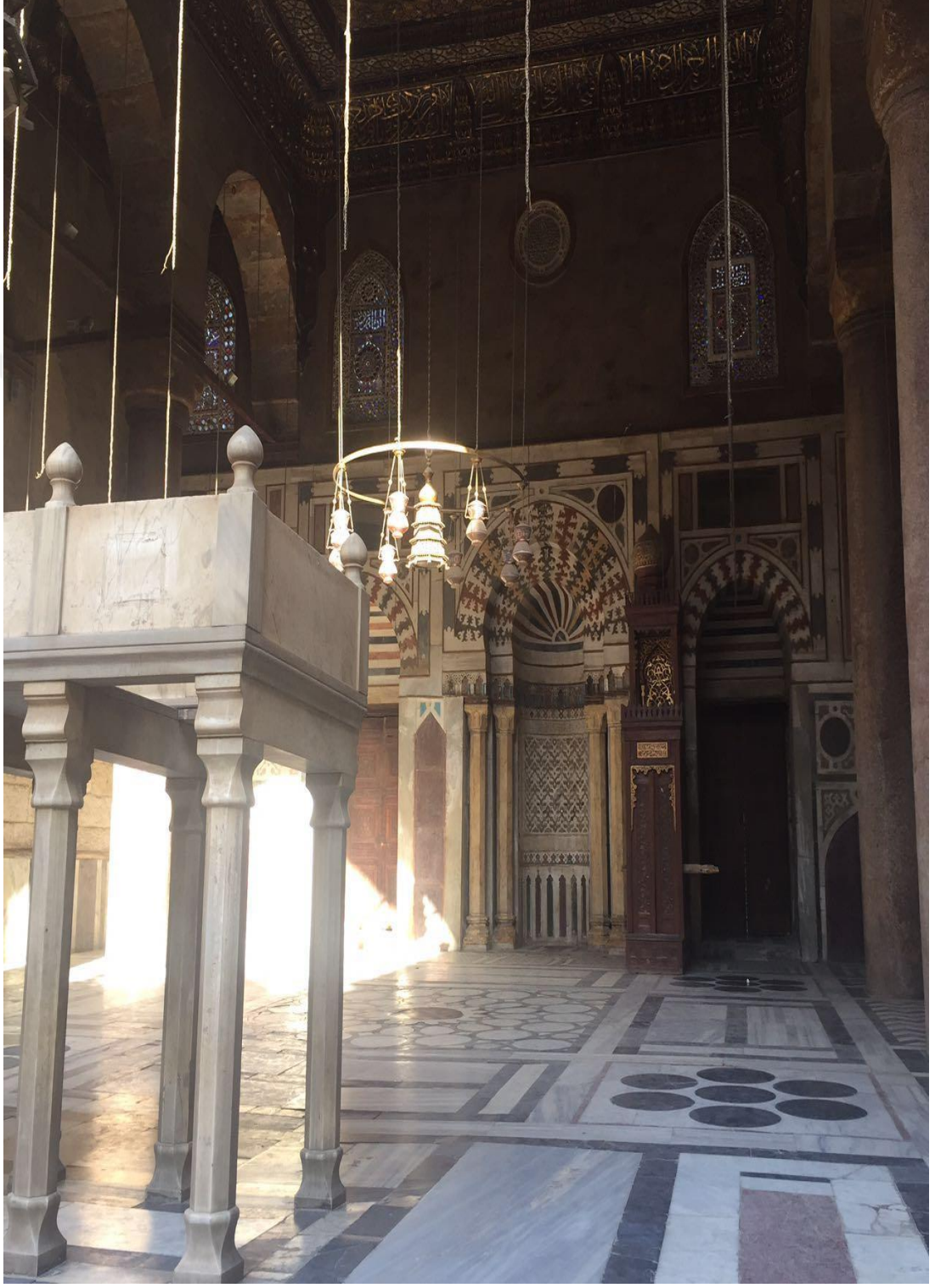
KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-22: İmam Şâfî Türbesi (Temmuz 2016)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT  zel fotoğraf arşivi.

EK-23: Muhammed b. Kalavun Medresesi

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-24: Şeker Kamışı. (Kasab -yahut şeker kamışı- bunaltıcı sıcaklıklarda bitkin düşen Kahire halkının enerji ihtiyacını karşılayabilmek için günümüzde de çokça tükettiği bir besindir). Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde şeker imalathanelerine büyük önem verilmiştir. Günümüzde şeker modern tekniklerle elde edilse de Kahire'de şeker kamışından çıkarılan şerbeti soğutarak satan çok sayıda işletme görmek mümkündür. Aşağıdaki fotoğrafta bunlardan biri görülmektedir.

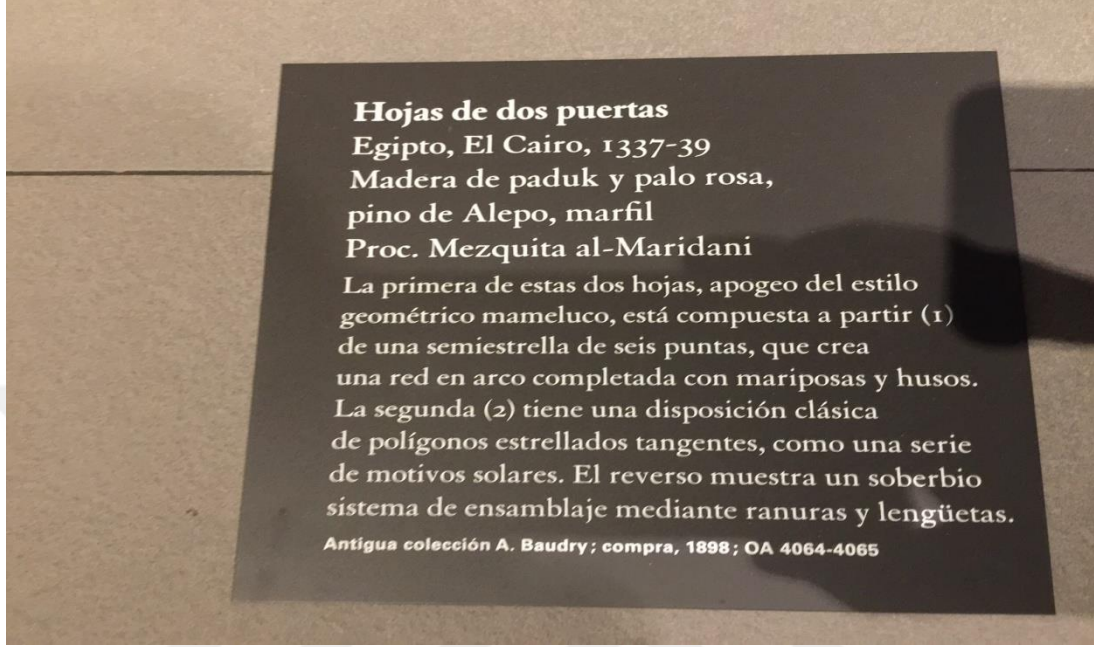
KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-25: Kaletü'l-Cebel'deki hapishanelerin dönemlere göre kullanım yerlerini gösteren şablon ve devamında Memlûk döneminde hapishane olarak kullanılan bir hücre.(Tanıtıcı bilgilere göre alttaki 4. Bölüm Memlûklar döneminde kullanılmıştır.)

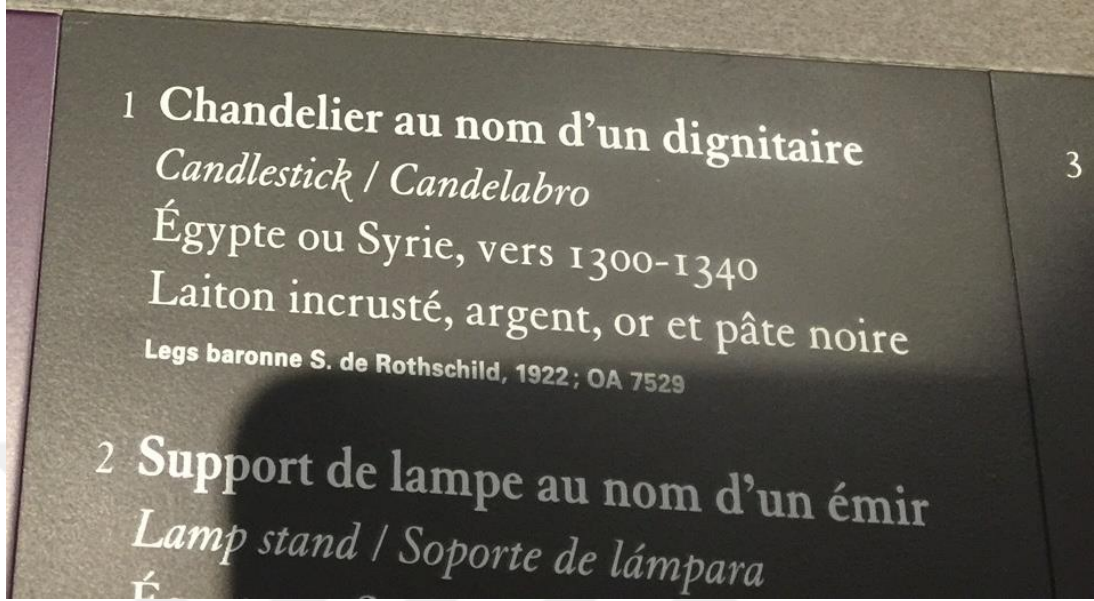
KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-26: Muhammed b. Kalavun Dönemi'nde yapılmış bir camiye ait olan ve günümüzde Louvre müzesinde sergilenmekte olan bir kapının künye bilgileri ve fotoğrafı.

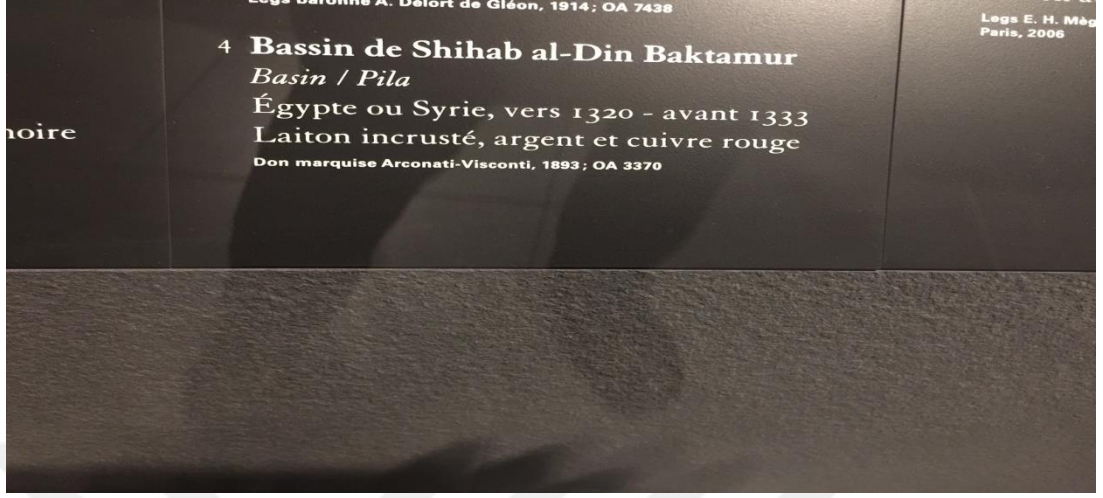
KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-27: Muhammed b. Kalavun Dönemi'ne ait olan ve Louvre müzesinde sergilenen bir kandilin künye bilgileri ve fotoğrafı.

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-28: Muhammed b. Kalavun Dönemi'ne ait olan ve Louvre müzesinde sergilenen bir çanağın künye ve fotoğrafı.

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-29: Muhammed b. Kalavun adına yapılmış, onun tarafından kullanılmış olan ve günümüzde Louvre müzesinde sergilenen bir lambanın künye bilgileri ve fotoğrafı.

Lampe au nom du sultan al-Nasir

Lamp / Lámpara

Égypte ou Syrie, 1294-1341

(Sourate 24, verset 35)

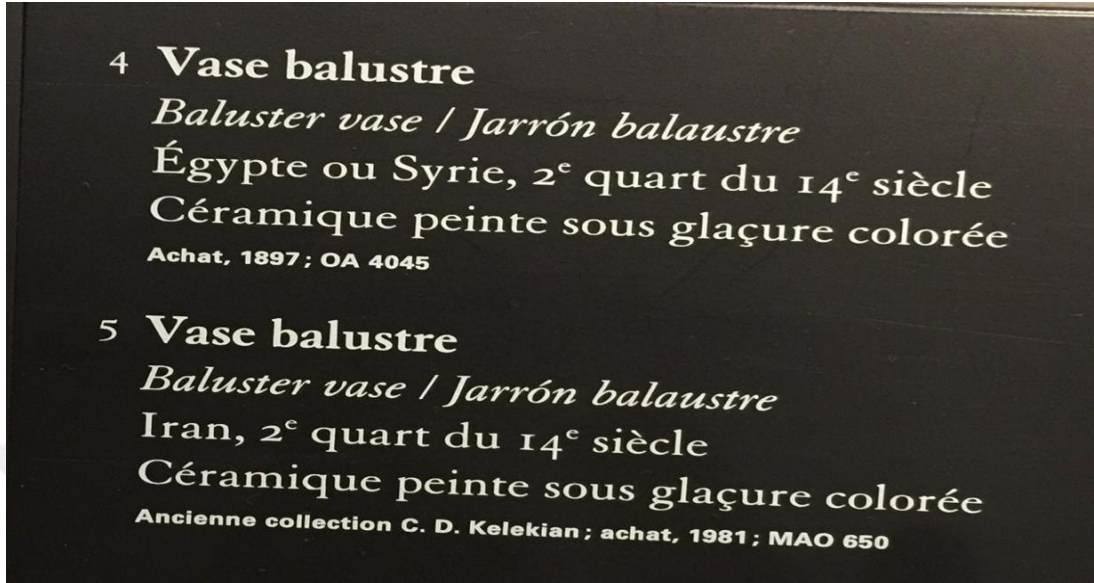
Verre soufflé, décor émaillé et doré

Don C. Mannheim, 1869 ; OA 7880-66

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-30: Günümüzde Louvre müzesinde sergilenmekte olan Muhammed b. Kalavun'a ait bir vazonun künyesi ve fotoğrafı. (Öndeki vazo)

KAYNAK: Rıdvan YİĞİT özel fotoğraf arşivi.

EK-31: Mısır Abbasî halifelerinin türbeleri (1870'ler)

KAYNAK: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi.

(Arşiv Numarası: 90777-44)

EK-32: 1293-1341 Yılları Arası Nil Nehrinin Yıllara Göre Taşma Tablosu.*

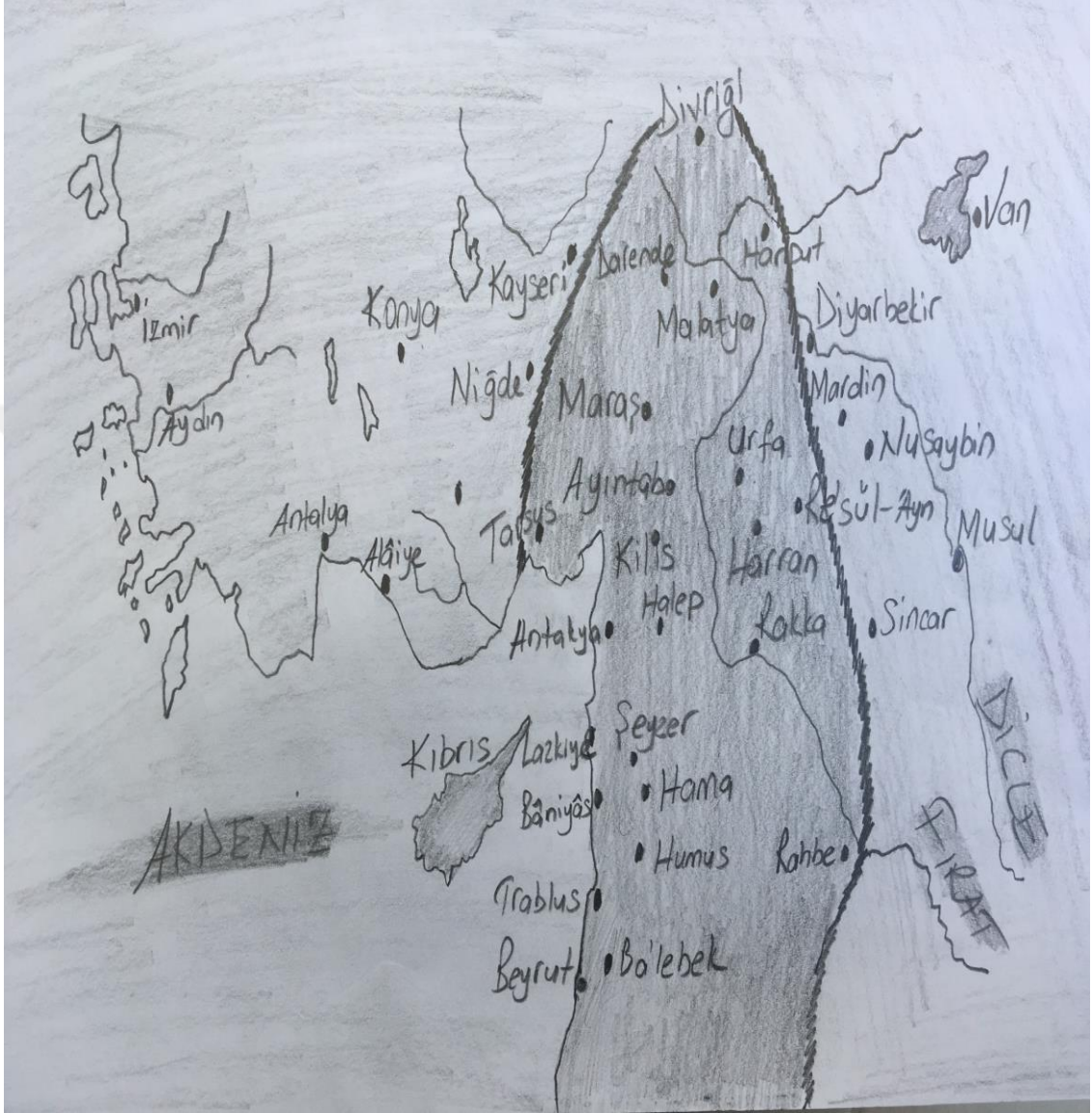
MİLADİ TARİH	HİCRİ TARİH	TAŞMA MİKTARI	AÇIKLAMA
1293/1294	693	15 zira- 7 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın altında
1294/1295	694	16 zira - 17 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1295/1296	695	18 zira - 1 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1296/1297	696	15 zira - 18 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın altında
1298	697-698	17 zira - 16 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1299	698-699	16 zira - 6 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1300	699-700	16 zira - 18 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1301	700-701	16 zira - 18 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1302	701-702	16 zira - 13 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1303	702-703	16 zira - 16 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1304	703-704	16 zira - 12 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1305	704-705	16 zira - 15 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1306	705-706	17 zira - 7 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1307	706-707	18 zira - 1 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1308	708	18 zira - 1 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1309	709	16 zira - 2 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1310	710	18 zira - 3 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1311	711	16 zira - 21 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1312	712	16 zira - 22 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1313	713	16 zira - 7 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1314	714	16 zira - 17 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1315	715	17 zira - 17 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1316	716	17 zira - 22 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1317	717	18 zira - 22 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1318	718	16 zira - 17 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1319	719	719 yılında ölçüm ve kayıt bulunmamaktadır.	Yorum yapmaya elverişli bilgi yoktur
1320	720	16 zira - 22 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1321	721	16 zira - 5 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1322	722	16 zira - 21 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1323	723	723 yılında ölçüm ve kayıt bulunmamaktadır.	Yorum yapmaya elverişli bilgi yoktur
1324	724	18 zira - 19 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1325	725	16 zira - 21 parmak	Ortalama değer seviyesinde

1325	726	16 zira - 19 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1327	727	17 zira - 5 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1328	728	728 yılında ölçüm ve kayıt bulunmamaktadır.	Yorum yapmaya elverişli bilgi yoktur
1329	729	16 zira - 5 parmak	Ortalama değer seviyesinde
	730	730 yılında ölçüm ya da kayıt bulunmamaktadır.	Yorum yapmaya elverişli bilgi yoktur
1331	731	16 zira 22 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1332	732	18 zira 11 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1333	733	733 yılında ölçüm ve kayıt bulunmamaktadır.	Yorum yapmaya elverişli bilgi yoktur
1334	734	734 yılında ölçüm ve kayıt bulunmamaktadır.	Yorum yapmaya elverişli bilgi yoktur
1335	735/736	18 zira 21 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1336	736/737	17 zira 16 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1337	737/738	16 zira 20 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1338	738/739	16 zira 10 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1339	739/740	17 zira 8 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde
1340	740/741	16 zira 19 parmak	Ortalama değer seviyesinde
1341	741/742	18 zira 9 parmak	Ortalama değer olan 16 ziranın üstünde

***KAYNAK: EMİN SAMİ PAŞA, TAKVİMÜ'N-NİL,164-178.**

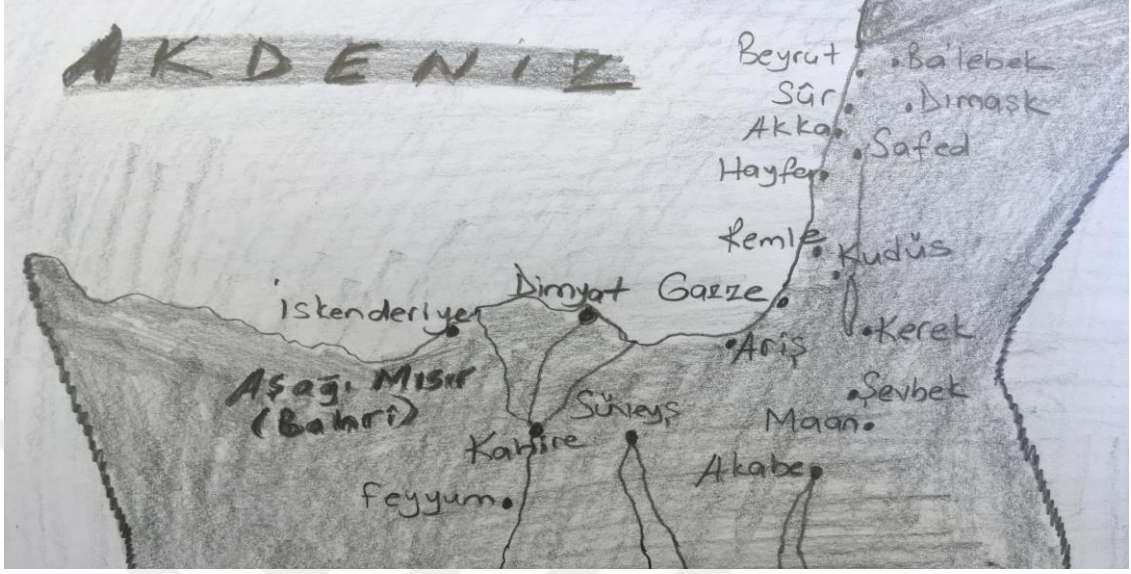
EK: 33-A: Memlûk Devleti'nin kuzey hâkimiyet sahasını gösteren harita

(Anadolu-Suriye-Lübnan havalisi)

EK: 33-B: Memlûk Devleti'nin orta hâkimiyet sahasını gösteren harita

(Suriye-Lübnan-Filistin-İsrail ve Aşağı Mısır havalisi)

EK: 33-C: Memlûk Devleti'nin güney hâkimiyet sahasını gösteren harita

(Ürdün, Hicaz Bölgesi, Kızıldeniz havzası ve Saîd havalisi)

KAYNAK: TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 29, s. 92'deki harita bilgileri esas alınarak Ridvan Yiğit tarafından düzenlenmiştir.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı-Soyadı: Ridvan YİĞİT

Doğum Yeri ve Tarihi: Kayseri/ 20.07.1979

Tel: 0 505 767 00 70

E-posta: mnridvanyigit@hotmail.com

Yazışma Adresi: Yenidoğan Mahallesi
Alperen Caddesi, Aydın 5 Apartmanı
No:5/9, Talas/Kayseri

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
LİSANS	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	2000
YÜKSEK LİSANS	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	2014
DOKTORA	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	2018

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2000-2002	Erzurum Tekman Tazeköy İlköğretim Okulu	Sınıf Öğretmenliği
2002-2005	Erzurum Tekman Toptepe İlköğretim Okulu	Sosyal Bilgiler Öğretmenliği
2005-2018	Bartın ve Kayseri’de farklı türdeki 3 lise	Tarih Öğretmenliği

YABANCI DİL

* İngilizce: Orta seviye (YDS: 58.75)

*Arapça: Orta seviye.

YAYINLAR

***MAKALE:** -Gökhan İ, Ridvan Yiğit, Memlûk Sultanı Barsbay'ın Diyarbakır Seferi, **Kapadokya Tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 1, Aralık 2013, (pp.1-13).

KURSLAR, SEMİNERLER VE DİĞER BELGELER

*Youthpass: Non-Formel Education The Road To Active Citizenship

*Youthpass: Social Entrepreneurs for the Solution

*Kayseri Develi Endüstri Meslek Lisesi, “Okulun Örnek Öğretmeni” Belgesi

*Bartın İl Milli Eğitim Müdürlüğü Öğretmenler Arası Kompozisyon Yarışması
“Bartın İl Üçüncülüğü” Belgesi

*Milli Eğitim Bakanlığı tarafından düzenlenen kurs ve seminerlerde alınmış 12 adet katılım ve başarı belgesi.

KİŞİSEL VE MESLEKİ GELİŞİME DÖNÜK ETKİNLİKLER-GEZİLER

***MISIR:** (Doktora tezi çalışması ile ilgili olarak Kahire ve İskenderiye başta olmak üzere Mısır coğrafyası ve tarihini tanıma amacıyla yapılmış bir çalışma ziyareti)

***FRANSA:** (Fransa'nın tarihi ve turistik mekânlarını görme ve özellikle Louvre müzesindeki Memlûk eserlerini inceleme amacıyla yapılan bir seyahat)

***MALTA:** (“Eğitimde Farklı Yaklaşımlar” konusuyla ilgili 9 Avrupa ülkesinden 27 kişinin başvurduğu bilimsel bir toplantıya katılmak amacıyla yapılan bir seyahat)

***BELÇİKA:** Bilhassa Orta Çağ'ın feodal yapısını net şekilde ortaya koyan Brugge ve Gent gibi kentleri görerek mesleki yeterliğimi artırmaya yönelik bir seyahat)

***GÜRCİSTAN:**(Sınır komşularımızı ve Kafkas coğrafyasını yakından görüp tanıyabilme amacıyla yapılmış ve yalnızca Batum'u kapsayan bir gezi)

***HOLLANDA:**(Amsterdam, Rotterdam, Marken ve Lahey başta olmak üzere Hollanda'nın önemli kentlerinin gezildiği turistik bir seyahat)